Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ "Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника"

Микола Вітенко

ІСТОРІЯ РОСІЇ
Від найдавніших часів до наших днів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Івано-Франківськ
ДВНЗ "Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника"
2013

УДК 94 (470+571 : 371.67)
ББК 63.3 (4 Рос)
В54

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-17369 від 13 листопада 2013 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника" (протокол № 2 від 1 березня 2011 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

І. О. Андрухів, доктор історичних наук, професор

В. М. Мордвінцев, доктор історичних наук, професор

О. І. Сич, доктор історичних наук, професор

К. Б. Умбрашко, доктор історичних наук, професор

Вітенко Микола

В54 Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. – 346 с.

У навчальному посібнику на основі вітчизняної та іноземної наукової літератури і джерел автор із сучасних позицій відобразив політичний, соціальний, економічний та культурний розвиток Росії, її міжнародне становище і зовнішню політику.

Посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів України. Він стане в пригоді всім, хто цікавиться історією Російської Федерації.

УДК 94 (470+571 : 371.67)
ББК 63.3 (4 Рос)

ISBN 000-000-000-X

© Вітенко Микола, 2013
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА……..……4
РОЗДІЛ 1. Росія з найдавніших часів до кінця першої третини XVI ст…….....6
РОЗДІЛ 2. Московська держава на початку Нового часу (1533 – 1725 рр.)…….52
РОЗДІЛ 3. Російська імперія (1725 – 1917 рр.)……..……87
РОЗДІЛ 4. Радянська Росія і СРСР (1917 – 1991 рр.)……..147
РОЗДІЛ 5. Росія в умовах глобалізації (1991 – 2010 рр.)……...….218
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК……239
ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ……...269
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА……292
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ…….304
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК……...305
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК……...312
ДОДАТКИ……...327

ПЕРЕДМОВА

Росіяни – сусіди українців – упродовж багатьох століть відігравали помітну роль у світовій історії. Їх споріднює з нашим народом етнічна, мовна, релігійна та культурна близькість, схожість історичної долі, а на багатьох етапах історичного розвитку – й спільне минуле. Для українських студентів вивчення історії Росії конче необхідне ще й тому, що без знання історичної ретроспективи російсько-українських взаємин неможливим є витворення позитивного іміджу Росії в українському соціумі, усвідомлення світового значення цієї країни, величі культури її народу.

Незважаючи на тяглість російсько-українських стосунків, тривалі взаємовпливи наших культур, в українській історіографії немає сучасної цілісної концепції російської історії. Напрацювання українських істориків XIX – першої половини XX ст. (М. Грушевського, С. Томашівського, М. Кордуби та ін.) у багатьох моментах уже не відповідають вимогам сьогодення. Застарілими і суб'єктивними є твердження українських радянських істориків про "братні народи", що походять з однієї "колиски". Автор даного посібника, усвідомлюючи складність проблеми та її значущість, обрав цивілізаційний підхід для висвітлення історії російського народу і його державності. Адже історія як наука повинна бути поза політикою, має відкидати стереотипи. Вона покликана зближувати, а не роз'єднувати, формувати нове гуманістичне світобачення, засноване на повазі до "інакшості", довірі та рівноправності.

Даний навчальний посібник є продовженням низки уже опублікованих видань з історії слов'янських народів, підготовлених викладачами кафедри історії слов'ян ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника". Він репрезентує один із поглядів сучасної української науки на минуле російського народу від найдавніших часів до сьогодення.

У центр історичного опису поставлено процес формування і розвитку російського етносу та його державності. У ході історичного розвитку росіяни і їхня країна переживали періоди піднесення та занепаду. Вони завжди намагалися адекватно відповідати на виклики кожної історичної епохи від раннього середньовіччя і до сьогодення. Росіяни стали творцями оригі-

нальної культури, що увібрала в себе кращі зразки слов'янських, античних, візантійських, християнських цінностей.

Розкриваючи історію Росії, автор намагався висвітлити політичні, соціальні, економічні та культурні процеси всередині російського суспільства, його взаємини із сусідніми народами. Слід, однак, зазначити, що чимало подій та явищ російської історії подається побіжно, що зумовлено характером даного видання.

Пропонований навчальний посібник поділений на п'ять розділів за хронологічним принципом. Кожен з них завершується питаннями на закріплення вивченого матеріалу. Наприкінці посібника вміщено список рекомендованих джерел та наукової літератури до розділів, відповідні історичні карти, хронологічна таблиця основних історичних дат, термінологічний словник, перелік скорочень, іменний та предметний покажчики.

Автор сподівається, що даний посібник стане основою для подальших досліджень з історії Росії; усвідомлює певну його недосконалість; буде вдячний за конструктивну критику; радітиме появі нових, більш повних навчальних видань з історії Російської Федерації. Україна, як суб'єкт міжнародних відносин, потребує вироблення власної точки зору на минуле перш за все сусідніх держав та народів. І тут ще є чимала ділянка роботи – нам конче потрібні нові українські видання з історії Білорусії, Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, Молдови, Туреччини. Без розуміння минулого цих держав неможливе повне усвідомлення нашого національного життя, особливостей і закономірностей виникнення та життєдіяльності українського народу, моделювання можливих майбутніх конфліктних ситуацій і шляхів їх запобігання, віднайдення ідейних основ для міжнародної співпраці та порозуміння у політиці, економіці та культурі.

Слід відзначити, що створення даного навчального посібника стало результатом підтримки, порад, рекомендацій, зауважень значної кількості науковців, викладачів, студентів. Автор щиро вдячний працівникам кафедри історії слов'ян, колективу Інституту історії, політології і міжнародних відносин, ректорату ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника", рецензентам, студентам, редакторам, своїм рідним і близьким за надану допомогу.

РОЗДІЛ 1. Росія з найдавніших часів до кінця першої третини XVI ст.

Росія і росіяни. Росія – найбільша у світі країна, тісно пов'язана з Україною. Її назва означала, як і терміни "Російська держава", "Російська імперія", "Російська Федерація", всю сукупність територій, що входять (входили) до складу держави і населені як росіянами, так і неросіянами.

Росіяни (самоназва – "русскіє"). В науковій літературі також вживається термін "великороси". Найбільші етнографічні групи росіян відрізняються діалектами й особливостями житла, одягу, деяких звичаїв та обрядів. До них належать: північні і південні росіяни, середньоросійська група. Менші локальні групи росіян сформувалися під впливом природно-історичних факторів (розселення на певних територіях, своєрідні господарські заняття, дія соціальних, конфесійних чинників), а також взаємин з іноетнічним населенням. У матеріалах перепису населення 1989 р. виокремлювалися такі субетнічні групи росіян: козаки (Краснодарський і Ставропольський краї, Ростовська область); камчадали (Камчатська і Магаданська області); держаки (Алтайський край, Свердловська і Челябінська області); колимчани, колимські, похотчани, пашенні, ямські (Якутія); марковці (Чукотський автономний округ); помори (Архангельська область); сімейні (Читинська область, Бурятія); каменщики (Казахстан); липов'яни (Молдова, Румунія, Україна) та інші. Росіяни розмовляють російською мовою, яка належить до східнослов'янської гілки слов'янської мовної сім'ї (входить до індоєвропейських мов). У російській мові розрізняють північноросійські ("окаючі"), південноросійські ("акаючі") й проміжні між ними середньоросійські діалекти.

Росіяни складають частину слов'янської етнічної спільноти, формування якої розпочалося в середині I тис. до н. е. У V – VII ст. н. е. широке розселення слов'ян по Європі привело до їх культурної і мовної диференціації й утворення трьох слов'янських угруповань (згодом західних, південних і східних слов'ян). В утворенні східнослов'янської етнічної спільноти брали участь анти і склавини (античні автори їх також називали венедами). У VIII ст. утворюються племінні об'єднання східних слов'ян: поляни, древляни, волиняни, дреговичі, в'ятичі, кривичі, словени, радимичі, сіверяни, уличі, тиверці. На їх основі вже з XI ст. розпочався процес

формування росіян, білорусів та українців. У складанні російського етносу велику роль відігравали постійне розширення кордонів історико-етнічної території росіян і асиміляція ними фінно-угорських, балтських, тюркських та інших етнічних елементів. Ці фактори сприяли появі локальних груп росіян, що відрізняються між собою за етнографічними і мовними (діалектними) ознаками, але мають спільну етнічну самосвідомість і спільну російську мову. Найбільші відмінності існують між північними великоросами (займали велику територію на півночі від басейну ріки Волхов до ріки Мезені та верхів'їв річок В'ятки і Ками) і південними великоросами (чорноземна смуга з заходу на схід між басейнами річок Десни і Сура, і з півночі на південь між ріками Ока і Хопер та середньою течією Дону).

Міграційні процеси й освоєння майбутніх російських земель були тісно пов'язані з політичною історією Київської Русі: розвитком господарських відносин, відособленням окремих князівств і завойовницькою політикою московських князів, а згодом царів. Міграція населення розпочалася ще VIII – IX ст., коли переселенці рухалися кількома напрямками: новгородські слов'яни – у Верхнє Поволжя, басейни річок Москва і Клязьма, звідти по р. Шексні до Білого озера; смоленські кривичі – з Верхнього Подніпров'я через Верхню Волгу вздовж р. Москва; в'ятичі – з верхів'їв Десни через Оку на північ. Ці колонізаційні потоки пересікалися у Волго-Окському межиріччі, де виникло постійне слов'янське населення, яке черезсмужно проживало з місцевими фінно-уграми (меря, весь, мещера) і балтами (голядь). Волго-Окське межиріччя поступово ставало перехідною зоною, у якій виникла державність великоросів і відбувалося формування російського народу. Культурні впливи, що йшли з цього регіону, як і московські говори, котрі лягли в основу загальноросійської мови, мали визначальний вплив на етнічну історію росіян. Населення Московської держави стало основним ядром російського народу.

Починаючи з XVI ст. відбувалося постійне розширення кордонів Московської держави. Цей процесу супроводжувався активним освоєнням нових земель, а росіяни зіштовхнулися з місцевим етнічно строкатим населенням, що, завдяки частковій асиміляції, значною мірою сприяло формуванню локальних груп російського народу в Помор'ї та Сибіру.

Виникнення й поширення терміна “Росія” пов’язане з формуванням російського народу, початком утворення і зміцнення Московської централізованої держави. У московських пам’ятках назва “Росія” у значенні назви країни епізодично простежується з кінця XV ст., але до кінця XVII ст. вона частіше йменувалася “Руссю”, “Руською землею” чи “Московською державою”. З середини XVI ст. “Росією”, “Російським царством” називали всю сукупність земель, які увійшли до складу централізованої держави. Термін “Росія” в цей час утверджується у титулі царів (“на всех Российских государствах”) та літературі. Пізніше поняття “російський” стало означати приналежність до певної держави, термін “русскіє” вже на початку XVI ст. був назвою етносу. У XVII ст. терміни “Росія” та “Російська земля” і царський титул “всія Росії” утвердилися остаточно. На початку XVIII ст. Руська держава офіційно була названа Російською імперією.

Існувала також назва “Московська держава”. Вона використовувалася в офіційних документах XVI ст. Переважно саме під такою назвою знали Росію в західноєвропейських країнах. Звідси виникла похідна назва “московити”, що використовувалася іноземними авторами, хоча росіяни себе так ніколи не називали. Однак іноді під терміном “Московська держава” розуміли лише частину Росії поряд із “Новгородською державою”, “Царством Казанським” та ін. “Російське царство” Івана IV об’єднувало руські князівства й землі, а також татарські ханства.

Терміни “Росія”, “росіяни” мають доволі пізнє походження і вважаються більшістю сучасних російських істориків похідними від “Русь” та “русини”. Хоча єдиної точки зору з цього приводу немає.

Існує понад 15 гіпотез пояснення етноніма “Русь”. Дослідники схильні вважати, що назва “Русь” – іноземного походження, хоча основна полеміка ведеться з приводу північного чи південного походження цього слова. Термін “Русь” у якості позначення населення земель, що увійшли до складу Київської Русі, появився доволі пізно; доказом цього є те, що в найближчих сусідів – балтів ця узагальнююча назва східних слов’ян не використовувалася.

Згідно з “північною” гіпотезою (найбільш обґрунтованою), термін “Русь” походить від фінського слова “ruots” – “гребці”, “мореплавці”, “хоробрі чоловіки”, що відповідає уявленням про основне заняття варягів, вікінгів (фінська назва Швеції – “Ruotsi”, а

шведів – “ruotsalaiset”). Саме так фінське населення Південного Приладожжя називало норманських переселенців на даній території. Ця назва могла поширитися на східних слов’ян, якими почали керувати князі з варязької династії.

Що стосується “південної” гіпотези походження назви “Русь”, то вона випливає з припущення, що Київська держава, яка виникла в IX ст. на основі племінних об’єднань у південноруських степах VI – IX ст., з самого початку отримала назву “Руська земля”, котра була не племінною, а територіальною, географічною. Пізніше назва “Русь” поширилося на все населення Київської держави. Варяги також прийняли її, в результаті чого візантійці почали змішувати “Русь – слов’ян” і “Русь – норманів”. Дослідники висували різні версії: 1) припускали ймовірність існування окремого племені “руси”, до складу якого входили не лише слов’яни, але й сармато-алани; 2) зближували форми “рос-” і “рус-”, порівнюючи етнонім “русь” з назвою річки Рось у Середньому Подніпров’ї; 3) розглядали етнонім “русь” у контексті назв цілої низки автохтонних племен, що згадувалися античними авторами: роксолани, ревканали, аланорси, алани, аорси, росомони, рутени, роси, руси та інші, серед яких виділяється або назва іранського племені алани, або іраномовний елемент типу “rauxšna” (“світло”, “світлий”); 4) пояснювали етнонім близькою до іранської індоарійською формою з тим же значенням – “ruksa”.

Різнобій у назві країни – “Русь” і “Росія” – має своє історичне пояснення. Форма з коренем “рос-” була невідома на території колишньої Київської Русі аж до XV ст. Науковці знаходять її у візантійських документах уже з кінця VI ст. (форми “hros”, “hrus” у хроніці Псевдо-Захарії). Перше найбільш достовірне свідчення – повідомлення німецьких “Бертинських анналів” за 838 р. про прибуття з Візантії людей народу “Rhos” до двору імператора Людовіка в Інгельсгейм. Арабські джерела з IX до XI ст. і пізніше називають країну “Rūsiya”, а її народ – “Rūs”, всюди з довгим ū. Слово “Росія” (“Ρώσία”) вперше з’являється в середині X ст. у творі Костянтина Багрянородного; воно виникло за зразком грецьких і латинських назв інших країн з суфіксом –ία. У середньовічних західних джерелах з XI ст. всюди використовувалися назви “Russia”, “Ruscia”, “Ruzzia”, дещо рідше – “Ruthenia”, але іноді їх автори під візантійським впливом використовували й термін “Rossia”. Але всі пам’ятки Київської Русі та руських князівств

періоду політичної роздробленості XI – XIV ст., за поодинокими винятками, використовують назви “Русь”, “русин”, “Руська земля”. Візантійські форми “Рос / Росія” залишалися чужими для руського письма. Однак із середини XV ст. захоплення класицизмом привело до того, що витоки “Русі” почали пов’язувати з роксоланами, росанами античних авторів. У московському документообігу, світській літературі в XV – XVI ст. появилися нові форми “Росія”, “Росея”, а в першій половині XVII ст. у Московській Русі утвердилися візантійські терміни “Російське царство”, “Велика Росія”, а також форми “росский” і “росс” частіше книжні, що виникли під візантійським впливом.

У високому літературному “штилі” XVIII ст. слова “Россія”, “росс” домінували, і лише починаючи з творів М. Карамзіна відродилася форма “руской”. На початку XIX ст. вирази “росс”, “росскій” вживалися як архаїзми. В наш час вони не використовуються, але подвійні форми “Русь / руський” і “Росія / російський” зберігаються. Нормою стало також широке використання територіального позначення “росіяни” – “жителі Російської Федерації (Росії)”, під якими розуміються не лише етнічні росіяни, але й інші народи, що населяють країну[1].

Російська цивілізація як світовий феномен. Поняттям **“**цивілізація” насамперед прийнято називати людські спільноти локалізовані в часі й просторі. Вони є цілісними системами, комплексом економічних, політичних, соціальних та духовних підсистем[2]. Кожна цивілізація є найвищим культурним утворенням, що об’єднує людей за допомогою як об’єктивних, так і суб’єктивних факторів. Об’єктивними факторами є мова, історія, релігія, звичаї, законодавство, інститути управління суспільством, а суб’єктивними – самоідентифікація людей.

“Російська цивілізація” – цілісна сукупність духовно-моральних і матеріальних форм існування російського народу, що виз-

[1] Більш детально про етимологію слів “Русь”, “Росія” і похідних від них можна дізнатися у наступних публікаціях: Соловьев А. В. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. – 1947. – № 7. – С. 24 – 38; Соловьев А. В. Византийское имя России // Византийский Временник. – 1957. – Т. 12. – С. 134 – 155; Тихомиров М. Н. О происхождении названия “Россия” // Вопросы истории. – 1953. – № 11. – С. 93 – 96; Тихомиров М. Н. Происхождение названий “Русь” и “Русская земля” // Советская этнография. – 1947. – № 6 – 7. – С. 60-80. Українська наукова література академічного рівня з цієї проблематики на сьогодні відсутня.

[2] Існують також й інші визначення терміна “цивілізація”. Наприклад, усе людство загалом становить світову цивілізацію. Термін “цивілізація” може також виступати синонімом терміна “культура”. Однак в історичній науці найбільш поширеним є саме наведене вище трактування терміна “цивілізація”. Тотожним йому є також термін “локальна цивілізація”.

начила його історичну долю і сформувала його національну свідомість. Унікальність її полягає у багатонаціональності й поліконфесійності, створенні і постійній модернізації ідеології, яка об'єднує і веде за собою до великої мети значну частину людства, що населяє одну шосту земної суші впродовж тривалого часу.

Український дослідник О. Сич виділяє наступні чинники[3], що мали визначальний вплив на зародження, становлення і розвиток російської цивілізації, формування менталітету росіян:

1) Величезний простір – росіяни впродовж століть освоювали нові землі, постійно розширювали кордони своєї держави. При цьому земля виступає для них як величне божество, як "Мати".

2) Росія – "воююче суспільство". Вся історія Росії – це війни з сильними і агресивними сусідами.

3) Велика роль державної влади. Відсутність у Росії стійких демократичних традицій, слабкість міст обумовлювали величезний вплив держави на суспільну організацію. При цьому виник своєрідний дуалізм: з однієї сторони – влада, освячена православною церквою, а з іншої – всі намагаються уникнути контролю цієї влади, обійти закони і таким чином здобути певну свободу.

4) Соборність і патріотизм. Постійна готовність росіян стати на захист рідної землі та нероздільність інтересів суспільства, держави та індивіда. Характерно, що у кризових ситуаціях ця риса ментальності росіян стає домінуючою, на відміну від народів Європи.

5) Православна віра. Православ'я зміцнювало і освячувало державу і общинність, стояло на захисті соборності та моралі, а не особистості та права.

6) Общинність. Община – це багатовікова форма організації російських селян, вона допомагала слабким і бідним, контролювала дотримання своїми членами моральних норм, забезпечувала справедливий перерозподіл земель у своїх рамках, підпорядковувала інтереси особи інтересам громади.

7) Месіанська ідея – віра в те, що саме російському народові призначено долею (Богом) створити справедливе суспільство, "царство Боже на землі".

---

[3] Більш детально дивіться видання: Сич О. І. Цивілізації в історії людства: конспект лекцій. – Част. 1. – Чернівці: Рута, 2008. – 52 с.; Сич О. І. Цивілізації в історії людства: конспект лекцій. – Част. 2. – Чернівці: Черн. націон. університет, 2009. – 60 с.

8) Унікальний досвід мирного співжиття різних народностей, народів і націй. Гарантом цього внутрішнього миру виступала не влада, а сам російський народ.

У пропонованому посібнику в тій чи іншій мірі висвітлено кожен з названих чинників. Вони, безперечно, появилися не одночасно. На різних історичних етапах роль названих факторів змінювалася. Окремі ж могли бути взагалі відсутніми. Однак у своїй сукупності й історичній тяглості вони дали унікальне за своєю суттю явище – російську цивілізацію.

Природно-географічне середовище. Російська Федерація – найбільша держава світу. Площа Росії 17,1 млн. км^2, протяжність зі сходу на захід – більше 9 тис. км, а з півночі на південь – 4 тис. км. Якщо іти пішки зі сходу на захід через усю територію Росії, доведеться витратити майже 2 роки. Росія розташована на сході Європи і на півночі Азії. Європейська частина країни (23 % її площі) – це територія на захід від Уральських гір. Азіатська частина Росії становить 76 % загальної площі й розташована на схід від Уралу; її також називають Сибіром. Росія омивається водами Тихого, Атлантичного та Північного Льодовитого океану. Вона межує з 16 країнами: Норвегією, Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Польщею, Білоруссю, Україною, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, Китаєм, Монголією, Північною Кореєю, Японією та США.

Населення країни складало на початок 2010 р. майже 142 млн. осіб. За даними перепису 2002 р., у Росії проживало 115,9 млн. росіян, або ж 79,8 % усього населення, 3,8 % населення становили татари (5,6 млн.), 2 % – українці (2,9 млн.). Помітними національними меншинами були у 2002 р. чуваші – 1,6 млн., чеченці – 1,4 млн., башкирці – 1,2 млн., вірмени – 1,1 млн. та євреї – 233,4 тис. Характерно, що відсоток росіян в етнічній структурі населення від 1989 р. зменшився на майже 2 % (з 81,5 % до 79,8 %). За цей же період у Російській Федерації частка українців знизилася на 33 %, білорусів – на 32 %, німців – на 29 %. Натомість чисельність вірмен, азербайджанців, інгушів зросла з 1989 до 2002 р. у 2 рази, чеченців та кумиків у 1,5 рази. Поза межами Російської Федерації проживає понад 27 млн. росіян, з яких 24,6 млн. у колишніх республіках СРСР.

На 2010 р. Російську Федерацію населяли представники майже 200 націй, народів і етносів, що належали до різних лінгвістичних, антропологічних груп і рас. Вони сповідували світові релігії – християнство (переважно православ'я), іслам, буддизм, іудаїзм, а також різноманітні вірування народів Сибіру (наприклад шаманізм). Помітна частина громадян Російської Федерації була атеїстами чи належала до "неорелігій".

Зменшення частки росіян певною мірою компенсується за рахунок імміграції етнічних росіян із Казахстану, країн Середньої Азії та Закавказзя. Сучасна демографічна ситуація викликає занепокоєння російських науковців, які прогнозують до 2050 р. зменшення чисельності населення Російської Федерації до 83 – 115 млн. осіб. Причинами демографічних проблем називають високу смертність і низький рівень народжуваності, що викликано складними соціально-економічними умовами, поганим станом медицини, зловживанням спиртними напоями, складною дорожньо-транспортною ситуацією та непопулярністю серед населення здорового способу життя. Зараз щохвилини у Російській Федерації народжується 3 людей, а помирає – 4. Загалом демографічна ситуація в Росії все-таки дещо краща за ту, що є в сучасній Україні.

У Росії є регіони, максимально сприятливі для проживання людей і є водночас такі, де вижити без зовнішньої допомоги майже неможливо. Кліматичні і ґрунтові умови на більшій частині Росії не дозволяють вести сільське господарство. Значну частину продовольства, що споживається в Російській Федерації, завозять з Китаю, Індії, Туреччини, Білорусії, Австралії, Канади, України.

У Росії доволі значні демографічні контрасти між регіонами. 79,3 % населення Російської Федерації проживають у європейській частині країни, а 20,7 % – на території Сибіру. Наприклад, у Москві проживають понад 10 млн., у Санкт-Петербурзі – понад 5 млн. осіб; у той час як на Чукотці – лише 48,5 тис. жителів, хоча площа Чукотки трохи більша за площу України. Найбагатший на поклади нафти і газу регіон Росії – Ямало-Ненецький автономний округ населяє лише 546 тис. осіб, хоча його площа майже вдвічі більша за площу Німеччини і дорівнює території Франції.

У 2009 р. в Російській Федерації налічувалося 83 суб'єкти: 21 республіка, 9 країв, 46 областей, 4 автономних округи і 1 автономна область. Окремими суб'єктами є міста федерального значення Москва і Санкт-Петербург. У 2000 р. територія Росії була

поділена на 7 федеральних округів – Центральний, Північно-Західний, Приволзький, Південний, Уральський, Сибірський і Далекосхідний. У січні 2010 р. зі складу Південного федерального округу було виділено новий, Північно-Кавказький федеральний округ. Республіки, автономні округи і автономна область створені за національною ознакою.

У структурі рельєфу Росії виділяють 6 основних частин:

1) Фенноскандія (Кольсько-Карельський регіон): переважають невисокі гори (до 1190 м), височини та рівнини, більшість яких покрита льодом; існують великі заболочені ділянки;

2) Східно-Європейська (Російська) рівнина: простягається від західних кордонів країни до Уралу, від Північного Льодовитого океану до Кавказу. Переважають рівнини з невеликими височинами, балками. Це найбільш густозаселений регіон Росії, найбільш досліджений, найбільше оспіваний у російській художній літературі. Саме з ним найчастіше асоціюють свої уявлення про Росію іноземці;

3) Уральські гори: гірський пояс висотою від 350 до 1895 м. Для нього характерні кілька широких перевалів, багаті поклади корисних копалин – особливо заліза, міді, титану, бокситів, нікелю, хрому, кам'яного вугілля, нафти і газу, калійних солей, дорогоцінних каменів – аметисти, малахіти, яшма, родоніти та ін.;

4) Західно-Сибірська рівнина: простягається від Уралу на заході до Єнісею на сході, від Північного Льодовитого океану на півночі до Алтайських гір на півдні. Переважають рівнини, покриті хвойним лісом, а на півночі регіону – великі болота. Підвищення тут сягають до 200 м;

5) Середньосибірське плоскогір'я: розкинулося від ріки Єнісей до ріки Лєна і від Таймирського півострова до Саянських гір. У регіоні переважають плато висотою 320 – 740 м; є значні поклади корисних копалин;

6) гори півдня і сходу Росії – Кавказ, Алтайські гори (частина Саян), гірські системи Байкалу, Становий хребет, Колимське нагір'я та Камчатсько-Курильська гірська провінція: регіони з надзвичайно складним кліматом, багаті на корисні копалини, зокрема золото, алмази, поклади урану, кам'яного вугілля, нафти. В горах сходу Росії (Колима та ін.) переважає вічна мерзлота.

Росія – країна кліматичних контрастів. Умовно країну можна розділити на дві частини по річці Єнісей. На захід від цієї річки

переважають рівнини, а на схід – гори. Кліматичні умови Російської Федерації вражають своїм різноманіттям. Тут є субтропіки (район Сочі та Гагрів), степи, лісостеп, непрохідні ліси тайги і безлісі болотисті рівнини тундри. Є регіони, де впродовж року немає від'ємної температури (частина узбережжя Чорного та Каспійського морів) і є точка, де зафіксовано абсолютний рекорд холоду в Північній півкулі – Оймякон (Республіка Саха (Якутія)) – -77,8 °С (при цьому літня температура там же ж може сягати +32 °С). В Росії знаходяться найглибше озеро світу – Байкал і найвища гора Європи – Ельбрус, найдовша річка Європи – Волга і найбільше озеро Європи – Ладозьке.

Росія – надзвичайно багата на природні корисні копалини. В ній зустрічаються всі елементи періодичної системи Менделєєва. Загалом у країні в промислових масштабах здійснюється видобуток 55 видів корисних копалин, чим не може похвалитися жодна країна світу. Мешканці Росії не відчувають проблем з нестачею лісу, питної води, що є зараз вже наболілим явищем для цілої низки держав, зокрема Японії, Голландії, Великобританії, Італії. Однак, більшість корисних копалин Росії розташовані у місцях, важких для людського існування. Тому повсякденне життя росіян, що займаються їх видобутком, – це справжній подвиг.

Власне вся історія Росії – це історія боротьби людини з силами природи, а лише великий народ може вести цю боротьбу на рівних. Головний же виклик, що постає перед сучасними громадянами Російської Федерації, – це потреба перетворити країну зі світового постачальника природних ресурсів на самодостатню, економічно і соціально розвинуту країну.

Поява людини. Найвідоміші археологічні культури на землях Російської Федерації. Перші люди на території Росії появилися понад 700 тис. років тому в період четвертого льодовика. Це були неандертальці. Вони проживали в печерах, гротах, під відкритим небом. Носили одяг зі шкір і хутра. Головними їхніми заняттями було полювання і збиральництво. Полювали на мамонтів, бізонів, коней, печерних ведмедів. Для полювання використовували пращі, списи та кам'яні молоти. Поселення неандертальців виявлено на Дону, Оці, Волзі (біля Волгограда і Самари), на Чусовій річці на Уралі.

Орієнтовно 40 тис. років тому на території Росії появилися люди сучасного типу – кроманьйонці. Найбільш рання стоянка кроманьйонців виявлена на Дону біля міста Воронеж (урочище Маркіна гора). Кроманьйонці на полюванні користувалися списами, луком і стрілами, гарпунами, сокирами. Вони вміли добувати вогонь, користуватися шилом, голками. Своїх померлих перші кроманьйонці ховали, посипаючи охрою. Очевидно, що в них уже досить розвинутими були релігійні вірування. Поступово серед кроманьйонців утворювалися роди, об'єднання родів, племена, об'єднання племен.

В епоху пізнього неоліту (починаючи з VIII тис. до н. е.) на території Росії проживали кроманьйонці свідерської, бутовської та верхньоволзької археологічних культур. Завдяки археологічним знахідкам відомо, що представники цих культур вміли виготовляти керамічні вироби.

Під час доби неоліту на території Європейської частини Росії проживали монголоїдні мисливські племена льяловської та ямно-гребінчастої культур (4200 – 2000 рр. до н. е.). У V тис. до н. е. у волго-донських степах появилися перші племена індоєвропейців, що належали до хвалинської культури. Вони одомашнили коней, навчилися плавити мідь. До більш пізніх індоєвропейців належали представники ямної, зрубної та афанасіївської культур. Предками слов'ян на цьому етапі, за словами археолога О. Мартинова, могли виступати носії фатьянівської культури.

Серед науковців немає єдиної точки зору щодо проблеми давньої історії країни. Найбільш поширеною є концепція "доісторичної Росії". Її прихильники вважають, що від бронзового віку на території Росії відбувалася боротьба між "фінським" Лісом та "арійським" Степом. Висуваються й версії про два шляхи заселення території Російської Федерації – із Заходу і Південного Заходу сюди потрапили представники європеоїдної раси, а зі Сходу і Півдня – монголоїди. Попри численні археологічні, антропологічні, лінгвістичні та інші дослідження єдиної достовірної версії заселення Росії у період з найдавніших часів до IV тис. до н. е. поки що не створено.

З IV тис. до н. е. до XII ст. н. е. на території Росії виокремилося 3 групи великих племен: індоєвропейці, угро-фіни та тюрки. Серед **індоєвропейців** були кіммерійці, скіфи, сармати, готи, кельти, греки, римляни, слов'яни; серед **угро-фінів**: меря,

чудь, весь, ханти, манси, мурома, волзькі булгари, дагестанці, адигейці; серед **тюрків**: гуни, печеніги, половці, а згодом татари та монголи. Російські й іноземні науковці критично ставляться до прив'язок між конкретними археологічними культурами та історично відомими народами, адже всі ці народи і племена вплинули на формування сучасних східноєвропейських народів – українців, білорусів та росіян, а частково навіть литовців, латвійців та естонців.

Перші державні утворення на території Росії виникли у V ст. до н. е. на берегах Чорного та Азовського морів, а згодом об'єдналися у Боспорське царство зі столицею у місті Пантікапей. До складу цієї держави входив увесь сучасний Таманський півострів. Згодом це царство було захоплене римлянами. Приблизно в той же час існували протодержави скіфів та сарматів. Із неслов'янських держав на території Росії у ранньому середньовіччі існували Хозарський каганат (степи між нижньою течією Дніпра, Дону і Волги), Волзька Булгарія (басейн середньої течії Волги). У середній течії Єнісею була держава киргизів Бахай. Усі ці державні утворення були недовговічні і зникли до середини X ст., коли вже зміцніла Київська Русь.

Важливу роль в етногенезі росіян відіграли слов'яни. Перші їхні поселення можна найбільш чітко простежити на території східної Польщі та західної України – носії пшеворської, зарубинецької, черняхівської, комарівської культур. Слов'яни як група народів (можливо, один величезний союз племен у II ст. до н. е. – VI ст. н. е.) розселилися по всій Центрально-Східній Європі. Вперше вони проникли на територію Росії у V ст. через східну Прибалтику з північної Польщі (культура псковських довгих курганів). Їх вважають предками кривичів. Друга слов'янська хвиля переселенців ішла з території України у середнє Поволжя, але під впливом кочовиків вона відступила на захід, де сформувалося плем'я сіверян. Про існування слов'ян на території Росії свідчать також пам'ятки племен шнурової кераміки, черняхівської, лужицької, зарубинецької та комарівської культур VI – VIII ст.

Перші писемні відомості про слов'ян є надзвичайно фрагментарними і суперечливими. У них перші слов'яни виступали

під різними назвами, найпоширенішою з яких була "венеди"[4]. Зокрема готський історик Йордан писав про війни між венедами та аварами. Арабські мандрівники ж згадували слов'янське плем'я "валинана" з правителем Маджаком, що нібито було знищене аварами. Візантійські автори середини VI ст. знали, окрім венедів, ще два слов'янських "народи" – антів і склавинів. Окремі науковці вважають ці "народи" (союзи племен, "протонароди") предками відповідно західних, східних і південних слов'ян[5]. На думку ж інших істориків, антів і склавинів можна вважати предками сучасних українців, білорусів та росіян. З історичних джерел відомо, що саме анти і склавини чинили напади на Візантію, наймалися на військову службу до окремих візантійських імператорів, вели з візантійцями жваву прикордонну торгівлю. Візантійські хроніки повідомляють про анта Хельбудія, який командував флотом імперії. Окремі науковці ототожнюють цього полководця з легендарним Києм.

Готський історик Йордан повідомляв, що держава антів вела тривалу війну з готами. Їхній правитель запросив до себе на бенкет правителя антів Буса (Божа) та 70 вельмож зі своїми синами, підступом захопив і стратив. Після цього лише допомога гунів урятувала антів від повного розгрому.

Дискусійним є питання, чи в антів справді існувала держава чи це був лише союз племен, що виконував оборонні функції. Достеменно невідомо, чи входили до антів та склавинів племена, про яких пише автор "Повісті минулих літ". Деякі з них згадувалися ще в IV – VI ст. у візантійських та арабських джерелах – поляни, дуліби, волиняни – одночасно із записами про антів та склавинів. Характерно, що спільного правителя чи правлячої династії в антів не було. Відомі історикам антські правителі виступали лише в ролі військових вождів, полководців. Вони узурпували владу тільки в періоди війн. У мирний час кожне з племен мало своїх керівників і було автономним. Більшість дослідників сходяться на думці, що анти і склавини перебували на стадії т. зв. "військової демократії". У них лише почали виокремлюватися військова знать (дружина, князі), вельможі та жерці (волхви). Вони

[4] Окремі українські та російські історики намагаються знайти докази існування слов'ян у "Історії" Геродота, що датується V ст. до н. е., що, однак неможливо достеменно ані підтвердити, ані спростувати іншими джерелами, наприклад археологічними.

[5] До західних слов'ян належать чехи, словаки, поляки та лужицькі серби; до східних – українці, росіяни та білоруси; до південних – серби, хорвати, словенці, боснійці, македонці, чорногорці та болгари.

входили до ради, яка й керувала союзом племен, разом із вічем – загальними зборами всього дорослого чоловічого населення.

Окремі общини слов'ян, за визначенням візантійського автора Прокопія Кесарійського, володіли широкими правами і не корилися волі правителів: "Ці племена слов'яни і анти не управляються одним чоловіком, а здавна живуть у "народоправстві" (демократії), і тому в них щастя і нещастя у житті є спільною справою". Основним заняттям антів і склавинів було землеробство. Частина з них вже займалася ремеслами, а частина – військовими справами. Були в антів і раби – переважно з військовополонених. Рабство мало тимчасовий характер і зазвичай рабів звільняли після сплати викупу. Саме в антський період виникли перші протоміста – як центри племінних союзів – Київ, Волинь та ін. Їхнє населення не було постійним. Протоміста використовувалися для захисту від ворогів під час численних війн.

Велике переселення народів у першій половині VII ст. негативно вплинуло на долю антів та склавинів. Тривалі війни з аварами, готами, а згодом і гунами привели до розпаду союзів племен, занепаду окремих племінних утворень.

Перші держави на території східних слов'ян почали формуватися лише в середині IX ст. Саме тоді в Середньому Подніпров'ї виник велике протодержавне утворення, в якому вагому роль відігравали поляни. Аналогічне утворення виникло і на землях ільменських слов'ян, де було засновано Новгород. Обидві протодержавні осередки виникли приблизно в один час. Археологічні пам'ятки підтверджуються і згадками в давніх літописах і хроніках візантійських та арабських авторів. Так, арабський мандрівник Аль-Масуді писав про існування "трьох держав" – Славії, Куявії та Артанії. З них Куявія ототожнюється сучасними істориками з Києвом, а Славія – з Новгородом.

У IX ст. розпочалася активна слов'янська колонізація лісових обширів, заселених балтськими та угро-фінськими племенами у Волго-Окському межиріччі. Сюди спрямовувалися міграційні потоки слов'ян із земель, заселених ільменськими слов'янами, кривичами, в'ятичами та сіверянами. Саме на землях між Волгою та Окою проходило остаточне формування російського народу. Великий політичний, економічний та культурний вплив на цей процес мали іноземці – греки, болгари, монголи тощо. У наступні століття частка іноетнічних впливів була особливо вагомою серед

російського дворянства. Так, російськими дворянами були вихідці з української козацької старшини, польської шляхти, німецьких великих і середніх землевласників, знаті народів Кавказу і Закавказзя тощо[6].

Виникнення Київської Русі. Формування слов'янських державних утворень у Східній Європі гальмувалося нападами кочових племен. Перші слов'янські протодержави були знищені готами, гунами та аварами. Літописні джерела стверджують, що після цього тривалий час землі Середнього Придніпров'я перебували в залежності від Хозарського каганату, а землі навколо Ладозького озера потрапили у сферу впливу вихідців зі Скандинавії – вікінгів, або, як їх називали слов'яни, варягів.

Територія майбутньої Київської Русі охопила землі вздовж торговельного шляху "із варяг у греки". Її населяли різні племінні союзи – древляни, сіверяни, кривичі, тиверці, угличі, білі хорвати, волиняни, дуліби, в'ятичі, радимичі, ільменські слов'яни та інші. Достеменно відомо, що саме в'ятичі, кривичі, сіверяни, радимичі та ільменські слов'яни проживали на тій території, де в майбутньому сформувався російський народ.

Сама назва "Київська Русь" була запропонована російським істориком М. Карамзіним для того, щоб відрізнити першу Русь із центром у Києві від Русі з центром у Галичі, від Русі з центром у Москві та ін. У сучасній російській історичній науці замість терміна "Київська Русь", який вживається зараз переважно українськими вченими, використовується термін "Давньоруська держава". В IX – XIII ст. для означення цієї держави використовувалися терміни "Русь" та "Руська земля". Термінологічні суперечки між українськими та російськими істориками виникли на політичній основі, через бажання показати саме власні землі (відповідно Київ і Новгород) як осередок, навколо якого виникла і розвивалася ранньосередньовічна держава. Якщо ж не звертати уваги на політичний чинник, то обидва терміни є тотожними.

На сьогодні існують дві найпоширеніші теорії виникнення Київської Русі – норманська та антинорманська. Творцями нор-

[6] При цьому варто пам'ятати, що еліта більшості країн світу була багатонаціональною за своїм походженням. Наприклад, серед названої української козацької старшини були не лише етнічні українці, але й вихідці з Кримського ханства, представники польських, литовських, молдавських родів. Помітний політичний, економічний та культурний вплив на процес формування українського народу мали монголи, кримські татари, поляки, литовці, євреї, караїми, вірмени тощо.

манської теорії вважають німецьких вчених Г. Байєра, Г. Міллера та А. Шльоцера. Вони працювали в Російській Академії Наук на замовлення імператриці Катерини ІІ над першою науковою історією Росії. Норманісти вважали, що Київська Русь виникла завдяки діяльності Рюрика, за походженням варяга, який об'єднав раніше роз'єднані слов'янські племена і заснував власну династію. До прихильників норманської теорії належав М. Карамзін та деякі інші російські історики.

Антинорманська теорія ґрунтується на концепції неможливості привнесення державності ззовні, на ідеї виникнення держави як етапу внутрішнього розвитку суспільства. Основоположником цієї теорії в російській історіографії вважається М. Ломоносов. Її підтримували відомі російські історики XIX ст. С. Гедеонов та Д. Іловайський. Вона була домінуючою в радянській історичній науці (зокрема норманську теорію критикували такі відомі історики як Б. Греков, Д. Лихачов, В. Мавродін, В. Пашуто, Б. Рибаков, М. Тихомиров, Л. Черепнін). До антинорманістів належали й більшість українських істориків кінця XIX – початку XXI ст. – М. Брайчевський, Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, П. Толочко, М. Чубатий та ін.

Суперечки між прихильниками обох теорій мали заполітизований характер і зводилися до проблеми – чи могли слов'яни створити самостійно власну державу. Зрештою майже всі вчені визнають за правлячою в Київській Русі династією скандинавське походження, як і те, що в молодій державі слов'янське населення чисельно значно переважало прибульців. Очевидно, що варяги прийшли вже на останньому етапі формування державності у східних слов'ян і вплинули на шлях розвитку держави. Іноземне походження правлячої династії було досить поширеним у європейських монархіях, що ніяк не доводить нездатність того чи іншого народу до власного державотворення.

На території України державотворення розпочалося до приходу варягів. Згідно з літописними джерелами, Київ заснували правителі племені полян – брати Кий, Щек і Хорив. Тривалий час Києвом і полянами керували їхні нащадки.

Дещо по-іншому постає в джерелах історія заснування Новгорода. Проте очевидно, що й там існувала своєрідна форма державності до приходу Рюрика. За "Повістю минулих літ" у 862 р. слов'янські та фінно-угорські племена, намагаючись покінчити з

міжусобицями, запросили очолити князівську владу варягів: “Сказали Русі Чудь, Словени і Кривичі: “Земля наша велика і багата, а порядку в ній нема. Приходьте княжити і правити нами”. На заклик прийшли три брати: Рюрик, Синеус і Трувор. Саме Рюрик заснував Новгород[7] і послав своїх воєвод Аскольда й Дира на південь по Дніпру в Київ. Вони силою захопили там владу. Невідомо, чи визнавали вони після цього над собою владу Рюрика, чи були самостійними правителями в Києві.

За легендою, близько 879 р. Рюрик помер, а княжіння було передано до часу повноліття сина Рюрика Ігоря Олегові, родичу Рюрика. У 882 р. Олег вирушив у похід з Новгорода на південь. Він захопив Смоленськ і Любеч, встановив там свою владу. Далі Олег обманом захопив Київ і вбив місцевих правителів Аскольда і Дира. Після цього він оголосив Київ столицею своєї держави – “матір’ю городів руських”. Так під владою Рюриковичів опинився торговельний шлях “із варяг у греки”. Навколо цього шляху і формувалася Київська Русь.

Суспільно-політичні трансформації. Розвиток землеробства, ремесла та торгівлі. Перші ознаки формування держави у східних слов’ян появилися ще у часи антів. Особливо активно вони проходили у полян і новгородських слов’ян і проявлялися у розпаді родової общини, перетворенні її на територіальну чи сусідську. Тепер сім’я, очолювана чоловіком, стала в центрі життя суспільства. Вона, завдяки прогресу господарства, вже могла забезпечити себе самостійно їжею, взуттям, одягом, житлом. Зароджувалося право на приватну власність на землю. Однак, поряд продовжували ще існувати спільні володіння общини – озера, лісові угіддя, пасовища. В общині почали жити не кровні родичі, а сусіди.

Існували значні відмінності між різними регіонами Київської Русі у заняттях населення. Так, основним заняттям сільського населення Придніпров’я було орне землеробство. Воно поєднувалося зі скотарством, городництвом, гончарством, ковальством і деякими іншими ремеслами. Орні ділянки були помережані лісами, що густішали на півночі й північному сході країни. Тому вже на

[7] У давньоруських літописах є численні суперечності. Так, за однією з літописних легенд Рюрик не засновував Новгород, а лише обрав його своєю столицею. Ще більше суперечностей є у трактуванні біографій Аскольда і Дира, тривалості правління самого Рюрика, його наступників Олега та Ігоря.

територіях, заселених ільменськими слов'янами (Новгородська, Псковська землі), в'ятичами, радимичами, угро-фінами (Волго-Окське межиріччя) населення в основному займалося рибальством, бортництвом, заготівлею хутра диких тварин – горностаїв, соболів тощо. З освоєнням слов'янами нових угідь саме на території Залісся орне землеробство почало суттєво зростати.

Запровадження нових методів господарювання, поширення рала із залізним лемехом, жорен, залізних серпів залежало від природних умов, кількості жителів, наявності ресурсів (залізної руди). Тогочасному населенню доводилося вирубувати багатовікові дерева, освоювати нові незаселені землі. Поступово підсічне землеробство замінювалося двопільною і трипільною системами сівозміни. Вирощували такі сільськогосподарські культури як жито, овес, ячмінь, зрідка пшеницю. Розводили велику рогату худобу, свиней, волів, коней.

Кількісне зростання населення, специфіка ведення господарства привели до виокремлення із сільського господарства ремесла, а це дало поштовх розвитку торгівлі і сприяло зростанню населення міст. Ремісники тепер могли утримувати себе і свою сім'ю. Вони селилися там, де їм було зручніше й легше продавати свої вироби чи вимінювати їх на їжу. Так міста ставали не лише центрами зосередження влади, місцем відправлення релігійних культів, але й центрами ремесел і торгівлі.

Більшість великих міст Київської Русі виникло на торговельному шляху "із варяг у греки" – Київ, Смоленськ, Любеч, Новгород. У Північно-Східній Русі дедалі більшою ставала роль Східного (Волго-Донського) торговельного шляху.

До середини XI ст. у Київській Русі налічувалося 42 великих міста. В центрі кожного з них знаходився дитинець (кремль) із високими стінами, валами, а перед ними викопували глибокий рів з водою. У кремлі розташовувалися княжі палати, резиденція єпископа, двори великих бояр, дружинників. У центрі кремля зазвичай розміщувався міський собор. Тут також відбувався княжий суд, велася торгівля, зберігалися запаси продовольства, зброя. За стінами кремля розташовувалися поселення ремісників, купців. Ця частина міста часто також обносилася валами і ровами.

Завдяки названим суспільним перетворенням, нащадками Рюрика було створено своєрідний державний механізм. Зокрема, було впорядковано збір данини, оброків, мит, створено систему

погостів – центрів торгівлі та обміну. При них могли бути резиденції князів, збирачів данини для князя. Пізніше при погостах почали будувати церкви. Всі землі Київської Русі були розділені на адміністративні одиниці, кожною з яких керував представник князя – тіун. Згодом окремими удільними князівствами почали правити сини великого київського князя. Для впорядкування політичного та економічного життя країни було розроблено систему законодавства – "Статут (Устав) земляний", "Руська Правда", "Правда Ярославовичів".

До кінця X ст. на території Київської Русі домінували язичницькі вірування – слов'яни, угро-фіни, балти поклонялися багатьом богам і богиням. Були серед них головні і другорядні, всесильні і слабкі, добрі і злі. Очолював слов'янські божества Сварог – бог Всесвіту. Його синами (Сварожичами) були Сонце (Дажбог) і Вогонь. Культ Дажбога особливо вшановувався слов'янами і пов'язувався із землеробством. Окремо виступав бог Велес, що вважався покровителем домашніх тварин. Стрибог, за уявленнями слов'ян, керував вітрами. Єдиним жіночим божеством у слов'ян була Мокош – уособлення всього живого, покровителька жінок.

Неслов'янські народи Київської Русі поклонялися богу сонця Хорсу. Бог Симаргл у віруваннях кочовиків зображався у вигляді собаки і вважався богом ґрунту, родючості, господарем підземного світу. Завдяки варягам у слов'ян появився у IX ст. культ Перуна – бога грому і блискавки. Він поступово витіснив поклоніння Сварогу. Перун вважався непереможним.

Окрім названих великих богів, в уявленні населення Київської Русі весь світ був заселений іншими надзвичайними істотами. Так, з потойбічного світу до людей приходили злі духи – упирі, і добрі – берегині. У лісах жили лісовики, а у водах – русалки. Щоб захистити себе від злих духів, русичі користувалися амулетами, оберегами. Кожен дім перебував під захистом домовика, що уособлював дух пращура, засновника роду.

Язичницькими святами у слов'ян були Коляда, Масляниця, Великдень, свято Купала. Обряди з їх святкування приурочувалися важливим подіям річного господарського і астрономічного циклу – зимовим і літнім сонцестоянням, весняним і осіннім рівноденням тощо.

Язичницький світогляд населення Київської Русі суттєво гальмував політичний та економічний розвиток країни, перетворював її на об'єкт агресії держав, що вже сповідували світові релігії – християнство, іслам. Саме тому вагоме значення для зміцнення державності, поступу в економіці і культурі мало прийняття християнства у 988 р. і його поширення по всій Київській Русі. У 989 р. було хрещено жителів Києва, Новгорода, низки інших міст. В окремих землях Русі хрещення зустріли з опором. Особливо значний спротив чинили мешканці Ростово-Суздальської землі радимичі та в'ятичі. Хрещення супроводжувалося створенням церковної ієрархії.

Запровадження християнства відбувалося поступово. Окремі землі Київської Русі зберігали свій язичницький характер до XV ст. Для багатьох новонавернених християн було притаманне двовір'я. Навіть у княжих родинах новонародженим давали два імені – язичницьке і християнське. Язичницькі пережитки ще тривалий час впливали на культуру країни. Окремі історики стверджують про особливе поєднання елементів двох релігій у східноєвропейській культурі.

Наслідком прийняття християнства в Київській Русі стало поширення грамотності. Тривалий час вона запроваджувалася силою. Проте серед княжої верхівки, дружинників, жителів міст писемність була досить розповсюдженою, про що свідчать численні археологічні знахідки – написи на посуді, виробах із металів, на берестяних грамотах.

Влада великого київського князя досягла найбільшого зміцнення за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Саме вони поширили владу роду Рюриковичів на всі удільні князівства, знищили останніх племінних князів. Становище династії посилювали численні міждинастійні шлюби Рюриковичів з іноземними правителями. Зміцнення влади князів відбувалося і за сприяння церкви. Церковна ієрархія, представлена єпископами та київським митрополитом, виступала головним ідеологом тієї доби.

З часів Володимира князі своїм дружинникам, замість грошового утримання, роздають у користування землі. Спочатку на "кормління" віддавали міста, а з XI ст. – села. Разом із селами, що ставали вотчинами, дарувалися боярські титули. Бояри складали т. зв. старшу дружину. Молодша дружина – отроки, гридні – перебували при князі, жили за рахунок кормління з княжих сіл і

війни. Для охорони південних кордонів великі князі київські переселяли “кращих мужів” з півночі, а також укладали угоди з дружніми кочовими племенами – торками, берендеями, т. зв. “чорними клобуками”. Основну ж масу населення Київської Русі становили вільні селяни-землевласники – смерди. Номінально вони вважалися власністю великого київського князя.

У Київській Русі княжа влада обмежувалася радою, до якої входили старійшини, бояри, представники княжої дружини. Система управління міст мала у своїй основі військові зразки. Населення великого міста формувало цілий організований полк – тисячу, яка поділялася на сотні та десятки. Керівника полку – тисяцького – спочатку вибирало населення міста. Згодом на цю посаду міг призначати лише князь. Соцькі і десяцькі були виборними.

Тривалий час об’єднавчою силою Київської Русі виступала православна церква з єдиною для всіх князівств внутрішньою ієрархією. Це були ті сили, які поширювали спільну для земель Східної Європи ідеологію, культуру (як світську, так і духовну), систему законодавства, що ґрунтувалася на “Руській правді”, звичаєвому праві. Перехід від язичництва до християнства, а також спроби Рюриковичів уніфікувати систему управління князівствами сприяли уніфікації руських земель. Уже за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого простежувалися намагання розширити соціальну та національну базу правлячої династії, але, на наш погляд, переоцінювати процеси народотворення тієї епохи все ж не варто. Надто сильними були відмінності між окремими удільними князівствами, різними були цілі місцевих еліт.

Політична роздробленість Київської Русі. Київська Русь була розділена на окремі князівства у 1054 р. Ярославом Мудрим. Його сини змогли правити в мирі між собою майже 15 років. Проте поступово між ними почалися конфлікти. Основною причиною розбіжностей був досить складний принцип успадкування влади – передача престолу старшому у роді, тобто від брата до брата, а після смерті останнього з братів – старшому племіннику. Цей принцип через різні обставини (епідемії, війни і т. д.) приводив до частих змін на великокняжому київському престолі. Ріст могутності окремих удільних князівств та особисті амбіції князів стали причиною війн між Рюриковичами – княжих міжусобиць.

Політична роздробленість мала й об'єктивні причини: формування великого землеволодіння, прогрес у сільському господарстві, панування натурального способу виробництва, піднесення міст, значне зростання чисельності населення. У своїй сукупності названі фактори вели до зростання політичної ваги знаті на місцях – удільних князів і бояр, які засновували нові міста, укріплення, набирали дружину і поступово виходили з-під влади київського правителя. Кожне з удільних князівств ставало економічно самодостатньою державою.

Міжусобні війни завдавали великої шкоди всім жителям руських князівств, ослаблювали їх перед набігами половців, торків інших зовнішніх ворогів. Щоб припинити міжусобиці, у 1097 р. у м. Любеч відбувся з'їзд усіх руських князів. На ньому було схвалено зміни в порядку престолонаслідування. Головне рішення цього з'їзду – "Кожен хай держить вотчину свою". Це суттєво зменшило кількість княжих міжусобиць у руських землях, хоча й не викорінило їх повністю. Рішення Любецького з'їзду сприяло політичному роздробленню земель Київської Русі, вело до посилення окремих удільних князівств, зокрема Володимиро-Суздальської землі.

Після остаточної роздробленості Київської Русі, що настала зі смертю Мстислава Володимировича (сина Володимира Мономаха) у 1132 р. настала черга дроблення і новостворених удільних князівств, які остаточно закріпилися за окремими гілками колись славного роду Рюриковичів. Якщо в середині XII ст. на землях, що раніше входили до Київської Русі, було 15 князівств, то на початку XIII ст. – біля 50, а на початку XIV ст. – понад 250.

Політична роздробленість колись єдиної держави сприяла поширенню нових форм організації економічного, політичного та культурного життя удільних земель. Саме в час політичної роздробленості в усіх уділах поширюється орне землеробство, вдосконалюються знаряддя праці, масовими стають металеві вироби. Навіть у найвіддаленіших регіонах Київської Русі формувалися боярські вотчини. Панування натурального господдарства давало кожному регіону можливість максимально забезпечити свої потреби за рахунок внутрішніх ресурсів. Подальший економічний розвиток окремих земель та князівств вів до загострення соціальних протиріч. Для їх усунення на місцях була необхідна сильна влада. Тому місцеві землевласники спиралися на

свого князя і не були зацікавлені потрапити в залежність від центральної влади у Києві. Саме бояри виступили рушійною силою роз'єднавчих процесів.

Поступово між князями і зміцнілими боярами нагромадилися протиріччя. У різних удільних землях це мало різні наслідки. Так, у Новгороді та Пскові бояри вигнали князів і встановили державний лад у вигляді аристократичної (боярської) республіки. У Чернігові, Володимирі-на-Клязьмі, Волинській землі князі успішно перемогли боярський сепаратизм. У Галицькому князівстві та в деяких інших землях боротьба між боярами і князями велася з перемінним успіхом.

У майбутньому на території Галицького, Волинського, Переяславського, Київського та Чернігівського князівств сформувався український народ, на території Полоцького – білоруський, а на території Ростово-Суздальського і Новгородської землі – російський. Процес народотворення тривав кілька століть. У ньому значну роль відігравала наявність представників династії Рюриковичів (чи їх відсутність), сильної ієрархії православної церкви. Парадоксально, але значну роль у творенні східнослов'янських народів, поряд з місцевими елітами, відігравали іноземці – греки, болгари, скандинави, які займали державні, церковні посади, були творцями державної ідеології.

Масова колонізація Північно-Східної Русі. Зростання могутності Ростово-Суздальської землі[8]. Тривалий час землі розташовані між ріками Ока та Волга, були заселені угро-фінськими та балтськими племенами, що перебували в залежності від хозарів. Слов'яни називали цей край Заліссям. Лише завдяки князю Олегу хозарське ярмо в середині IX ст. було з угро-фінів та балтів скинуте і в цей регіон почало масово проникати слов'янське населення. Тут почав формуватися російський етнос. Так, з північного заходу сюди переселялися ільменські (новгородські) слов'яни, із заходу – смоленські кривичі, а з півдня – в'ятичі та радимичі. Міграція в'ятичів була спричинена, насамперед, нападами на них печенігів та половців. Активне освоєння руськими князями земель у межиріччі Оки та Волги розпочалося лише за часів князя Свято-

[8] Межиріччя Оки і Волги називалося з початку слов'янської колонізації Залісним краєм, із середини XI ст. – Ростово-Суздальською землею (за назвами двох найбільших міст регіону). З перенесенням князем Андрієм Боголюбським своєї столиці з Ростова до Володимира-на-Клязьмі у 1150-х рр. цей край почали називати Володимиро-Суздальською землею.

слава (942 – 972 рр.), котрий завоював Волзьку Булгарію, приєднав до Русі непокірних в'ятичів та радимичів. Останні два слов'янські племена довелося підкорювати ще кілька разів – князям Володимиру Великому та Ярославу Мудрому.

Слов'яни масово переселялися у межиріччя Оки та Волги з кількох причин. Насамперед їх тут приваблювали наявність вільних необроблюваних земельних угідь, придатних для ведення орного землеробства; велика кількість лугів у руслах рік, для випасу худоби; повноводні ріки наповнені рибою; ліси, багаті на пушного звіра, ягоди та гриби. До того ж сюди майже не проникали кочовики, варяги. Життя тут проходило не так динамічно, як у Придніпров'ї, зате більш спокійно і поступально. Піднесенню регіону сприяло й те, що ростово-суздальські князі, хоч і брали активну участь у міжусобицях лише зрідка перетворювали свій уділ на арену кривавої боротьби.

Слов'янське населення на цих територіях чисельно переважало фінські і балтські народи. Воно також перебувало на вищому ступені соціального розвитку і матеріальної культури. Процес колонізації слов'янами краю можна прослідкувати за зміною етнічного складу перших міст Залісся – Ростова, Білоозера, Суздаля, Мурома, Рязані та ін. Так, за словами російського історика А. Сахарова, Ростов спочатку був головним поселенням мері, Білоозеро – весі, Муром – муроми. Але вже до кінця X ст. в цих містах домінувало слов'янське населення. Між слов'янами та угро-фінськими й балтськими племенами іноді відбувалися збройні сутички, але в цілому взаємини були мирними і добросусідськими. Єдиним винятком були взаємини слов'ян з балтським племенем голядь, котре вирізнялося надзвичайною войовничістю і було частково знищене, а частково асимільоване. Слов'яни не нав'язували сусідам своїх звичаїв і не втручалися у їх внутрішнє життя. Їхні господарські системи не боролися між собою за природні ресурси, а взаємодоповнювали одна одну. Проти зовнішніх ворогів слов'яни та угро-фіни виступали спільно.

Відсутність міжетнічних протиріч водночас не виключала появи нових – релігійних, які почали наростати з поширенням християнства у Волго-Окському межиріччі. Так, у 1024 р. у Ростово-Суздальській землі вибухнуло повстання, очолюване волхвами. Однак у ньому активну учать взяли не лише угро-фіни, але і в'ятичі. Аналогічні бунти були в Смоленській землі, у Біло-

озері, Ростові. Всі вони були придушені, а їхні керівники – волхви – страчені. Спроба скинути християнство була здійснена й населенням Новгорода в 1071 – 1072 рр., але там чітко проявилося невдоволення новгородців не поширенням християнства, а зловживаннями єпископа і представників церкви у майнових питаннях.

Наприкінці XI ст. соціально-економічний розвиток Ростово-Суздальської землі суттєво прискорився. В Залісному краї у XII ст., як і в інших уділах, почало формуватися велике боярське землеволодіння. Тут уже існувала мережа великих міст – Ростов, Суздаль, Ярославль, Муром, Рязань. За часів правління Володимира Мономаха було засновано Володимир-на-Клязьмі та Переяславль. До середини XII ст. Володимиро-Суздальська Русь займала великі території східнослов'янських, угро-фінських та балтських земель. Її володіння простягалися від тайги, берегів Північної Двіни, узбережжя Білого моря на півночі до кордонів з половцями на півдні, від витоків Волги на сході до смоленських і новгородських земель на заході.

Економічний розвиток краю відбувався більш динамічно, ніж земель Переяславського, Київського, Чернігівського князівств, що зазнавали постійних набігів половців, а згодом і інших кочовиків. Відсутність сильної влади в Києві та постійні міжусобиці за київський престол завдали значної шкоди торгівлі на шляху "із варяг у греки". Як альтернативні виникли торгові шляхи з півночі на південь по Дністру (перебував під контролем галицьких князів) та по Волзі, які поєднали Північно-Східну Русь із країнами Сходу.

Першим правителем незалежного Ростово-Суздальського князівства став Юрій Долгорукий, син Володимира Мономаха, правнук Ярослава Мудрого. Він тривалий час боровся за київський престол, але, навіть посідаючи його, не забув про економічний розвиток Ростово-Суздальської землі. Юрій Долгорукий проводив активну зовнішню політику, постійно розширював кордони свого уділу, воював із Волзькою Булгарією за контроль над торговельним Волзьким шляхом та вів протистояння з Новгородом за впливи на суміжні та прикордонні землі. Юрій вів активне будівництво укріплень на кордонах свого князівства. Одним з таких форпостів стала Москва, яка вперше згадується в літописах у 1147 р.

Юрій Долгорукий заохочував переселення вихідців з Придніпров'я в Ростово-Суздальську землю. Частина мешканців Київщини, Переяславщини була переселена у Північно-Східну Русь

примусово. Однак Юрій Долгорукий головною метою свого життя вважав усе таки боротьбу за Київ. Натомість його син Андрій Юрійович ще за життя батька в 1155 р. переїхав з Києва в Ростово-Суздальську землю, де місцеві бояри обрали його своїм князем. Однак уже зовсім скоро між Андрієм Юрійовичем (1157 – 1174 рр.) та боярами розгорнулася надзвичайно жорстока боротьба. Її спричинив своєрідний характер князя.

Андрій насамперед намагався утвердити у князівстві власну династичну лінію. Він вигнав з інших міст Ростово-Суздальської землі братів, замінивши їх своїми слугами, усунув від влади старих бояр батька, розігнав і його дружину. За оцінками російського історика В. Ключевського, Андрій Юрійович намагався стати "самодержцем" Північно-Східної Русі. Побоюючись за своє життя, Андрій переніс столицю з багатого міста Ростова у невелике містечко Володимир-на-Клязьмі, яке почав активно розбудовувати. Взірцем для князя був Київ. Тож не дивно, що у Володимирі було споруджено Золоті ворота, Успенський собор. Сюди ж у 1155 р. Андрій Юрійович привіз із Києва ікону Божої Матері, що згодом одержала назву Володимирської. Проте князь проживав не у столиці, а у власній резиденції Боголюбово за 6 км від міста. За це його прозивали Боголюбським. Андрій Боголюбський у внутрішній і зовнішній політиці намагався зміцнити своє удільне князівство, послабити інші землі. У 1169 р. він захопив і жорстоко пограбував Київ, згодом намагався захопити Новгород. Усвідомлюючи власну політичну вагу і ослаблення Києва, Андрій Боголюбський проголосив себе "великим князем Володимиро-Суздальського князівства" (раніше титул "великого" мали лише київські князі).

Постійні війни, що їх провадив Андрій Юрійович, вимагали значних коштів і призвели до збільшення податків. Військові перемоги дуже швидко змінилися поразками, котрі ще більше посилили невдоволення серед ростовських та суздальських бояр. Андрій Боголюбський почав підозрювати змови у своєму оточення. Він розпочав репресії проти бояр. Серед страчених князем були навіть родичі його дружини. У відповідь виникла реальна змова за участю найближчих слуг та жінки Андрія Боголюбського. Вони і вбили князя 29 липня 1174 р.

Юрій Долгорукий та Андрій Боголюбський побоювалися боярських угрупувань з Ростова і, особливо, Суздаля, а тому намагалися опертися, насамперед, на населення нових міст (Володи-

мира, Ярославля) – купецьку верхівку, ремісників, а також на дворян – дрібних землевласників, котрі одержували землю за службу у великого князя. Завдяки цим двом правителям Ростовсько-Суздальське князівство перетворилося на найбільш впливову державу на території колишньої Київської Русі.

Після загибелі Андрія Боголюбського бояри спробували відновити свій вплив у Володимиро-Суздальському князівстві. Однак проти цього збунтувалися "менші люди" Володимира та Суздаля, інших міст і запросили на престол брата Андрія – Михайла, котрий розправився з бунтівними боярами.

Політику Андрія та Михайла Юрійовичів продовжив їхній брат Всеволод II Юрійович Велике Гніздо (1154 – 1212 рр.). Він у 1177 р. поблизу м. Юр'єва розгромив супротивників, заарештував бунтівних бояр, конфіскував їх володіння. Всеволод помстився боярам за вбивство Андрія Боголюбського, стратив учасників змови, а права боярства всього князівства суттєво обмежив. Так, у Володимирській землі система управління державою почала формуватися у вигляді абсолютної монархії. Як і його батько та брати, Всеволод II у протистоянні з боярами опирався не тільки на міста, але й на дворянство (отроків, мечників, вірників, гриднів, "меншу дружину"), важливою соціальною рисою якого була служба князеві за землю, кормління та інші милості. Дана категорія населення ставала все більш чисельною і впливовою. Дворянство несло всю державну службу: у війську, судочинстві, посольських і двірцевих справах, зборі податків і мит, управлінні княжим господарством.

Всеволод Велике Гніздо втручався у справи Новгорода, заволодів частиною Київського князівства, підкорив собі Рязанське князівство, здійснив у 1183 р. успішну війну проти Волзької Булгарії.

Загалом, завдяки опорі володимиро-суздальських князів на дворян, Північно-Східна Русь здійснила великий крок до утворення абсолютної монархії, з елементами повної і беззастережної влади великого князя.

Новгородська боярська республіка. Новгородська земля займала величезну територію від Північного Льодовитого океану до витоків Волги, від Прибалтики до Уралу. Вона розташовувалася далеко від кочівників і не зазнавала їхніх набігів. Багатством

Новгородської землі були величезні земельні угіддя, які зосередилися в руках місцевого боярства. Попри те, що власного хліба в Новгороді було досить мало і його доводилося закуповувати у Володимиро-Суздальському князівстві, інших землях Русі, тут великого розмаху набули мисливство, рибальство, солеваріння, виробництво заліза, бортництво. Новгородське боярство активно торгувало з державами Західної Європи, Візантією.

З самого початку утворення Київської Русі Новгород змагався з Києвом за лідерство в руських землях, причому неодноразово перемагав і новгородці утверджували на загальноруському престолі своїх князів. Водночас Новгород постійно намагався зберегти свій особливий статус і утвердити свої вольності. Хоча київські правителі регулярно посилали у Новгород намісників – своїх старших синів, княжа влада ніколи не була такою впливовою, як в інших руських князівствах. Зумовлено це було могутністю місцевого боярства, заможного купецтва та ремісників. Великим авторитетом користувався новгородський архієпископ.

Деякий час Новгородом правив князь, якому належав київський престол. Це дозволяло контролювати торговельний шлях "із варяг у греки". Однак у 1136 р. у Новгороді відбулося антикнязівське повстання, і місцеві бояри домоглися зміни форми влади. Новгород став боярською республікою. Найвищим органом влади тут стало віче. Саме віче обирало керівників держави, армії, запрошувало до Новгорода єпископа. На вічі обговорювалися найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики. Поряд із загальноміським вічем, були ще віча "загальноконченські" (Новгород ділився на 5 кінців), "уличанські" (об'єднували жителів окремих вулиць). Та фактично влада належала Раді панів – 300 "золотих поясів" – найбагатшим новгородським боярам.

Найвищою посадовою особою в управлінні Новгорода був посадник. Спочатку посадниками в Новгороді виступали старші сини київських князів. Так, новгородськими посадниками були у різний час Володимир Великий, Ярослав Мудрий. Посадник був керівником уряду. В його руках зосереджувалося управління і судочинство. Після 1136 р. посадником обирали представника одного з 4 найбагатших новгородських родів.

Віче обирало єпископа, який розпоряджався міською казною, контролював зовнішню політику держави, торгові міри. Ще однією впливовою особою в Новгороді був тисяцький. Він керував

новгородським ополченням, контролював збір податків, суд у торгових справах. Тисяцького теж обирали на вічі.

Новгородське віче запрошувало князя, який керував військом під час бойових дій, підтримував порядок у місті в мирний час. Однак втручатися у внутрішню політику князь не мав права. Кілька князів, що намагалися утвердитися в Новгороді, зазнали ганебного вигнання.

Боротьба руських земель з монголами та хрестоносцями. На початку XIII ст. у Центральній Азії утворилася Монгольська держава. Вона об'єднала десятки різних, переважно тюркомовних, народів під назвою монголів. За іменем одного з народів, що увійшов до складу цієї держави, їх також називали "татарами", "монголо-татарами" або ж "татаро-монголами".

Головним заняттям монголів було кочове скотарство, а також полювання. Поступово серед монголів-скотарів виокремилася група князів (нойонів) та воїнів (нукерів). Вони створили систему монгольського законодавства (відома під назвою "Яса"). А в 1206 р. на річці Онон відбувся з'їзд монгольської знаті – курултай, на якому було обрано вождя всіх монгольських племен – "великого хана" (Чингізхана). Ним став нойон на ім'я Темучин.

За досить короткий проміжок часу Чингізхану вдалося створити велику добре озброєну армію. Основу її складала легка кіннота. Кожен монгол мав у бою 2 – 3 луки, сокиру, шаблю і кількох коней.

Монголи були готові до розширення своїх пасовищ за рахунок сусідніх землеробських народів. Упродовж 1206 – 1211 рр. вони підкорили бурятів, евенків, якутів, уйгурів, киргизів. У 1212 – 1215 рр. монголи захопили північний Китай. До 1218 р. ними була підкорена Корея. 200-тисячна монгольська армія влітку 1219 р. завоювала у Середній Азії Хорезм і Самарканд. Після цього основна маса монголів повернулася в Монголію. Натомість найкраща частина армії Чингізхана (30 тис.) під командуванням Джебе та Субудея рушила в розвідку на Захід. Вони розгромили вірменські та грузинські війська, перейшли Кавказ і розгромили аланів та половців.

Рятуючись від монголів, половці, очолювані ханом Котяном, звернулися за допомогою до руських князів. Після тривалої наради русичі вирішили погодитися. 31 травня 1223 р. монголи розгромили

об'єднані половецькі та руські війська на р. Калці. Поразці сприяла ворожнеча між окремими князями. Від походу проти монголів відмовився володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович. Після битви на Калці монголи підійшли до Дніпра, але вирішили повернутися в степи. Їхній розвідувальний похід продемонстрував, що завоювати землі Київської Русі та сусідні держави можна лише мобілізувавши всі військові ресурси Монгольської імперії.

Новий масштабний похід на Захід очолив онук Чингізхана Батий. Рішення про похід було прийнято на курултаї в 1235 р., а вже в 1236 р. монголи завоювали Волзьку Булгарію. Наступного року вони підкорили собі кочові народи у межиріччі Волги та Дону.

Про похід монголів у Київській Русі знали, однак жодних заходів, щоб запобігти ворожому вторгненню, не проводили. Не було спільного військового командування, між князями продовжувалися міжусобиці. Кожен із князів міг розраховувати лише на власні сили, свою військову дружину. Основна ж маса руських військ – народне ополчення – значно поступалося в озброєнні та військових навиках монголам.

Навала татаро-монголів завдала серйозного удару руським князівствам. У 1237 р. було спалено міста Рязань, Коломну, Москву, Суздаль, Ростов, Ярославль, Переяславль-Залеський, Кострому, Юр'єв, Твер та ін. Хан Батий і його 150-тисячна армія прийшли взимку. Славне російське бездоріжжя не допомогло, оскільки сильні морози скували землю. Монголи рухалися по руслах замерзлих рік, чого від них не чекали. Вони використовували порох, штурмові машини, балісти, тарани, активно взяті на озброєння в китайських арміях, і жодне місто Північно-Східної Русі не могло довго чинити опір. 8 лютого 1238 р. після 4-денного бою монголи захопили Володимир-на-Клязьмі. Після цього монгольське військо розділилося на окремі загони, які почали одночасний наступ на більшість міст Північно-Східної Русі.

4 березня 1238 р. біля річки Сіть було розгромлено військо останнього князя Північно-Східної Русі – Юрія Всеволодовича, князя Володимирського. Перед монголами була відкрита дорога на Новгород, але почалася весняна відлига та бездоріжжя, і вони рушили на південь.

Монголи поводилися надзвичайно жорстоко. Жителів міст, які чинили опір, знищували всіх без винятку. Так загинули всі до єдиного жителі Рязані, маленького містечка Козельська, де зупи-

нили ворожу армаду на 7 тижнів, так загинули мешканці Нижнього Новгорода та багатьох інших міст і сіл. Відхід монголів від Новгорода на південь у степи нагадував "облаву". Монголи прочісували ліси, грабували руські міста, винищували їх жителів. Відбитися від монголів змогли лише жителі Смоленська.

Впродовж 1239 – 1240 рр. монголи захопили Переяслав, Київ, Чернігів. Найбільш відчайдушний опір монголи зустріли в Галицько-Волинській державі. Столицю – місто Холм – вони так і не змогли захопити. У 1241 р. монголи завоювали Польщу, Чехію, Угорщину, Хорватію та Далмацію і наступного року повернули до Азії.

Майже одночасно з нападом на землі Київської Русі монголів виникла загроза агресії з Північного Заходу. До XIII ст. там проживали слов'янські та балтійські народи, фінно-угорські племена. У них почали формуватися протодержавні утворення.

У 1201 р. на берегах річки Західна Двіна висадилися лицарі-хрестоносці. Вони заснували місто Ригу як свій опорний пункт. Наступного року вони реорганізувалися в рицарський Орден мечоносців і повели масштабні військові дії проти місцевих латвійських та естонських племен під гаслами боротьби з язичництвом. У 1226 р. у Прибалтиці появилися рицарі Тевтонського ордену. Вони хотіли підкорити язичників-литовців та покінчити з православними русичами. Однак тевтонці зазнали кількох поразок від новгородського війська та литовців. У 1237 р. Тевтонський орден та Орден мечоносців об'єдналися у Лівонський орден. Його метою було завоювання північних руських земель та поширення католицизму серед місцевого населення.

У липні 1240 р., скориставшись важким становищем Русі, шведський флот увійшов в устя річки Нева. Шведи прагнули захопити Стару Ладогу, а згодом – і Новгород. На той час у Новгороді був зі своїм військом князь Олександр Ярославович, онук Всеволода Велике Гніздо. Він несподівано напав на табір шведів, які в паніці втекли, зазнавши значних втрат. Вони на тривалий час відмовилися від руських земель.

Майже одночасно зі шведами в землі Новгородської республіки вдерлися лицарі Лівонського ордену. Їм вдалося захопити місто Ізборськ, а на початку 1241 р. – Псков. Лише активні дії Олександра Ярославовича, прозваного на честь перемоги над шведами Невським, дозволили звільнити Псков та Ізборськ.

5 квітня 1242 р. у битві на Чудському озері руське військо розгромило лівонських рицарів. Однак становище Олександра Невського було хитким. Він майже постійно конфліктував з новгородськими боярами. Величезна небезпека залишалася і зі сторони монголів.

У середині XIII ст. Монгольська держава була поділена на частини – улуси. Кожним з улусів правив нащадок Чингізхана. Руським князівствам надалі довелося підпорядковуватися улусу під назвою Золота Орда. Правив ним один із онуків Чингізхана – Батий. Кордони цього улусу простягалися від Дунаю до Іртиша. До нього увійшли землі Криму, Північного Причорномор'я, Північний Кавказ, Волзька Булгарія, руські князівства, Західний Сибір. Столицею Золотої Орди було місто Сарай на березі Волги.

Золота Орда була однією з найбільших держав свого часу. На початку XIV ст. вона могла виставити 300-тисячну армію. Розквіт Орди припав на правління хана Узбека (1312 – 1342 рр.). З 1312 р. державною релігією Орди став іслам. Проте вже в XIV ст. в цій державі почали виявлятися ознаки політичної роздробленості. Згодом від неї від'єдналися Казанське (1438 р.), Кримське (1443 р.), Астраханське (1502 р.) та Сибірське ханства (1563 р.).

Розорені монголами руські землі були змушені визнати васальну залежність від Золотої Орди. Монголи залишили на чолі руських князівств руських же князів, які мали навіть певну автономію. Проте князем могли стати лише ті Рюриковичі, які отримали ханський дозвіл – ярлик. Для цього потрібно було їхати у столицю Орди – Сарай. Багато претендентів було там схоплено і страчено, а багато – отруєно. Хани Золотої Орди старанно стежили за поведінкою князів, не давали їм посилитися, відновити свої військові сили, об'єднати навколо себе народ. Вони нацьковували князів один на одного, породжували заздрість, заохочували міжусобиці. Непокірних, сильних та самостійних князів знищували різними шляхами.

Спеціальні монгольські загони слідкували за збором данини з руських земель. Для цього було проведено перепис населення та його майна. Лише церква і церковні землі були звільнені від монгольських податків. До того ж час від часу монголи влаштовували показові каральні акції – набіги на окремі руські князівства.

В 1243 р. брат великого володимирського князя Юрія, що загинув на р. Сіть у битві з монголами, Ярослав II (1238 – 1247 рр.) був викликаний у ставку хана. Він визнав себе васалом і отримав ханський ярлик. У 1246 р. його син Олександр Невський відвідав Сарай. Батий після тривалих вагань дав йому ярлик на Володимирське князівство. Олександр та його брат Андрій 2 роки пробули у столиці Монголії – Каракорумі. У 1252 р. Олександр Невський був визнаний Батиєм як великий князь Володимирський. Саме цей князь першим почав приховувати від монголів частину зібраної данини і залишав її собі. Проте вже сини Олександра Невського воювали між собою. І сталося це знову завдяки монголам.

Поступово Володимиро-Суздальське князівство розкололося на кілька дрібних – Тверське, Рязанське, Муромське, Московське та інші. Номінальним керівником цих князівств вважався Великий князь Володимирський. Тривалий час цей титул належав тверським князям.

Олександр Невський, помираючи в 1263 р., заповів своєму наймолодшому синові Данилу маленьке князівство Московське. Саме воно кинуло виклик Твері. Спочатку це князівство було настільки маленьке, що Данило у заповіті не став ділити його між своїми синами, а все повністю передав найстаршому з них Юрію. Той приєднав до своєї держави Коломну і Можайськ. Та у боротьбі з Твер'ю цей князь загинув, і князівство очолив його брат Іван Данилович, прозваний Калитою.

Початок об'єднання земель Північно-Східної Русі навколо Москви. Іван Калита та Дмитро Донський. Великий період історії Росії, а саме XIII – XV ст., пройшов під гаслом боротьби із Золотою Ордою. В Білорусії та Україні її очолила литовська династія Гедиміновичів. Правителям Великого князівства Литовського вдалося за досить короткий час зосередити свою владу над усіма білоруськими та більшістю українських земель. Характерно, що місцеве населення досить лояльно ставилося до литовців, вважаючи їх визволителями від монгольського ярма. Дещо по-іншому відбувалося приєднання Галицького князівства до Польського королівства. Але й тут українські землі були звільнені від опіки Золотої Орди.

Землі Північно-Східної Русі зазнали особливої жорстокості від монголів і розпочали антиординську боротьбу з деяким запізненням. Єдиного центру тут довго не було. Спочатку найактивніший опір чинили мешканці Новгородської республіки, згодом Твері. І лише наприкінці XIII ст. до антиординської боротьби приєдналася Москва.

Активізації московських правителів сприяло економічне піднесення князівства. Тривалий час вони намагалися не виділятися з поміж інших руських князів, не привертали до себе уваги монгольських ханів, а дбали про розвиток насамперед власної держави, заохочували поселення на своїх землях утікачів із розорених князівств, надавали пільги купцям. Москва займала географічно вигідне становище. Її прикривали від нападів ординців Суздальсько-Новгородське та Рязанське князівства, від нападів Лівонського ордену – Тверське князівство та Новгородська республіка. Поступово Москва перетворювалася на один із наважливіших у Північно-Східній Русі центрів розвитку ремесла, сільського господарства та торгівлі. Тут були сприятливі умови для ведення орного землеробства (наприклад Новгородська республіка власного хліба у достатній кількості не мала, а тому залежала від закупівлі продовольства у Московській державі). Вона виявилася важливим пунктом на перетині сухопутних та річкових торговельних шляхів.

Піднесення Москви відбувалося і завдяки надзвичайно гнучкій політиці московських князів. Їм вдалося залучити на свою сторону в протистоянні з Твер'ю православну церкву, знайти союзників поміж руських князівств і навіть монголів. Уже за першого правителя Москви Данила Олександровича (1276 – 1303 рр.) територія його князівства зросла вдвічі.

Визначальну роль у протистоянні Москви і Твері відіграли монголи. Вони спочатку підтримали Юрія Даниловича, який був одружений із сестрою хана Узбека. А згодом, після чергової поразки Москви від Твері, той же хан Узбек надав військову допомогу Івану Даниловичу. У 1327 р. у Твері розпочалося антиординське повстання. Цим скористався московський князь Іван Данилович. Він поїхав у Орду і повернувся з монгольським військом. Після вдалого походу на Твер від Тверського князівства було відібрано міста Кострому й Нижній Новгород і передано їх Московському князівству. Іван Калита здобув ярлик на Велике князівство Володимирське. Завдяки цьому він одержав право

збирати данину не лише у своєму князівстві, але й усіх інших князівствах Північно-Східної Русі. Він приховував частину зібраних коштів. Іван Калита силою приєднав до Москви Ростовське, Галицьке, Білоозерське та Углицьке князівства.

Особисті якості Івана Калити – ощадність, послідовність і цілеспрямованість – сприяли накопиченню коштів, на які московський правитель купляв у своїх сусідів землі. Та найбільшим успіхом Калити було те, що Москва стала резиденцією православних митрополитів: митрополит Петро переїхав до Москви з Володимира, завдяки чому столиця Івана І стала духовним центром Північно-Східної Русі.

Політику Івана Калити зміцнення економіки Московської держави продовжили в 1340 – 1359 рр. його сини Семен Гордий (1340 – 1353 рр.) та Іван ІІ Красний (1353 – 1359 рр.).

У 1359 р. московським князем став Дмитро Іванович, майбутній Дмитро Донський. Цього ж року Золота Орда розпалася на дві частини. Західною частиною керував темник Мамай. Згодом він висунув претензії до Москви. На його думку, Дмитро Іванович правив князівством незаконно і не платив всю зібрану данину.

Дмитро Іванович у 1375 р. здійснив похід на Твер і змусив тверського правителя відмовитися від прав на Велике князівство Володимирське. Наприкінці літа 1380 р. темник Мамай зібрав війська і рушив на Москву. Дмитро Іванович був до цього готовий. У місті Коломна зібралося 40 – 45 тисяч руських воїнів. 8 вересня 1380 р. на Куликовому полі відбулася битва, в якій перемогли русичі. Монголи мусили втікати. Незабаром Мамая вбили, а Золоту Орду очолив хан Тохтамиш. Куликовська битва була першим вагомим успіхом у боротьбі мешканців Північно-Східної Русі з монголами. Завдяки їй більшість північно-руських князів почали визнавати авторитет московських правителів, а процес об’єднання північно-руських земель навколо Москви набув незворотного характеру.

Піднесенню Московської держави не зміг перешкоди і хан Тохтамиш, який у 1382 р. захопив Москву і спалив її. Його армія втекла з міста, як тільки почула про наближення Дмитра Донського з сильною дружиною. Помер Дмитро Донський у 1389 р. Свій стіл він залишив синові Василю І. Вперше з 1237 р. влада передавалася від батька до сина без відома Золотої Орди. Водночас відбулося

злиття воєдино Великого князівства Володимирського та Московського.

Посиленню влади великого московського князя сприяли внутрішні міжусобиці у Московському князівстві, що у 1425 – 1456 рр. переросли у війну. У її результаті Василь II зумів розправитися з боярами і продовжив процес приєднання до Москви сусідніх земель. На кінець його правління розміри Московського князівства були в 30 разів більшими, ніж на початок правління його батька. Москва перетворилася на серйозну військово-політичну та економічну силу. З нею вже були змушені рахуватися всі сусідні країни.

Важливим елементом формування Московської централізованої держави стали події в історії православної церкви. Зокрема в 1439 р. Папа Римський уклав Флорентійську унію з Константинопольським патріархом. Унія передбачала об'єднання церков під керівництвом Папи і наступним порятунком Візантійської імперії від турків-османів. У Московській державі унію відкинули, а митрополита Ісидора, який її підтримував, скинули. Надалі вибір керівництва російської православної церкви залежав лише від великого московського князя.

Внутрішня і зовнішня політика великих князів московських Івана III та Василя III. Василь II Васильович у ході міжусобиць був осліплений, а тому досить рано залучив до управління державою свого сина Івана III. Саме він і став наступником Василя II Темного. Серед основних завдань, що виникли перед новим правителем, були: 1) необхідність захистити Московську державу від натиску татар; 2) поступове зменшення впливу удільних князів і їхнього землеволодіння; 3) продовження політики "збирання" руських земель.

Іван III Васильович (1462 – 1505 рр.) зміг завершити процес об'єднання Північно-Східної Русі навколо Москви. У 1468 р. було приєднано Ярославльське князівство. У 1472 р. розпочалося підкорення Пермі. Ще Василь II Темний купив половину Ростовського князівства, а в 1474 р. Іван III придбав решту. Зрештою у 1485 р. Твер перейшла до Москви після того, коли її бояри присягнули на вірність Івану III. У 1489 р. до складу Московської держави увійшла В'ятська земля.

Найдовше опір Івану III чинила Новгородська республіка. У ній в 1410 р. відбулася реформа посадського управління, що посилила роль бояр. Частина новгородських бояр, очолюваних посадницею Марфою Борецькою, побоюючись Москви, у 1471 р. визнали себе васалами Литви. Дізнавшись про їхній вчинок, Іван III організував похід проти Новгорода. Вирішальна битва відбулася на р. Шелоні – новгородці програли, однак остаточно Новгород було приєднано до Московської держави лише у 1478 р.

Далекосяжні наслідки для майбутнього Москви мало скинення золотоординського ярма в 1480 р. Іван III скористався ворожнечею між монгольськими ханами – правителями Золотої Орди, Сибірського та Кримського ханств – і припинив платити данину. Ординський правитель Ахмат-хан організував похід проти Москви, але після тривалого стояння на р. Угра так і не наважився розпочати битву. Після цього його ханства стало стрімко занепадати. У 1502 р. кримський хан Менглі-Гірей остаточно розгромив Золоту Орду.

Боротьба за приєднання до Москви Новгорода, Пскова і Твері поступово привела до загострення взаємин з Великим князівством Литовським. Керівництво Московської держави обґрунтовувало свої дії необхідністю визволити з-під влади іноземців землі колишньої Київської Русі, захистити православних від загрози окатоличення. Боротьба за "київську спадщину" із локальних, прикордонних сутичок переросла у московсько-литовські війни, котрі тривали з перервами у 1487 – 1494, 1500 – 1503, 1507 – 1508 та 1512 – 1522 рр. За їх результатами до кінця XV ст. до Москви перейшла Вязьма, у 1503 р. – Чернігів, Брянськ, Мценськ, Рильськ, Гомель, а в 1514 р. московський князь Василь III оволодів Смоленськом. Усі новоприєднані землі проголошувалися "іскон руськими"

Послідовною була й політика Івана III щодо удільних князів, які були його родичами. Він поступово ліквідував їхні уділи. Деякі з них перейшли до великого князя за заповітом, або були приєднані примусово після смерті. Уділ свого брата Андрія Іван III ліквідував силою, брата заарештував, а його синів відправив у монастир.

Складання єдиної території нової держави були лише частиною процесу державотворення, іншою складовою якого було формування системи управління країною, створення нових органів влади. Як і раніше, державу очолював великий князь, але його

влада вже мала абсолютистський характер. Поряд із князем діяла Боярська дума. До неї входили колишні удільні князі, бояри, великі землевласники, воєводи. Всі вони отримували від правителя пожиттєвий титул боярина, що не поширювався на їхніх дітей. Боярська дума була дорадчим органом при великому князі. Її члени виконували постійні чи одноразові доручення самодержця. Посилювалася система управління на місцях. Колишні удільні князівства управлялися московськими намісниками. Останніх називали "кормлінщиками", оскільки за свою службу вони отримували "корм" – частину податку, що збирався для великого московського князя. Розміри "корму" залежали від заслуг кормлінщика. Також появляються спеціальні установи, що слідкують за збором податків, – Казна та Двірець; прикази – установи, які виконують нагляд за різними галузями управління країною.

У 1497 р. у Московській державі було прийнято новий звід законів "Судебник" Івана III. Він складався з 68 статей і засвідчував посилення одноосібної влади правителя, окреслював функції, права і обов'язки органів влади, різних категорій населення. Стаття 57 "Судебника" обмежувала право переходу селян від одного власника до іншого єдиним терміном для цілої держави – тиждень до і тиждень після Юр'ївого дня (26 листопада). За свій перехід селянин повинен був заплатити "пожиле" – плату за роки, прожиті на старому місці. Введення цієї норми у законодавство розпочало запровадження кріпацтва в країні.

Загалом Іван III Васильович започаткував нову добу в історії Північно-Східної Русі. Він першим із московських правителів використовував титул "Государ всія Русі". Він же зробив гербом держави візантійського двоголового орла, побудував Московський Кремль із червоної цегли. Окремі російські історики (Р. Дмітрієва, О. Зімін та ін.) називають Івана III першим російським самодержцем. Вони вказують і на те, що вагому роль у створенні нової російської влади саме у вигляді необмеженої абсолютистської монархії відіграла дружина Івана III, племінниця останнього візантійського імператора Софія (Зоя) Палеолог.

Зміцненню влади великого московського князя сприяла ситуація в російській церкві. Наприкінці XV ст. в Московській державі виокремилося декілька єресей – стригольники, жидовствуючі, а також цілий напрямок у самому православ'ї –

нестяжательство. Прихильники цих релігійних течій закликали до реформування церкви, обмеження її права на нерухоме майно, володіння землею, проведення торговельних операцій. Натомість представники Успенського монастиря, очолювані Йосифом Волоцьким, різко виступили проти єретиків. Йосиф та його послідовники (йосифляни) відстоювали право церкви на володіння землею та селянами. Суперечки між йосифлянами і нестяжателями завершилися у 1502 р. на церковному соборі. Іван ІІІ підтримав на ньому йосифлян, а нестяжателі та прихильники єресей були страчені, їхні ідеї заборонялося поширювати надалі. Йосифляни проголосили Івана ІІІ царем земним подібним Богу, обґрунтували його права на необмежену владу та на активну зовнішню політику. Правителі Москви відтепер виступали чи не єдиними захисниками православ'я. Натомість світська влада зберігала церковне та монастирське землеволодіння.

Василь ІІІ Іванович (1505 – 1533 рр.) продовжив політику свого батька. Він вів боротьбу за ліквідацію системи уділів і намагався утвердитися як самодержець. У 1510 р. приєднав до Москви Псков. Вічевий устрій там було ліквідовано. Найбагатші жителі Пскова, як колись найзаможніші новгородці, були виселені на прилеглі до Москви землі. Псковом почали керувати московські намісники.

У 1514 р. в результаті вдалої московсько-литовської війни до Москви було приєднано Смоленськ, а в 1521 р. до складу Московської держави увійшло Рязанське князівство.

Культура Київської Русі, Володимиро-Суздальського князівства та Великого князівства Московського. Культура – це сукупність матеріальних та духовних цінностей, які створюються людьми у процесі їх життя. Культура кожного народу є частиною світової культури і складається з усього, що створюють руки і розум людей, котрі проживають у даній державі.

Культура Київської Русі характеризувалася сповільненими темпами розвитку, як і культури всіх ранньосередньовічних держав Європи. Для неї було притаманне натуральне господарство, традиції щорічного життєвого циклу, релігійне світосприйняття.

Поряд з такими не зовсім позитивними явищами в цей час відбувається процес накопичення людських знань, втягнення культури Київської Русі у русло розвитку загальноєвропейської

культури, утвердження нових християнських цінностей, що визначали основні напрями становлення руського суспільства.

Культура Київської Русі успадковувала культуру східнослов'янських племен, кочових народів з Дикого поля, зазнавала впливу Візантії, а через неї й античної традиції. З середини XII ст. в культурі Київської Русі стали помітними і західноєвропейські культурні впливи.

Тривалий час (орієнтовно до початку XI ст.) в культурі Київської Русі переважав язичницький світогляд. Його змінив синтез досягнень східних слов'ян та християнської культури, а з середини XII ст. в рамках окремих удільних князівств почали виникати свої власні культурно-художні школи.

Ще до прийняття християнства в Київській Русі була власна абетка. Запровадження християнства сприяло поширенню освіти. Вже у 860 р. брати-місіонери Кирило та Мефодій стали творцями слов'янського письма – глаголиці та кирилиці. Саме кирилиця стала письмом Київської Русі.

Основними центрами навчання писемності були школи при монастирях і церквах. Там, окрім читання та письма, вивчали також богослов'я, граматику, діалектику, риторику.

Високий рівень освіти в руських землях засвідчують численні написи на ремісничих виробах, на стінах уцілілих архітектурних пам'яток, на берестяних грамотах (археологам на сьогодні вдалося знайти понад 700 берестяних грамот у Новгороді, Смоленську, Москві, Полоцьку, Пскові).

З домонгольського періоду до нас дійшло понад 150 книг. Найдавніша з них – Остромирове Євангеліє. Написане воно було у 1056 – 1057 рр. для новгородського посадника Остромира на пергаменті (спеціально обробленій телячій шкірі).

Значне поширення серед русичів мала перекладна література – книги грецьких, римських та візантійських авторів, засновників християнської церкви. Поряд із нею створювалися і власні оригінальні твори. Найбільш визначними з них були літописи – "Повість минулих літ", "Київський літопис", "Іпатіївський літопис", "Лаврентіївський літопис" та ін.

З середини XI ст. в Київській Русі поширюються життєписи руських святих – "Житія". Вони описували біографії князів Бориса та Гліба, монахів Нестора, Агапіта, митрополита Іларіона та багатьох інших.

Першим філософським трактатом Київської Русі було “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, написане біля 1036 р. У цьому творі автор порівнює Київську Русь із Візантією, а князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого – з великими правителями минулих епох.

Помітними творами часів Київської Русі були “Повчання дітям” Володимира Мономаха, “Слово” та “Моління” Данила Заточника. У них міститься заклик до єдності Рюриковичів проти зовнішніх ворогів, прославляється християнство і сильна княжа влада, власна країна і її жителі.

На сьогодні в історіографії тривають суперечки щодо достовірності ще однієї пам’ятки руської літератури – “Слова о полку Ігоревім”. Так, значна частина науковців вважають “Слово” найбільш видатним літературним твором у ранньосередньовічній історії Східної Європи. Однак частина істориків та філологів з Росії, України та країн Західної Європи стверджують, що ця пам’ятка є майстерною підробкою кінця XVIII – початку XIX ст.[9] Головною думкою “Слова о полку Ігоревім” є ідея єдності руських князівств, возвеличення “Руської землі”. Численні сюжети цього твору стали основою для створення в наступні епохи нових творів російської культури і мистецтва – картини В. Васнєцова, І. Білібіна, В. Фаворського, опери О. Бородіна “Князь Ігор”, балету Б. Тищенка “Ярославна” та ін.

Значних успіхів досяг у Київській Русі розвиток ремесла. За підрахунками академіка Б. Рибакова, в понад 300 містах держави існувало більше 60 ремісничих спеціальностей. Не дивно, що варяги називали Русь “Гардарікою” – “країною міст”. Далеко за межами Київської Русі були відомі вироби її ремісників – замки, ножі, кольчуги, мечі, шаблі, арбалети, дзвони, ювелірні вироби, цегла, різнобарвна кераміка, вироби з дерева, скла та шкіри.

Абсолютна більшість пам’яток архітектури Київської Русі була зруйнована багатолітніми війнами, пожежами, природно-кліматичними умовами. Особливо це стосується найбільших міст – Києва, Новгорода, Переяслава, Чернігова, Володимира-на-Клязьмі. Збереглося лише 150 пам’яток – церковні собори, міські укріплення. Більшість з них розташована на території саме Північно-Східної Русі, яка зазнала порівняно менших руйнувань,

[9] Найбільш авторитетною серед прихильників цієї версії вважається позиція О. Зіміна (див. книгу: Зимин А. А. Слово о полку Игореве. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. – 516 с.)

ніж Придніпров'я. Вцілілі споруди розташовувалися переважно на периферії могутньої держави (за винятком собору Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого собору, Новгородської Софії та деяких інших), а тому лише опосередковано засвідчують про культуру Київської Русі. Про справжні її розмах і досягнення зараз можна лише здогадуватися. Це характерне і для архітектури, і для іконопису, живопису, і для багатьох інших явищ матеріальної культури.

До X ст. в архітектурі Київської Русі переважали дерев'яні та дерев'яно-земляні будівлі. І лише з кінця X ст. появилися перші кам'яні споруди. Головним будівельним матеріалом був переважно вапняк. Лише в часи роздробленості поширилося використання білого каменю (переважно в Галицько-Волинській державі та Володимиро-Суздальському князівстві). Храми щедро прикрашалися як ззовні, так і всередині різними декоративними деталями, прикрасами, фресками.

Серед пам'яток архітектури Володимиро-Суздальського князівства вціліли (хоча й зазнали численних змін та реконструкцій) Золоті ворота, Успенський та Дмитріївський собори у Володимирі, залишки палацу князя Андрія Юрійовича в Боголюбові, собори Переяслава-Залеського, Суздаля, Юр'єва.

Серед архітектурних пам'яток доби політичної роздробленості переважали оборонні споруди – кремлі, а також релігійні святині – церкви та монастирі, які також часто використовувалися при обороні. До нас дійшли оборонні споруди Псковського Дитинця, кремль Ізборська, собор Святогорського монастиря, Троїцький собор. У 1367 р. в Москві було зведено кам'яний кремль. Зведено було в Москві й на її околицях низку монастирів – Трійце-Сергіївський, Благовіщенський, Архангельський та ін.

Стіни церков та монастирів прикрашали фрески та ікони намальовані відомими художниками тієї доби – Феофаном Греком, Андрієм Рубльовим, Данилом Чорним та ін.

Живопис Київської Русі зберігся переважно завдяки фрескам та мозаїкам всередині храмів, іконам. Перші з них виконувалися грецькими майстрами, а згодом появилися й місцеві – Алімпій, Олісей, Георгій та інші. Найбільш відомою вцілілою іконою є Володимирська Божа Матір (зараз ікона зберігається у Третьяковській галереї).

Монгольська навала завдала серйозного удару культурі Північно-Східної Русі. Зникли цілі галузі ремесла, майже на 50 років припинилося будівництво споруд із каменю, було зруйновано багато церков, монастирів, шкіл, бібліотек. Проте культурне життя не завмерло, а продовжувало існувати. У 1274 р. на церковному соборі були прийняті "Правила митрополита Кирила", які регулювали внутрішньоцерковне життя. Майже водночас появилися нові законодавчі пам'ятки – Рязанська та Софійська кормчі книги.

Відомим письменником тієї доби був Серапіон Володимирський. Він автор п'яти творів "Слів" – проповідей про погром Русі монголами. Яскравим прикладом літературної творчості давньоруських авторів стали "Житіє Олександра Невського", "Житіє Авраамія Смоленського" та "Галицько-Волинський літопис".

Наприкінці XIV – на початку XV ст. були написані компілятивні збірники повчань "Смарагд" та "Маргарит". Вагомою подією стало створення митрополитом Петром "Літописного зводу" – зібрання всіх руських літописів до єдиного.

Першою пам'яткою культури Московського князівства стало "Житіє Петра" про митрополита Петра. У Твері було написано "Сказання про Шевкала" та "Повість про убієння в Орді Тверського князя Михайла", в яких оспівувалися сторінки боротьби Твері з Ордою. Різноманітні житія в той час були написані в Новгороді, Пскові, Ростові.

Саме в період боротьби з монголами поширення в Північно-Східній Русі набули билини, в яких яскраво замальовувалася історія Київської Русі (т. зв. "київський цикл"), нові легенди ("Сказання про невидимий город Кітєж" та ін.).

У XIII – XV ст. далі розвивалося літописання. Воно велося і далі переважно при монастирях, але мало більш лаконічний характер. Лише іноді в сухий текст літописів вплітались короткі літературні повісті – "Про битву на Калці", "Повість про розорення Рязані Батиєм" (у ній розповідалося про подвиг рязанського богатиря Євпатія Коловрата), повісті про Олександра Невського.

Нові тенденції в московській літературі виникли після Куликовської битви. Почалося створення бібліотек при московських монастирях – Богоявленському, Симоновому, Адронікову, Чудовому та в Успенському соборі. Вагомий вплив на

життя країни мав підмосковний Троїцький монастир, заснований Сергієм Радонежським Саме Святий Сергій благословляв Дмитра Донського перед Куликовською битвою. Він же розіслав по цілій державі своїх учнів, які заснували низку нових монастирів.

Після 1380 р. було написано новий цикл творів, що прославляли героїзм російських воїнів та їхні перемоги. До цього циклу належать: твір рязанського старця Софонія "Задонщина", що за своїм оформленням нагадує "Слово о полку Ігоревім", "Сказання про Мамаєве побоїще" невідомого автора, "Слово про життя і смерть великого князя Дмитра Івановича, царя руського". Авторство останнього твору приписують дружині Д. Донського – Євдокії Дмитрівні.

Утворення сильної Московської держави за часів Івана III і Василя III сприяло піднесенню культури, виробленню державницької ідеології, яка б об'єднала всі прошарки тогочасного російського суспільства. Важливим елементом державної і церковної ідеології стала ідея "Москва – третій Рим". Її автором вважається монах Філофей. Він у листах до великокняжої родини стверджував, що Московська держава є єдиним захисником справжньої християнської віри – православ'я, перейнявши церковну естафету від Риму та Константинополя, котрі не витримали гріховних спокус, зрадили істинно правильну віру і перейшли на католицизм.

Ще один елемент державної ідеології того часу сформулював у творі "Сказаніє о князях Владімірских" монах Спиридон Сава. У "Сказанні…" обстоювалася думка про спадковість влади московської династії від Володимира Мономаха, перших Рюриковичів і навіть римських імператорів та біблійних героїв. Попри свою хибність, ідеї Філофея та Спиридона Сави справили значний вплив на формування російської культури, заклали ідеологічні передумови для перетворення Москви на важливий світовий культурний, релігійний та політичний центр. Вони стали основою сучасної російської цивілізації.

Важливим рушієм культури стали суперечки між двома течіями російського православ'я – йосифлянами та нестяжателями. Нестяжетелів очолював Ніл Сорський, а йосифлян – Йосиф Волоцький. Їм належить багато художніх та релігійних творів. Вони розпочали роботу над "Кормчою книгою" – зібранням правил поведінки духовенства. Нестяжателі виступали за здешевлення

церкви. Згодом їх звинуватили у єресі. Лідерів нестяжателів – Сорського, Максима Грека та Феодосія Косого було заарештовано чи піддано гонінням.

На початку XV ст. в Москві відновилося в попередніх масштабах літописання. Було створено "Літописець великий руський". Видатною літературною пам'яткою став твір тверського купця Афанасія Нікітіна "Ходіння за три моря", в якому описано його мандрівку до Індії.

Загалом у IX – першій третині XVI ст. було закладено основи більшості напрямків сучасної російської культури, розпочалося поширення освіти й науки, сформульовано основні канони церковної архітектури, живопису, іконопису. Впродовж зазначеного періоду виникли передумови для створення унікальної культури російської цивілізації як синтезу слов'янської, античної та візантійської спадщини, поєднання язичництва та християнства.

Питання на закріплення

1. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови Російської Федерації.
2. Коли на території Росії появилися перші люди сучасного типу?
3. Назвіть три великі групи племен, представники яких є предками сучасних східноєвропейських народів.
4. Які слов'янські племена населяли Київську Русь?
5. Поясніть суть норманської теорії.
6. Назвіть відомих Вам вчених-антинорманістів.
7. Назвіть причини політичної роздробленості Київської Русі.
8. Коли відбувся з'їзд руських князів у Любечі?
9. Визначте основні причини масової колонізації слов'янами Волго-Окського межиріччя.
10. Вкажіть дату першої письмової згадки про Москву.
11. З'ясуйте найважливіші політичні та економічні заходи перших правителів Ростово-Суздальського князівства Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського.
12. Які соціальні групи стали надійною опорою правителів Ростово-Суздальського князівства у їх протистоянні з боярами? Чим це було зумовлено?
13. Визначте основні риси політичного устрою Новгородської боярської республіки.
14. Вкажіть дату битви між військами монголів та руських князів на р. Калка.
15. Опишіть боротьбу руських князівств із монгольськими військами.
16. Поясність термін "золотоординське ярмо".
17. З'ясуйте причини та особливості утворення Московської держави.
18. Охарактеризуйте князювання Івана I Калити.

19.Назвіть роки правління Дмитра Івановича Донського.
20.Визначте основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики Івана III та Василя III.
21.Назвіть дату скинення Московською державою золотоординського ярма.
22.Про що йдеться у документі “Сказаніє о князях Владімірских”?
23.Хто вважається автором ідеї “Москва – III Рим” та в чому її суть?
24.Назвіть найважливіші досягнення культури Північно-Східної Русі в XIII – XV ст.

РОЗДІЛ 2. Московська держава на початку Нового часу (1533 – 1725 рр.)

Іван IV Грозний і його доба. Кінець XV – початок XVI ст. позначився в історії Європи і світу значними геополітичними та соціально-економічними змінами. Саме в цей час завершилося вигнання арабів з Піренейського півострова; Колумбом було відкрито Америку; у Франції, Англії, Іспанії остаточно сформувалися централізовані національні держави у вигляді стано-представницької монархії; під впливом масштабного ввезення в Європу золота і срібла відбувалася "революція цін" – різке подорожчання сільськогосподарської продукції, що, своєю чергою, привело до масштабних змін в економіці всіх без винятку країн континенту. Тоді, коли західноєвропейські країни розпочали активну експансію в Новий світ, країни Центрально-Східної Європи зіштовхнулися з мусульманською загрозою у вигляді турків-османів. Їхня держава – Оттоманська Порта за короткий термін підкорила Балканський півострів, у 1453 р. захопила Константинополь і остаточно ліквідувала Візантійську імперію. На початок XVI ст. турки майже постійно вели війни проти Австрії, Польщі, Великого князівства Литовського. Залежність від турків були змушені визнати правителі Кримського ханства.

Масштабні зміни у Європі вимагали адекватної реакції московських правителів у галузі модернізації системи управління державою, реформуванні економіки, армії. Вирішувати ці завдання доводилося в доволі складних умовах вже наступникам Івана III та Василя III. У 1533 р. Василь III помер. За заповітом його владу успадковував його син Іван, якому тоді було лише 3 роки. Справжнім керівником держави стала дружина Василя III Олена Глинська. Вона провела грошову реформу, уніфікувавши всі гроші у державі. Було запроваджено копійку та рубль. Регентші вдалося обмежити податкові пільги монастирів і церкви, заарештувати багатьох кримінальних злочинців. У Москві було завершено будівництво стіни Китай-города, було зведено нові фортеці у Стародубі, Почепі, Пронську. У 1538 р. Олена Глинська несподівано померла. Як писав у своїх спогадах про поїздку до Москви австрійський посол Сигізмунд Герберштейн, її отруїли бояри Шуйські. Влада перейшла до боярської ради, оскільки царевичу Івану було лише 7 років.

Серед бояр не було єдності. В результаті боротьби між ними перемогли Шуйські, а згодом Бєльські. Бояри зловживали владою, всіляко визискували простий народ, ослаблюючи країну перед зовнішніми ворогами.

Освітою Івана Васильовича ніхто всерйоз не займався. Він виростав у атмосфері жорстокості, ненависті та інтриг. Постійно голодував. Молодий царевич кілька разів був свідком вбивств бояр. Коли Івану було 13 років, він під час суперечки з Андрієм Шуйським наказав слугам нацькувати на боярина собак. Слуги виконали наказ. Іван Васильович з того моменту став фактичним керівником країни. Сталося це у 1540 р. Він повернув до влади родичів своєї матері Олени Глинської і розправився з усіма бунтівними боярами. Кільком відрубали голови, кількох осліпили і вирізали язики. Молодий правитель умів лише читати (вчила його мати). Він самостійно перечитав книги з бібліотеки свого батька. У 1547 р. Іван IV вінчався на царство і став першим російським царем. Сталося це за підтримки митрополита Макарія. За рік до вінчання Іван IV одружився з Анастасією Захар'їною. Одним із найдовіреніших радників Івана IV був його друг часів дитинства Олексій Адашев.

Цар не став ділитися владою з боярами, але створив новий орган – Вибрану Раду, а в 1549 р. скликав церковний собор. Саме на соборі вперше було прийнято рішення розпочати війну проти Казанського ханства. Він реформував великокнязівське військо. Якщо раніше солдати одягалися хто у що і озброювалися хто чим, то зараз вводилася однакова уніформа і озброєння. Влітку 1550 р. розпочалися активні військові реформи. Було сформовано список найбільш знатних князів та дворян – Вибрана тисяча. Воєводи повинні були призначатися саме з них. У 1551 р. було складено Двірський зошит, до якого записали всіх дворян, зобов'язаних нести військову службу. У результаті цих заходів чисельність дворянської кінноти зросла до 200 – 300 тисяч воїнів. Але вона збиралася нечасто. Регулярних військ було значно менше – 3 тис. важкої кавалерії та 10 тис. легкої. Пізніше до них додалися озброєні мушкетами стрільці, яких було до 20 тисяч. Крім того, було ще 30 тисяч піхотинців, озброєних пищалями. Навіть у мирний час регулярні війська повинні були займатися військовими навчаннями та підготовкою. Для цього до армії активно залучали іноземних офіцерів. Важлива роль відводилася й артилерії. Іван IV розпо-

рядився створити Гарматний двір, де було вилито до 2 тисяч гармат.

У травні 1551 р. Іван IV зібрав 150-тисячну армію і рушив у військовий похід на Казань. Після тривалих боїв та облоги 2 жовтня 1551 р. Казань було захоплено. А в 1554 р. росіяни захопили Астрахань – столицю Астраханського ханства.

Ще під час походів Іван Грозний провів низку внутрішніх реформ. У 1550 р. було видано новий "Судебник". А наступного року відбувся т. зв. Стоглавий собор. Згідно з його рішеннями та наступними указами царя, вотчинники могли викупляти раніше продані землі, а селяни зберігали право покидати свого поміщика за тиждень до Юр'ївого дня і тиждень після. Було суворо регламентовано церковні служби, посилено монастирську дисципліну. Іван IV провів перепис земель та збільшив податки.

Для управління державою було створено мережу приказів: Посольський, Розрядний, Земський, Помісний, Стрілецький та Чолобитний. Було проведено реформу місцевого самоврядування. В 1556 р. цар видав "Уложеніє про службу". Згідно з ним, від кожних 150 десятин землі землевласники мали висилати до війська 1 солдата. Хто не давав – той платив штраф. Служилим людям виплачувалися гроші зі скарбниці.

У результаті перемог над Казанню та Астраханню Іван IV Грозний значно зміцнив позиції Московського царства на півдні та сході. За участю запорозьких козаків з Дмитром Вишневецьким росіяни ходили в Крим і на Очаків. Та далі цар вирішив розпочати війну з Лівонією, що й сталося у 1558 р. Початок війни був вдалим для росіян – вони захопили Нарву, Дерпт, Ревель. Лівонці пішли на переговори. У 1559 р. було укладено перемир'я. Тим часом померла дружина Грозного Анастасія. Підозрюючи оточення у зраді, цар почав репресії і вдруге одружився на Марії Темрюківні. Наступного року війна з Лівонією відновилася. Цього разу були численні невдачі. Союзниками Лівонії стали Литва та Польща. Частина бояр, побоюючись помсти царя, здалася литовцям у полон.

Іван IV побоювався бояр, удільних князів, прагнув посилити свою особисту владу. Для цього він у 1564 р. запровадив опричнину. Опричниною називалася частина країни, на яку поширювалися надзвичайні закони та система управління. Всі податки від цієї частини країни йшли на утримання царя та його двору. Помічниками царя мали стати опричники. Вони особливо

жорстоко розправлялися з ворогами царя, а часто просто із заможними підданими, намагаючись заволодіти їхнім майном. Прославився катуванням бояр опричник Малюта Скуратов. Він навіть особисто задушив митрополита Філіпа Количева у 1569 р. Проти опричнини виникла опозиція всередині країни. Того ж року вороги Москви – Литва і Польща – об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. Налякані опричниною бояри та жителі окремих міст розпочали таємні переговори з польським королем. У відповідь у 1570 р. опричники захопили Новгород і стратили кілька тисяч городян, у т. ч. посадників, заможних купців, архієпископа. Ці заходи викликали зворотну реакцію, а тому репресії продовжувалися. На додачу Московську державу охопили неврожаї, голод та різні епідемії. Вони сприймалися народом як Божа кара за злочини царя.

У 1571 р. кримські татари, дізнавшись, що Москва веде війну у Лівонії, а столицю захищають лише опричники, підійшли до столиці і спалили її. Іван IV зробив висновки і наступного 1572 р. ханське військо було розбите.

Продовжуючи Лівонську війну, Іван IV спустошив державну скарбницю. Села і міста обезлюдніли. Багато московитів утікали від опричнини до Литви і в непрохідні ліси. Складалася катастрофічна ситуація у сільському господарстві. У 1582 р. обробляли тільки 10 – 15 % земель від тих, що оралися в 1564 р. У 1581 р. Іван Грозний був змушений запровадити т. зв. "заповітні роки" – роки, під час яких селянам заборонялося залишати свого поміщика.

У 1575 р. Річ Посполиту очолив талановитий полководець Стефан Баторій, який у кількох битвах розбив росіян. Лише після тривалої оборони Пскова у 1581 р. король пішов на мирні переговори. Наступного року було укладено перемир'я.

Великою втратою для царя було вбивство у приступі гніву власного сина Івана. У 1584 р. Іван IV Грозний помер, залишивши вдовою свою шосту дружину. Наприкінці XX ст. радянські науковці виявили в його кістках великий вміст ртуті.

В історичній літературі існують різні оцінки діяльності Івана Грозного. Чи не найавторитетніший російський дослідник цього періоду Р. Скринніков зазначав, що історія правління першого російського царя – це час контрастів, коли країна досягла великих економічних успіхів і зазнала повного розорення, це час

утвердження Росії в Східній Європі і водночас важкої поразки у Лівонській війні. За його словами, "Цар Іван заслужив прокляття боярської знаті і земського дворянства. Низи, задавлені непомірними податками, також не мали причин любити самодержця". Однак саме за часів Івана Грозного серед росіян виник міф про "доброго царя", який захистить народ від утисків "лихих бояр". І сталося це, насамперед, завдяки опричнині. Р. Скринніков також вказує, що саме прізвисько "Грозний" появилося не в історичних джерелах XVI ст., а в народному фольклорі часів Смути і не мало негативного відтінку, адже "в уявленні людей того часу "гроза" символізувала стихію спопеляючу, невідворотну і блискучу, при тому стихію не стільки природну, скільки божественну, знак втручання небесних сил у життя людей". Історики, представники різних наукових шкіл, по-різному оцінюють причини, перебіг та наслідки реформ, опричнини Івана Грозного, називають різні цифри людських і матеріальних втрат Росії від опричнини і війн царя, по-різному оцінюють його характер, але всі вони сходяться в одному – правління Івана IV залишило глибокий слід в російській історії.

Виключно негативно оцінюється опричнина Івана Грозного. Саме завдяки їй у Росії утвердилася абсолютистська монархія (самодержавство). Спустошення країни в роки Лівонської війни та під час опричнини стало причиною запровадження панщини (кріпосного права). Тепер закріпаченим селянам заборонялося йти зі своїх наділів, продавати свою землю чи обмінювати її. Селянин-кріпак ставав власністю поміщика. Таким чином правління першого російського царя на тривалий час визначило основні напрямки розвитку країни і стало джерелом найважливіших проблем росіян упродовж XVI – XVIII ст.

Драматичні події часів правління Івана Грозного знайшли відображення в російській літературі. Одними з найвідоміших творів цієї тематики стали "Пісня про Івана Васильовича, молодого опричника та удалого купця Калашникова" та "Боярин Орша" М. Лермонтова.

Правління Федора Івановича. 8 березня 1584 р. московським царем став Федір Іванович, який, за даними літописів, був божевільним. Фактично за нього правила регентська рада з бояр, а згодом брат його дружини Борис Годунов. Саме Бориса

Годунова називають справжнім керівником держави російські історики В. Кобрін та А. Юрганов. Натомість один з найавторитетніших на сьогодні науковців Російської Федерації А. Сахаров, спираючись на інші джерела стверджує, що новий цар був нормального складу розуму. Більше того він вміло розправився з можливими бунтівниками. На більшість посад були призначені родичі його дружини – Годунови. Уряд Федора Івановича провів ревізію царського майна – скарбниці, земель, палаців, змінив низку скарбників, дяків. Молодий цар оголосив амністію політичним в'язням, заарештованим Грозним. Звільнив без викупу всіх військовополонених литовців, поляків, шведів.

Знижені були податки світських осіб і збільшено повинності монастирів. Для покращення ситуації з дворянськими помістями вводилися урочні роки – коли перехід кріпаків від одного поміщика до іншого заборонявся. Позитивним було і будівництво кам'яних укріплень у столиці, Архангельську, Воронежі, Курську, Смоленську, Казані та Астрахані. Було відновлено і царський палац у Москві. Проводилася послідовна кадрова політика. Чиновники-хабарники були звільнені.

Молодий цар був змушений боротися з повсталими татарами, та кримчаками, а згодом з боярами Шуйськими – ворогами Годунових. Велику увагу Федір Іванович приділяв питанням церкви. Влітку 1586 р. до Москви прибув антіохійський патріарх Іоаким. Він, а згодом патріархи Константинопольський, Олександрійський та Єрусалимський, завдяки щедрим дарам, дозволили запровадити у Московській державі посаду патріарха. В січні 1589 р. патріархом Московським і "всія Русі" було висвячено Іова, кілька єпископів висвячені на митрополитів. Саме тоді Москва офіційно проголошувалася "третім Римом". У 1591 р. всі релігійні реформи Московії були схвалені православними патріархами. Цар Федір та його дружина Ірина визнавалися святими.

У 1590 р. розпочалася нова війна зі Швецією. Після успішних військових дій у 1595 р. було укладено вічний мир, за яким до Москви повертались колись втрачені Ям, Копорьє та Корела. Федір Іванович усіляко сприяв освоєнню Сибіру. Саме за його підтримки було засновано міста Тюмень, Тобольськ, Сургут, Нарим, Челябінськ. Влітку 1591 р. відбувся останній похід кримських татар на Москву. Похід розпочався для татар вдало, оскільки московське військо воювало тоді зі шведами. Федір Іванович особисто очолив

оборону Москви. Ханське військо не витримало обстрілу гарматами і відступило. Наслідком нападу татар стало укріплення міст Бєлгорода, Оскола, Саратова, Царицина та інших.

Федір Іванович щиро кохав свою дружину і не став одружуватися вдруге, незважаючи на те, що в нього не було спадкоємців. Рід Рюриковичів на ньому закінчився. 7 січня 1598 р. Федір Іванович помер. Спадкоємницею він у заповіті залишав дружину Ірину, але вона добровільно пішла в монастир. За підтримки патріарха Іова царем став брат цариці – Борис Федорович Годунов.

Борис Годунов та Смута в Московській державі. Рід Годунових був досить давнім і знатним, сягав своїм корінням часів Київської Русі. Годунови були споріднені з давніми боярськими родами Сабурових та Вельямінових, які походили зі знатних золотордінських родів, що прийняли православ'я. Борис Годунов був одружений на дочці Малюти Скуратова Марії і швидко просувався по службовій драбині за часів Івана Грозного. Він очолював Земський приказ. Право Бориса Годунова на царство визнав Земський собор 1598 р. Перші роки правління Годунова були продовженням політики Федора Івановича. Він запрошував до Москви іноземців, посилав за кордон на навчання боярських дітей. Багато часу і коштів відводилося на укріплення південних кордонів. Щедрі дари роздавалися монастирям.

Проте Борис Годунов уже був старою і хворобливою людиною, став царем не за походженням, а за рішенням Земського собору, тому побоювався постійних змов зі сторони інших бояр. За його сприяння було створено мережу доносництва, коли донощик одержував майно того, на кого доносив. Одними з перших були заарештовані за доносами бояри Романови (родичі Анастасії Захар'їної – першої дружини Івана IV Грозного). Репресіям піддали і їхніх родичів – Рєпніних, Шереметьєвих, Черкаських та інших. Та несподівано помирали і родичі обраного царя. 1601 – 1603 рр. були вкрай холодними і дощовими. В країні був неврожай, масовий голод, лютували епідемії. Борис Годунов був навіть змушений відновити Юр'їв день, щоб дозволити голодуючим переселитися на південь у більш теплі регіони.

У 1603 р. у Литві з'явився самозванець Григорій Отрепьєв, який видавав себе за сина Івана Грозного Дмитра. Цей Лжедмитрій

організував військо з поляків та козаків і вступив із ним на територію Московської держави. Міста здавалися самозванцю одне за одним. 13 квітня 1605 р. Борис Годунов помер. Царем на кілька днів став його син Федір. Царське військо перейшло на сторону Лжедмитрія, а всіх прихильників і родичів Годунових заарештовано. 7 червня цар Федір з дружиною були вбиті. Царем став Отрепьєв під іменем Дмитра І. Одразу проти самозванця розпочався рух невдоволених. Очолили його князі Шуйські.

Лжедмитрій щедро розплатився з усіма, хто допоміг йому захопити владу, що спустошило скарбницю. А прихильність нового царя до католицизму викликала зневагу московитів. У 1606 р. стрільці підняли заколот, який вдалося придушити. Та як тільки цар одружився з полячкою Мариною Мнішек, визрів стихійний бунт проти нього, оскільки під час вінчання православних священиків та монахів було неодноразово принижено поляками. 17 травня 1606 р. Лжедмитрій І і поляки у Москві були схоплені розгніваним натовпом і страчені.

Бояри на Земському соборі обрали царем Василя Шуйського (1606 – 1610 рр.). Та одразу з'явилися незадоволені з інших боярських родів. Дехто з них стверджував, що цар Дмитро врятувався і розпочав боротьбу з боярином-самозванцем. На Поволжі появився "царевич Петруша" – самозванець, який називав себе сином Федора Годунова. Тоді ж підняв повстання Іван Болотніков та якийсь Хлопко. Шуйському все ж таки вдалося приборкати повсталих і відвести загрозу від столиці. І. Болотніков був оточений у Калузі. Тим часом у Стародубі з'явився новий самозванець, який видавав себе за Лжедмитрія II. Влітку 1608 р. самозванець підійшов до Москви з козаками та поляками і зупинився у селі Тушино (Тушинський злодій). Василь Шуйський попросив допомоги у шведів. Саме шведи і племінник царя Михайло Скопін-Шуйський розбили самозванця. Та цар отруїв свого родича. Це викликало невдоволення серед московського простолюду та війська, чим скористалися шведи й поляки. Вони розгромили російську армію, а Василя Шуйського заарештували, в 1612 р. вивезли до Польщі, де він і помер.

Влада в 1610 р. перейшла до Боярської ради (Семибоярщина). Очолював її Мстиславський. Номінально російським царем вважався син польського короля Владислав. Насправді ж країною керували польські воєводи, які всіляко зловживали владою.

Патріарх Герменон звернувся до народу із закликом підняти повстання проти окупантів. За його ініціативою були сформовані військові загони, очолювані князем Трубецьким, воєводами Ляпуновим, Волконським, Заруцьким та іншими. Проте серед повсталих не було єдності. Завдяки діям патріарха Герменона повсталих очолили староста Мінін та князь Пожарський. Мінін збирав кошти на потреби армії, а Пожарський зайнявся військовою підготовкою та озброєнням. Дуже скоро чисельність їхніх військ зросла до 10 тис. Мініна і Пожарського незабаром підтримав Трубецькой. Повсталі рушили на столицю. 22 серпня 1612 р. розпочався штурм Москви, у якій засіли поляки. Бої завершилися 26 жовтня. Всім росіянам, прихильникам Лжедмитріїв, було оголошено амністію, а поляків заарештовано. Влада на деякий час опинилася в руках Ради всієї землі, очолюваної князем Пожарським. Ця рада і скликала в січні 1613 р. Земський собор. На ньому обрали нового царя Михайла Федоровича Романова (1613 – 1645 рр.), двоюрідного племінника царя Федора Івановича. Серед його предків були родичі дружини Івана Грозного, слуги Дмитра Донського та Олександра Невського. Зі Смутою було покінчено.

Серед істориків немає єдиної точки зору щодо характеристики Смути. В цілому можна виокремити два напрямки. Представники одного (переважно прихильники сильної централізованої влади) розцінюють Смутний час як епоху, коли анархія кинула виклик порядку. Сам термін “Смута” для них є виключно негативного характеру. Завершення цього періоду оцінюється ними виключно позитивно, як і факт утвердження нової правлячої династії Романових[10]. Ці ж історики схильні називати “Смутою” і період історії Росії початку 1990-х рр. Інші ж (переважно прихильники демократизації країни) називають Смуту часом втрачених можливостей, коли в Росії з’явилося одразу кілька альтернатив державного політичного та економічного розвитку, але наслідки кожної з них були нечіткі, “смутні”. Такими альтернативами могло стати правління Бориса Годунова, Василя Шуйського, Лжедмитрія І і навіть польського королевича Владислава. Кожен з цих правителів укладав угоду з російським боярством. Кожен з них міг сприяти посиленню в Росії саме представницьких органів влади, а то й формуванню парламентаризму. За визначенням одного з найбільш авторитетних дослідників цього періоду В. Кобріна, вже на початку

[10] До таких належать Р. Скринніков, А. Сахаров та ін.

XVII ст. Росія гостро потребувала модернізації. І кожен з названих історичних діячів пропонував свій варіант реформ, але жоден з них, у силу різних причин, так і не зміг його здійснити. Постійні ж політичні потрясіння, відсутність економічної стабільності, іноземна інтервенція зрештою, за словами цього історика, призвели до перемоги найбільш консервативної групи російського політикуму, що змогла стабілізувати ситуацію, відродити російську державність. Водночас нова династія загальмувала процес модернізації країни майже на ціле століття. І вже Петро І був змушений проводити докорінні перетворення, які були "революцією згори", що значно збільшувало їх негативну сторону й зменшило потенційний позитив.

Утвердження династії Романових. Правління Михайла Федоровича та Олексія Михайловича. Встановлення нової династії Романових не означало негайного наведення порядку в Росії. Країною ходили ватаги розбійників, зграї колишніх соратників Лжедмитріїв, найманці, а значна частина земель залишалася окупована Річчю Посполитою та Швецією. Сам молодий цар Михайло Федорович був малоініціативний, у державні справи втручався нечасто. Насправді Росією до 1619 р. керувала його мати – монахиня Марфа (світське ім'я Оксана Іванівна), а з 1619 р. батько – патріарх Філарет (світське ім'я Федір Микитович), який повернувся з польського полону. Останній теж носив титул "Великого государя". Державні грамоти того часу підписували цар і патріарх.

Наведення порядку в країні відбувалося надзвичайно повільними темпами. Особливо неконтрольованими були козаки. Визначальним було те, що під час проведення Земського собору 1613 р. саме голос козацького отамана виявився вирішальним під час обрання Михайла Федоровича[11]. Зрештою в 1614 р. було захоплено останніх прихильників самозванців: отамана Івана Заруцького та Марину Мнішек – дружину Лжедмитрія І, а ще через рік було розгромлено загони отамана Баловня. Лише після цього на півдні країни запанував відносний спокій.

Дещо інакше розгорталися події на західних кордонах царства. Правителі Швеції і Речі Посполитої не визнавали за Романовими права на владу в Росії і, користуючись слабкістю

[11] Самого правителя в багатьох документах називали "козацьким царем".

держави, намагалися й далі загарбати її землі якщо не повністю, то хоча б частинками. У 1615 р. шведи спробували захопити Псков, але зазнали поразки. Проте за наступні два роки їм вдалося витіснити росіян із узбережжя Балтійського моря, що було закріплено умовами Столбовського миру 1617 р.

Найдовше свої претензії на російські землі висували поляки. У 1618 р. королевич Владислав навіть спробував захопити Москву і лише з великими труднощами Михайлові Федоровичу вдалося захистити місто. У грудні 1618 р. між Річчю Посполитою і Московською державою було укладено Деулінське перемир'я. Його умови передбачали закріплення за Польщею Смоленська, Сіверської та Чернігівської земель, а Владислав не відмовлявся від претензій на московський трон. Одним із небагатьох позитивних для Москви пунктів був параграф про обмін військовополоненими. Так із полону повернувся батько царя, який аж до своєї смерті у 1633 р. "всіма царськими ділами і ратними володів", визначаючи основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики країни.

В перші роки правління династії Романових посилилася роль православної церкви, її ідеологія стала домінуючою. Серед правлячої верхівки поширеними були прагнення ізоляції країни з метою її відродження і розбудови. З метою упорядкування системи оподаткування складалися нові дозорні і писчі книги, які закріплювали населення за визначеним місцем проживання. Посилювалася панщина (кріпосне право). Цьому сприяло відновлення практики "урочних років". Уряд поступово збільшував терміни розшуку селян-утікачів. Подолання наслідків Смутного часу супроводжувалася поступовим посиленням правителя-самодержця. В нових умовах правляча династія сприймалася як символ державного суверенітету, запорука миру і спокою.

Та все ж Михайло Федорович був змушений в окремих своїх діях вдаватися до підтримки Земських соборів. Ніколи раніше чи пізніше їх не скликали так часто. На Земських соборах переважно збільшувалися розміри податків, визначалися основні питання зовнішньої політики. Саме за згодою Земських зборів встановлювалися надзвичайні побори – п'ятинні гроші (п'ята частина всього майна). З 1613 до 1619 р. їх збирали 7 разів, а в 1632 – 1634 рр., під час Смоленської війни, – ще двічі.

Територіальні втрати Московської держави в результаті Смути було досить суттєвими, тому нові керівники країни намага-

лися за першої ж можливості повернути втрачені землі. Для цього сприятлива ситуація, на їх думку, склалася на початку 1630-х рр. На той час більшість європейських держав брали активну участь у Тридцятилітній війні, а Річ Посполита була змушена захищатися від турків. Весною 1632 р., скориставшись тим, що польський король Сигізмунд III помер, Михайло Федорович розпочав війну за Смоленськ. Однак успіху росіянам досягти не вдалося. Більше того, на південні повіти напали кримські татари. У досить складних умовах між Московською державою та Річчю Посполитою в червні 1634 р. було укладено Поляновський мирний договір. Полякам поверталися всі міста і землі, які вдалося захопити росіянам у ході війни. Єдиним позитивним для Михайла Федоровича наслідком Смоленської війни стала відмова Владислава від прав на московський трон.

Поразка у Смоленській війні на тривалий час підірвала економіку країни. Проте вона супроводжувалася і позитивними новаціями. Так, у 1631 – 1634 рр. було вперше в історії країни організовано полки "нового строю" за європейськими взірцями – рейтарський, драгунський та солдатський. У 1632 р. з дозволу царя в Тулі відкрито перші чавуноплавильні, сталеплавильні та зброярські заводи. Приблизно в той же час під Москвою виникла так звана Німецька слобода – поселення іноземних інженерів та військових спеціалістів. Багато його мешканців відіграли згодом вирішальну роль у реформах Петра I.

У повоєнні роки Михайло Федорович продовжував зміцнювати свою особисту владу, створивши нову систему управління країною. Він тепер призначав управителів на місцях – воєвод і старост.

Цар у своїй внутрішній політиці спирався насамперед на дворянство, розширюючи його економічні права та привілеї. У рамках такої політики відбувалося подальше закріпачення селян. Так, у 1637 р. термін розшуку селян-утікачів було збільшено до 9 років, а в 1641 р. – до 10 років; тих селян, котрих вивозили інші поміщики, дозволялося шукати 15 років. Відносно вільними були лише державні селяни ("чорносошні"), але їх кількість постійно зменшувалася і в основному вони проживали в Сибіру й на далекій півночі. Державних селян роздавали у володіння дворянам і перетворювали на кріпаків.

Помираючи, Михайло Федорович залишив царський трон своєму 16-річному сину Олексію (1645 – 1676 рр.). Той відзначався високою релігійністю і на перших порах потрапив під вплив свого дядька Б. Морозова. На відміну від Івана Грозного, Олексій Михайлович мав поміркований характер, за що й отримав від сучасників прізвисько Тишайший[12]. Він вирізнявся від своїх попередників на царському троні доволі високим рівнем освіти. Цар Олексій намагався сам писати книги, особисто вникав у питання реорганізації війська і доволі швидко вийшов з-під впливу Б. Морозова. Цьому сприяв і авантюристичний характер вельможі. За його намовою 7 лютого 1646 р. цар встановив новий податок на сіль, розмір якого перевищував вартість солі майже в 1,5 рази.

Новий соляний податок, різноманітні зловживання Б. Морозова, тестя царя І. Милославського, а також чутки про нові іноземні звички і новації при дворі Олексія Михайловича викликали масове народне невдоволення, що вилилося в Соляний бунт у Москві та низці інших міст. Лише негайним скасуванням соляного податку вдалося запобігти подальшій ескалації конфлікту.

Вже в перші роки правління Олексія Михайловича чітко викристалізувалася необхідність реформ, адже затяжний процес відновлення країни постійно гальмувався цілою низкою причин: низькою родючістю ґрунтів центру Московської держави; залежністю сільського господарства від природних умов (приморозків, засух, затяжних дощів); низьким рівнем сільськогосподарських знарядь праці, а також культури обробітку землі. В загальній структурі вирощуваних культур переважало жито та овес, значно менше в країні сіяли пшениці, ячменю, гречки, гороху, льону та коноплі. Селяни не були зацікавлені у збільшенні ефективності своєї праці, адже майже весь врожай забирали світські та духовні феодали. Економічне зростання відбувалося за рахунок освоєння і колонізації нових земель – Сибіру і, особливо, родючих чорноземів у межиріччі Дону та Волги.

На початок правління Олексія Михайловича стало очевидним, що найбільше в країні у модернізації зацікавлені дворяни. Вони домагалися зрівняння у правах своїх помість із боярськими вотчинами. Дворяни були зацікавлені в подальшому посиленні

[12] За іншою версією “Тишайший” – це царський титул, запозичений з латинської мови, що означає “тишу” (спокій, благополуччя) у країні під час правління монарха. Згодом цей титул був замінений іншим – “Всемилостивий”.

кріпосного стану селян, а також в обмеженні церковного землеволодіння. Крок за кроком вимоги дворянства задовольнялися царем.

Знаковим для російської історії стало "Соборне Уложеніє" 1649 р. (його норми діяли аж до 1832 р.). У цьому збірнику законів Московського царства містилося 25 розділів (глав), що складалися з 968 статей, присвячених найрізноманітнішим сферам життя. Насамперед визначалися види злочинів та покарання за них. Найважчими були злочини проти церкви та Бога, царя та його сім'ї. За них несли відповідальність і підлягали покаранню не лише особи, що скоювали злочини, але й члени їх родин. Інші ж статті "Уложення" захищали життя, здоров'я та майно бояр і дворян, визначали систему взаємин між ними. Відтепер помістя можна було обміняти на вотчину чи залишити у спадок дітям. Такі юридичні дії можна було здійснити лише за певних обставин, що тим не менше сприяло стиранню відмінностей між боярами та дворянами.

Відповідно до "Уложення" монастирям було заборонено купувати, отримувати в подарунок чи за заповітом селян та землі, займатися промислами і торгівлею на території посадів. Якщо в 1648 р. Олексій Михайлович заборонив перехід селян-господарів від одного власника до іншого, то "Уложеніє" 1649 р. забороняло такий перехід і їхнім дітям, братам, племінникам. Натомість воно містило статті, сприятливі для розвитку промисловості і появи перших мануфактур у Московській державі.

Далекосяжні наслідки мала й зовнішня політика Олексія Михайловича. В ній найважливіше місце зайняло питання "київської спадщини" – боротьби Московської держави за землі колишньої Київської Русі, що опинилися у складі Речі Посполитої.

Весною 1648 р. в Україні розпочалася Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польського панування. Усвідомлюючи ненадійність військового союзу козаків з кримськими татарами, гетьман неодноразово звертався до Олексія Михайловича з проханнями про допомогу. Однак тривалий час цар займав вичікувальну позицію, небезпідставно сподіваючись на виснаження сторін. Він сприяв розвалу українсько-татарського союзу. Кілька разів за царським наказом донські козаки нападали на Крим, через що орда не могла допомогти козакам. При чому траплялося це якраз у найбільш

відповідальні моменти війни – під час битви під Пилявцями у 1648 р. та під Берестечком у 1651 р. Зі значними труднощами Хмельницькому вдалося створити власну державу під назвою "Військо Запорізьке" ("Гетьманщина") (в іноземних документах його називали "Государство Російське", "Руська земля", а у московських документах – "Государство Малоросійське").

Ситуація в Україні тим часом почала складатися на користь поляків. У відповідь, 1 жовтня 1653 р. у Москві відбувся черговий Земський собор, на якому було ухвалено рішення про те, щоби прийняти козаків у своє підданство і оголосити війну Речі Посполитій. На Різдво 1654 р. у Переяславі козаки, очолювані Б. Хмельницьким, присягнули на вірність Олексію Михайловичу. Під час наступних переговорів у березні 1654 р. у Москві було укладено так звані "березневі статті", які визначали умови входження Гетьманщини до складу Російської держави.

На сьогодні серед істориків немає єдиної точки зору на ці події. Так, російські науковці М. Павленко, І. Андрєєв та інші вживають термін "возз'єднання російського та українського народів". Натомість дослідниця Т. Таїрова-Яковлєва наголошує, що до 1659 р. Гетьманщина зберігала права широкої автономії і лише за гетьманства Юрія Хмельницького Олексієві Михайловичу вдалося нав'язати українській стороні свої умови. Надалі ж ліквідація автономії набула еволюційних рис і тривала до 1764 р. Українські історики В. Смолій та В. Степанков уникають терміна "возз'єднання", наголошують, що до смерті Б. Хмельницького Гетьманщина зберігала всі внутрішні і зовнішні атрибути державності, а обмеження її політичних прав розпочалося з укладенням нових договорів між Московською державою та Гетьманщиною. На жаль оригінали домовленостей між царем і гетьманом на сьогодні втрачено.

Попри укладення угод між Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем, за українські землі ще потрібно було воювати. Спочатку війна проти Речі Посполитої складалася сприятливо для Московської держави. Впродовж 1654 р. російські війська захопили Смоленськ та ще 33 міста Східної Білорусії. Тим часом козацька армія успішно воювала у Західній Україні.

Важким становищем Польщі вирішила скористатися Швеція. Влітку 1655 р. шведська армія вторглася в польські землі і досить

швидко окупували значні території включно зі столицею Варшавою.

Таке зміцнення Швеції негативно сприйняли у Москві, оцінюючи його як загрозу для утвердження власної країни на Балтійському морі, тому в серпні 1656 р. погодилися на переговори з поляками. Зрештою 24 жовтня 1656 р. було укладено Віленське перемир'я. На той час Московська держава вже воювала зі Швецією. Попри певні успіхи надалі московська армія опинилася втягнутою у виснажливу позиційну війну. Зрештою в 1661 р. між Швецією і Московською державою було підписано Кардіський мир і остання знову була відрізана від Балтійського моря.

Оскільки територія України перетворилася на арену багаторічних війн, можливості козацької армії постійно зменшувалися. Московська армія після 1657 р. почала зазнавати поразок і від поляків. У Росії почали відчуватися значні економічні негаразди. Саме через них в обіг було запроваджено мідні рублі. Податки збиралися срібними рублями, а держава розраховувалася за все мідними. Нові гроші швидко втрачали свою вартість. Населення відмовлялося від мідних рублів. Зрештою у 1662 р. розгорівся Мідний бунт, і Олексій Михайлович був змушений вилучити з обігу мідні гроші.

Під тиском обставин Московська держава відмовилася на деякий час від активної зовнішньої експансії. 30 січня 1667 р. було підписано Андрусівське перемир'я з Річчю Посполитою. Здобутками Олексія Михайловича стали Смоленськ, Лівобережна Україна та Київ. У 1686 р. умови Андрусівського перемир'я було підтверджено умовами "вічного миру".

Втручання в українські справи призвело в 1677 – 1681 рр. до війни між Московською державою та Оттоманською Портою. Турки, заручившись підтримкою гетьмана Петра Дорошенка, претендували на Правобережну Україну та Поділля. Особливо жорстокі бої 1677 р. відбувалися за фортецю Чигирин, колишню столицю Б. Хмельницького. Її захищав 12-тисячний гарнізон козаків та російських стрільців під керівництвом окольничого І. Ржевського. 60-тисячна турецька армія тривалий час не могла захопити Чигирин. На підмогу гарнізону вийшли війська під керівництвом Г. Ромодановського. Вони зуміли відігнати ворожу армію і захопити турецьку артилерію та обоз.

Уже наступного 1678 р. турки знову спробували захопити Чигирин. Після тривалих боїв їм таки вдалося захопити і місто, і фортецю, але бойові дії настільки їх виснажили, що в наступні два роки активних військових операцій не проводилося. 13 січня 1681 р. у Бахчисараї між Московською державою і Туреччиною було укладено перемир'я на 20 років.

Кримське ханство, яке було васалом Османської імперії, і до цієї війни, і після неї майже щороку нападало на південні повіти Московської держави. Щоб захиститись від нападів кримських татар, після Смоленської війни розпочалося будівництво укріплених смуг та форпостів на межі зі степом. Найбільш активно такі укріплення зводилася саме за часів Олексія Михайловича. Так, було споруджено Бєлгородську та Ізюмську засічні смуги. Завдяки останній почалася активна колонізація українськими козаками і селянами Слобідської України.

Олексій Михайлович сприяв і освоєнню Сибіру, яке розпочалося ще в часи Івана IV Грозного. Величезні простори на схід від Уралу були малозаселеними, але там містилися величезні природні багатства. Освоєння краю проходило повільно через важкі кліматичні умови. Зрештою, у 1645 р. В. Поярков обстежив русло р. Амур і дійшов до Охотського моря. Більш детально ці землі згодом почав вивчати купець Є. Хабаров. Значних успіхів у дослідженні Сибіру досягли мореплавці. Один з них – козак Семен Дежньов у 1648 р. відкрив протоку, що відділяла Азію від Північної Америки, дослідив узбережжя Чукотки. Етапними моментами освоєння Сибіру стало заснування міст Нерчинська (1658 р.), Іркутська (1659 р.) та інших.

Найбільшим багатством Сибіру були різноманітні хутра з песця, соболя, горностая, інших тварин. Першовідкривачі по-різному поводилися із місцевим населенням – якутами, бурятами, чукчами, ітельменами, даурами та іншими. Одних доводилося завойовувати силою, інші самі запрошували купців і козаків з Московської держави, частина сприймала нову владу без жодного опору – як призначення богів. Після приєднання Сибіру до Москви місцеве населення повинно було сплачувати ясак – податок у вигляді шкір та хутра. Поступово на нових землях запроваджувалося й орне землеробство. При цьому селян сюди переселяли примусово з центральних районів країни. Тут не було панщини, але значну частину врожаю у селян забирала держава.

Культурно-освітні взаємини Московської держави із православними патріархами продемонстрували значні відмінності у святих книгах та обрядах богослужіння між православ'ям московським та православ'ям грецьким. Найбільш гострі питання були з'ясовані "Гуртком ревнителів благочестя", до якого входило кілька осіб, у т. ч. патріарх Нікон та протопіп Авакум. Уже в лютому 1653 р. вони визначили основні заходи з проведення церковних перетворень, які, однак, викликали спротив духовенства. Проте вже до кінця року з'ясувалося, що навіть церковно-обрядова практика українців була схожою на тодішню грецьку і різнилася від московської. Це змусило Олексія Михайловича втрутитися у справи церковні і сприяти реформам. Дані події провокували грецькі патріархи, які просили царя визволити їх від турецького поневолення і стати єдиним правителем для всіх православних. Звичайно, що це могло стати реальністю лише після уніфікації релігійних книг та богослужіння.

Церковний Собор 1654 р. затвердив реформи патріарха Нікона, але проти них виступила значна частина духовенства, очолювана спочатку єпископом Павлом Коломенським, а згодом протопопом Авакумом. Розкольники, або як їх іще називали "старообрядці", свій спротив пояснювали більшою правильністю московського православ'я над грецьким, адже греки змінили свій обряд на догоду латинянам, за що й отримали Божу кару у вигляді турецького поневолення. В 1656 – 1667 рр. реформи патріарха Нікона були схвалені на наступних Соборах. Доля ж їх ініціатора склалася трагічно, як і більшості старообрядців. Останні під загрозою смертної кари були змушені втікати у важкодоступні регіони країни. Найбільший опір реформам чинили монахи Соловецького монастиря. У 1668 р. він був взятий в облогу царськими військами і оборонявся аж до січня 1676 р., коли воєвода Мещеринов взяв його приступом, а захисників повісив.

На 1667 – 1671 рр. припав бунт донських козаків, очолюваних Степаном Разіним. Бунтарі були незадоволені обмеженням їхніх прав і свобод царською владою, а також роздачею їхніх земель дворянам. Особливе обурення козаків викликала заборона їм нападати на перських купців. Зрештою війська отамана Разіна були розбиті воєводою Ю. Барятинським, а сам отаман заарештований і страчений у Москві. Повстання охопило значні території. Окрім козаків і недавно закріпачених селян, у ньому взяли активну участь

народи Поволжя – марійці, чуваші, мордва. Якоїсь чіткої політичної програми повсталі не мали і діяли переважно стихійно, що зрештою й вирішило їхню долю. Повстання було жорстоко придушене вже після страти Разіна. Сам отаман став героєм багатьох народних пісень та легенд. Його оспівував і О. Пушкін.

В останні роки правління Олексія Михайловича при його дворі поширилися західноєвропейські церемонії та розваги, зокрема з'явився театр. Передчуваючи свою смерть, цар заповів трон сину Федорові Олексійовичу (1676 – 1682 рр.). Той в цілому продовжував політику батька, але не встиг провести масштабних змін. Серед небагатьох його справ російський історик С. Соловйов виділяв проведення перепису населення та запровадження у 1678 р. нового принципу оподаткування (податок тепер платили від кожного диму – тобто від господарства), а також ліквідацію у 1682 р. місництва.

Династична криза кінця XVII ст. Правління Петра I. Федір Олексійович помер, не залишивши нащадків, що спричинило кризу влади, оскільки на трон претендували одразу кілька молодших дітей Олексія Михайловича. Зрештою офіційно царями були проголошені Іван V Олексійович та Петро I Олексійович, але реальна влада перебувала в руках Софії Олексіївни, дочки Олексія Михайловича від першої дружини Марії Милославської. Ситуація ускладнювалася тим, що Іван V (теж син Марії Милославської) був фізично кволий і з вадами психічного розвитку, а Петро I був сином Олексія Михайловича від другої дружини Наталії Наришкіної.

Кілька років між кланами Милославських та Наришкіних тривала боротьба за трон. Спочатку на ньому утвердилася Софія Олексіївна. Їй допомагали стрільці та князь Василь Голіцин. Однак, як тільки Петру I виповнилося 17 років, Наталія Наришкіна одружила його з Євдокією Лопухіною. Одружений цар міг тепер заявити права на престол. На деякий час у країні запанувало двовладдя. Зрештою більшість військових та дворянство підтримали саме Петра I, а Софію Олексіївну було відправлено в Новодівичий монастир. Остаточно Петро I утвердився на престолі 7 жовтня 1689 р.

На формування молодого царя значною мірою вплинуло перебування в селі Преображенському під Москвою, його контакти з вихідцями з Німецької слободи – Зоммером, Тіммерманом,

Брандтом, Гордоном, Лефортом. Вони ознайомили Петра І з основами артилерії, корабельної справи, тактики і стратегії ведення бою. За їх активної участі були створені "потішні полки" з ровесників майбутнього монарха, які згодом перетворилися в кращі військові частини країни – Преображенський і Семеновський полки.

Одними з перших заходів Петра І було продовження політики Софії Олексіївни щодо Кримського ханства та Османської імперії. Своєю метою він обрав фортецю Азов – один із опорних пунктів турків неподалік кордонів Московської держави. Перший Азовський похід Петра І розпочався весною 1695 р., закінчився невдачею у вересні того ж року. Як продемонстрували події причиною невдачі була відсутність флоту і віддаленість баз постачання армії продовольством і фуражем.

Петро І чітко усвідомив недоліки власних військ і наступні кілька місяців витратив на будівництво у Воронежі перших російських кораблів. Уже в травні 1696 р. він на чолі 40-тисячної армії знову взяв Азов в облогу. Тепер сухопутним військам допомагали кораблі. 19 липня 1696 р. фортеця здалася переможцям. У 1700 р. за умовами Константинопольського мирного договору турецький султан визнав Азов за Московською державою.

Під час будівництва флоту Петро І зіштовхнувся з труднощами – у країні не вистачало спеціалістів і не було фінансів. Тому він почав запрошувати іноземців, а дітей російських дворян відправляв на навчання до Європи. Для будівництва флоту молодий цар запровадив новий податок – землевласників об'єднували у т. зв. "кумпанства" по 10 тисяч дворів, кожне з яких мало за свої гроші побудувати 1 корабель.

У березні 1697 р. Петро І у складі т. зв. "Великого посольства" вирушив у Західну Європу. Всього у складі посольства було 250 осіб. Вони відвідали Пруссію, Бранденбург, Голландію, Англію, Австрію. Найбільш продуктивним для Петра І було перебування в Голландії. Тут учасники посольства побудували корабель "Петро і Павло", найняли кілька сотень фахівців із кораблебудування для своєї країни. Цар сам багато часу вивчав кораблебудування і військову справу, закуповував ремісничі знаряддя праці, вів жваві переговори з підприємцями.

У липні 1698 р. закордонну поїздку Петра І довелося перервати через звістку про новий заколот стрільців у Москві. Бунт

вдалося придушити ще до повернення царя – всього було страчено понад 800 стрільців, згодом ще кілька тисяч заарештовано.

Після повернення у свою столицю Петро І одразу розпочав проводити широкомасштабні перетворення. Так, уже 29 серпня 1698 р. він видав указ "Про носіння німецького одягу, гоління борід і вусів, про ходіння розкольників в указаному для них одязі", який забороняв з 1 вересня носити бороди. Наступним кроком царя стала зміна календаря. Якщо раніше велося літочислення від створення світу, то зараз від дати народження Ісуса Христа; якщо раніше кожен новий рік розпочинався 1 вересня, то зараз – 1 січня. Так 7208 р. за русько-візантійським календарем став 1700 р. за юліанським.

Найбільша зміна стосувалася переорієнтації зовнішньої політики держави: з боротьби за вихід до Чорного моря – на боротьбу за доступ до Балтійського моря. Відповідно змінювався головний противник – замість Османської імперії ним ставала Швеція.

Ще під час поїздки до Європи Петро І приєднався до Північного союзу – Данії, Саксонії та Речі Посполитої проти Швеції. Військові дії проти цієї країни молодий цар розпочав одразу після підписання миру з Османською імперією. З невеликими перервами Північна війна тривала майже 21 рік – 1700 – 1721 рр.

Воюючі сторони по-різному бачили розвиток майбутньої кампанії. Король Швеції Карл XII прагнув розгромити противників за допомогою швидких десантних операцій. Його план був доволі ефективним. Майже одразу у 1700 р. з війни вибула Данія, столиця якої – Копенгаген – зазнала нищівного бомбардування з боку шведів.

Армія Петра І вступила у війну, намагаючись захопити фортецю Нарву. Однак Карл XII сміливо атакував військовий табір противника і повністю розгромив у 3,5 рази більші війська. Петру І довелося створювати армію фактично з нуля. Єдиними військовими підрозділами, які відзначилися в бою, були Семеновський і Преображенський полки. Всі інші ганебно втікали. Особливе обурення царя викликало те, що іноземні офіцери перебігали на сторону шведів.

Карл XII вважав, що Петро І більше йому не зможе нічого протиставити, і наступні кілька місяців зосередився на військових

діях проти Речі Посполитої. Натомість Московська держава знову збирала сили. Насамперед реорганізації зазнала її армія. Цар особисто жорстко регламентував рекрутські набори – кожні 20 селянських дворів мали надати одного рекрута на пожиттєву службу в армії, холостяка віком від 15 до 20 років. Набір ішов як в армію, так і у флот. За рахунок першого рекрутського набору було сформовано 29 піхотних полків і 2 драгунських. Якщо спочатку офіцерами були переважно іноземці, то надалі ними ставали виключно піддані Петра І. Для цього були створені спеціальні навігаційна, артилерійська, інженерна школи та Морська академія. Завдяки цим реформам чисельність армії на 1721 р. сягала 320 тис., а флот налічував 48 лінійних кораблів та 787 інших суден, на яких несли службу понад 30 тис. моряків.

Реорганізація армії майже одразу принесла позитивні результати. Вже восени 1702 – весною 1703 р. Петру І вдалося відтіснити шведів зі східного узбережжя Балтійського моря, захопити фортеці Нотебург та Нієншанц. 16 травня 1703 р. він розпорядився розпочати в гирлі р. Нева будівництво Санкт-Петербурга, поруч військово-морської бази Кронштадт. Наступного року росіянам вдалося захопити Нарву та Дерпт.

Активне будівництво нової столиці надто дорого коштувало для країни. За різними оцінками на ритті каналів, осушенні боліт і будівництві берегових укріплень на Неві загинуло від 100 до 200 тисяч селян, козаків, ув'язнених. Будівництво Санкт-Петербурга загальмувало розвиток інших міст, особливо Москви. Для того, щоби забезпечити місто на Неві будівельними матеріалами, по країні було заборонено будувати кам'яні та цегляні будинки.

Тим часом бойові дії перемістилися на південь. Карл XII зумів захопити Мінськ та Могильов. У Речі Посполитій тим часом почав правити ставленик Карла XII Станіслав Лещинський. За його посередництва шведи вели таємні переговори з українським гетьманом Іваном Мазепою. Останній тривалий час підтримував Петра І в його реформах, але негативно сприйняв накази царя про спустошення українських земель з метою не дозволити ворогу запастися їжею та фуражем. Також, на думку Мазепи, особливу загрозу для Гетьманщини несли в собі реформи Петра І, спрямовані на уніфікацію управління країною, що передбачало скасування української автономії, посилення в ній політичного та соціально-

економічного гніту. Це й визначило вибір українського гетьмана, який восени 1708 р. з невеликим загоном козаків перейшов на сторону шведів. Згодом до нього приєдналися 7 тис. запорозьких козаків, очолюваних Костянтином Гордієнком. Українська допомога була особливо потрібна Карлу XII, який у битві під селом Лєсная 28 вересня 1708 р. втратив майже все продовольство, порох та інші боєприпаси.

Російський історик Т. Таїрова-Яковлєва та українська дослідниця Т. Яковенко стверджують, що Петро I доволі жорстоко повівся з українським населенням Гетьманщини. Так, повністю було зруйновано столицю І. Мазепи Батурин, де загинуло, за їхніми оцінками, біля 15 тис. осіб, в т. ч. жінки і діти (російський історик М. Павленко називає таку кількість загиблих: 5 – 6,5 тис. козаків та 6 – 7,5 тис. мирного населення). Зруйновано московськими військами було й Запорозьку Січ. Однак, жорстоке ставлення до українців проявляли і шведи, які знищили до 10 тис. мирного населення, повністю спалили міста як Веприк, Лебедин, Коломак.

Жорстокістю, погрозами та обіцянками Петру I вдалося втримати ситуацію під контролем, і більшість козаків Гетьманщини залишалися у складі його армії під керівництвом нового гетьмана Івана Скоропадського. Українські козаки між Петром I та Карлом XII вибрали саме російського царя як більш передбачуваного[13].

У вирішальній битві під Полтавою 27 червня 1709 р. війська Петра I здобули перемогу над шведами. Карл XII та Мазепа з залишками війська втекли на територію, підвладну Османській імперії, і згодом осіли в м. Бендери. Тут Іван Мазепа незабаром помер, а Карл XII виїхав до Швеції.

На початку 1710 р. у Північну війну вступила Османська імперія, спробувавши захопити Правобережну Україну. Петро I особисто очолив армію, що рушила проти турків. Однак Прутський похід 1711 р. завершився для нього повним провалом. Московська армія була оточена поблизу м. Ясси і цар змушений укласти невигідний мир із турками. Зокрема до Османської імперії повертався Азов та було зруйновано Таганрог.

[13] Упродовж XVIII – XIX ст. багато вихідців із козацької старшини змогли посісти важливі посади у російській державі. Одними з найуспішніших були вихідці з родин Безбородьків, Розумовських, Ханенків, Скоропадських та ін. Вони ставали російськими міністрами, військовими, відомими діячами науки і мистецтва.

Після цього Петро І зосередився виключно на війні зі Швецією. Йому вдалося спочатку витіснити шведів із Прибалтики, а влітку 1714 р. розгромити шведський флот у битві біля мису Гангут. Проте війна загалом почала носити затяжний, позиційний характер. І лише після кількох десантів російських військ у Швеції війну було завершено підписанням 30 серпня 1721 р. Ніштадського мирного договору. Його головним наслідком стало зміцнення позицій Росії на Балтійському морі. 22 жовтня 1721 р. Петра І було проголошено імператором, а Московська держава проголошувалася Російською імперією. Майже одразу нова назва країни і титул її правителя були визнані в країнах Західної Європи – Англії, Голландії, Франції.

У наступні роки Петро І вже не проводив такої активної зовнішньої політики. Хоча в 1722 – 1723 рр. російські війська спробували підкорити Іран (Персію), але їм вдалося лише захопити західне узбережжя Каспійського моря з містами Дербент і Баку. Крім того, активно продовжувалося освоєння Сибіру. До Росії було приєднано Камчатку, а також землі біля витоків Іртиша. Згідно з дослідженнями М. Молчанова, багато намірів Петра І залишилися лише у планах – це і освоєння Аляски, і завоювання Індії, і багато інших.

Створення великої сучасної армії, забезпечення її новою зброєю, постачання боєприпасів, продовольства, фуражу, тривалі війни з сусідніми країнами вимагали величезних грошових витрат, а також реформи системи управління країною. Їх Петро І проводив доволі хаотично – поява тієї чи іншої державної установи, зміни в системі оподаткування і т. д. диктувалися умовами війни.

У 1711 р. було створено уряд – Сенат, який контролював судочинство, торгівлю, податки, зовнішню політику. Сенату підпорядковувалися Колегії – попередники майбутніх міністерств. Остаточно права і функції Сенату і Колегій було визначено Генеральним регламентом 28 лютого 1720 р.

Дещо раніше, у 1708 – 1715 рр., було проведено адміністративно-територіальну реформу. Вся країна була розділена на 8 губерній, очолюваних губернаторами. В 1719 – 1720 рр. губернії були розділені на 50 провінцій (в них керували воєводи), а ті своєю чергою поділялися на уєзди (повіти).

Петро І у 1721 р. видав Духовний регламент, яким докорінним чином реформував церкву. Тепер духовенство повністю

підпорядковувалося державі. В Росії було скасовано посаду патріарха. Його функції мав виконувати Святійший Синод. Усі його члени призначалися імператором. Загалом перший російський імператор сприяв релігійній толерантності – було дозволено міжконфесійні шлюби, вільне богослужіння для старообрядців.

Важливі заходи Петра І стосувалися промисловості й торгівлі, зокрема було уніфіковано монетну систему – запроваджено до обігу срібні рублі та мідні копійки; широку державну підтримку почали одержувати мануфактури. Завдяки цьому в 1704 р. у Нерчинську було побудовано перший сріблоплавильний завод, згодом з'явилася низка залізоплавильних (Росія до 1700 р. купувала залізо за кордоном, а після 1721 р. сама почала його продавати у Європу), гарматні, порохові заводи. Для потреб армії будувалися текстильні, шкіряні мануфактури. Окрім того, появилися мануфактури шовкопрядильні, цукрові, цементні, шпалерні, з виробництва паперу. Загалом у країні було побудовано понад 200 нових мануфактур (на початок правління Петра І їх було біля 30).

Перші мануфактури зіштовхнулися з проблемою нестачі робочих рук. Її вирішували у примусовому порядку. Першими працівниками ставали тюремні в'язні, державні селяни.

Петро І намагався розширити права і обов'язки дворянства. У 1704 р. дворянську і боярську вотчини було зрівняно у правах. У 1714 р. цар видав указ про єдиноспадкоємництво, за яким землевласник міг залишити свій маєток у спадок лише одному сину, а інші діти мали йти на державну службу. Просування їх по кар'єрній драбині мало відбуватися згідно з виданим у 1721 р. "Табелем про ранги".

Зміцнення позицій дворян погіршило становище селян. Державні селяни обмежувалися в пересуванні й могли в будь-який момент перейти в категорію кріпаків. У результаті податкової реформи (заміна подимного податку на подушний) суттєво зросли повинності селян.

Загалом діяльність Петра І оцінюється по-різному. Шведський публіцист Август Стріндберг стверджував, що Петро І – це "варвар, який цивілізував Росію; він, що будував міста, а сам в них жити не хотів; він, що карав батогом свою дружину і надав жінкам широку свободу – його життя було великим, багатим і корисним у суспільному плані, а в приватному – таким, яким вийшло". Видатний російський поет О. Пушкін, який присвятив Петру І кілька своїх

творів – “Арап Петра Великого”, “Історія Петра І”, поеми “Полтава”, “Мідний вершник”, змальовував його мужнім полководцем, благородним героєм, демократом і, водночас, деспотом, який лякає всіх підданих, втілюючи державні задуми і руйнуючи звичайні людські життя. Для Пушкіна Петро І – символ цивілізації, розуму і сили духу. Російський історик С. Соловйов приписував першому російському імператорові всі успіхи країни, схвалював усі його реформи, називав його “царем – революціонером на троні”. Натомість учень С. Соловйова В. Ключевський стверджував, що Петро І творив історію, але не розумів її: “щоб захистити Вітчизну від ворогів, він спустошив її гірше за всякого ворога… Після нього держава стала сильною, а народ – біднішим.., він сподівався силою нав’язати народу необхідні блага…”. Найбільш авторитетний сучасний російський дослідник петровських реформ М. Анісімов вважає, що перетворення Петра І носили вкрай суперечливий характер і, попри те, що запроваджували у громадське та державне життя низку нових явищ, вели до консервації самодержавно-кріпосної системи Росії, до її подальшого політичного і економічного відставання від країн Західної Європи. За словами цього історика, нащадки Петра І ще довго мусили враховувати результати його діяльності, оскільки “останній рекрутський набір відбувся у 1874 р., тобто через 170 років після першого (1705). Сенат існував з 1711 до грудня 1917-го, тобто 206 років; синодальний устрій церкви залишався без змін з 1721 до 1918-й, тобто протягом 197 років, система подушного оподаткування була скасована лише у 1887 р., або ж через 163 роки після її запровадження у 1724 р.”. Низка інших сучасних російських науковців позитивно оцінюють реформаторську діяльність Петра І, і навіть, засуджуючи його прорахунки, помилки, вважають першого російського імператора прикладом самовідданого служіння правителя на благо своїй країні і народу.

Культура Московської держави на початку Нового часу (1533 – 1721 рр.). Виклики нової доби змушували російських мислителів шукати шляхи розвитку власної країни, її модернізації та вдосконалення. Їхні пошуки були суперечливими, часом непослідовними; модернізація часто переходила в консервування традиції і навпаки. Впродовж двох століть в російській культурі домінували різні явища і процеси, але їхньою головною ознакою

було прагнення створити щось нове, адекватне західноєвропейським зразкам, котре, однак, часто виглядало звичайним наслідуванням, або ж навпаки повним запереченням.

Одним із перших програму реформ у своїх листах до Івана Грозного виклав Іван Пересвєтов, нещадно критикуючи місництво та кормління. Він писав, що чини, посади і гроші слід давати за службу і заслуги, а не за славний родовід.

Взірцем тогочасної публіцистики є листування між Іваном Грозним та Андрієм Курбським. Останній стверджував, що правитель, який порушив закони Божі, не може бути справедливим монархом, а тому його слід позбавити влади. Це обов'язок справжніх християн.

Важливим елементом тогочасної культури було складання літописів, серед яких: "Казанська історія", "Літописець початку царства Івана Грозного". Історична повість "Про облогу Стефаном Баторієм граду Пскова" вражала сучасників своїм реалізмом.

Своєрідною енциклопедією тієї епохи стали "Великі Четьї-Мінеї". Це 12 томів на 27 тисячах сторінок. До них входили різноманітні легенди, житія святих руської землі.

Протопіп Сильвестр написав енциклопедію з ведення домашнього господарства – "Домострой". Саме в цьому творі описано права і обов'язки членів сім'ї, корисні поради з приготування їжі, зберігання продуктів.

Відомо, що впродовж XVI ст. існували школи при монастирях та приказах, де навчалися боярські та дворянські діти. В 1574 р. Іван Федоров надрукував "Азбуку". Для математичної освіти було складено підручник "Циферна рахункова мудрість". У церковних школах залучали до співу. Дітей боярських та дворянських навчали скакати верхи на конях, володіти різними видами зброї. Дівчат вчили переважно лише рукоділлю.

Для виховання використовувалася книга Івана Златоустого "Про виховання дітей". На кінець правління Івана Грозного грамотними були 70% монахів, 60 % поміщиків і лише 15 % селян.

Важливим елементом культури стало книгодрукування. В 1556 р. майстер Нефьодов надрукував 3 Євангелія, 2 Псалтирі та 2 Тріоді. В 1564 р. Іван Федоров надрукував "Апостол". Наступного року було надруковано Часослов, а 1568 р. – новий Псалтир.

Активно розвивалася й архітектура. Її кращим взірцем вважається Успенський собор у Москві, в якому ховали російських правителів. Згодом у столиці було зведено нові споруди Архангельського та Благовіщенського соборів. Активну участь у будівництві взяли італійські архітектори Алевіз Новий, Марко Руффо, П'єтро Соларі, Арістотель Фіорованті та інші. Бон Фрязин керував будівництвом дзвіниці "Іван Великий".

Окрім церковного, розвивалося будівництво військове. Так, був перебудований Московський Кремль, зведено фортеці в Нижньому Новгороді, Коломні, Тулі. Велося будівництво палаців.

У 1555 – 1560 рр. на честь перемоги росіян над Казанню і Астраханню було зведено собор Василя Блаженного на Красній площі. Архітекторами цієї будівлі були майстри Барма та Посник Яковлів – обидва москвичі. Під час Смути ні укріплень, ані церков і монастирів не будувалося.

Стоглавий собор 1551 р. суворо регламентував канон написання ікон і забороняв різні новації. Це суттєво загальмувало розвиток церковного живопису. Відомим художником тієї доби був Діонісій. Його ікони та ікони його синів – Володимира і Феодосія – і зараз прикрашають Ферапонтів монастир, Успенський собор, Третьяковську галерею.

Високохудожні ілюстрації вміщено в літописах, Четьї-Мінеях, різних церковних книгах. З появою книгодрукування появилися гравюри.

Високого рівня розвитку за часів Івана Грозного досягла ювелірна справа, різьба по дереву, ковальство, художнє лиття з міді, бронзи та чавуну. Взірцями високого мистецтва стали вилиті у Москві майстром Андрієм Чоховим у 1586 р. "Цар-пушка" та "Цар-колокол".

Період громадянської війни початку XVII ст. виявився вкрай несприятливим для розвитку російської культури – постійні війни, повстання, іноземна інтервенція завдали значної шкоди вже існуючим пам'яткам архітектури, живопису. Завершення Смути сприяло появі позитивних змін у всіх сферах культурного життя росіян. Культура тепер набирала дедалі більше світського характеру. Це відобразилося, насамперед, у літературі, живописі та архітектурі.

В російській літературі XVII ст. панували дві течії: панегірична та народно-викривальна. Яскравим представником

першої був Симеон Полоцький, який здобув освіту в Києво-Могилянській та Віленській академіях. У своїх віршах та публіцистичних творах він ідеалізував Олексія Михайловича та самодержавство. Симеон був також автором кількох п'єс, найвідомішими з яких стали "Про Навуходоносора царя", "Комедія притча про блудного сина".

За своїми політичними поглядами близьким до Симона Полоцького був Юрій Крижанич – автор кількох трактатів. Він теж схвалював самодержавство і уникав критики кріпосного ладу. У його творах є ідеї об'єднання всіх слов'ян у єдиній державі, під зверхністю московських царів.

До народно-викривальної течії належав Авакум Петрович. Він є автором гостросюжетного полемічного "Житія" (автобіографічного характеру). Авакум протиставляв себе багатьом новаціям, особливо релігійним реформам Нікона.

Російська народна творчість того часу представлена численними повістями, прикладами яких можуть бути "Повість про Горе-Злочастя", "Повість про Саву Грудцина", "Повість про Йоржа Йоржовича" та ін. Головні герої цих творів кидають виклик традиціям, піддаються різноманітним спокусам. Деякі з них рятуються поверненням до духовної спадщини предків, для інших повернення до неї є гіршим за самогубство.

У низці народних повістей висміюється аморальний спосіб життя монастирів ("Калязінська чолобитна"), продажність суддів ("Шемякін суд"), висловлюються сподівання на покращення життя і на появу справедливості.

Значних змін у XVII ст. зазнала і російська архітектура. Значно зросла кількість будівель, споруджених із цегли. Монументальні будівлі зводилися не лише з культовою метою, але й для проживання, урядових установ, промислових підприємств. Архітектура дедалі більше втрачала регіональні особливості, набуваючи загальнодержавного характеру. Появилися нові види будівельних матеріалів – поряд із деревом і звичайною цеглою почали використовуватися багатокольорові камені, фігурна цегла, білокам'яні деталі. Яскравим прикладом тодішньої архітектури стали царський палац у Коломенському, Вознесенська церква у Торжку, Валдайський Іверський монастир, Новоєрусалимський монастир, Ростовський кремль. Для храмів тієї доби були

характерні поява кольорових елементів, багаторівневих дзвініць, багатоярусність споруд.

За часів Олексія Михайловича та його нащадків було споруджено собори у низці давніх монастирів – Йосифо-Волоколамському, Троїте-Сергіївському, Кирило-Білоозерському та інших. Окремі історики стверджують про формування наприкінці XVII ст. “наришкінського (московського) бароко”. Ознакою нового стилю була елегантність і сувора симетрія будівель. Прикладом цього стилю стала Церква Покрови у Філях. Серед громадських будівель цього періоду можна виокремити Сударєву вежу в Москві, будинок Земського приказу, Монетний двір.

У російському живописі з середини XVII ст. панував певний застій, що було викликано боротьбою зі старообрядцями і вимогами дотримуватися в іконописі суворого регламенту. Своєрідним центром, навколо якого гуртувалися художники, стала Оружейна палата, якою керував Симон Ушаков. Найвідомішими його іконами є “Спас Нерукотворний” та “Посадження дерева Государства Російського”. Послідовниками Ушакова були Георгій Зинов’єв, Іван Максимов, Тихон Філатьєв.

У часи правління Олексія Михайловича виникло два напрями світського живопису – портрет та пейзаж. На портретах малювали переважно царів та їхні родини, а пейзажі здебільшого виступали лише як елемент описання життя відомих політиків – тих же царів, відомих монахів і т. д. (прикладом може бути “Соколине полювання Олексія Михайловича”).

Позитивні зрушення в російській культурі відбувалися завдяки поширенню освіти серед нових прошарків населення. Поступово вона проникає в міське середовище і до кінця XVII ст. майже кожен третій городянин знав грамоту. Цьому сприяло поширення друкованих букварів. Перший з них було складено Василем Бурцевим у 1634 р.

Відомим педагогом був Каріон Істомін, автор першого в Росії ілюстрованого букваря, а також збірника правил з арифметики. Він використовував для запам’ятовування букв картинки.

Як і раніше, школи існували при монастирях. Вони користувалися державною підтримкою і готували кадри для урядових установ. Найбільшими освітніми центрами того часу були школа при Заіконоспаському монастирі (відкрита в 1665 р.), школа

при Печатному дворі (1680 р., навчалося понад 200 учнів) та Слов'яно-греко-латинське училище (1687 р.), яке згодом стало академією. Учні в цих школах вивчали латину, грецьку мову, риторику.

Значні зрушення в російській культурі відбулися в епоху Петра І. Російський історик М. Павленко стверджує, що відбувся "стрибок, який супроводжувався багатьма новаціями" – вперше появилася газета, музей, спеціальна навчальна установа і т. д., а завдяки "Табелю про ранги" здібні вихідці з низів могли досягти значних особистих висот не тільки в армії, політиці, але і в культурі.

Загалом у першій чверті XVIII ст. відбувався загальний підйом культурного рівня населення. Мережа монастирських та державних шкіл була доповнена у 1714 р. т. зв. цифірними школами у губерніях, в яких вивчали арифметику й початки геометрії. До кінця правління Петра І діяли 42 цифірні школи, в яких здобували освіту біля 2000 учнів. Діти духовенства навчалися в 46 єпархіальних, а діти солдатів – у гарнізонних школах. Для більшості освітніх закладів було притаманним вивчення точних наук. Одразу появилася і певна спеціалізація – окремі школи випускали готових фахівців – Навігаційна, Артилерійська школи (створені у 1701 р.), Інженерна (1712 р.), Медичне училище (1714 р.), школи з гірничої справи при металургійних заводах на Уралі. У 1705 р. було відкрито першу в країні гімназію. Однак, після смерті Петра І частина шкіл була ліквідована чи перепрофільована на церковно-приходські. Було обмежено й доступ до шкіл. Вчитися дозволялося лише дітям дворян та духовенства.

Петро І намагався перетворити освіту на обов'язок дітей дворян та духовенства. Тому коли дворянська молодь почала ухилятися від навчання, у 1714 р. імператор видав указ про заборону неосвіченим дворянам одружуватися[14]. За його розпорядженням кілька тисяч дворянських дітей здобувало освіту у країнах Західної Європи.

Поширенню освіти сприяла поява нового покоління підручників, а також запровадження у 1710 р. указом Петра І нового писемного стилю – скоропису ("гражданське письмо", "гражданка"), що замінив традиційні церковні устав та напівустав.

[14] "Не хочу учиться, а хочу жениться" – головне гасло Митрофанушки Простакова з п'єси Д. Фонвізіна "Недоросль", очевидно, ще довго після реформ Петра І не втрачало своєї актуальності.

Учитель Слов'яно-греко-латинської академії Федір Полікарпов у 1701 р. видав "Буквар словенськими, грецькими, римськими письменами учитися хотячим". У 1703 р. було видано підручник Леонтія Магницького "Арифметика, сиреч наука числительна", який до кінця століття був одним з основних навчальних посібників з математики. В ньому чи не вперше в Російській державі використано арабські цифри. До того ж часу числа позначалися літерами з титлами (надлітерними лініями).

Серед перших професійних російських науковців вагоме місце займали географи. Яскравим прикладом став Володимир Атласов, який у 1697 – 1699 рр. створив перший етнографічний і географічний опис Камчатки. Російські картографи Ф. Соймонов і К. Верден першими нанесли на карту Каспійське море. Вперше російськими картографами було точно описано береги Аральського моря. В. Кипріянов, А. Зубов, Я. Брюс нанесли на карту Балтійське та Азовське моря, р. Дон. Активно вивчалися в часи Петра І і позначалися на картах родовища корисних копалин.

У першій чверті XVIII ст. продовжувала розвиватися й історична наука. Її найбільшими здобутками є твори "Гісторія Свейської війни" невідомого автора та "Роздуми про причини Свейської війни" Петра Шафірова.

Найбільшим здобутком російської науки за часів Петра І стало відкриття у 1725 р. у Санкт-Петербурзі Академії наук. Її утримання повністю покладалося на державну казну. Загалом у 1700 – 1725 рр. змінилося культурне обличчя країни. Ще напередодні Північної війни Петро І заборонив дворянам носити бороди і одяг російського фасону, що сприяло поширенню серед панівних прошарків населення європейських фасонів, манер, проведення асамблей, запозичення європейських особливостей святкувань. Одним із перших таких святкувань на європейський манер стала зустріч Нового 1700 року.

Поступово в країні поширювався інтерес до нових знань. Це підкреслював і вихід у світ у 1702 р. першої друкованої газети "Відомості". Поява нових друкарень і реформи Петра І сприяли масовому друку нових книг. За 1700 – 1725 рр. було надруковано книги 1312 найменувань, що було у 2 рази більше ніж за всю попередню історію країни. У друкарнях публікувалися укази, маніфести. До російської мови увійшло в цей час понад 4,5 тисячі слів, запозичених із європейських мов. Пропаганду наукових знань

мала здійснювати Кунсткамера – перший у Росії природничо-історичний музей.

Значної модернізації у 1689 – 1725 рр. зазнала російська публіцистика. Видатним її представником був українець Феофан Прокопович. У 1716 р. він переїхав до Санкт-Петербурга і став найближчим радником царя. Прокопович написав десятки проповідей, присвячених Петру І. Йому було також доручено складання "Духовного регламенту" та "Правди волі монаршої". Саме Прокопович першим назвав імператора Петра "Великим" під час його поховання. Ще одним діячем, чиї пропозиції згодом лягли в основу російського імператорського державотворення, був Федір Салтиков. Він є автором двох публіцистичних творів – "Пропозиції" та "Побажання, потрібні державі", в яких пропонував Петру І низку актуальних реформ державного устрою.

Більшість російських публіцистів цього періоду виступали апологетами абсолютистської монархії. Найбільш чітко це виражено у творах І. Посошкова "Донесення про ратну поведінку", "Книга про мізерність і багатство". Він закликав до вдосконалення кріпосницької системи, вироблення такого механізму ваг і противаг, за якого б і казна державна була повна, і селяни не були б розорені. Посошков висував також ідею запровадження єдиного суду для всіх станів – "убогому і багатому". Найбільш послідовні і конструктивні пропозиції Посошков висловлював щодо сприяння держави своїм купцям та промисловцям у дусі протекціонізму та меркантилізму. З невідомих причин І. Посошкова у 1725 р. було заарештовано і через рік він помер, а його "Книга про мізерність та багатство" була надрукована лише у 1842 р.

Епоха Петра І позначилася новаціями в російському фольклорі. Поширеними і далі були різноманітні повісті, але якщо раніше молодий юнак, що іде з дому у пошуках щастя, зазнавав невдачі, то тепер, він, завдяки своєму розумові, відвазі та вірності Батьківщині, виходить переможцем із різних критичних ситуацій. Прикладом такої повісті є "Гісторія про російського матроса Василя Каріотського і про прекрасну королівну Іраклію Флорентійську".

У 1702 р. у Москві було побудовано перший театр – "Комедійна хоромина". Однак у ньому ставилися переважно німецькі п'єси і тому він не користувався увагою глядачів, на відміну від театрів при Слов'яно-греко-латинській академії та

Медичному училищі, де ставилися оригінальні російські вистави на злободенні теми.

Поширення світських впливів відобразилося і в архітектурі. Найбільш яскравими її взірцями є Арсенал у Кремлі, будівля Суконного заводу у Москві, Меншикова вежа з годинником та курантами, а також десятки будівель у новій столиці країни – Санкт-Петербурзі: Петропавловська фортеця, Гостинний двір, Біржа, порт. Будівництво нової столиці продемонструвало переваги генеральної забудови над стихійною. Низку будівель Санкт-Петербурга було споруджено за проектами іноземних архітекторів; найвеличнішу з них – Петропавлівський собор – розробляв італієць Доменіко Трензіні. Були задіяні й російські архітектори Іван Устинов, Михайло Земцов та інші.

Російський живопис першої чверті XVIII ст. представлений картинами Андрія Матвєєва, Івана Нікітіна, братів Зубових, Олексія Ростовцева та ін. Головною їх темою було життя та діяльність Петра I, військові баталії Північної війни.

Загалом російська культура у 1533 – 1725 рр. суттєво наблизилася до європейської, суттєво зазнавала її впливів. Однак творчість італійських, французьких, голландських та німецьких майстрів у Росії тісно переплiталася з творчими здобутками місцевих митців. У цілому розвиток російської освіти, науки, архітектури, скульптури, літератури, живопису створював передумови для того, щоб на наступному етапі російської державності у Європі і світі з'явилася мода на російське мистецтво.

Питання на закріплення

1. Що означають терміни "дворяни", "бояри", "поміщик"?
2. З'ясуйте результати внутрішньої політики Олени Глинської.
3. Охарактеризуйте внутрішню політику Івана IV Грозного.
4. Назвіть головні успіхи Росії на міжнародній арені за часів Івана IV Грозного.
5. У чому полягала суть опричнини?
6. Вкажіть найважливіші здобутки релігійної політики Федора Івановича.
7. Визначте основні досягнення російської культури у XVI – на початку XVII ст.
8. Що Вам відомо про правління Бориса Годунова та Смуту в Московській державі?
9. Як можна пояснити феномен самозванців у Московській державі?
10. За яких обставин у Московській державі утвердилася династія Романових?

11.Визначте основні етапи запровадження панщини в Росії.
12.Про що йшлося у документі “Соборне Уложеніє” 1649 р.?
13.Коли було укладено “березневі статті” між Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем?
14.Назвіть головні здобутки Російської держави за умовами Андрусівського перемир’я.
15.Що Вам відомо про освоєння Сибіру росіянами?
16.Що таке “ясак”?
17.За яких обставин у Росії появилися “старообрядці”?
18.У чому полягала суть династичної кризи кінця XVII ст.?
19.Які завдання покладалися Петром І на “Велике посольство”?
20.Опишіть перебіг Північної війни.
21.Назвіть дату Полтавської битви.
22.Проаналізуйте внутрішню політику Петра І.
23.Дайте характеристику документа “Табель про ранги”.
24.Назвіть першу друковану книгу російською мовою.
25.Визначте особливості розвитку російської культури за часів Івана IV Грозного.
26.Перерахуйте найважливіші, на Ваш погляд, заходи Петра І у галузі російської культури.
27.Поясніть значення терміна – “імператор”.

РОЗДІЛ 3. Російська імперія (1725 – 1917 рр.)

Епоха двірцевих переворотів. Петро I помер після тривалої хвороби 28 січня 1725 р., не залишивши спадкоємця. Виданий ним у 1722 р. "Указ про престолонаслідування" значно розширював коло претендентів на трон і став причиною цілої низки державних переворотів у Росії.

Термін "двірцевий переворот" вперше використав В. Ключевський. Він же визначив хронологічні рамки епохи двірцевих переворотів: 1725 – 1762 рр.

Виникнення традиції силового захоплення влади обумовлювалося необхідністю коригування курсу розвитку держави, оскільки тривалі війни та реформи привели до суттєвого перенапруження економіки Росії, а також умовами військово-поліцейського устрою країни. Захоплення влади у результаті двірцевих переворотів супроводжувалося зіткненням різних угрупувань російських дворян та іноземців при імператорському дворі і здійснювалося переважно гвардійцями із Семеновського та Преображенського полків. Силовій зміні влади сприяла відсутність легальної політичної діяльності, яка б дозволила розв'язати існуючі протиріччя між монархом та дворянством.

Першою, за допомогою солдатів Преображенського та Семеновського полків, владу захопила дружина Петра I – Катерина I. Її підтримали колишні соратники Петра – Меншиков, Толстой, Апраксін та ін. Влада у країні фактично опинилася у руках князя Меншикова. Він очолив Верховну таємну раду створену при імператриці, яка стала найвищою установою в державі; їй підпорядковувалися колегії та Сенат. Катерина I у 1727 р. померла, а трон було передано онукові Петра I і сину царевича Олексія – малолітньому Петру II. Регентом при правителі стала Верховна таємна рада, де безконтрольно керував Меншиков. Уже до кінця 1727 р. проти регента утворилася змова. Меншикова було заарештовано і заслано до Сибіру, а все його майно конфісковано.

Арешт Меншикова був справжнім переворотом, оскільки привів до повної зміни складу Верховної таємної ради. Її очолили князі Голіцин та Долгорукий. 12-річний Петро II незабаром оголосив себе імператором. Князь Долгорукий планував збільшити свій вплив на молодого правителя. З цією метою було заплановано

на січень 1730 р. весілля Петра II і дочки Долгорукого, але імператор під час чергового полювання простудився, захворів і помер.

Тривалі суперечки щодо спадкоємця трону звелися до обрання імператрицею доньки зведеного брата Петра I Івана V Анни Іванівни. Вона на той час більше 20 років жила в Курляндії і нічого не знала про Росію. Учасники Верховної таємної ради склали для нової імператриці угоду, за якою Анна Іванівна мала керувати країною тільки разом з ними. Без відома Верховної таємної ради імператриця на могла ні оголошувати мир чи війну, ні вводити нові податки, ні дарувати земельні угіддя дворянам. Гвардійські полки корилися безпосередньо Верховній таємній раді.

Прибувши до Санкт-Петербурга, Анна Іванівна порвала підписану нею угоду й усунула Верховну таємну раду, а всіх її членів під різними приводами було вислано зі столиці, згодом заарештовано і страчено. Натомість створено новий державний орган – Кабінет міністрів, до якого увійшли довірені люди.

За царювання Анни Іванівни нечувано зріс наплив до Росії іноземців. Якщо раніше це були переважно спеціалісти – ремісники, військові офіцери, які використовувалися для окремих доручень, то зараз іноземці почали займали державні посади. Тон задавав фаворит імператриці курлядський німець Бірон. Улюбленим заняттям Бірона було розведення коней. За словами сучасників, “про коней він говорив як людина, а про людей як кінь”. Під його протекцією пройдисвіти-іноземці займали високі й добре оплачувані посади в адміністрації, армії. Багато з них просто розкрадали казну. Так, саксонець барон Шемберг за сприяння Бірона керував гірничорудною промисловістю і привласнив півмільйона рублів (робітник на мануфактурі чи шахті на той час заробляв до 10 рублів на рік).

Зловживання іноземців були настільки великими, що навіть кабінет-міністр А. Волинський звернувся з протестом до імператриці. Він вимагав заміщати всі державні посади від канцеляриста і до сенатора росіянами, а дворянських дітей відправляти на навчання за кордон, щоб згодом “природні міністри свої були”. Волинський прямо заявив: “Государыня в нас дурна…”, за що його в 1740 р. разом із кількома однодумцями було страчено.

Імператриця Анна Іванівна ненадовго пережила князя Волинського. Передчуваючи смерть, вона призначила своїм

спадкоємцем власного племінника, що мав менше року, а регентом – Бірона. Скориставшись невдоволенням серед військових, фельдмаршал Мініх заарештував Бірона 8 листопада 1740 р. На деякий час влада перейшла до племінниці Анни Іванівни – Анни Леопольдівни. Вона також опиралася на німців при російському дворі. Між ними також не було єдності. Мініх боровся з інтригами іншого військового – Остермана.

25 листопада 1741 р. дочка Петра I Єлизавета організувала бунт серед гвардійських полків і захопила владу. Мініх, Остерман, Бірон та інші впливові німці були вислані до Сибіру. Ті солдати Преображенського полку, які здійснили переворот, одержали щедрі земельні нагороди, а недворяни – дворянські титули. Єлизавета Петрівна ліквідувала Кабінет міністрів, відновила Колегії. Також було створено Конференцію при височайшому дворі. Загалом правління цієї імператриці було більш помірковане, але також нетривке. У 1761 р. вона померла, а трон перейшов до Петра III.

Петро III же в 1762 р. був заарештований і страчений власною дружиною Катериною II. Саме вона поклала край епосі двірцевих переворотів.

Економічний розвиток Росії в другій чверті XVIII ст. В цей період головним прогресивним явищем у сільському господарстві стало освоєння нових земельних угідь на Уралі, Північному Кавказі, Північному Казахстані. Великого розмаху набуло гуральництво – виробництво горілки. У 1754 р. гуральництво було оголошено дворянською монополією. Великі партії продовольства та фуражу заготовляли для потреб російської армії. Ще наприкінці правління Петра I почали виникати перші суконні мануфактури, на яких виробляли тканини з льону та вовни.

Прибутки від маєтків не покривали витрати дворян. Багато з них постійно зичили гроші на свої розваги. Навіть граф Петро Шеремєтьєв, який мав 800 тисяч десятин землі, позичав гроші у лихварів. Щоб запобігти розоренню дворян у 1754 р. створено Дворянський банк.

На сільське господарство значною мірою впливали погодні умови: заморозки, градобій, сарана. Саме тому в 1733 – 1735 рр. та 1750 р. голод охоплював величезні території країни. Сотні тисяч людей під тиском голоду переселялися на південь.

Загалом політика Петра І у сфері економіки мала далекосяжні наслідки. І його спадкоємці, майже не втручаючись у економіку, отримували величезні прибутки. Лише Єлизавета Петрівна провела низку заходів, продовжуючи політику батька. До 1753 р. чисельність мануфактур зросла до 155, серед яких 16 суконних, 29 шовкових, 51 парусняно-полотняна. Створення нових мануфактур сприяло тому, що Росія перетворювалася з імпортера на експортера промислової продукції.

Важливим економічним регіоном став Урал. Підприємці Демидови, Твердишови, Строганови, М'ясникови перетворили південний Урал на світовий центр видобутку і виплавки міді, заліза. Нові мануфактури створювалися переважно приватними особами – купцями, дворянами у Серпухові, Іркутську, Астрахані, Іваново. Державні мануфактури виникали лише в галузі металургії.

Масовим явищем в епоху двірцевих переворотів стали роздачі державних земель і селян дворянам. Так, князі Долгорукови привласнили собі 40 тисяч десятин землі, Бірон – більше 200 тисяч. Солдати Преображенського полку одержали від Єлизавети Петрівни 14 тисяч кріпаків, а Кирило Розумовський – більше ста тисяч.

Позитивним явищем було скасування за Єлизавети Петрівни внутрішніх мит у державі, а також дозвіл дворянам добровільно визначати за собою право на участь у військовій службі.

Зовнішня політика спадкоємців Петра І. У другій чверті XVIII ст. Росія продовжувала вести ту зовнішню політику, яку започаткував Петро І. Вона намагалася завоювати вихід до Чорного моря, продовжувала процес збирання "київської спадщини" – українських і білоруських земель. Однак ця політика була млявою, непослідовною і спричиняла численні людські та матеріальні втрати. Це пояснювалося як важкими наслідками Північної війни, так і тим що в армії й серед дипломатів було засилля іноземців, що дбали спочатку про свою власну вигоду, а вже потім про державні інтереси.

Так, фельдмаршал Мініх, який керував російською армією, наказав переплавити гармати петрівських часів на важчі, а отже і малорухоміші. Також на півдні Росії зводилися оборонні рубежі, які, однак, нічого не могли захистити, хоча вели до значних фінансових і матеріальних витрат. В армії було введено прусську

дисципліну, солдат одягли в німецькі мундири, примусили носити коси і використовувати пудру. Російський флот на Балтійському морі також занепав. Нових кораблів не будували, старі були неукомлектовані. Тільки за Єлизавети Петрівни почалось повільне відновлення армії та флоту.

Росія все ж втручалася у справи Польщі в 1733 – 1735 рр. Щоб відволікти російські війська від Речі Посполитої, французький король Людовік XV (його тесть Станіслав Лещинський був польським королем) у 1735 р. спровокував війну Росії з Туреччиною. Російська 40-тисячна армія рушила до Перекопу, наступного року навіть захопила столицю Кримського ханства Бахчисарай, але змушена була відступити з Криму. У 1740 р., після значних втрат з обох сторін, було укладено Бєлградський мирний договір, за яким єдиним здобутком Росії став Азов.

Помітним зовнішньополітичним успіхом Росії у 1731 – 1740 рр. стало визнання казахською ордою своєї васальної залежності від Санкт-Петербурга.

У 1741 – 1743 рр. відбулася російсько-шведська війна. Швеція прагнула переглянути умови Ніштадського мирного договору, та зазнала кількох поразок і навіть віддала Росії частину своїх володінь у Фінляндії.

Росія взяла активну участь у Семилітній війні 1756 – 1762 рр. Російські війська під керівництвом фельдмаршала С. Апраксіна розгромили прусські війська і захопили Берлін. Лише смерть Єлизавети Петрівни і зрадницька політика нового імператора Петра III врятували німців. (Петро III носив мундир німецького офіцера, його кумиром був прусський король Фрідріх II). Попри численні людські жертви у цій війні Росія не одержала жодних політичних чи територіальних надбань.

Культура Росії в 1725 – 1762 рр. За Петра I розпочався бурхливий розвиток російської культури. У другій чверті XVIII ст. в цей процес активно включилося російське дворянство, що позначилося на розвитку освіти. Частина навчальних закладів, заснованих Петром I, поступово перетворилася у виключно дворянські школи. Так, Навігаційна школа була реорганізована у Морський кадетський корпус для дворянських дітей, аналогічно діяли Артилерійський та Інженерний корпуси. Кадетські корпуси були під захистом держави. Існувала мережа церковно-приходських

шкіл та шкіл при військових гарнізонах. У них навчали початковим елементам грамоти та арифметики.

У 1725 р. було створено Російську Академію Наук. Спочатку до неї входили виключно іноземні вчені. Так, математики Ейлер та Бернулі писали: "краще терпіти від суворого клімату льодової країни, у якій вітають муз, ніж померти з голоду у країні з помірним кліматом, в якій муз ображають і зневажають". Серед іноземців-учених були й різні пройдисвіти – історик Г. Байєр, бібліотекар Шумахер. Байєр, наприклад, не знаючи російської мови і читаючи лише іноземні джерела, виступив одним із творців норманської теорії, за якою слов'яни нездатні створити власну державу, а всі слов'янські держави, в першу чергу Київська Русь, створені німцями. Лише М. Ломоносов зміг заперечити цю теорію.

У 1725 – 1733 рр. російська наукова експедиція обстежила береги Камчатки. На цей півострів у 1733 р. було організовано ще одну експедицію, котра складалася з кількох окремих загонів. У результаті цих експедицій В. Берінг відкрив протоку, що з'єднує Північний Льодовитий океан з Тихим, побував першим з європейців на Алясці; мореплавці Х. Лаптєв та С. Малигін вивчили північне узбережжя Сибіру (берегову лінію Карського моря, моря Лаптєвих). Учасник цих експедицій І. Гмелін написав дві праці "Подорож до Сибіру" та "Флора Сибіру". Історик Ф. Міллер організував збір у Сибіру історичних документів та літописів.

Серед здобутків російської літератури того часу виділяються праці А. Кантеміра, В. Тредіаковського, М. Ломоносова. Для них притаманні риси класицизму, але російські автори мало запозичували зі старогрецьких і римських сюжетів, віддаючи перевагу національному. А. Кантемір – перший світський поет у Росії. Він гостро критикував вади дворянства. В. Тредіаковський почав свою літературну діяльність з перекладу на російську мову французького роману Поля Тальмана "Поїздка на острів кохання" – першого в Росії друкованого твору на світську тему. Тредіаковський першим закликав писати свої твори російською народною мовою. Він написав підручник "Новий і короткий спосіб до складання російських віршів", "Міркування про оду взагалі", "Міркування про комедію взагалі".

Михайло Васильович Ломоносов мав багато спільного з Тредіаковським. Походив із селянської родини. У 19 років вступив до Слов'яно-греко-латинської академії у Москві. У 1735 р. його і

ще 4 учнів відправили у Петербурзький академічний університет, а в 1736 р. – до Німеччини. Ломоносов став першим росіянином – членом Російської Академії наук. Він займався проблемами математики, фізики, хімії, астрономії, географії, геології, біології, мовознавства, філософії та історії. Ломоносов став автором багатьох відкриттів з фізики, хімії, біології, окремі з яких були повторно зроблені лише в XX ст. А. Ейнштейном, Дж. Максвелом, М. Планком та ін. У 1755 р. Ломоносов видав "Російську граматику", в передмові до якої зазначив, що російська мова "поєднує у собі пишність гіспанської, жвавість французької, міцність німецької, ніжність італійської". Ломоносов написав кілька літературних творів, найвідомішим, з яких є ода "На здобуття Хотина". Він є також автором "Стародавньої Російської історії". Найбільша заслуга Ломоносова – створення у 1755 р. Московського університету. У ньому навчання велося не латинською, а російською мовою, бо, за словами Михайла Васильовича, російський земля багата і може "власних Платонів і швидких розумом Ньютонів народжувати".

Ідеологом дворянства того часу був історик Василь Микитович Татищєв. Він знайшов серед стародавніх документів давньоруські пам'ятки – "Руську правду" і кілька раніше не відомих літописів. Татищев написав перший підручник з історії Росії – 5-томну "Історія Російську". Він першим спробував скласти російський енциклопедичний словник – "Лексикон російський" (довів до літери К). Відстоював потреби державного захисту інтересів російських дворян та купців, а також ідею самодержавної влади імператорів.

Ідеологічне підґрунтя правління Катерини II. Після смерті Єлизавети Петрівни Петро III знову оточив імператорський двір іноземцями, віддаливши від нього російське дворянство. Одразу проти нього виникла опозиція серед гвардії. Всі його вчинки доводили, що він не знав і – головне – не хотів пізнати країну, якою керував. Окремі його позитивні рішення були майже невідомі серед підданих. Тому Катерині II, його дружині, було досить легко провести черговий державний переворот. Вона опиралася на гвардійські полки.

Правління Катерини II називають епохою освіченого абсолютизму. Освічений абсолютизм – одна з форм державної

політики багатьох країн Європи, що виникла під впливом ідей Просвітництва, які заперечували станову нерівність, сваволю влади і висували на перше місце природні права людини – свободу, рівність, право на приватну власність, принцип розподілу влади на три гілки, верховенство закону і т. д. Філософи-просвітителі вважали, що освічені монархи з ліберальними поглядами проведуть реформи, зміцнять розумні закони, сприятимуть поширенню знань, зможуть реалізувати ідеал громадянського блага, тобто досягнути економічного процвітання, соціальної гармонії і безпеки для своїх народів.

Катерина II знала про ідеї просвітителів і вела безпосереднє спілкування з ними. Збереглося її листування з французькими вченими-енциклопедистами Вольтером, Монтеск'є та іншими. Їхні ж ідеї по-своєму вона й намагалася реалізувати. Катерина II скрізь наголошувала, що прагне все влаштувати "на благо для всіх взагалі і всякого зокрема". Загалом більшість заходів Катерини II були органічним продовженням політики Петра I та Єлизавети Петрівни. Проте німкеня Катерина принесла з собою до Росії значно більше європейських новацій. З 1745 р., коли Катерина одружилася з Петром III, і до 1762 р., коли вона захопила владу, майбутня імператриця вивчила російську мову, історію, традиції і звичаї. Паралельно вона знайомилася з передовими європейськими ідеями, тому, прийшовши до влади, Катерина II активно проводила різні перетворення.

Реформи Катерини II. Перші заходи молодої правительки були спрямовані на вдосконалення державного управління та законодавства. Саме закон повинен був стояти понад усіма, в тому числі понад правителями. Було створено спеціальну комісію для складання нового Уложення законів. До цієї комісії увійшли представники більшості станів. Комісія активно діяла з 1767 р. Паралельно було створено вищий орган виконавчої влади – Кабінет міністрів, яким безпосередньо керувала Катерина II. У 1763 – 1764 рр. проведено секуляризацію земель церкви: церковні землі були передані державі. Уніфікувалося управління країною, обмежувалися або й ліквідувалися місцеві особливості та органи самоврядування. Так, у 1764 р. було ліквідовано Гетьманщину, а в 1775 р. – Запорозьку Січ в Україні.

Після повстання селян під проводом О. Пугачова Катерина ІІ провела реформу місцевого управління. У 1775 р. вона створила Установу для керівництва губерніями. Вся країна поділялася на 50 губерній, кожна з яких складалася з 10 – 15 повітів (уєздов) з населенням до 30 тисяч осіб. Губерніями керували губернатори, які володіли всією повнотою фінансової, адміністративної, судової влади на місцях. У повітах головним органом був "нижчий земський суд" на чолі з капітан-ісправником, який обрався місцевими дворянами з поміщиків. Дворяни також отримали право створювати повітові й губернські дворянські зібрання, на яких обговорювалися питання місцевого життя, приймалися важливі рішення локального характеру.

У всій своїй політиці Катерина ІІ намагалася спертися на дворян. Тому в 1762 р. вона видала "Маніфест про вольності дворянства", основні положення якого підтвердила і розширила в 1785 р. у "Жалуваній грамоті дворянству". Дворяни відтепер могли не йти на державну адміністративну чи військову службу, якщо вони того не бажали. Дворяни отримували монопольне право на володіння землею, надрами та кріпаками.

У 1785 р. Катерина ІІ видала "Жалувану грамоту містам". Нею все населення російських міст ділилося на 6 розрядів залежно від роду занять і майнового стану, визначалися права і обов'язки кожного розряду.

Важливим явищем часів правління Катерини ІІ стала Селянська війна під проводом О. Пугачова 1773 – 1775 рр. Їй передувало посилення гніту башкирського народу, донських козаків, російських селян-кріпаків.

У 1772 р. Пугачов оголосив себе імператором Петром ІІІ, що нібито чудом врятувався від переслідувань Катерини ІІ. Майже рік він збирав навколо себе однодумців, а 17 вересня 1773 р. із загоном з 80 осіб рушив до найближчого укріплення – Яїцького городка і звернувся з маніфестом до козаків, у якому жалував їм землі, річку Яїк (зараз Урал), грошове жалування, порох, свинець, продовольство. Метою Пугачова було місто Оренбург, де розмістився урядовий гарнізон. Повсталих підтримувала більшість населення регіону. Захопити Оренбург не вдалося. Тоді Пугачов переформував свою армію. До неї влилися загони козаків Овчіннікова, Чікі-Зарубіна, 2 тисячі башкирців на чолі з Салаватом Юлаєвим, кріпосні робітники із заводів Південного Уралу, очолені

Афанасієм Соколовим (Хлопушкою). До початку 1774 р. військо Пугачова мало 30 тис. осіб і 100 гармат. Однак, у повсталих не вистачало вогнепальної зброї. Рушниці мали лише козаки й колишні військові. Башкири і татари були озброєні луками, шаблями, піками. Пугачов проголосив ліквідацію кріпацтва. Повсталі взяли в облогу Уфу, Челябінськ, Єкатеринбург, захопили Самару. Загалом повстання охопило величезну територію (більшу за сучасну Україну).

Проте зайнятий облогою Оренбурга Пугачов втратив головну свою перевагу перед Катериною II – час. Вона зуміла зібрати вірні війська і почала знищувати розрізнені загони повсталих. Були розбиті загони Арапова, Чікі-Зарубіна, а в боях під Самарою Пугачов втратив свою артилерію. В полон до цариці потрапили Хлопушка, Чіка-Зарубін та багато інших. Проте Пугачов продовжив боротьбу, захопив місто Казань, але далі був змушений відступати. Однак відступав він на ті території, які раніше не були охоплені повстанням. Під час відступу Пугачов захопив Курмиш, Саранськ, Пензу, Саратов.

Проти повсталих були кинуті війська, що доти воювали з Туреччиною. Лише під Царицином Пугачов був остаточно розбитий фельдмаршалом І. Міхельсоном. Пугачов ще сподівався продовжити своє повстання, але був схоплений і 10 січня 1775 р. страчений у Москві.

Зовнішня політика Росії за часів правління Катерини II. Серед завдань зовнішньої політики Катерина II виділяла 3 головні: вихід Росії до Чорного моря, приєднання українських і білоруських земель, зміцнення становища на Балтійському морі. У 1772 р. Росія взяла участь у першому поділі Польщі. Так, за спільними домовленостями з правителями Австрії і Пруссії, Катерина II ввела свої війська на східну частину Білорусії – майже все Полоцьке воєводство, Вітебське, Мстиславське і Мінське воєводства, землі в Лівонії – Інфлянти.

У 1768 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Росіяни і українські козаки спочатку зупинили турецькі й татарські війська, а в 1770 р. перейшли в контрнаступ. 26 серпня 1770 р. було знищено турецький флот. Граф П. Румянцев тим часом вийшов до берегів Дунаю. У кількох битвах 1772 – 1774 рр. турки були розбиті О. Суворовим. 10 липня 1774 р. укладено Кючук-Кайнарджийський

мирний договір. За ним Кримське ханство одержувало незалежність. До Росії переходили фортеці Керч, Єнікале та Кінбурн. Туреччина сплачувала велику контрибуцію. Молдавію і Румунію Росія брала під свій протекторат. Крім того, турки відмовлялися від претензій на Грузію та Вірменію, які незабаром увійшли до складу Російської імперії. На новоприєднаних землях України Катерина II дозволила поселятися втікачам від турків з Балкан – болгарам, сербам та ін.

У 1783 р. Кримське ханство було приєднано до Російської імперії. Катерина II навіть задумалася над т. зв. "грецьким проектом" – ідеєю створення "Грецької монархії" на місці Османської імперії. Її правителем мав стати онук імператриці – Костянтин. Оскільки головним союзником Туреччини виступала Англія, Катерина II підтримала щойно проголошені Сполучені Штати Америки і проголосила Декларацію про збройний нейтралітет.

У 1787 р. Туреччина розпочала нову війну з Росією. Суворов розбив турків у 1789 р. під Фокшанами і Римніком, а в грудні 1790 р. захопив фортецю Ізмаїл. Адмірал Ф. Ушаков тим часом знищив турецький флот. У 1791 р. у Яссах було укладено мир, за яким до Росії переходило все північне узбережжя Чорного моря. Одночасно Росія була змушена вести війну зі Швецією і боротися за щойно приєднані казахські землі.

У 1793 та 1795 рр. Катерина II взяла активну участь у другому і третьому поділах Польщі. За їхніми результатами до Росії перейшли вся Білорусія, Волинь, Правобережна Україна, Поділля, Литва, Курляндія. Восени 1796 р. Катерина II послала 60-тисячну армію на чолі з Суворовим проти Революційної Франції на підтримку Австрії.

Одну з найбільш об'єктивних оцінок політики Катерини II дала англійська дослідниця іспанського походження Ісабель де Мадаріага. Вона стверджувала, що імператриця, "незважаючи на всю свою непослідовність, надмірну самовпевненість і віру у свої сили та правоту… надала Росії видатні послуги. Її велич полягає не стільки у територіальних завоюваннях, скільки у нових взаєминах між правителем та підданими… люди корилися владі не через страх, а з почуття обов'язку і честі… Нехай багато із великих законів Катерини і були недосконалі, але все ж …новонабуте відчуття захищеності вперше дозволило російському суспільству

дихати вільно…”. Науковець далека від ідеалізації Катерини ІІ, вказує на те, що в Росії й далі “пишно цвіла корупція”, а правосуддя “часто було продажним, і жорстокість була звичною повсюди… І все ж, наприкінці XVIII ст. Росія ненадовго стала ближчою до Західної Європи: приблизились її кордони і зменшилося відставання у часі. А після смерті Катерини їх дороги знову розійшлися”. Схожі оцінки правління Катерини ІІ, як і всієї “єкатерининської епохи”, є і в дослідженнях сучасних російських науковців – О. Брікнера та А. Каменського.

Російська культура часів Катерини ІІ. Важливою умовою розвитку російської культури стало продовження багатьох наукових розробок, започаткованих ще за часів Петра І. Так, за сприяння Катерини ІІ російські науковці освоїли острови Нову Землю, Шпіцберген, Вайгач, досліджували флору і фауну Сибіру.

У 1766 р. син солдата Іван Ползунов спорудив перший у Росії паровий двигун. Винахідник Іван Кулібін створив одноарочний міст через Неву, придумав семафорний телеграф, прототип велосипеда, проектор, золотопромивальну машину, механічну сівалку, ліфт і багато інших технічних новинок. Кузьма Дмитрович Фролов придумав водяний двигун, створив підземну гідроустановку, першу внутрішньозаводську колію. Серпейский купець Родіон Глінков винайшов прядильно-чесальну машину. Проте більшість із цих винаходів дуже часто залишалися нереалізованими, не набули у Росії масового поширення, а то й простого розуміння.

Для російської культури другої половини XVIII ст. притаманними були стилі бароко, рококо та класицизм, які набували національного забарвлення. В цей час Петербург став містом палаців: Великий палац у Царському Селі, Зимовий палац, палац Строганових, Смольний монастир, собор Олександро-Невської лаври. Було побудовано величні будівлі Літнього саду, Академії художеств, Гостинний двір, Нову Голландію. У Москві прославилися будинки архітекторів Баженова (Дім Пашкова), М. Казакова (перше приміщення Московського університету, Голіцинська лікарня, будинок Сенату). Масово споруджувалися дворянські садиби у Підмосков’ї, провінції – палаци Шереметьєвих в Останкіно і Куснаково, Мар’їно.

У російському живописі почалася доба реалізму. Знамениті художники І. Аргунов, Ф. Рокотов, В. Боровиковський, Д. Левицький малювали портрети Катерини ІІ, князів Голіцина, Долгорукого, пейзажі, соціальні замальовки, історичні картини.

Прославилися своїми твореннями скульптори Федір Шубін (бюст М. Ломоносова), Михайло Козловський (скульптури Самсона у Петергофі і Суворова в Петербурзі), Етьєн Фальконе (статуя Петра І – відомий "Мідний вершник").

У 1756 р. з ініціативи Федора Волкова у Ярославі, а згодом у Санкт-Петербурзі було створено перший російський театр, де виступали відомі артисти І. Дмитрієвський, А. Попов, А. Мусіна-Пушкіна, Т. Троєпольська та ін.

Важливе значення для російської культури мало відкриття у Москві й Казані перших гімназій, різноманітних жіночих курсів. Катерина ІІ планувала створити в державі мережу шкіл, щоб у них навчалися діти всіх станів. Проте після багатьох змін і реформ у 1786 р. на всю імперію було лише 316 шкіл та 18 тисяч учнів. Більшість багатих дворян давали власним дітям домашню освіту. Їх навчали гувернери, домашні вчителі, а сільських дітей – переважно церковні дяки.

Для російської літератури був притаманний класицизм з рисами сентименталізму. Його представниками були поети В. Тредіаковський, О. Сумароков. Злісно висміював вади дворян Денис Фонвізін ("Недоросль") та Гаврило Державін ("Фелиця", "Бог"). Останній також прославляв перемоги О. Суворова ("Снігур", "На взяття Ізмаїла"). Народний фольклор засуджував потурання дворянами іноземцям. О. Радищев виступав зі своїми віршами і прозою проти російського самодержавства та кріпацтва. ("Подорож із Санкт-Петербурга до Москви").

Правління імператора Павла І. 6 листопада 1796 р. російським імператором став син Катерини ІІ Павло І, якому виповнилося вже 42 роки. Виховували його талановиті російські дворяни-дипломати Ф. Бехтєєв, граф М. Панін, а також московський митрополит Платон. Завдяки їм Павло І вільно говорив французькою, німецькою мовами, латиною, ознайомився з досягненнями західноєвропейської політичної думки, художньої літератури, а також масонськими ідеями. Саме під впливом масонів Павло І став прихильником перетворення Росії у конституційну

монархію. Попри дружбу з масонами, він залишався глибоко віруючою людиною і патріотом Росії.

Стосунки Павла І з матір'ю складалися доволі непросто. Він небезпідставно підозрював Катерину ІІ у вбивстві свого батька. Тривалий час Павло Петрович перебував у почесному вигнанні у Гатчині, де командував т. зв. "гатчинською армією" і майже не з'являвся у столиці. Керуючи кількома військовими батальйонами, Павло І вимагав ідеальної дисципліни, носіння офіцерами перук, бездоганно доглянутих мундирів прусського взірця, суворо карав за найменші провини та прояви цивільних звичок. Пізніше його прискіпливість, педантичність стали предметом особливої критики сучасників та істориків і, зрештою, призвели до того, що Павла І називали імператором-деспотом.

Російський дослідник А. Сахаров підкреслював, що негативний образ Павла І було створено його політичними та ідеологічними опонентами і в цілому він не відповідав дійсності, оскільки той намагався проводити реформи, спрямовані на лібералізацію країни, хоча не завжди усвідомлював, як правильно використовувати важелі влади.

На початку свого правління Павло І намагався суттєво змінити систему управління країною. Він скасував указ Петра І про право імператора призначати свого спадкоємця на трон і встановив чітку систему престолонаслідування. З цього моменту престол міг бути переданий лише по чоловічій лінії, після смерті імператора переходив до старшого сина, а якщо дітей не було – то до наступного брата. Жінки могли займати трон лише у випадку припинення чоловічої лінії. Указом усувалася більшість передумов для наступних двірцевих переворотів.

Павло І відновив систему колегій і намагався стабілізувати фінансове становище країни. Для цього він вдавався і до екстравагантних дій. Так, коли виникла проблема нестачі грошей у казні, Павло І розпорядився переплавити на монети власні сервізи із дорогоцінних металів. Своїм маніфестом імператор заборонив поміщикам вимагати у селян виконання панщини у неділі, свята і загалом більше трьох днів на тиждень, але на практиці цей указ майже не виконувався. Павло І суттєво звузив права дворян, а порядки, які існували у "гатчинській армії", намагався запровадити у всіх військових підрозділах країни. Жорстка дисципліна і непередбачуваність поведінки імператора привели до масового

звільнення дворян із армії. Також було звільнено всіх офіцерів, які були записані у штаті, але не з'явилися за указом у військову колегію для підтвердження своєї служби.

Намагання Павла I провести військову реформу, як і інші, були спричинені важким становищем російської армії – відсутністю належної дисципліни, роздачею військових звань незаслужено. Дворянські діти від народження були приписані до того чи іншого полку, і багато з них, маючи військові звання, одержували платню, при цьому взагалі не перебуваючи на службі. Особливо важко імператор карав офіцерів за розхлябаність, погане ставлення до солдатів, за корупцію в армії.

Павло I вирішив у своїх реформах копіювати Петра I – взяти за основу перетворень існуючу модель державного і політичного устрою з Європи. Для реформування російської армії він вирішив використати прусський досвід. При цьому обурення російських генералів викликало те, що вони перемогли Пруссію у Семилітній війні (хоча й завдяки великим людським та матеріальним втратам). За військову реформу Павло I зазнав найбільше критики, але її не було припинено навіть після смерті імператора. Більше того, завдяки Павлу I свої позиції в російській армії посилили О. Аракчеєв, О. Кутайсов, М. Кутузов та О. Бенкендорф.

Побоюючись поширення в Росії ідей Французької революції, Павло I заборонив виїзд російської молоді на навчання за кордон, ввезення книг до країни, наказав ліквідувати приватні друкарні. Він намагався регламентувати всі сторони життя імперії – норми правопису, пожежної безпеки і т. д., чим викликав нерозуміння, а часом і обурення серед населення.

Зовнішня політика Павла I не була послідовною. У 1798 р. Росія вступила до антифранцузької коаліції разом із Англією, Австрією, Туреччиною та Королівством двох Сицилій. На вимогу союзників до Італії було вислано російські війська очолені О. Суворовим. Під його керівництвом росіяни та австрійці вигнали французів з Північної Італії. У вересні 1799 р. російська армія здійснила перехід через Альпи, однак вже через місяць Росія вийшла зі складу коаліції через невиконання Австрією своїх зобов'язань, а російські війська було відкликано з Європи.

Незадовго до смерті Павло I взаємини із Англією погіршилися, тому він намагався домовитися із Наполеоном. Павло I навіть організував похід 22 тис. донських козаків в англійські колонії

в Індію. Їх було зупинено вже в дорозі за указом імператора Олександра І. 12 березня 1801 р., за втручання англійської розвідки, Павла І було задушено групою російських офіцерів. За легендою серед нападників Павло І упізнав свого сина Костянтина, але участь синів імператора у змові так і не була доведена. Олександр І під різними приводами усунув учасників змови зі столиці, але репресій проти них не застосував. Офіційно вони вчинили замах на імператора, але залишилися вірними династії Романових.

Реформи Олександра І. Олександр І (1801 – 1825 рр.) сформував навколо себе гурток однодумців – В. Кочубей, М. Новосильцов, П. Строганов, А. Чарторийський. Серед них особливо виділявся швейцарець Ф. Лагарп. Саме він прищепив молодому імператору прагнення до реформ та конструктивних змін у Російській імперії. Олександр І і сам усвідомлював потребу перетворень.

Розпочинав Олександр І у дусі освітченого абсолютизму. Він підтвердив права російського дворянства і міст, наданих Катериною ІІ і на деякий час скасованих Павлом І. За результатами амністії було звільнено 12 тисяч в'язнів. При імператорському дворі було створено Постійну (Неодмінну) раду. Вона складалася з 12 найвищих чиновників. Рада ліквідовувала протиріччя в законах, проводила реформи. Незабаром Постійну раду було перейменовано на Державну раду, а для організації її роботи було створено Державну канцелярію, яку очолив один із найталановитіших чиновників тієї доби М. Сперанський.

8 вересня 1802 р. Олександр І оголосив Сенат вищим органом імперії, надавши йому найвищу адміністративну, судову і контролюючу владу. Однак насправді Сенат залишався залежним від імператора, Державної ради та Державної канцелярії.

Особливо гостро стояла проблема державного управління. В колегіях процвітало хабарництво і казнокрадство. У 1802 р. замість колегій було створено 8 міністерств: військове, морське, іноземних справ, внутрішніх справ, комерції, фінансів, народної освіти та юстиції. Проте створення міністерств майже не дало позитивних наслідків – проблему корупції так і не вдалося подолати.

Саме тому Олександр І у 1809 р. доручив М. Сперанському розробити проект корінних реформ державного управління.

Сперанський розробив план, у основі якого був принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову на всіх рівнях управління країною – від волості до центру. Планувалося також створити всеросійський представницький орган – Державну думу. Вона мала схвалювати законопроекти і слухати звіти міністрів. Представники всіх гілок влади об'єднувалися у Державній раді і призначалися царем. І лише рішення цього органу, затверджені царем, ставали б законами. Фактично мова йшла про перетворення Росії на конституційну монархію.

Однак, під тиском дворянства імператор був змушений відмовитися від перетворень, а Сперанського у 1812 р. було заарештовано й заслано до Сибіру. До цього часу більшість реформ згорнулася, а Російська імперія готувалася до війни з Наполеоном.

Важливим питанням для Олександра І було врегулювання відносин між поміщиками та кріпаками, полегшення становища селян. Було припинено практику роздачі державних земель дворянам. У результаті почала зростати кількість вільних селян і напередодні ліквідації кріпацтва в 1861 р. вони становили не менше 50 %. Було заборонено друк оголошень про продаж кріпаків. Олександр І намагався взагалі заборонити продаж кріпаків без землі, та це йому не вдалося. Більше того поміщики продовжували друкувати оголошення, де продаж приховувався під словом "оренда".

У 1803 р. імператор видав указ "Про вільних хліборобів", за яким кріпаки одержали право викуповуватися з панщини разом з землею, хоча й зі згоди поміщика. Дією указу скористалося порівняно мало селян (з 1803 р. до 1825 р. – 47 тис. осіб разом із сім'ями). Указ "Про вільних хліборобів" забороняв поміщикам висилати кріпаків на каторгу до Сибіру. 10 березня 1809 р. указом Олександра І заперечувалося право поміщиків перетворювати на кріпаків уже звільнених селян. Свобода надавалася вихідцям з полону чи з-за кордону, а також рекрутам. Поміщики зобов'язувалися годувати селян у голодні роки. З дозволу поміщика селяни могли торгувати, брати векселі, займатися підрядними роботами. Водночас, у вирішенні селянського питання Олександр І допускав і суперечливі рішення: з 1810 р. почалася організація військових поселень, а в наступні два роки через кризу державної скарбниці було продано приватним особам понад 10 тис. державних селян.

Головним наслідком реформ Олександра I у 1802 – 1810 рр. стало відкриття нових університетів у Дерпті (1802), Вільно (1803), Харкові (1804), Санкт-Петербурзі (у 1804 р. як педагогічний інститут, а з 1819 р. – університет) та Казані (1804), а також ліцеїв у Царському Селі, Одесі та Ніжині, введення в університетах самоврядування, а також лібералізація державної цензури.

Війна з Наполеоном, а також тривале перебування імператора в країнах Західної Європи призвели до формування в Олександра I нових поглядів, які в дечому нагадували світогляд Павла I з його бажанням ізолювати Росію від революції. Впродовж 1814 – 1925 рр. у Росії відбувався суттєвий відхід від лібералізації, хоча спроби реформ продовжувалися. Так, було завершено земельну реформу в Прибалтиці. Там кріпацтво скасовувалося, але свободу селяни одержали без землі. У 1815 р. у Королівстві Польському з волі Олександра I схвалено власну Конституцію. З 1818 р. розпочала діяльність спеціальна комісія на чолі з М. Новосильцовим, яка готувала "Статутну грамоту" – російську конституцію, що поєднувала у собі ідеї Сперанського та головні положення польської конституції.

Проте загалом у країні панувала реакція. В армії введено сувору дисципліну. За найменшу непокору солдат карали побиттям шомполами (шпіцрутенами). У результаті в 1820 р. відбулися бунти у Семеновському полку – одній із кращих військових частин імперії. У 1821 р. почалися гоніння проти прогресивних викладачів та студентів Казанського та Петербурзького університетів. Посилилася цензура. У 1822 р. Олександр I заборонив таємні організації та масонські ложі. "Неблагонадійні" опинилися під постійним жандармським наглядом. Було відновлено й право поміщиків висилати своїх кріпаків до Сибіру.

За ініціативою Олександра I створювалися військові поселення, які мали скоротити витрати на армію і сформувати нову систему укомплектування армії на заміну рекрутської. З 1816 р. третина армії була переведена на військові поселення, до яких зараховували й державних селян. У поселеннях всі чоловіки несли військову службу і одночасно виконували сільськогосподарські роботи. Хлопчики зараховувалися у кантоністи і, досягнувши повноліття, вступали на військову службу. Поселяни-господарі звільнялися від усіх повинностей і податків. Їхнім обов'язком було постачання армії продовольством і фуражем. У поселеннях

працювали госпіталі та школи. Однак тут панувала жорстка дисципліна. Все життя суворо регламентувалося. Будь-які відхилення жорстоко каралися. Служба, робота й побут – усе відбувалося, як у казармі – під звуки барабанів і сигнал полкової труби.

У результаті створення військових поселень частина армії стала економічно самостійною, а витрати на оборону значно знизилися. Але важке життя поселенців, їх повне безправ'я викликали масові невдоволення, особливо серед переведених на поселення державних селян. Постійно виникали заворушення і повстання. Оскільки військові поселенці мали зброю і вміли воювати, їхні повстання становили значну загрозу державній безпеці. Часто державні села, які раніше справно платили податки, після перетворення на військові поселення стали збитковими й фінансувалися з державної казни. Помітним було повстання військових поселенців Чугуївського полку під Харковом у 1819 р. У 1820 р. більше 2,5 тис. військових поселень було охоплено бунтами, а найбільш масовими стали заворушення поселян у 1831 р. у Чугуєві та Старій Русі. Не зменшувалася кількість заворушень і в наступні роки. Микола I був змушений звільнити поселенців-господарів від стройової служби. Однак остаточно військові поселення були ліквідовані лише Олександром II у 1857 р. Станом на 1825 р. у них проживало 540 тис. осіб, а в 1857 р. – понад 800 тис.

Зовнішня політика Олександра I. Вітчизняна війна 1812 р. Прийшовши до влади, Олександр I прагнув налагодити співпрацю з керівництвом Англії. Водночас він утримувався від конфлікту з наполеонівською Францією. Та незабаром Росія стала учасником чергової антифранцузької коаліції. У 1805 р. російські та австрійські війська були повністю розбиті Наполеоном у битві під Аустерліцом. У 1806 р. Наполеон знову переміг російську армію у битвах при Прейсіш-Ейлау та Фрідландом і захопив Пруссію. У 1807 р. Олександр I та Наполеон зустрілися у м. Тільзіті (на р. Неман) і уклали мирний договір. За ним Росія приєднувалася до союзників Франції по т. зв. "континентальній блокаді". Основною метою при цьому було припинення торгівлі з Англією. Олександр I погоджувався й на те, що на території польських земель, які раніше входили до Пруссії, Наполеон створював маріонеткову державу –

Герцогство Варшавське. Саме в ньому зосередилася більшість французьких військ, що згодом розпочали війну 1812 р.

Паралельно з війнами проти Франції, у 1801 та 1804 рр. відбулося приєднання до Росії спочатку Східної, а згодом і Західної Грузії. Це викликало війну між Росією та Персією (Іраном) у 1804 – 1813 рр. У результаті цієї війни до Росії відійшла більша частина території Азербайджану.

У 1806 – 1812 рр. Росія вела чергову війну проти Туреччини. Мир вдалося укласти лише за місяць до нападу Наполеона. Згідно з укладеним у Бухаресті договором, до Росії переходила східна частина Молдавії – Бессарабія, а кордон з Туреччиною визначався по р. Прут. Союзниця Росії – Сербія отримала права автономії.

Цілком очевидно було, що нова війна з Наполеоном неминуча. Участь у континентальній блокаді завдавала російським купцям значних збитків. З іншого боку, Олександр І не підтримав ініціативу Наполеона про спільні військові дії проти Ірану і захоплення Індії.

Наполеон планував розгромити російську армію у прикордонній битві, нав’язати Росії кабальний мирний договір і відібрати в неї значні території в Україні, Білорусії та Прибалтиці. Натомість росіяни, згідно зі складеним генералом Фулем планом, прагнули заманити французів у глибину країну, а потім відрізати від постачання й розгромити.

Наполеон у 1807 – 1812 рр. створив “Велику армію”. До неї ввійшли солдати Австрії, Пруссії, Голландії, Італії, Герцогства Варшавського. Наполеон відмовився від рекрутських наборів і запровадив у Франції загальну військову повинність. Кожен француз мав відслужити в армії 5 років. Загалом армія Наполеона нараховувала 670 тисяч. Нею керували талановиті полководці Є. Богарне, Л. Даву, М. Ней, І. Мюрат, М. Удіно, Е. Макдональд та ін. Проте лише трохи більше половини армії становили французи. Росія ж напередодні війни з Наполеоном уклала мирні договори зі Швецією (за ним до Росії відійшла Фінляндія) та Туреччиною. Проте безпосереднім союзником Росії була лише Англія. Російська армія налічувала 590 тисяч солдатів, але проти Наполеона могли виступити лише близько 300 тисяч. Ці сили, очолювані генералами М. Барклаєм де Толі, П. Багратіоном та О. Тормасовим, зосереджувалися біля західних кордонів.

12 червня 1812 р. війська Наполеона перейшли російський кордон. Вони намагалися не допустити об'єднання армій М. Барклая де Толлі та П. Багратіона і розгромити їх по черзі. Росіяни з боями відступали і лише у Смоленську змогли об'єднатися. Та, побоюючись оточення, вони були змушені залишити це місто. Водночас французькі військові частини рушили на Київ та Ригу. Біля Києва їх зупинили солдати армії О. Тормасова.

План Наполеона не вдалося реалізувати у прикордонних боях і війна набувала затяжного характеру. Проти французів почали вести активну партизанську боротьбу. Завдяки їй по дорозі до Підмосков'я армія Наполеона зменшилася майже вдвічі.

26 серпня 1812 р. розпочалася Бородінська битва. Французи атакували, а росіяни захищалися. Обидві сторони зазнали великих втрат. Наступного дня російська армія відступила. З ініціативи М. Кутузова у селі Філі під Москвою відбулася нарада керівництва армії та держави. Було прийнято рішення про здачу Москви Наполеону. Населення терміново евакуювалося. Відступаючи російські солдати підпалили місто. Військові склади було вивезено або ж знищено. Російська армія зупинилася в укріпленому таборі біля Тарутино на південь від Москви.

Тим часом Наполеон зіткнувся з проблемою нестачі продовольства та фуражу. В його армії назрівало невдоволення. Він спробував піти на південь до Калуги, але біля Малоярославця французів зупинила російська армія. Після жорстокої битви Наполеон почав відступ на захід. Його армія меншала на очах. Постійні напади партизан, кавалеристів регулярної російської армії, масові хвороби, голод і холод робили свою справу. У Смоленськ повернулося з Наполеоном лише 50 тисяч. Тим часом армія Кутузова постійно загрожувала оточенням. У боях біля села Красне та на річці Березині французька армія була повністю розгромлена. Наполеон передав командування її залишками І. Мюрату, а сам виїхав у Париж.

25 грудня 1812 р. Олександр І видав маніфест про завершення Вітчизняної війни. Однак війна проти Наполеона тривала і 1813 – 1814 рр. Вже в січні 1813 р. росіяни продовжили бойові дії проти французів у Польщі та Пруссії. Наполеон вперто оборонявся. Лише у жовтні 1813 р. під німецьким містом Лейпцигом у "битві народів" французькі війська були розбиті спільними зусиллями росіян,

австрійців та пруссаків. Навесні 1814 р. російські війська та армії їхніх союзників увійшли до Парижа.

У вересні 1814 – вересні 1815 рр. у Відні тривали мирні переговори держав-переможниць. У їх результаті більшість польських земель перейшла до складу Росії. Крім того створювався "Священний союз" імператорів Росії, Пруссії та Австрії, який мав придушувати будь-які прояви невдоволення у Європі, різноманітні повстання і революції.

Події Вітчизняної війни 1812 р. стали темою для багатьох літературних творів. Російські письменники і поети оспівували героїзм російських солдатів та офіцерів, закликали беззастережно любити свою країну. Серед яскравих прикладів описання подій 1812 р. є вірш М. Лермонтова "Бородіно", роман Л. Толстого "Війна і мир". У останньому описано події не лише 1812 р., але й участь російських військ у антинаполеонівських коаліціях у 1805 – 1811 рр., наслідки окупації французами Москви.

Незважаючи на домовленості у Відні, Олександр I тривалий час підтримував грецькі таємні організації на території Російської імперії та сприяв початку національно-визвольної революції у Греції проти турецького поневолення у 1821 р. Боротьбу греків очолив генерал-майор російської армії Олександр Іпсиланті, а першим правителем Греції згодом став міністр закордонних справ Росії Іоанн Каподістрія. Серед повсталих було багато греків – вихідців із південних губерній Російської імперії. Сприяння повсталим Олександр I розцінював як один із можливих шляхів реалізації "грецького проекту" Катерини II з відновлення Візантійської імперії.

У греко-турецький конфлікт незабаром втрутилися інші європейські держави, і в результаті Греція здобула незалежність, але сталося це лише у 1830 р. – через кілька років після смерті Олександра I.

Діяльність декабристів. Повстання 1825 р. У результаті війни 1812 р. загинуло багато людей, великих втрат зазнала російська економіка. Водночас серед населення значно зріс патріотизм та прояви вільнодумства. Згодом декабристи називали себе "дітьми 1812 р.". Війна продемонструвала величезний потенціал Росії. Російські дворяни-офіцери ближче познайомилися з селянами-солдатами, часто рятуючи одні одних в боях. Під час

походу в Європу дворяни були вражені рівнем життя простих людей європейських країн. Повернувшись на Батьківщину, багато з них почали негативно сприймати кріпацтво й самодержавство. Значна частина дворян виступила за продовження реформ у державі, за розширення громадянських прав і свобод, створення російського парламенту, однак надій на те, що реформи продовжить Олександр І, не було. Вирішили діяти самостійно. На погляди майбутніх декабристів вплинули ідеї Французької революції, ідеї М. Новікова та О. Радищева.

Прогресивні дворяни вже в 1815 р. почали об'єднуватися у таємні організації. Так, у Семеновському полку М. Муравйов створив Офіцерську артіль, яка стала колискою декабристського руху. Цілі цієї організації були нечіткі. У 1816 – 1818 рр. діяв "Союз порятунку", очолюваний Олександром Муравйовим. До нього входили князь Сергій Трубецькой, Микита Муравйов, Матвій і Сергій Муравйови-Апостоли, Іван Якушкін. Усі вони були учасники війни 1812 р., мали найвищі державні нагороди. У 1817 р. до цієї організації вступив Павло Пестель, а вона одержала назву "Товариство істинних і вірних синів Вітчизни". Всього до неї належало 30 чоловік. Організація планувала введення в Росії Конституції, надання всім широких громадянських прав, ліквідацію панщини та самодержавства. Обговорювалася й ідея вбивства царя у Москві в 1817 р., але її відкинули, дізнавшись, що Олександр І готує новий закон про звільнення селян і Конституцію.

Ще однією декабристською організацією був "Союз благоденства". Він діяв у 1818 – 1821 рр. До нього входила більшість учасників "Союзу порятунку". Вони становили Корінну управу. Їй підпорядковувалися місцеві управи у Петербурзі, Москві, Тульчині, Полтаві, Кишиневі. До організації належало понад 200 осіб. Вони вели пропаганду серед дворянства. Під впливом декабристів перебували й літературні гуртки "Зелена лампа", "Ізмайловське товариство", "Товариство для поширення ланкастерських училищ".

У "Зеленій книзі", статуті "Союзу благоденства", зазначалося, що організація займається поширенням серед співвітчизників справжніх правил моралі, освіти і буде сприяти уряду перетворювати Росію на державу з високим рівнем всенародного звеличення і благоденства. Обмежене коло учасників – ядро змовників планувало ліквідувати кріпацтво і запровадити

Конституцію; встановити конституційну монархію, або ж і республіку.

У 1821 р. "Союз благоденства" саморозпустився. Натомість було створено "Південне товариство", очолюване П. Пестелем, С. Волконським, С. Муравйовим-Апостолом, О. Юшневським. Діяло воно на території України (Тульчин, Васильків та Каменське). Програмним документом товариства була "Руська Правда", написана П. Пестелем. Вона передбачала ліквідацію самодержавства і створення республіки, встановлення рівноправ'я, введення суду присяжних для всіх громадян, введення свободи слова, друку, віросповідань, вільного вибору професій. Росія мала залишитися унітарною державою. Лише Польща здобувала незалежність. Мав бути реалізований принцип поділу влади на законодавчу (Народне віче – парламент), виконавчу (Державна Дума з 5 членів, обраних на 5 років) і судову (Верховний Собор). Передбачалася ліквідація кріпосного права, вся земля поділялася на приватну і громадську. "Руська Правда" мала вступити в дію завдяки спеціальному декретові Тимчасового революційного уряду, який мав захопити владу силою. П. Пестель планував одноосібно очолити цей уряд.

"Північне товариство" виникло в 1822 р. у Петербурзі та Москві. Його очолювали М. Муравйов, С. Трубецькой, К. Рилєєв. Програмою цієї організації стала "Конституція", написана Микитою Муравйовим. Нею передбачалося: введення конституційної монархії, поділ влади на законодавчу (парламент) та виконавчу (імператор), федеративний устрій країни – 13 федеративних республік та 2 окремі області, ліквідація панщини, збереження права поміщиків на землю у певних розмірах, наділення кожної селянської родини присадибною ділянкою розміром 2 десятини[15], "Конституцію" мали приймати Установчі збори. Загалом програми декабристів мали обмежений характер і не передбачали ліквідації поміщицького землеволодіння, а також механізмів формування органів центральної влади та місцевого самоврядування. Реалізація програм декабристів, за словами російської дослідниці М. Нєчкіної, могла привести до встановлення в Росії диктатури на зразок якобінської у Франції.

Декабристи планували вбити царя і силою гвардійських військ захопити владу влітку 1826 р. Однак 19 листопада 1825 р. у Таган-

[15] 1 десятина дорівнює 1,0925 га землі.

розі Олександр І несподівано помер[16]. Трон мав зайняти його брат Костянтин (у Олександра не було дітей), але той ще в 1823 р. зрікся престолу. Влада мала перейти до молодшого брата – Миколи, якого через його особисті якості ненавиділи в армії. Настав момент, коли в Росії не було жодного правителя. Декабристи вирішили діяти. Тим більше, що про таємні змови стало відомо у імператорському палаці.

Декабристи вирішили зібрати гвардійські полки у Петербурзі на Сенатській площі і змусити Сенат, "добром" чи погрожуючи зброєю, видати "Маніфест до російського народу", яким би ліквідовувалося самодержавство й кріпацтво, створювався Тимчасовий уряд, проголошувалися громадянські свободи. Частина повсталих мала захопити Зимовий палац і арештувати царську родину. Планувалося захопити й Петропавловську фортецю. Декабрист П. Каховський вирішив убити Миколу І. Керівником повстання було обрано С. Трубецького.

Ранком 14 грудня офіцери – члени "Північного товариства" провели агітацію серед солдатів, закликаючи не присягати на вірність Миколі І. Обманом декабристам вдалося переконати у своїй правоті і вивести на Сенатську площу частини Московського, Гренадерського полків та Гвардійський морський екіпаж (усього 3,5 тисячі солдатів). Та вже на той момент більшість сенаторів присягнули на вірність Миколі І і розійшлись. Трубецькой, який наглядав за виконанням плану, побачив, що він повністю зривається і навіть не з'явився на площу. Це посилило непорозуміння, нерішучість і повільність дій декабристів. Микола І оточив площу вірними військами (12 тисяч осіб і 4 гармати). Повсталим вдалося відбити атаки кінноти. Генерал-губернатор М. Милорадович, який намагався переконати повсталих здатися, був смертельно поранений П. Каховським. Після цього почався артилерійський обстріл і нова кавалерійська атака. Виступ було придушено, а пізно ввечері розпочалися масові арешти.

На півдні імперії в Україні про події в столиці дізналися зі значним запізненням. 29 грудня повстав Чернігівський полк на чолі з С. Муравйовим-Апостолом, але решта армії присягла Миколі І. 3 січня 1826 р. і цей полк повсталих був розбитий біля Василькова.

[16] В 30 – 40-х рр. XIX ст. появилася легенда, за якою Олександр І, інсценізувавши свою смерть далеко від столиці, розпочав нове чернече життя під іменем монаха Федора Кузьмича. На сьогодні факти легенди не знайшли ані свого підтвердження, ані спростування.

Імператор Микола І жорстоко розправився з повсталими. Понад тисячу рядових солдатів загинули ще 14 грудня 1825 р. 5 лідерів – П. Пестеля, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужев-Рюміна, П. Каховського та К. Рилєєва було повішено. Решту учасників таємних товариств розжалувано з дворянства, позбавлено державних нагород та офіцерських звань і заслано на каторгу в сибірські рудники (всього понад 100 чоловік). Більшість з них загинули на засланні, деякі збожеволіли і лише окремі з них через 30 років були помилувані імператором Олександром ІІ і повернулися до рідних.

На думку сучасного українського історика Г. Д. Казьмирчука, у декабристському русі був присутній український елемент (важливу роль відігравали вихідці з української козацької старшини; більшість програмних документів створена в Україні), а перемога учасників таємних товариств призвела б до утворення федерації слов'янських народів, правової демократичної держави, де росіянам, полякам та українцям мало належати гідне місце. За словами цього ж науковця, учасники повстання на Сенатській площі – "складова частина європейського опозиційного руху", що був неоднорідний у соціальному, національному, організаційному та тактико-стратегічних планах. Серед декабристів були революціонери, котрі прагнули демократичних змін у Росії, але також були й особи, що намагалися використати повстання у своїх особистих цілях. Значна частина учасників подій 14 грудня 1825 р. (солдати) діяла несвідомо і не знала справжньої мети виступу, оскільки її залучили до повстання за наказом, чи за допомогою авторитету командирів. Очевидно, що значне коло питань діяльності декабристів (а саме: передумови повстання; взаємозв'язок повсталих з масонськими організаціями; діяльність таємних товариств першої чверті XIX ст.; місце і роль у їх програмних документах соціальних та національних питань; причетність до повстання вищих державних чиновників і членів імператорської родини) потребує ще детального вивчення.

Діяльність декабристів досить широко висвітлена в російській художній літературі. Їм присвячено вірші О. Пушкіна "До Чаадаєва", "У глибині сибірських руд", повість Л. Толстого "Декабристи", поему М. Некрасова "Російські жінки" ("Дружини декабристів"). У цих творах автори захоплюються мужністю героїв

1825 р., їхньою самопожертвою заради народу, героїзмом їхніх рідних та близьких.

“Золотий вік” російської культури. Важливе значення для історії Росії мала культура першої чверті XIX ст. Її виразниками в першу чергу були представники дворянської інтелігенції, що перебували під впливом ідей Просвітництва. Новаторський характер носили, насамперед, твори російських письменників Д. Фонвізіна, О. Радищева, М. Новікова. Вони створили ідейні передумови для піднесення російської літератури, наростання патріотизму під час війни 1812 р. сприяло загальному прогресові російської культури у всіх її проявах. Однак значні перешкоди для поширення кращих здобутків культури серед населення встановлювало кріпосне право.

Результатом зіткнення різних поглядів на розвиток російської культури стала поява культурних товариств. Так, у 1811 р. виникло товариство “Бесіди любителів російського слова”, що виступало проти нововведень. Із критикою цього товариства виступили О. Пушкін, брати Іван та Микола Тургенєви, П. В’яземський. Натомість вони створили товариство “Арзамас”, прославляли героїзм народу під час війни проти французів, змальовували народні ідеали та сподівання. Комедія “Горе з розуму” О. Грибоєдова та байки І. Крилова “Бабка і Мураха”, “Вовк та Ягня”, “Ворона та Лисиця” та ін. висміювали недоліки російського суспільства, протиставляли багатство і бідність.

Геніально-правдиве, високохудожнє зображення життя мало свій прояв у творчості О. Пушкіна. Він виступав противником кріпацтва і самодержавства, був другом багатьох декабристів, викривав проблеми Росії, енергійно закликав до демократичних перетворень, до боротьби за ідеали свободи і людську гідність. Пушкін залишив для нас безсмертні ліричні вірші, роман у віршах “Євгеній Онєгін”, де показав дух тогочасної епохи і водночас звертався до духовних витоків російського народу.

Тісно пов’язаними з літературою були театр і музика. Найбільш відомими акторами тієї доби були актори А. Каратигін та П. Мочалов. У 1823 р. розпочав акторську діяльність М. Щепкін. Він грав головні ролі у п’єсах Грибоєдова та М. Гоголя (ролі Фамусова, Городничого).

Народні мелодії стали основою музичних творів російських композиторів О. Варламова, О. Гурільова, О. Верестовського. Справжній переворот у музиці зробив М. Глінка, що став основоположником російської класичної музики. Він написав опери "Руслан і Людмила", "Життя за царя" ("Іван Сусанін"), симфонічну п'єсу "Камаринська". Твори Глінки були одного рівня із західноєвропейськими творами того часу – Бетховена, Моцарта, та ін. Продовжувачем традицій Глінки став композитор О. Даргомижський.

Успішно розвивалося й образотворче мистецтво. У живописі переважав академічний класицизм. Його центром була Академія художеств. Сюжетами для картин були античні та біблійні теми. Своїм талантом виділялися К. Брюлов, Ф. Бруні. Картина Брюлова "Останній день Помпеї" й досі є взірцем зображення апокаліпсиса.

Романтичний напрям у живописі представляв портретист О. Кіпренський. Сміливо малював природу і народний побут О. Веніціанов. Його картини "Тік", "Селянка з грибами", "Ранок поміщика", "Мужичок, що одягається" привертали увагу суспільства. Вони виконані у стилі сентименталізму. Реалізм пронизує полотна П. Федотова, який у картинах "Сватання майора", "Сніданок аристократа", "Городничий, що зображає себе на параді" викривав негативні сторони побуту купців, чиновників, офіцерів. Художник О. Іванов прославився монументальною картиною "З'явлення Христа народові".

Кращими зразками архітектури тієї епохи є Казанський собор архітектора А. Вороніхіна у Петербурзі, будинок Адміралтейства А. Захарова, ансамблі К. Россі (Олександрійський театр, будинок Головного штабу, будівлі Сенату і Синоду). У Москві після пожежі 1812 р. розпочався справжній архітектурний бум. Було побудовано Манеж і Великий Театр (архітектор О. Бове), стару будівлю Московського університету (архітектор Д. Жільярді).

У скульптурі проявлявся інтерес до героїки минулого. І. Мартос спорудив пам'ятник Мініну і Пожарському в Москві й пам'ятник Ломоносову у Петербурзі. Ф. Толстой є автором барельєфів, присвячених війні 1812 р.

У першій половині XIX ст. у Росії відбувався переворот у науковій думці. У філософії завдяки О. Герцену і В. Бєлінському поширення набули ідеї матеріалізму. Вимоги нової епохи до

підготовки підростаючого покоління відобразив у своїх працях педагог К. Ушинський.

В історичній науці тривала боротьба кількох напрямків. Апологетом самодержавства був М. Карамзін (“Історія держави Російської”). Цілком нове бачення запропонував С. Соловйов у ґрунтовній “Історії Росії з найдавніших часів” у 29 томах.

Російська наука тієї доби представлена видатним хірургом, анатомом М. Пироговим, математиком М. Лобачевським, фізиками В. Петровим та Е. Ленцом, астрономом В. Струве, хіміком М. Зініним. Академік Б. Якобі започаткував нову галузь техніки – гальванопластику (акумулятори). Інженер П. Шилінг спорудив телеграфну лінію між Петербургом і Кронштадтом. Майстри-кріпаки Єфим і Мирон Черепанови поблизу Нижнього Тагілу почали будувати кричні молоти, прокатні стани, лісопильні млини, кількакілометрову залізницю.

У 1803 – 1806 рр. два російські кораблі “Надежда” і “Нева” під командуванням І. Крузенштерна і Ю. Лисянського здійснили кругосвітню подорож. У 1819 – 1821 рр. М. Лазарєв та Ф. Беллінсгаузен організували експедицію до Південного полюса і відкрили Антарктиду.

В цілому ж успіхи окремих російських митців, мислителів, винахідників, дослідників, науковців були доволі значними у світовому контексті, але всі вони загалом не могли зупинити подальше відставання Росії від Європи, спричинене наявністю кріпацтва. Харктерним було й те, що загальноросійськими ставали здобутки культури українців, поляків, грузинів, італійців, французів та багатьох інших народів, чиї представники працювали на велич Російської імперії.

Реакція за часів Миколи І. Уваровщина. Микола І прийшов до влада у ході повстання декабристів і фактично одразу розпочав по всій країні державний терор і розправи. Далі настав час навести лад у державному управлінні. В 1826 р. було створено ІІ відділення “Собственной его императорского величества канцелярии” (с.е.и.в.к.). Воно вело кодифікацію і впорядкування російських законів. Цей захід повинен був регламентувати життя суспільства, а головне утвердити в управління країною принцип “верховенства закону”, тобто продемонструвати, що всі чиновники, починаючи з імператора, керуються законом, а не своєю волею та інтересами.

Під керівництвом реабілітованого з ініціативи О. Аракчеєва М. Сперанського були систематизовані й видані всі закони, прийняті після 1649 р. (“Повне зібрання законів Російської імперії”), а також складений “Звід законів Російської імперії”, який включав систематизовані за галузями права діючі закони.

У 1826 р. було створено III відділення канцелярії с.е.и.в.и.к., котре займалося політичними справами. Воно мало величезні повноваження і фактично було понад законами. Начальнику цього відділення, а ним тривалий час був О. Бенкендорф, підпорядковувався спеціально створений корпус жандармерії.

Було сформовано нові міністерства і відомства. Однак при цьому імператор використовував свою канцелярію, створював різні таємні й спеціальні комітети. Він зосередив у власних руках вирішення багатьох питань.

Преса, освіта й наука стали об’єктами, проти яких найбільш активно діяла жандармерія та цензура. У 1826 р. було запроваджено “чавунний” цензурний статут. А в 40-х рр. XIX ст. було створено ще й орган, який перевіряв діяльність цензури. Цей спеціальний комітет перевіряв уже опубліковані газети й журнали, книги.

Школи й університети Микола I розглядав як розсадники вільнодумства, а тому навчання було вирішено поставити в жорсткі рамки відповідно до можливого майбутнього професійного напрямку. За статутом 1828 р. для людей найнижчих станів передбачалися парафіяльні училища, для дітей купців, ремісників та інших городян – гімназії. В університетах мали навчатися майже виключно дворяни. Міністр народної освіти С. Уваров розробив новий статут університетів. Згідно з ним університети втрачали своє самоврядування, а в їхні внутрішні справи міг втручатися спеціальний попечитель – начальник навчального округу.

Микола I намагався знайти собі опору серед дворянства. Однак орієнтуватися він вирішив не на всіх дворян, а лише на заможних. Тому було підвищено майновий ценз при виборах дворянських зібрань і керівників місцевого дворянства. Уряд намагався обмежити розорення дворянських родин. У 1845 р. було видано указ про майорати – заповідні маєтки. Ним заборонялося дробити маєтки розміром менше 10 тисяч десятин і вводилося успадкування за правом першородства.

Важко вирішувалося питання ліквідації кріпацтва. Микола I усвідомлював потребу ліквідації панщини. Для цього навіть було

створено кілька спеціальних комітетів. У 1842 р. імператор видав указ “Про зобов’язаних селян”. Це фактично було повторення указу про вільних хліборобів. Указом змогли скористатися лише 27 тисяч селянських родин. У 1847 р. у західних губерніях (Білорусія і Правобережна Україна), де поміщиками були переважно поляки й інтереси російського дворянства не ущемлювалися, було проведено інвентарну реформу – зафіксовано розміри селянських земель і повинностей, які надалі не повинні були зазнавати змін.

Соціально-економічний розвиток Росії в 1825 – 1856 рр. Упродовж усієї першої половини XIX ст. сільське господарства відігравало найважливішу роль в економіці Росії. Тут були задіяні 90 % працюючих. Ведення господарства пербувало на рівні часів Київської Русі – врожай лише втричі перевищував кількість засіяного зерна. Та все ж постійно продовжувала зростати кількість орних земель (Південь України, Північний Кавказ, Сибір, Казахстан). Збільшилася й кількість площ, відведених під технічні культури – льон, коноплі, тютюн, цукровий буряк, хміль. Зросло значення картоплі. Спочатку селяни відмовлялися вирощувати її. Доходило до картопляних бунтів 1841 – 1843 рр. Та вже незабаром картопля стала “другим хлібом”.

Швидше за сільське господарство розвивалася російська промисловість. Виникало багато нових підприємств. З 1800 до 1856 р. кількість підприємств зросла у 7 разів, а робітників – у 3 рази. Виникли нові галузі – бавовняна, цукрова, та ін. Дрібна й кустарна промисловість давала 80 % усієї промислової продукції.

Активно будувалися і нові мануфактури. На них використовувалася вільнонаймана праця. Значно гіршою була ситуація з важкою промисловістю, розвиток якої майже зупинився. У 1830-х рр. в Росії розпочався промисловий переворот. Він затягнувся аж до 1890-х рр. і позначився заміною машинами ручної роботи. Вже до 1861 р. в Росії налічувалося 2 мільйони механічних прядильних веретен. У металургії вводилися прокатні стани, гаряче дуття.

У 1838 р. було побудовано першу в Росії залізницю між Петербургом і Царським Селом (50 км), а в 1851 р. – залізницю Москва – Петербург. Ще в 1815 р. в Росії було спущено на воду перший пароплав. Проте загалом у країні було дуже мало машинобудівних заводів. Імперія суттєво відставала у розвитку

цілих галузей виробництва від Англії, США, Франції і навіть Пруссії.

Громадсько-політичний рух у Росії в середині XIX ст. Після розгрому декабристів опозиція до самодержавства в Росії не зникла, а лише набула нових форм. Побороти її не могли жодні заходи властей. У перше десятиліття правління Миколи I найбільш активними були студентські таємні гуртки, наприклад гурток братів Петра, Михайла і Василя Критських, Сунгуровське товариство та ін. До них входили по кілька десятків студентів та учнів випускних класів гімназій. Найбільш активними були "Літературне товариство 11 номера", очолюване В. Бєлінським студентський гурток О. Герцена і М. Огарьова.

Щоб побороти вільнодумство, консерватори, очолювані імператором Миколою I, намагалися створити нову державну ідеологію. До консерваторів належали: історик М. Погодін, філолог С. Шевирьов, відомі журналісти М. Греч та Ф. Булгарін. Вони намагалися довести, що лише самодержавство може врятувати Росію, а будь-які спроби лібералізації приведуть до нової Смути. Небезпечно, на їхню думку, було й негайно ліквідувати кріпацтво. Росія – це самобутня країна, заснована на вічнім началі, на руському дусі. Він втілюється у православ'ї та самодержавстві. Всі ж наявні соціальні проблеми породжені недоліками окремих реформ Петра I. Тому слід повернутися до давніх порядків.

Міністр народної освіти С. Уваров пішов далі і сформулював теорію "офіційної народності". Її суть полягала в тому, що самодержавство, православ'я і народність проголошувалися основами російської історії і гарантіями благоденства й могутності Росії, а також миру між різними станами і захистом від шкідливих впливів революційних ідей Європи. Народність – це самобутній російський дух – російська мова, культура та самобутність. Уваров вважав за необхідне продовжувати справу Петра I, а потім ще й приготувати Росію до зворотного кроку – повернення росіян до російського.

У 1826 р. у журналі "Телеграф" було опубліковано філософський лист П. Чаадаєва. Він розкритикував теорію С. Уварова як таку, що прирікає Росію на відставання від Європи, на політичне і духовне рабство. Причиною такої ситуації називався ізоляціонізм та православний християнський обряд. Через лист

Чаадаєва розгорілася гостра дискусія, яка завершилася появою двох течій у російському суспільстві – слов'янофілів та західників. Доля автора листа була трагічною. Його оголосили божевільним і помістили під постійний нагляд поліції.

Слов'янофільство як ідейна течія появилася на початку 40-х рр. XIX ст. Його ідеологами були літератори і філософи Олексій Хом'яков, брати Іван і Петро Кіреєвські, Іван і Костянтин Аксакови, Юрій Самарін та ін. Вони розвивали теорії М. Погодіна та С. Уварова, наголошували на самобутності Росії, її народності та особливий шлях розвитку. Основи життя в Росії – це самодержавство, православ'я та община. Завдяки їм Росія розвивається мирним шляхом без революційних потрясінь. Певні протиріччя виникли через реформи Петра І. Слов'янофіли виступили за ліквідацію кріпацтва, але закликали зберегти селянську общину та патріархальний спосіб життя. Вони заперечували доцільність будівництва залізниць, поширення нових машин, технологій виробництва тощо, оскільки це вело до загострення соціальних потрясінь.

Західництво оформилося як ідеологія у роботах істориків та юристів Т. Грановського, К. Кавеліна, П. Аненкова, Б. Чичеріна, В. Боткіна, В. Бєлінського та ін. Як і слов'янофіли, західники мріяли про перетворення Росії на передову країну світу, оновлення її суспільного устрою. Західники вважали, що Росія розвивається за тими ж законами, що й усі інші країни світу, але при цьому серйозно відстає від передових із них. Це відставання необхідно було терміново ліквідувати, утвердивши ліберальні ідеї свободи особистості, громадянського суспільства і в перспективі створення конституційної монархії. Західники вимагали подальшого розвитку ринкових відносин, підприємництва, промисловості й торгівлі, ліквідації кріпацтва, передачі землі селянам за викуп, поширення серед населення освіти і знань. Західники розраховували на реформування Росії зверху.

Впливовою течією стали революційні демократи, які у своїх поглядах поєднували ідеї слов'янофілів, західників та європейського соціалізму. Революційні демократи ідеалізували общину, проголошували російське месіанство, колективізм, виступали за свободу особистості, громадянські права і свободи. Ідеологами цієї течії були О. Герцен, М. Чернишевський, М. Огарьов, М. Добролюбов, М. Бакунін. Вони прагнули досягнути соціалізму, тобто суспільства соціальної справедливості, суспіль-

ства, де не буде бідних і не буде багатих, не буде експлуатації людини людиною. Герцен видавав у Лондоні газету “Колокол”, у якій критикував російську дійсність і обґрунтовував теорію “російського соціалізму”. Бакунін брав участь у європейській революції 1848 – 1849 рр., став теоретиком анархізму.

Найбільш радикальною течією був гурток петрашевців. Члени гуртка збиралися на квартирі М. Буташевича-Петрашевського. Вони обговорювали питання ліквідації кріпацтва. Частина петрашевців планувала провести народне повстання. У 1849 р. гурток було викрито і знищено.

Зовнішня політика Російської імперії в другій чверті XIX ст. Кримська війна. Микола I проводив активну зовнішню політику. Росія мала безперечний міжнародний авторитет, як держава, що перемогла Наполеона. Вона активно втручалася у справи Туреччини і домоглася проголошення Грецією незалежності. Першим президентом Греції став колишній міністр закордонних справ Росії І. Каподістрія. Посилення Росії викликало опір Англії, і та спровокувала російсько-іранську війну в 1826 – 1828 рр. Іранська армія була розбита, а до Росії приєднано східну Вірменію. Іран сплатив велику контрибуцію і втратив право тримати свій флот на Каспійському морі.

У 1828 – 1829 рр. розгорілася чергова російсько-турецька війна. Турецькі війська були розбиті на Кавказі, на Балканах, на Чорному морі. Росіяни захопили друге за величиною місто Османської імперії – Адріанополь. За Адріанопольським мирним договором до Росії відійшли гирло Дунаю, кавказьке узбережжя Чорного моря. Босфор і Дарданелли відкривалися для російських кораблів. Було розширено автономію союзних Росії Сербії, Волощини та Молдавії.

Водночас Росія здобула сумнівну репутацію “жандарма Європи”. Під час революційних подій 1830 р. Микола I підготував армію до інтервенції у Бельгію та Францію, але його не підтримали правителі Пруссії та Австрії. Особливо небезпечним для імперії стало польське повстання 1830 – 1831 рр., поштовхом до якого були революції в багатьох країнах Європи. Повстання охопило більшість етнічних польських земель. Проти повсталих було кинуто 200-тисячну армію. Польські сили були значно менші. Поляки перемогли лише в боях під Сточком та під Гроховим, а надалі

зазнавали поразки за поразкою від російської армії, очолюваної генералом І. Дибичем. Росіяни придушили повстання, захопили Варшаву і здійснили масові репресії. Конституція 1815 р. була ліквідована, а польські землі перетворені на губернії.

У 1848 – 1849 рр. Європу, зокрема Австрію, Італію, Францію, Молдавію, Угорщину, охопила нова хвиля революцій. Спочатку Микола І придушив революцію в Молдавії та Волощині (Валахії), а весною 1849 р. – і в Угорщині, надавши допомогу австрійській династії Габсбургів.

Та, незважаючи на такі успіхи, назрівала й велика поразка. Австрійські правителі швидко перетворилися з союзників на ворогів. І вже на початок 1850-х рр. утворився антиросійський блок держав з Пруссії, Англії, Франції та Австрії. Вони вирішили не допустити Росії до участі у розподілі земель Османської імперії.

Приводом до початку війну стали суперечки між православними і католиками за право контролювати християнські святині в Єрусалимі, Вифлеємі та Назареті. У травні 1853 р. розпочалися бойові дії. Спочатку росіяни діяли дуже успішно і зайняли Молдавію, Волощину, успішно воювали на території Болгарії й на Кавказі. Чорноморська російська ескадра під керівництвом П. Нахімова поблизу Синопа знищила турецький флот.

Та вже весною 1854 р. у війну на боці Туреччини вступили Франція та Англія. Їхні кораблі напали на російські укріплення на Балтійському морі, на Тихоокеанському узбережжі, на Чорному морі. Союзники обстріляли Одесу, Миколаїв, Керч, Севастополь. У вересні 1854 р. англо-французька армія висадилася в Криму. Російська армія, якою керував генерал О. Меншиков, була розгромлена. Головна військова база Росії на Чорному морі – Севастополь – опинилася в оточенні. Обороною Севастополя керували В. Корнілов і П. Нахімов, а після їх загибелі – В. Істомін. Бої за місто тривали з жовтня 1854 р. до 27 серпня 1855 р.

Попри те, що російські війська успішно діяли на Балканах і Кавказі, поразка в Криму вирішила долю війни. У березні 1856 р. у Парижі було укладено ганебний для Росії мирний договір. Російська імперія втрачала гирло Дунаю, фортецю Карс на Кавказі. Чорне море оголошувалося нейтральним, і Росія втратила право тримати там військові кораблі та укріплення.

Причинами поразки у Кримській війні були економічна і технічна відсталість Росії. Озброєння і продовольство з України

в Крим потрапляло за довший проміжок часу, ніж з Лондона чи Марселя. На результат війни вплинули також дипломатичні прорахунки, призначення на вищі військові посади завдяки хабарництву та інтригам, чисельна та технічна перевага сил противників.

Реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. Скасування кріпосного права. Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. у російській державі визрівала загальна криза. Зберігалися низькі темпи промислового виробництва, оскільки робітники були незацікавлені у результатах праці. Кріпацтво прирікало країну на вкрай негативні явища. Відбувалося масове обезземелення селян. З іншого боку, виник прошарок заможних кріпаків, що прагнули особистої свободи. Зростала заборгованість поміщиків. Наприкінці 1850-х рр. 65 % кріпаків перебували під заставою у банків. Розвиток промисловості вимагав робочих рук, але селяни не могли покинути свого власника й піти працювати на підприємства. Панщина знижувала купівельну спроможність населення, гальмувала розвиток внутрішнього ринку. Особливо погіршилося становище економіки після поразки у Кримській війні.

Назрівали конфлікти у соціальній сфері. Різко збільшилася кількість замахів кріпаків на життя поміщиків. У 1856 – 1860 рр. у 4 рази зросла кількість селянських заворушень порівняно з 1850 – 1856 рр. В Україні майже 100 тис. селян взяли участь у масовій втечі до Криму (т. зв. рух “у Таврію за волею”). Тисячі кріпаків взяли участь у “бунтах тверезості”, що охопили 32 губернії.

Реформам сприяла й сама постать ліберального імператора Олександра II (1855 – 1881 рр.). Вже під час своєї коронації 30 березня 1856 р. молодий імператор виступив перед дворянами із закликом звільнити селян від панщини. На початку 1857 р. було створено Таємний комітет з селянського питання, а згодом – губернські дворянські комітети і Головний комітет у Петербурзі. У складі комітетів важливу роль відігравали Я. Ростовцев, М. Мілютін, Ю. Самарін. Вони запропонували кілька проектів аграрної реформи. Один з них після перегляду в Державній Раді був дещо змінений в інтересах поміщиків і ліг в основу Маніфесту і Положень, проголошених Олександром II 19 лютого 1861 р.

Своїм Маніфестом імператор скасовував панщину. Селяни отримували свободу, а також елементарні економічні та громадянські права: право на свою власність, право захищати себе

в суді, вільно торгувати, засновувати фабрики, торговельні й ремісничі заклади, вступати в купецькі гільдії та ремісничі цехи, одружуватися без згоди поміщика.

Селяни ставали після завершення викупної операції власниками земельного наділу – городу з будівлями та орної землі. Розміри наділу, викупу за землю, а також повинностей, які селянин мав виконувати за викуп, визначалися за домовленостями між поміщиком та селянами і фіксувалися в статутних (уставних) грамотах. Такі грамоти повинні були бути складені впродовж наступних двох років. Якщо селяни не могли домовитися з поміщиком – призначався посередник, який і вирішував справу.

Положення Олександра II визначало максимальні й мінімальні розміри земельних наділів. У чорноземній зоні наділ міг становити від 2,75 до 6 десятин; у нечорноземній зоні – від 3 до 7 десятин; у степових районах – від 3 до 12 десятин. Землі понад норму "відрізалися" у селянина. В результаті в цілому по імперії селяни втратили до 20 % всіх своїх земель. Лише на території 8 губерній (Правобережна Україна й Білорусія) селянські наділи дещо зросли за рахунок польських поміщиків.

Розмір викупу за землю визначався з суми оброку, який раніше сплачувався селянином, і суттєво перевищував ринкову вартість земельного наділу. Поміщику селянин виплачував сам 20 – 25 % викупу, іноді в розстрочку. Найчастіше цю долю викупу заміняли відробітки. Держава виплачувала 75 – 80 % викупу, але цю суму селянин одержував у вигляді позики. Він був змушений повертати її державі протягом 49 років, сплачуючи ще 6 % річних.

До переходу на викуп селянин вважався тимчасовозобов'язаним і мусів чітко виконувати зафіксовані повинності на користь поміщика. Терміни переходу на викуп не визначалися імператором і повністю залежали від поміщика. Викуп присадибних ділянок міг проводитися в будь-який момент за вимогою селянина.

Звільнені селяни залишалися членами общини, яка ставала юридичним власником селянської землі, розділяла землю між общинниками, могла приймати нових членів. Сільські збори голів сімей вважалися головним органом общини. На цих зборах обирали збирачів податків і старосту, представників від общини на волосні збори.

Селяни сприйняли Маніфест і Положення з величезним обуренням. У низці губерній виникли селянські бунти. Їх загальна кількість сягала 2 тисяч. Та все ж більшість селян була змушена змиритися.

У 1864 р. було проведено судову реформу. Від тепер представники всіх станів могли судитися в одних і тих же судах. Суд був незалежним, оскільки не корився виконавчій владі. На судових засіданнях дозволялося бути присутніми всім бажаючим громадянам і журналістам. Вводився інститут судових присяжних та принцип змагальності сторін.

Майже одночасно відбувалася земська реформа 1864 р. В результаті її проведення створювалися представницькі органи місцевого самоуправління в повітах та губерніях. Земські збори займалися вирішенням місцевих господарських та соціальних питань – будівництво доріг, лікарень, забезпечення освіти, продовольчої торгівлі, пожежної охорони, статистичної служби, розподілу місцевих податків.

Вибори до земств відбувалися за куріальним принципом, а самі земства підкорялися місцевій адміністрації. Ця реформа мала значні позитивні наслідки.

У 1870 р. було проведено міську реформу, яка створювала нову систему міського самоврядування. Загалом і до земств і до міських дум встановлювався високий віковий та майновий ценз.

Важливе місце серед реформ зайняли зміни в 1863 – 1864 рр. у системі освіти. Було створено мережу класичних гімназій та реальних училищ, збільшилася кількість звичайних шкіл. Реформа друку в 1865 р. скасовувала попередню цензуру для книг та журналів, але зберігала її для газет.

Військові реформи розпочалися одразу після Кримської війни. Вони відбувалися у кілька етапів. Головною їх метою було скорочення армії в мирний час і одночасно можливість її збільшення під час військових дій. Загалом чисельність армії було зменшено на 40 %. Натомість було створено мережу військових та юнкерських училищ, куди приймали вихідців з усіх станів. Вдосконалювалася система військового управління, вводилися військові округи, було створено Генеральний штаб, військові суди та прокуратура, скасовувалися тілесні покарання в армії. Переоснащення армії мало тотальний характер – на озброєння приймали

виключно нарізні стальні гармати, нові гвинтівки. Проводилася реконструкція військових заводів.

У 1874 р. замість рекрутських наборів запроваджено загальну військову повинність. Тривалість терміну служби скорочено до 6 років у армії і 7 років на флоті. Встановлювалися й окремі пільги. Так, особи, які мали початкову освіту, служили лише 3 роки, з середньою освітою – 1,5 роки, а з вищою – лише кілька місяців. Загалом військові реформи були найбільш послідовними і дали найкращі результати.

Лібералізм Олександра II стосувався переважно соціальних і зрідка політичних питань, але його не було при вирішенні питань національних та релігійних. Одними з перших проти російського самодержавства виступили поляки. Вони тривалий час проводили маніфестації, сподіваючись на розширення автономії у складі Російської імперії. Зрештою в польському суспільстві сформувалися два табори – "білі" та "червоні". Якщо "білі" ще сподівалися якось домовитися з імператором, то "червоні" головні свої надії покладали на загальнонаціональне повстання і боротьбу аж до відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. Початку повстання сприяло повернення із Сибіру учасників визвольної боротьби 1830 – 1831 рр., різноманітні святкування чергових річниць битв польських повстанців під проводом Т. Костюшка, а також сприятлива, на думку лідерів повстанців, міжнародна ситуація.

Російська влада намагалася випередити повстання і організувала набір до армії польських рекрутів за заздалегідь складеними списками, до яких включили відомих молодих польських патріотів. Початок рекрутського набору в січні 1863 р. став приводом до повстання, що продовжувалося 16 місяців і охопило майже всі землі колишньої Речі Посполитої, які перебували у складі Російської імперії.

З самого початку повстання відхилилося від плану через нестачу озброєння та погану організацію серед польських повстанців. Повсталим вдалося здобути перемоги у бою під Жиржином та в кількох дрібних сутичках, а загалом вони зазнавали поразки за поразкою. Не виправдалися сподівання керівників повстання на підтримку з боку українських та білоруських селян. На гасло "За нашу і вашу свободу", кинуте польськими повстанцями (а це були переважно поміщики) селяни відповідали нейтралітетом або ж і взагалі допомагали владі розправитися з

поляками. До лютого 1864 р. російські війська повністю придушили повстання; у ході його загинуло понад 30 тис. поляків, а десятки тисяч були змушені емігрувати за межі країни. Понад 12,5 тис. повстанців було вислано до Сибіру, а сім'ї причетних до повстання – в центральні регіони Російської імперії.

Поразка повстання мала для польського суспільства катастрофічні наслідки – було заборонено розмовляти польською мовою у громадських місцях, носити польську символіку і взагалі використовувати слова "Польща", "поляк" і похідні від них. З іншого боку, повстання сприяло проведенню аграрної реформи в Західній Україні та Західній Білорусії на кращих умовах для селян, ніж в інших регіонах країни.

Різноманітних утисків продовжували зазнавати релігійні групи імперії – мусульмани, євреї, протестанти, католики, а також народи, які ставали на шлях власного націотворення – фіни, литовці, латвійці, естонці, українці, народи Закавказзя та Середньої Азії.

Показовим було ставлення імператора до українців та української мови. Зокрема, 18 липня 1863 р. за таємним циркуляром міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва територіальним цензурним комітетам наказувалося припинити видання книг, написаних "малоросійською мовою". Виняток становили лише твори художньої літератури. Офіційно в циркулярі зазначалося, що причиною його видання є прагнення убезпечитися від сепаратизму та поширення пропольських симпатій, а української мови "не було, немає і бути не може". Особливу тривогу Валуєва викликав факт перекладу Нового Заповіту на українську мову.

18 травня 1876 р. Олександр II, перебуваючи на лікуванні в німецькому місті Бад Емсі, видав спеціальний указ на підтвердження і розширення дії циркуляру П. Валуєва. В Емському указі заборонявся не лише друк книг українською мовою, але й ввезення їх з-за кордону. Дозволялося друкувати українською лише історичні, літературні пам'ятки і художні твори, але тільки за умови написання їх згідно з нормами російського правопису. На підставі Емського указу було припинено діяльність у Києві Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства, ліквідовано громади, газету "Київський телеграф", звільнено професорів-українців з Київського університету. Боротьба з українським

сепаратизмом і мовою велася у контексті придушення польського повстання 1863 – 1864 рр.

Непоступливість царизму в національних і культурних питаннях, поряд із суперечливістю і непослідовністю реформ в економічній та соціальній сферах мала далекосяжні наслідки для Російської імперії. У 1905 – 1907 рр. та в 1917 – 1920 рр. революційний рух найбільше розгорівся саме на національних окраїнах – у Польщі, Фінляндії, Україні, на Закавказзі, Середній Азії. Реформи ж Олександра II лише розширили соціальну базу цього руху.

Суспільно-політичні рухи й таємні гуртки в Російській імперії. Діяльність Олександра II і ліквідація кріпацтва спочатку одержали підтримку багатьох прогресивних громадян Росії. Та згодом почала визрівати опозиція, яка дедалі більше розгортала критику режиму.

На основі заперечення всього старого (т. зв. нігілізм) формувалася нова ідеологічна течія – народництво. Якщо гаслом декабристів було "Свобода, рівність та братерство", то народники виступали за свободу думки, розумову працю та активне громадське життя. На важливості цих моментів першим наголосив М. Чернишевський у своєму романі "Що робити?". Народники проповідували безмежну віру в науку та винятковість російської общини. Общинний соціалізм народників полягав у опіці над селянами, зміцненні ролі сільської общини. Ідеологами народництва були О. Герцен, М. Чернишевський, П. Лавров, М. Михайловський.

Наприкінці 1861 р. у Петербурзі було створено організацію "Земля і воля". Вона намагалася підготувати повстання селян весною 1863 р. Проте підготовка наштовхнулася на труднощі, і організація саморозпустилася. Окремі з її членів створили новий гурток. Один з них – Д. Каракозов у квітні 1866 р. здійснив замах на імператора Олександра II. Ця подія дала початок масовій терористичній діяльності народників.

У 1868 р. у Москві виник гурток С. Нечаєва, який об'єднав до 80 осіб. Вони у своїй діяльності використовували шантаж, брехню, фіктивні шлюби, умисні вбивства. Цю організацію викрили. На матеріалах судової справи над нею Ф. Достоєвський написав роман "Бєси".

Важливою рисою народництва стало "ходіння в народ". З 1874 р. 3 тисячі пропагандистів, переважно студенти, вели агітацію серед населення 37 губерній із закликами до негайного повстання. Вони були поганими конспіраторами, не знали психологію селян. У результаті більшість агітаторів була заарештована. Вцілілі народники у 1876 р. скликали свій з'їзд. На ньому було прийнято рішення про зміну методів діяльності. Створювалася нова організація під назвою "Земля і воля". Її метою була боротьба за передачу всіх земель селянським общинам, запровадження демократичних свобод. Головним методом було обрано індивідуальний терор проти представників та захисників самодержавства. Було здійснено замах на петербурзького генерал-губернатора Ф. Трепова (студентка В. Засулич), начальника жандармерії генерала М. Мезенцева, кілька замахів на Олександра II.

Весною 1879 р. з "Землі і волі" виокремилася група "Свобода або смерть", яка наполягала виключно на терорі. Лише Г. Плеханов виступив за продовження пропаганди. У серпні "Земля і воля" розпалася на дві організації: "Чорний переділ" (прихильники пропаганди) та "Народну волю" (прихильники терору).

Члени "Народної волі" організували 3 замахи на імператора. Зрештою 1 березня 1881 р. їм вдалося вбити Олександра II, та до народної революції це не призвело.

Зовнішня політика Російської імперії в 1855 – 1881 рр. За часів правління Олександра II Росія проводила складні внутрішні реформи, що мали подолати економічну відсталість країни від європейських держав. Це відволікало головну увагу від зовнішньої політики. Тим часом змінилася ситуація у Європі. Виникли нові держави – Німеччина й Італія, утворилися й військово-політичні блоки. Саме тому російська дипломатія цього періоду була надзвичайно гнучкою, стриманою та обережною. Пам'ятаючи про важку поразку в Кримській війні, російські урядовці прагнули знайти союзників серед великих держав. Перш за все вдалося нормалізувати відносини між Росією та Францією. Придушуючи повстання поляків у 1863 – 1864 рр., росіяни знайшли підтримку урядів Німеччини та Австрії.

Найбільш активно просувалися інтереси Росії в Середній Азії та на Далекому Сході. Цьому сприяла і постать талановитого дипломата О. Горчакова. Росію цікавили території середньо-

азіатських держав – Хіви, Бухари та Коканду, придатні до масового вирощування бавовни – стратегічної сировини для текстильної промисловості.

Весною 1864 р. почався наступ російських військ на Коканд, що завершився захопленням міст Чімкет та Туркестан. Влітку наступного року генерал М. Черняєв захопив найбільше місто регіону – Ташкент. У 1868 р. правителі Бухари і Коканду визнали себе васалами російського імператора. На більшій частині території їхніх держав було створено Туркестанське генерал-губернаторство, а решта зберігала певну автономію.

У 1873 – 1876 рр. російський генерал М. Скобелєв розгромив Хівинське ханство, а в 1879 – 1884 рр. росіяни підкорили туркменські племена. В результаті цих завоювань Російська імперія досягла кордонів Афганістану.

Горчаков скористався поразкою Франції у війні з Німеччиною для того щоб відновити право Росії мати на Чорному морі військовий флот. Німецько-російське співробітництво привело до створення у 1873 р. "Союзу трьох імператорів" (російського, німецького та австро-угорського).

У 1875 р. відбулися антитурецькі повстання у Боснії, Герцеговині, Болгарії, Сербії та Чорногорії. Сербською армією керував російський генерал Черняєв. Крім того в ній було 4 тисячі російських добровольців. Однак турки змогли розбити повсталих. У 1876 р. російський і австрійський імператори досягли домовленості про розподіл сфер впливу на Балканах.

Європейські держави вимагали від Османської імперії реформ, які б покращили становище християн. Султан відповів відмовою. У відповідь у квітні 1877 р. Росія оголосила Туреччині війну. Російський генерал Й. Гурко захопив стратегічний перевал на Шипці і зумів героїчно його відстояти. Генерал Е. Тотлебен захопив одну з найбільших турецьких фортець – Плевну. Після цього росіяни почали стрімкий наступ. Генерали Й. Гурко та М. Скобелєв при підтримці болгар та сербів захопили Софію, Адріанополь і навіть передмістя Стамбула – Сан-Стефано. Водночас на Кавказі російський генерал М. Лоріс-Меліков захопив фортеці Баязет, Ардаган та Карс.

У результаті турецький султан був змушений укласти мирний договір у Сан-Стефано. Та вже незабаром у Берліні його було переглянуто на користь Туреччини, Англії та Австро-Угорщини. До

Росії переходили фортеці Карс та Ардаган, Батум, південна Бессарабія та устя Дунаю. Болгарія ділилася на три частини: Північна Болгарія одержала незалежність, східна – автономію, а південна під назвою Македонія залишалася у складі Туреччини. Сербія та Чорногорія отримали обмежену незалежність, а Боснія та Герцеговина переходили до Австро-Угорщини. Результати цього миру змусили Росію шукати зближення з Францією.

Особливості внутрішньої та зовнішньої політики за часів Олександра III. Контрреформи. Загибель "царя-визволителя" справила гнітюче враження на прогресивну частину російського суспільства. Адже Олександра II вбили серед білого дня в столиці своєї країни свої ж піддані. Вбивство імператора було і крахом ілюзій широких верств населення про особливий шлях Росії. Противники реформ Олександра II серед вищих прошарків російського суспільства пояснювали терор народників "невдячністю" за царську милість. Загалом у державному апараті одразу зросли негативні тенденції. Посиленню реакції сприяла постать нового імператора Олександра III Миротворця (1881 – 1894 рр.). Ще за життя свого батька він проявив себе талановитим і водночас досить жорстким військовим і політичним консерватором. Олександр III виступав за збереження необмеженого самодержавства, традиційних позицій церкви та русофільства. Тому вся його внутрішня політика спрямовувалася на зміцнення існуючого ладу, насадження православ'я і русифікацію окраїн імперії. Вона ввійшла в історію під назвою "контрреформи". Надійними помічниками імператора були обер-прокурор К. Побєдоносцев, міністр внутрішніх справ Д. Толстой та публіцист М. Катков.

Одним із перших кроків Олександра III стало скасування Конституції, складеної М. Лоріс-Меліковим і раніше схваленої Олександром II. 30 квітня 1881 р. був оприлюднений Маніфест Олександра III "Про непорушність самодержавства", а 14 серпня 1881 р. – "Розпорядження про заходи зі збереження державного порядку і громадського спокою і приведення окремих місцевостей до стану посиленої охорони". Цими документами імператор закликав громадськість до встановлення порядку в країні, "доброго виховання дітей" та "викорінення крамоли" у навчальних закладах. "Розпорядження" надавало широкі повноваження політичній

поліції, яка тепер не підкорялася ні місцевим адміністраціям, ні судам. Місцеві органи влади на свій розсуд без постанови суду могли висилати небажаних осіб, закривати навчальні заклади, друкарні. Обидва документи фактично встановлювали в країні надзвичайний стан. Вони залишалися чинними до 1917 р.

Після оприлюднення маніфесту міністри-ліберали, очолювані М. Лоріс-Меліковим, подали у відставку. Нові міністри М. Ігнатьєв та П. Ванновський стали ініціаторами низки заходів із коригування реформаційних маніфестів Олександра ІІ. Насамперед, було зменшено розміри викупних платежів, але узаконено обов'язковість викупу селянських наділів. Разом зі створенням селянського банку, який видавав селянам позики на купівлю землю, головний акцент у роботі уряду робився на пом'якшення наслідків реформи 1861 р. для селян.

Низка заходів нового уряду була спрямована на зміну податкової системи у країні, а також на запровадження норм із захисту праці: митний тариф 1881 р., ліквідація подушного оподаткування у 1886 р., запровадження податку на спадщину, керосин, сірники, чайного, цукрового та тютюнового акцизів, квартирного податку, обмеження робочого часу неповнолітніх, заборона використовувати дитячу та жіночу працю в нічний час.

Завдяки новій податковій політиці уряд зміг подолати кризу дефіциту бюджету, суттєво збільшити державну казну. Чималі кошти тепер спрямовувалися на створення державних банків, будівництво залізниць. Зростання податків болюче відобразилося на соціально-економічному становищі значної частини населення країни, призвело до зростання частки недоїмок з податків, а також до збільшення кількості "голодних років", коли селяни після сплати податків масово недоїдали.

Влада розширювала контроль за селянами. Для цього в кожній волості запроваджувалася посада земського начальника (ними призначали переважно місцевих поміщиків). У обов'язки цього посадовця входив контроль за селянськими органами самоврядування та мирових судів.

У 1890 р. імператор схвалив нове "Положення про губернські та повітові земські установи", яким обмежувалися функції земств і розширювалися повноваження місцевого дворянства. Аналогічні зміни в роботі міських дум затверджувалися "Міським поло-

женням” 1892 р. Обидва документи дозволяли уряду активно втручатися в роботу місцевих органів самоврядування.

Олександр ІІІ суттєво обмежив і лібералізм російських судів. Згідно з законом 1885 р., посада судді ставала довічною, що сприяло корупції. Закон 1887 р. скасовував відкритість судів, а законодавчими нормами 1889 р. зменшувалася кількість питань, які могли розглядатися судом присяжних.

Влада намагалася поставити під всеосяжний контроль навчальні заклади, засоби масової інформації та друкарні. В рамках загальноурядового курсу в 1882 р. появилися “Тимчасові правила про друк”, які посилювали цензуру. Уряд фінансово сприяв низці газет, які були апологетами самодержавства. Особливе сприяння мали “Московські відомості”, головним редактором яких був М. Катков.

У 1884 р. було запроваджено новий університетський Статут. Він ліквідовував автономію вищих навчальних закладів, дозволяв чинити поліцейський нагляд за студентами, збільшував оплату за навчання. З університетів звільняли прогресивних професорів, ліквідовувалася й мережа жіночих навчальних закладів.

Обмеження торкнулися також середньої освіти. У 1887 р. вийшов циркуляр про “кухарчиних дітей”, яким не дозволялося приймати на навчання в гімназії дітей лакеїв, прачок, дрібних торговців; військові гімназії перетворювалися на кадетські корпуси. Посилюючи тиск на світську освіту, влада сприяла розширенню мережі церковно-приходських шкіл. Загальна кількість учнів у них зросла зі 105 тис. у 1884 р. до 917 тис. у 1894 р.

Переслідувань продовжували зазнавати національні та релігійні меншини на окраїнах імперій. Олександр ІІІ прийняв низку законів про права євреїв. Урядом у 1882 р. було затверджено “Тимчасові правила про євреїв”. Усі ці законодавчі акти обмежували територію проживання євреїв у великих містах, посилювали дію актів Катерини ІІ щодо т. зв. “смуги осілості”, встановлювали квоти щодо кількості студентів-євреїв у вищих навчальних закладах країни.

Загалом заходи Олександра ІІІ у внутрішній політиці зазнавали постійної критики сучасників. Історик С. Ольденбург стверджував, що правління цього імператора – це час, коли “критично сприймалося все те, що називалося “прогресом” і пану-

вало прагнення надати Росії “більше внутрішньої єдності шляхом утвердження першості російських елементів країни”.

У зовнішній політиці Олександр ІІІ повністю покладався на дипломатів, а не на військових. У період його правління не було жодних значних військових дій. Російська імперія продовжувала зміцнювати свої позиції на Балканах, розширювала кордони в Середній Азії та на Далекому Сході. Досить малими зусиллями до держави було приєднано землі туркменських племен. У 1885 р. між Росією та Англією укладено угоду про визначення кордону між імперіями на північ від Афганістану по р. Пяндж. На Далекому Сході стали очевидними російсько-японські протиріччя за вплив над Китаєм. Для посилення впливу Росії в регіоні у 1891 р. розпочалося будівництво Великої Сибірської магістралі – залізниці довжиною понад 7 тис. км, яка з’єднала міста Челябінськ, Омськ, Іркутськ, Хабаровськ та Владивосток.

У період правління Олександра ІІІ у світі почали формуватися два блоки великих держав. Першим у 1882 р. виник Троїстий союз. До нього увійшли Німеччина, Австро-Угорщина та Італія. Своїми ворогами вони вбачали Росію та Францію. Не розриваючи відкрито з Німеччиною, Росія почала зближення з Францією. У 1891 – 1892 рр. було підписано низку російсько-французьких угод антинімецького спрямування.

Загострення національних і соціальних протиріч у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. У 1894 р. російським імператором став Микола ІІ (1894 – 1917 р.) Йому у спадок перейшло багато складних і важливих проблем. На початок його правління Росія посідала перше місце у світі за виробництвом зерна, 4 – 5 місце за об’ємами промислового виробництва. У 1900 – 1913 рр. площа оброблюваних земель в імперії зросла на 15 %, а врожайність зернових покращилася на 10 %. У 3,5 рази збільшилася кількість сільськогосподарських машин. Однак серйозною проблемою було селянське малоземелля. 130 тисяч поміщиків володіли 70 млн. десятин землі, а 12,3 млн. селянських господарств – 75 млн. десятин. Процвітала оренда землі за відробітки. За оренду 1 десятини селянин був змушений обробляти 2 – 3 панських десятини. Це сприяло тому, що загальний розвиток господарства залишався на низькому рівні.

У промисловості в цей час виникають нові галузі – чорна металургія, транспортне машинобудування, нафтохімічна промисловість, електроенергетика. Проте загалом економіка розвивалася нерівномірно, окремі галузі деградували, а періоди піднесення змінювалися економічними кризами. Наприклад у 1893 – 1899 рр. відбувалося промислове зростання. За цей час лише кількість залізниць зросла у 2 рази. Натомість на 1904 – 1909 рр. припадає економічна депресія, викликана програною російсько-японською війною, неврожаями та революцією. Після цього у 1910 – 1913 рр. відбулося чергове економічне піднесення, яке охопило переважно підприємства важкої промисловості, що виконували військові замовлення.

Загалом наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії загострилися відносини між окремими соціальними групами – селянами та поміщиками, робітниками та буржуа, загострилися й міжнаціональні відносини між росіянами та поневоленими народами – поляками, фінами, українцями, білорусами, казахами, грузинами та ін. Невирішеність аграрного питання викликала в 1902 р. селянські заворушення у 14 губерніях. З травня 1901 р. дедалі масовішим ставав робітничий страйковий рух. У серпні 1903 р. страйк охопив майже половину промислових підприємств Росії.

Опозиція до правлячого в Росії режиму почала об’єднуватися у різноманітні громадські та партійні товариства. Однією з перших партій у 1898 р. виникла Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), яку очолили Г. Плеханов, В. Ульянов (Ленін), Ю. Мартов та ін. Вони у 1900 р. почали видавати газету “Іскра”. У 1903 р. на з’їзді члени РСДРП сформулювали програму дій: повалення самодержавства, встановлення громадянських прав і свобод, повернення селянам відрізків, а за сприятливих умов – проведення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату.

У 1902 р. було створено партію російських соціалістів-революціонерів (есерів), яка виступала на захист селян Російської імперії. Наступного, 1903 р. відбувся з’їзд Союзу земців-конституціоналістів, які вимагали перетворення Росії на конституційну монархію.

У 1901 – 1904 рр. виникли чи активізували свою діяльність національні партії, що появилися раніше. Це партії Гнчак і Дашнакцутюн у Вірменії, Соціал-демократія Королівства Польського і

Литви, Українська національна партія (Микола Міхновський), Українська соціалістично-революційна партія, Бунд – Загальний єврейський робітничий союз та ін.

Революція в Росії в 1905 – 1907 рр. та реформи Петра Столипіна. Велику роль у погіршенні загальної ситуації в країні відіграла російсько-японська війна 1904 – 1905 рр. Незадоволені важкими умовами праці (10 – 14-годинний робочий день, система карток на продовольчі продукти і т. д.) робітники і селяни на початку січня 1905 р. почали масові акції протесту. 9 січня 1905 р. 140-тисячна маніфестація вирушила до Зимового палацу. Маніфестантів зупинили війська пострілами та шаблями. Це посилило акції протесту. До початку березня в них взяло участь до 1 млн. осіб. До робітників приєдналися студенти, службовці, інтелігенція.

Після нетривалого спаду у квітні – серпні 1905 р. протести знову посилилися. Імперію охопили страйки, в яких взяли участь понад 740 тис. робітників. Кожен п'ятий повіт був охоплений селянськими виступами. Водночас відбувалися масові виступи військових. Найбільшим з них став бунт матросів на броненосці "Князь Потьомкін-Таврійський". Усе це засвідчувало нагальну потребу проведення реформ.

З вересня – грудня 1905 р. до березня 1906 р. Росією прокотилася третя хвиля протестів. Зокрема, в жовтні 1905 р. страйк охопив усі підприємства імперії. Лише в Москві у страйку взяло участь більше 100 тисяч робітників. Стихійно створювалися робітничі загони самооборони, відбувалися масові зіткнення з поліцією та жандармерією. Всього в страйках взяло участь понад 2 млн. осіб. Учасники страйків вимагали 8-годинного робочого дня, надання громадянських прав і свобод. У Москві робітничі виступи дійшли до збройної боротьби. Лише 19 грудня 1905 р. козаками і жандармерією було розгромлено останній рубіж страйкарів у робітничому районі Прєсня.

Під тиском обставин імператор Микола II 17 жовтня 1905 р. видав Маніфест, у якому проголошував свободу слова, друку, зборів, спілок і – найголовніше – створення законодавчого органу – першого російського парламенту – Думи. 3 листопада 1905 р. указом імператора було ліквідовано викупні платежі селян за землю.

У відповідь на Маніфест імператора легалізували свою діяльність політичні партії та громадсько-політичні організації. Першими були Конституційно-демократична партія (кадети), “Союз 17 жовтня” – О. Гучков, Д. Шипов та ін. Вони виступали за поступове перетворення Росії на конституційну монархію, ліквідацію селянської общини, за часткову конфіскацію поміщицьких земель. Водночас утворилися недемократичні організації – Руська монархічна партія, Союз руського народу та ін. т. зв. “чорносотенці”. Вони проводили масові погроми противників монархії, переслідували представників національних меншин – євреїв, українців, поляків та ін.

Упродовж 1906 – 1907 рр. революційні виступи суттєво зменшилися. Натомість чорносотенці за сприяння влади активізувалися. Вони вимагали розпуску Думи і відновлення самодержавства.

Головним у діяльності Думи було вирішення земельного питання. Попри численні зловживання у ході виборів і несправедливу виборчу систему, в Думі переважали демократичні сили. Саме під тиском Думи селян було зрівняно в правах з іншими станами, дозволено діяльність робітничих профспілок.

3 липня 1907 р. Микола II здійснив державний переворот. Було проведено масові арешти, в т. ч. депутатів Думи, а сама Дума розпущена. У новому парламенті було у 2 рази менше представників від селян і у 3 – від робітників. Тепер поміщики, яких було лише 0,2 % від числа виборців, обирали 50 % депутатів, а селяни, яких було 90 % виборців, – лише 20 %. Виборчі права втратили військовослужбовці, студенти і молодь до 25 років, жінки. Імператор на свій розсуд міг розпустити парламент і скликати його знову. Виконавча влада повністю формувалася монархом.

Для посилення своїх позицій Микола II призначив прем’єр-міністром П. Столипіна, який мав великий досвід придушення селянських виступів. Столипін одразу взявся за проведення реформ. Він прагнув покращити становище хоча б частини населення імперії, щоб розширити таким чином число зацікавлених у збереженні існуючого ладу. Головний наголос робився на захисті інтересів заможних селян, збільшенні їхньої кількості. Для цього Столипін вирішив зруйнувати сільську общину шляхом створення селянських індивідуальних господарств і хуторів. Важливим моментом цих реформ стала ліквідація земельного міжсмужжя, а

також масові переселення селян з центральних районів Росії, України та Білорусії до Казахстану та Західного Сибіру на неосвоєні землі. Всього переселилося 3,3 млн. селян, з яких 0,5 млн. повернулися. Столипін послідовно намагався ліквідувати наслідки революції 1905 – 1907 рр. Так, було ліквідовано більшість профспілок та політичних партій, десятки тисяч учасників протестів ааарештовано. Проте у 1913 р. самого Столипіна було застрелено в Києві.

Участь Росії в Першій світовій війні. Ще наприкінці XIX ст. в Європі почали визрівати протиріччя між великими державами – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Францією та Росією. Німецька імперія, яка виникла у 1871 р., прагнула до політичного та економічного панування на континенті. Німецький кайзер вимагав від керівництва Англії, Франції, Нідерландів, Бельгії та Португалії надати його країні колонії в Африці та Південно-Східній Азії. Володіння колоніями дозволило б Німеччині забезпечити її зростаючу промисловість дешевою сировиною та ринками збуту.

Союзник Німеччини – Австро-Угорщина прагнула зберегти за собою контроль над Балканським півостровом, претензії на який висловлювала Росія. На початку XX ст. суттєво загострилися відносини між Росією та Австро-Угорщиною й Німеччиною через проблему слов'янських народів Балкан – сербів, хорватів і болгар. Так, німецький ставленик став болгарським королем, а Боснія була приєднана до Австро-Угорщини. Це викликало занепокоєння у Росії. Микола II сподівався, що усунення Австро-Угорщини з Балкан створить умови для встановлення російського контролю над протоками Босфор і Дарданелли й забезпечить можливість безперешкодного виходу російського флоту з Чорного моря у Середземне.

Після поразки у війні з Японією Росія дедалі більше стала залежати від грошових позик із Франції та Англії. Англійці та французи ставали власниками нових підприємств, шахт. Це, зрештою, спричинило приєднання Росії до французько-англійської військової угоди (Антанти, що означало французькою мовою "згода"). Російське керівництво готувалося до війни. У 1908 – 1913 рр. відбулися військові реформи, у результаті яких було посилено флот, збільшено чисельність армії, офіцерів, проведено переозброєння. Тепер за чисельністю російська армія переважала

німецьку та австро-угорську, однак у ній не вистачало гармат та стрілецької зброї. Досить мало в Росії було й залізниць, якими, в основному, здійснювалося постачання армії боєприпасами та всім необхідним.

Німеччина разом з Австро-Угорщиною планували блискавично розгромити Францію, а тоді всі сили кинути проти Росії. Росія мала намір при допомозі Англії та Франції розбити німців й австрійців, зняти проблему проток, а за сприятливих обставин – створити конфедерацію з усіх слов'янських народів Європи.

1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила Росії війну, а незабаром у конфлікт було втягнуто більшість країн світу. Німецькі війська спочатку діяли успішно, відтісняючи французів та англійців. Та тут втрутилися росіяни, які захопили Галичину і Пруссію. Австро-Угорщина опинилася на межі поразки, і Німеччина була змушена прийти на допомогу союзникам. Ще до кінця 1914 р. загинуло більше 2 млн. російських солдатів і більше 1 млн. німецьких та австрійських. Війна набула затяжного характеру і завдала значної шкоди економіці країни, передусім сільському господарству. Наприкінці року до Троїстого союзу приєдналася Туреччина, і Росія була змушена воювати ще й на Кавказькому фронті. Ворожого обстрілу зазнавали порти на Чорному морі.

Весною 1915 р. Німеччина та Австро-Угорщина, переконавшись у неможливості проведення успішних операцій проти Франції й Англії, зосередилися на тому, щоб розгромити Росію. Та, попри значне погіршення ситуації на фронтах, російська армія продовжувала оборонятися. Лише в липні в ході невдалих боїв Росія втратила місто-фортецю Перемишль, а згодом Львів і цілу Галичину, Східну Пруссію й більшу частину Польщі разом з Варшавою.

Причинами важкої ситуації на фронті була нестача зброї та боєприпасів. Визріла необхідність негайної повної перебудови економіки країни відповідно до військових потреб. 17 серпня 1915 р. Микола II затвердив документи про створення чотирьох особливих нарад: з оборони, палива, продовольства та перевезень. Вони мали координувати роботу із забезпечення армії необхідними ресурсами. Поряд з ними почали створюватися військово-промислові комітети – громадські організації сприяння армії і флоту.

Однак діяльність цих структур уже не відповідала вимогам часу і не вирішувала нагальних проблем як на фронті, так і в тилу.

На початок 1916 р. у складі російської армії воювало вже 13 млн. солдатів, але перейти до активних наступальних боїв вона так і не змогла. Єдиним успіхом росіян став контрнаступ генерала О. Брусилова на Волині та в Галичині. В 1916 р. основні бої перенеслися на кордон Німеччини та Франції у район міста Верден.

Російська імперія на кінець року почала відчувати великі соціальні та економічні проблеми. Найскладніша ситуація склалася у Петрограді та Москві. Імператор Микола II стрімко втрачав популярність у народі. Його становище погіршувалося чутками про антиросійску діяльність його дружини Олександри Федорівни, німкені за походженням, а також різноманітними зловживаннями монаха-авантюриста Г. Распутіна, що за посередництва імператриці активно втручався у державні справи. Російський поет К. Бальмонт відкрито писав: “Наш цар – убожество сліпе”, звинувачуючи Миколу II у боягузтві, жорстокості щодо власного народу, потуранні різноманітним пройдисвітам. Така оцінка монарха ставала дедалі поширенішою серед простолюду. Їй сприяв і відносно низький рівень освіченості царя, його невміння керувати країною (лише у 1916 р. змінилося 4 міністри внутрішніх справ, 4 голови ради міністрів, 3 міністри закордонних справ, 3 міністри юстиції і 2 військові міністри). Анархія в країні стрімко зростала.

Наприкінці січня 1917 р. у Петрограді відбулася конференція послів країн-учасниць Антанти. На ній представники Франції та Англії пообіцяли у випадку продовження Росією участі у війні передати їй Стамбул (Константинополь), узбережжя Босфору, Мармурового моря та Дарданеллів, Південну Фракію. Спільний наступ проти Німеччини та Австро-Угорщини країни Антанти запланували на квітень – травень 1917 р.

Лютнева революція 1917 р. і повалення самодержавства. Війна виявилася важким випробуванням для російської економіки. З одного боку, в окремих галузях промисловості випуск продукції зріс у десятки разів. Росія самостійно почала випускати автомобілі, панцирники, літаки, а з іншого – не вистачало найнеобхіднішого – продовольства, одягу, взуття. Посівні площі зменшилися на 10 %, виробництво м’яса – на 70 %. Однак, відсутність хліба у прифронтових районах та в столиці були викликані не критичною

ситуацією у сільському господарстві, а відсутністю належної системи сполучення і постачання. Впродовж 1914 – 1916 рр. ціни на продовольство зросли у 4 – 5 разів. Ситуація в промисловості теж була складною. У 1915 р. зупинилося 573 промислових підприємства, а в 1916 р. – ще 74 металургійні заводи. Почалася інфляція, зріс державний борг. Війна вкрай загострила й без того непросту соціальну ситуацію. Наслідком військових поразок стало відновлення страйків робітників та протестів селян. У масових страйках наприкінці 1916 р. взяло участь понад 1 млн. робітників. Відбулося майже 300 масових виступів селян.

Микола II був змушений іти на поступки опозиції. Він погодився на збільшення повноважень Думи. Проте імператор рішуче відмовився від створення уряду, підконтрольного парламенту. Поступки царя мали обмежений характер і не вели до негайних змін, а тому масові протести продовжувалися весь січень 1917 р. У лютому застрайкували робітники одного з найбільших заводів Петрограда – Путилівського. 23 лютого 1917 р. у столиці відбулася масова демонстрація, на якій робітники вимагали хліба та припинення війни. Наступного дня в страйку взяло участь понад 200 тис. робітників Петрограда. 26 лютого військові частини почали приєднуватися до страйкуючих та демонстрантів. Почалася збройна боротьба. До 1 березня 1917 р. на сторону повсталих перейшов весь петроградський гарнізон – майже 250 тис. солдатів. Повсталі захопили вокзали, мости, арсенал, державні установи. Майже одночасно революційні події охопили Москву, Київ, інші міста та регіони імперії. 25 лютого Микола II розпустив Думу, а в ніч з 2 на 3 березня зрікся престолу за себе і свого сина.

Подальша доля сім'ї останнього імператора склалася трагічно – після тривалого утримання під арештом 16 липня 1918 р. Миколу Романова, Олександру Федорівну, всіх їхніх дітей, лікаря і трьох людей із прислуги було розстріляно в будинку М. Іпатьєва в Єкатеринбурзі, а їхні тіла було скинуто у недіючу шахту поблизу міста. Так завершився майже 200-літній імперський період в історії Росії.

Попри значну критику Миколи II радянськими науковцями та російськими істориками в еміграції, сьогодні оцінка значення імператора в російській історії зазнала суттєвих змін. Цьому сприяла канонізація Російською православною церквою Миколи II та його родини у 2000 р., а також їх реабілітація Генеральною

прокуратурою Російської Федерації у жовтні 2008 р. Серед росіян сьогодні збільшується кількість прихильників історика С. Ольденбурга, який стверджував: "Найважчим і найбільш забутим подвигом Імператора Миколи II було те, що Він, за надзвичайно важких умов, довів Росію до порогу перемоги. Його противники не дали їй переступити через цей поріг". Схожої оцінки дотримується російський публіцист А. Арутюнов, який звинувачує у розвалі Російської імперії та її поразці в Першій світовій війні В. Ульянова (Леніна), керівника більшовиків, а також О. Керенського, лідера есерів. Однак більшість росіян і далі сприймають постать Миколи II неоднозначно, адже він так і не зміг дати адекватну відповідь на виклики своєї історичної доби.

Російська культура в другій половині XIX ст. – 1917 р. Соціальні та економічні зміни в Російській імперії після ліквідації кріпосного права мали значний вплив на подальший розвиток російської культури. Модернізація російського суспільства стимулювала науково-технічний прогрес, збільшила потреби у високоосвічених людях – адміністраторах, юристах, інженерах, кваліфікованих працівниках на виробництві. У нових обставинах як окремий прошарок населення почала формуватися російська інтелігенція. Значний вплив на розвиток російської культури цього періоду чинили художні традиції, естетичні і моральні ідеали минулої епохи, доповнені новими проблемами, художніми засобами та методами. Новий етап розвитку назвали "срібним віком" російської культури.

На відміну від країн Західної Європи, у Росії й далі не було закону про загальну обов'язкову початкову освіту. Проте уряд розширював мережу шкіл. Це дозволило підвищити рівень грамотності серед населення з 1861 до 1917 р. майже вдвічі. Вона досягла 30 % населення (серед молоді відсоток був значно вищим).

Початкове навчання давали державні, земські та церковно-приходські школи. В них упродовж 2 – 3 років навчали читати, писати, рахувати та проповідували Закон Божий. Найбільш прогресивна система навчання була в земських школах, а роль церковно-приходських шкіл поступово зменшувалася.

До системи середньої освіти належали гімназії та реальні училища. У гімназіях головна увага відводилася вивченню природничих та гуманітарних наук, іноземних мов. У реальних

училищах наголос робився на прикладні природничо-технічні знання. Олександр III намагався обмежити навчання в гімназіях та університетах для нижчих верств населення.

Хоча в цілому у системі вищих учбових закладів спостерігався застій та засилля реакції, позитивним явищем стало створення нових університетів у Одесі, Томську, Саратові. Появилася мережа спеціалізованих вищих навчальних закладів – Гірничий, Лісний інститути, Сільськогосподарська академія. На громадські кошти було відкрито Вищі жіночі курси у Петербурзі та Москві. Напередодні Першої світової війни в країні нараховувалося 120 вищих навчальних закладів, у яких навчалося понад 130 тис. студентів.

Наприкінці XIX ст. за сприяння земств створювалися безкоштовні недільні школи для дорослих, будинки культури і навіть приватні університети (найвідоміший – Московський народний університет ім. О. Шанявського). Для підвищення рівня грамотності населення виходили серії дешевих книг "Бібліотека для самоосвіти", "Науково-популярна бібліотека з природознавства". Досягненню цієї ж мети сприяла поява публічних бібліотек, діяльність музеїв. Серед останніх виділялися Історичний, Політехнічний музеї в Петрограді, Будинок Пушкіна, Імператорський Руський музей, зібрання російського живопису Павла і Сергія Михайловича Третьякових, Музей образотворчого мистецтва у Москві.

Друга половина XIX – початок XX ст. відзначилися продовженням диференціації науки. Серед природничих наук вагоме місце посідали: відкриття Д. Менделєєвим Періодичного закону хімічних елементів; формулювання класичної теорії хімічної будови органічних тіл О. Бутлерова; вчення М. Зелінського про органічний каталіз; відкриття О. Каблукова в галузі електрохімії та фізичної хімії. Фундаментальне та прикладне значення мали дослідження математиків О. Ляпунова, С. Ковалевського. Роботи О. Столєтова підготували умови для створення сучасної електротехніки. Справжній переворот в електроосвітленні здійснив П. Яблочков (винахід дугової лампи) та О. Лодигін (лампа розжарювання). У 1895 р. О. Попов відкрив спосіб передачі зв'язку без дротів (радіо). Значні розробки в галузі гідроаеродинаміки в цей час зробив засновник російської авіації М. Жуковський. Іншому винахіднику – К. Ціолковському належать перші у світовій практи-

ці роботи у сфері ракетодинаміки і космонавтики. В. Вернадський започаткував нові галузі науки – геохімію, біохімію, радіологію, екологію.

Ціла плеяда російських дослідників працювала в галузі біології та медицини. І. Сеченов створив основи російської фізіології, зробив низку відкриттів у психології. І. Павлов здобув Нобелівську премію за розробку вчення про діяльність вищої нервової системи. І. Мечніков працював над теорією імунітету від хвороб. К. Тімірязєв заснував російську школу фізіології рослин.

Як і в попередні періоди, російські географи та етнографи продовжували вивчати маловідомі регіони Землі: Тянь-Шань, Тибет, Туркестан, Монголію, Індонезію, Філіппіни, Ефіопію. Значний внесок у дослідження цих країв здійснили П. Семенов-Тянь-Шанський, М. Пржевальський, М. Миклухо-Маклай та ін. Експедиції Е. Толля, О. Колчака, Г. Сєдова розпочали вивчення Арктики, здійснили обстеження частини узбережжя й островів Північного Льодовитого океану.

Великі відкриття в галузі природничих наук викликали потребу філософського переосмислення сприйняття світу, суспільства і людини. Частина російського суспільства відомості про еволюційну теорію Ч. Дарвіна про природній відбір сприйняла як особистий виклик, що вилилося у релігійно-філософські пошуки В. Соловйова, М. Бердяєва, П. Флоренського. Поряд із ідеалістами поширювалися філософські погляди матеріалістів Г. Плеханова, В. Ульянова (Леніна).

Свої дослідження в другій половині XIX – на початку XX ст. проводили російські історики. Особливо вагомим був доробок С. Соловйова. У своїй “Історії Росії з найдавніших часів” він обґрунтував нову концепцію російської історії, позначену особливостями російської природи, клімату та характеру росіян. Його учень В. Ключевський створив власну альтернативну концепцію, що й до сьогодні впливає на розвиток російської історичної науки.

Значні напрацювання в цей період мали й російські економісти О. Богданов, П. Струве, М. Туган-Барановський, юрист М. Ковалевський.

У російській літературі цього періоду переважали гуманізм та народність. Вони були притаманні творчості І. Тургенєва, М. Некрасова, Ф. Достоєвського, І. Гончарова, М. Салтикова-

Щедріна, В. Короленка, А. Чехова, І. Буніна, О. Купріна. Соціальні та філософські проблеми порушував у своїх творах Л. Толстой. Гострі етико-моральні та політичні питання висвітлював О. Пєшков (Максим Горький).

Водночас було схвалення культу свободи особистості, краси і екзотики. Символізм фігурував у творчості Д. Мережковського, О. Блока, К. Бальмонта, В. Брюсова. До поетів-акмеїстів належали М. Гумільов, А. Ахматова, М. Кузьмін. Футуризм був притаманний творчості В. Маяковського, В. Хлєбнікова.

У театральному мистецтві 1861 – 1917 рр. переважали твори російських авторів – О. Островського, Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького. Відомі світу театри працювали у Москві, Петербурзі, Києві.

На зламі XIX – XX ст. в Росії появилося кіно. Перші кінофільми були показані у Петербурзі в 1896 р., а до 1916 р. в країні працювало 4 тис. кінотеатрів, які щодня відвідувало до 2 млн. глядачів. До початку Першої світової війни було створено понад 600 російських кінофільмів. Найвідомішими з них були: “Стенька Разін і княжна”, “Оборона Севастополя” та ін., але загалом серед російських фільмів переважали легковажні комедії.

На початку 1860-х рр. в Росії остаточно сформувалася власна музична школа. Її представниками стали діячі т. зв. “могучої кучки”: М. Балакірєв, М. Мусоргський, О. Бородін, М. Римський-Корсаков. Вони, а також П. Чайковський, О. Глазунов, С. Рахманінов, створили велику кількість оперних, балетних, камерно-вокальних і симфонічних творів, в яких відображали національний дух, повагу до народних пісенних мелодій. На початку XX ст. славні музичні традиції продовжив О. Скрябін. Великі музичні центри були у Москві, Петербурзі, Одесі, Києві та інших містах.

Значні досягнення мала російська вокальна школа (Ф. Шаляпін, Л. Собінов) та балет (танцюристи А. Павлова, Т. Карсавіна). Доволі активно розвивався російський живопис. Його центром продовжувала залишатися Академія художеств. Художники І. Крамський, Г. Мясоєдов, В. Перов, М. Ге розвивали народні традиції намагалися приблизити мистецтво до народу. Велику і яскраву художню спадщину залишив І. Рєпін. Народні сюжети і фольклор лягли в основу картин В. Сурікова та

В. Васнєцова. В. Верещагін змальовував різноманітні військові баталії.

Наприкінці XIX ст. виник російський імпресіонізм. Його представниками стали В. Сєров (портретист), І. Левітан (пейзажист), М. Врубель та ін. Власну альтернативу в живописі в цей час пропагували М. Реріх, А. Бенуа, К. Сомов. На початку XX ст. розпочали свою творчість представники російського авангардизму К. Малевич, Р. Фальк, М. Шагал. Вони мали значний вплив на розвиток світового живопису.

Серед скульптурних пам'яток даного періоду переважали реалістичні традиції, прагнення до монументалізму, передвижництва. Прикладами цього є пам'ятники О. Пушкіну, Івану Грозному, Петру І в Москві. Скульптор М. Микешин став автором монументальної композиції "Тисячоліття Росії" в Новгороді, Катерині II у Петербурзі, Б. Хмельницькому у Києві.

Справжній бум переживала російська архітектура. Активно споруджувалися громадські та державні будинки – банки, магазини, вокзали. Масово почали використовуватися нові будівельні матеріали – бетон, цемент, металічні конструкції, скло.

Поступово було витворено т. зв. "руський" стиль – будинки Історичного музею, Міської думи в Москві. Поряд з ним існували ще стилі модерн та неокласицизм.

Загалом досягнення російської культури мали світове визнання. Багато російських вчених були почесними членами європейських академій і наукових установ. На початку XX ст. в російській літературі та мистецтві зародилися нові художні форми, які серйозно вплинули на розвиток європейської і світової культури.

Питання на закріплення

1. Визначте основні тенденції державного розвитку Російської імперії в епоху двірцевих переворотів.
2. Що означає термін "освічений абсолютизм"?
3. Назвіть головні напрямки зовнішньої політики Катерини II.
4. Простежте передумови, рушійні сили, особливості перебігу та наслідки козацько-селянської війни під проводом Омеляна Пугачова.
5. Що Вам відомо про російського полководця Олександра Суворова?
6. Чим Вам запам'яталася наукова та освітянська діяльність Михайла Ломоносова?
7. Про що йдеться у документі "Жалувана грамота про права російському дворянству" Катерини II?
8. Що Вам відомо про російського імператора Павла I?

9. Вкажіть головні здобутки російської культури у XVIII ст.
10. Дайте характеристику указу Олександра I "Про вільних хліборобів".
11. Назвіть найважливіші події Вітчизняної війни з Наполеоном.
12. Коли відбулося повстання декабристів?
13. Визначте основні напрямки зовнішньої політики Олександра I.
14. Дайте характеристику документів "Руська Правда" П. Пестеля та "Конституція" М. Муравйова.
15. Що означає термін "військові поселення"?
16. Розкрийте головні здобутки "золотого віку" російської культури.
17. Назвіть два російських кораблі, які першими здійснили кругосвітню подорож.
18. Проаналізуйте внутрішню політику імператора Миколи I.
19. Коли в Росії було побудовано першу залізницю?
20. У чому полягала суть суперечки між слов'янофілами та західниками?
21. Назвіть головні елементи теорії "офіційної народності" міністра народної освіти С. Уварова.
22. Перелічіть наслідки Кримської війни для Російської імперії.
23. Охарактеризуйте реформи Олександра II.
24. Кого називали "народниками"?
25. Простежте діяльність таємних гуртків у Росії в другій половині XIX ст.
26. Про що йшлося у Валуєвському циркулярі та Емському указі?
27. Визначте основні напрямки зовнішньої політики Росії в другій половині XIX ст.
28. У чому полягала суть контрреформ Олександра III?
29. Що поєднує двох відомих російських політиків XIX ст. М. Сперанського та М. Лоріс-Мелікова?
30. Охарактеризуйте розвиток російської промисловості за часів правління Миколи II.
31. Назвіть причини російської революції 1905 – 1907 рр.
32. Які заходи у сфері внутрішньої політики проводив П. Столипін?
33. Про що йдеться у Маніфесті Миколи II від 17 жовтня 1905 р.?
34. Що означає термін Антанта?
35. Назвіть головні етапи Першої світової війни.
36. За яких обставин у Росії було повалено самодержавство?
37. Визначте головні здобутки російської культури в другій половині XIX – на початку XX ст.

РОЗДІЛ 4. Радянська Росія і СРСР (1917 – 1991 рр.)

Правління Тимчасового уряду. Боротьба більшовиків за владу. Встановлення влади Тимчасового уряду відбувалося в умовах революційної анархії. Стара державна система була зруйнована. Виникла нова політична ситуація. В Петрограді та Москві було розгромлено в'язниці і випущено на волю всіх ув'язнених (лише кримінальних злочинців було звільнено понад 90 тис., що одразу привело до зростання рівня злочинності). Багато поліцейських, військових офіцерів у ході революційних подій загинуло. Були загиблі й серед повсталих. Посилювалася економічна розруха. До попередніх проблем (війна і мир, робітниче, селянське і національне питання) додалися: формування нової влади, майбутній державний устрій і шляхи виходу з кризи.

Кілька тижнів ситуація залишалася мало контрольованою. Деякий час (з березня до початку липня 1917 р.) паралельно існували два центри влади – Тимчасовий уряд, сформований депутатами IV Думи і очолюваний князем Г. Львовим, та Ради робітничих і селянських депутатів та солдатські комітети, в яких впливовими силами були есери та більшовики. Останні всіляко перешкоджали наведенню порядку та спокою в країні, закликаючи до негайного виходу Росії з Першої світової війни.

Тимчасовий уряд намагався провести демократизацію країни, було змінено її назву: з "Російської імперії" на "Російську республіку". Монархію було ліквідовано, проголошувалися політичні права і свободи, загальне і рівне виборче право, скасовувалися всі станові, національні та релігійні обмеження. Було легалізовано діяльність політичних партій, громадських організацій. Скасовувалися смертна кара, військово-польові суди, оголошувалася політична амністія. Для наведення порядку формувалися загони народної міліції.

4 березня 1917 р. з посад було знято всіх губернаторів і їх заступників, яких замінено головами губернських земських управ. Вирішення нагальних справ формування влади відкладалося до моменту скликання Всеросійських Установчих зборів, які мали прийняти Конституцію та сформувати основні державні органи. Терміни проведення виборів до Установчих зборів та їх скликання постійно переносилися, що зумовлювалося конфліктами всередині Тимчасового уряду.

Народні хвилювання, демонстрації впродовж кількох місяців не припинялися. Особливе їх піднесення спостерігалося у квітні, що було викликане обіцянкою Тимчасового уряду представникам Англії і Франції продовжувати участь у війні до переможного кінця. Чергова хвиля кризи прокотилася на початку липня через проголошення широкої автономії Фінляндією та Українською Народною Республікою. У Тимчасовому уряді не було єдиної точки зору щодо національного питання, результатом чого стало формування нового його складу, керівником якого став есер О. Керенський. Нова влада намагалася взяти під контроль ситуацію в країні. В руслі цієї політики майже одразу було заборонено діяльність РСДРП(б). Усе це відбувалося на тлі активізації боїв на фронті.

Постать Керенського, як і загалом репутація партії есерів, викликала обурення серед керівництва російської армії. Багато хто з генералів вважав (небезпідставно), що ця політична сила пов'язана з німецькими спецслужбами. Наприкінці серпня генерали Л. Корнілов та О. Кримов спробували захопити владу, але невдало[17]. Л. Корнілов прагнув усунути від влади популістів, перевести на військовий режим залізниці, посилити відповідальність чиновників та дисципліну військових. Його арешт посилив анархічні процеси в країні.

Оскільки багато розпоряджень Тимчасового уряду відверто саботувалися Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів, а в середині влади і далі існували протиріччя, політична та соціально-економічна криза в країні наростала, перейшовши всі можливі межі. О. Керенський на початку вересня спробував урятувати ситуацію, сформувавши новий урядовий орган – Директорію, але невдало.

Тим часом швидко зростала інфляція, рубль подешевшав у 15 разів, було запроваджено продовольчі картки для населення, але продуктів і далі не вистачало. Розвал транспортного сполучення, зупинка промислових підприємств привели до масового безробіття. Члени Тимчасового уряду, замість того, щоб вирішувати нагальні проблеми, зайнялися перерозподілом повноважень. Відповідно наростало незадоволення населення.

[17] За однією з версій, заколот Л. Корнілова був потрібен самому О. Керенському, щоб встановити режим "сильної руки". Після того, як заколотники зазнали невдачі, голова Тимчасового уряду всіляко відмовлявся від контактів з ними та від своєї участі у "контрреволюційних" діях.

Чергова криза в Тимчасовому уряді розгорілася після затвердження 8 жовтня 1917 р. нового складу міністрів. І знову причиною стало питання війни та миру. Уряд стрімко втрачав підтримку серед населення столиці. Більшість державних інституцій перебували у стані розпаду. Виникли умови для того, щоб владу захопила невелика, але добре організована політична партія – РСДРП(б), очолювана В. Ульяновим (Леніним), яка виступала під простими і зрозумілими для широких верств населення гаслами. Посилення РСДРП(б) особливо швидко відбувалося після її перемоги на виборах до Рад у вересні 1917 р. Більшовики використовували Ради для проведення своєї пропаганди і тиску на Тимчасовий уряд.

Ще в липні 1917 р. Ленін заявив, що більшовики повинні брати владу у свої руки збройним шляхом. 25 жовтня загони червоногвардійців зайняли найбільш важливі пункти у Петрограді, а в ніч з 25 на 26 жовтня (6 – 7 листопада за новим стилем) було захоплено колишню імператорську резиденцію – Зимовий палац, де засідав Тимчасовий уряд. Влада перейшла в руки більшовиків, очолюваних Леніним.

Нова влада проголосила “Декрет про мир”, “Декрет про землю”. У цих законодавчих документах більшовики декларували ліквідацію приватної власності на землю, дискримінаційного щодо селянства земельного законодавства, поміщицькі землі переходили в користування селянам, Росія припиняла участь у Першій світовій війні. Загалом перші дії більшовиків враховували найбільш популярні серед населення ідеї. Нову владу визнали селяни центральних районів Росії. Майже одночасно з Петроградом більшовики захопили владу в Москві, промислових містах Уралу, Поволжя та Донбасу. В радянській історіографії процес переходу держави до рук більшовиків одержав назву “тріумфальної ходи радянської влади”, оскільки збройний опір розгорівся лише у 15 з наявних 84 центрів губерній. Так, в Україні, Коканді, Естонії, Латвії, Білорусії, Фінляндії, на Кавказі більшовики зустріли активний спротив місцевих національних державних утворень.

Водночас ціла низка російських політичних партій – ліберали, кадети, есери та меншовики – відмовилися визнати владу більшовиків. Вони закликали населення не виконувати рішень нової влади. Серед членів РСДРП(б) в цей час починає домінувати

думка про проведення безкомпромісної боротьби, незважаючи на методи та втрати.

Опираючись на робітничі та солдатські ради, в грудні 1917 р. Ленін визнав незалежність Польщі та Фінляндії і підписав "Декларацію прав народів Росії", в якій проголошувалася рівність і суверенність усіх націй колишньої Російської імперії. 10 січня 1918 р. з'їзд рад робітничих, селянських та солдатських депутатів проголосив створення Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР). Було проголошено націоналізацію підприємств, банків, встановлювалася диктатура пролетаріату та федеративний державний устрій. Виборчих прав було позбавлено інтелігенцію, священиків, банкірів, поміщиків та підприємців. Голос одного робітника прирівнювався до голосів 5 селян. Тим часом тривала Перша світова війна, і, не маючи значних військових сил, більшовики були змушені підписати 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську принизливий мир з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Більшовицький уряд поступався значними територіями – Естляндією, Ліфтляндією, Україною, Білорусією.

Дії більшовиків піддавалися різкій критиці урядів країн Антанти. Зрештою керівники Англії, Франції, США та Японії після недовгого очікування вирішили надати військову й економічну допомогу антибільшовицьким силам на сході та півдні колишньої імперії. Їхня військова інтервенція у Росію розпочалася у березні – квітні 1918 р.

Події жовтня 1917 р. у Росії більшість сучасних російських істориків називають "Жовтневою революцією" оскільки вони знаменували собою різку зміну політичного режиму і державного ладу, зумовили докорінний, якісний переворот у всій соціально-економічній структурі російського суспільства. У Жовтневій революції було задіяно великі маси населення, а її безпосереднім результатом став прихід до влади нових соціальних груп, зміна форм власності. Метою революції було подолання відсталості Росії від передових країн Європи, подолання соціальної несправедливості. Вона стала найважливішою подією в історії російського народу у XX ст., визначивши на десятиліття головні напрямки розвитку країни. Жовтнева революція суттєво вплинула на розвиток усієї людської цивілізації.

Наслідки революції були дуже суперечливими. Повалення сталого суспільно-політичного і державного ладу не призвело до

побудови ідеального суспільства повної соціальної справедливості і благоденства, навпаки – росіяни потрапили до важкої світоглядної, державницької, політичної та соціально-економічної кризи. Країна вийшовши з Першої світової війни опинилася втягнутою у Громадянську війну.

Громадянська війна в Росії. Іноземна інтервенція. Ліквідація Тимчасового уряду та Установчих зборів, соціально-економічні та політичні дії більшовиків налаштували проти нової влади дворянство, заможні прошарки міського населення, інтелігенцію, духовенство, значну частину кадрових військових. Невідповідність мети перетворення суспільства з методами її досягнення відштовхнули від Леніна і його партії значну частину російського селянства, козаків.

Особливу критику опозиції викликали заходи більшовиків, здійснювані в рамках політики "воєнного комунізму". Вони передбачали подолання економічної кризи завдяки використанню диктаторських силових методів. Політика "воєнного комунізму" ґрунтувалася на теоретичних доктринах про можливість швидкого переходу до комуністичного устрою – суспільства, де відсутня експлуатація людини людиною, де всі прошарки суспільства рівні у своїх правах та обов'язках. Усе це передбачало заперечення ринку, грошей, націоналізацію всієї промисловості, запровадження продрозкладки для селян (системи примусових заготівель продовольства державними структурами разом із комітетами незаможних селян та робітничими продовольчими загонами), прямого продуктообміну між містом і селом, заміну торгівлі державним розподілом товарів за класовою ознакою по картках, запровадження загальної трудової повинності, зрівняння в оплаті праці, жорстку диктаторську систему управління всім життям суспільства.

Особи, які чинили опір економічним діям влади, одразу піддавалися переслідуванням. Так, уже 22 листопада 1917 р. було прийнято "Декрет про суд", яким проголошувалася "революційна законність". Ще одним декретом, ухваленим Леніним 28 листопада "Про арешт вождів Громадянської війни проти революції", юридично обґрунтовувалося проведення "червоного терору". Розпочалися переслідування інакодумців. Було закрито редакції понад 150 газет, а інші взяті під контроль влади. Новий уряд – Рада Народних Комісарів (Раднарком) – проголосив незаконною діяль-

ність більшості політичних партій. Їхні лідери були заарештовані й страчені. Важливим елементом формування влади більшовиків стало створення 7 грудня 1917 р. Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК), яка поєднала слідчі та репресивні функції. ВНК очолив Ф. Дзержинський.

Опір більшовикам стрімко зростав і набирав загрозливих масштабів, тому вже в січні 1918 р. почалося створення Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) та Робітничо-Селянського Червоного Флоту (РСЧФ). Формування військових підрозділів відбувалося в умовах війни. Проти більшовиків виступили прихильники Тимчасового уряду, монархії, переважно вихідці з привілейованих, заможних верств населення. Однак у білогвардійських арміях воювали також селяни, робітники. Частина з них потрапила в армію примусово, інші ж – через свої особисті переконання: віру в Бога, прагнення володіти майном, землею, що суперечило ідеології більшовиків і їхній політиці "воєнного комунізму". Ситуація поступово загострювалася і переросла з локальних сутичок і конфліктів у повномасштабну громадянську війну.

Серед прихильників більшовизму було чимало представників дворянства, колишніх царських генералів, інтелігенції. У керівництві Робітничо-Селянської Червоної армії опинилися колишні царські офіцери В. Антонов-Овсієнко, О. Брусилов, Д. Парський, М. Муравйов та ін. З обох боків воювали росіяни, українці, поляки, євреї та представники інших національностей колишньої Російської імперії. Часто інтереси і прагнення солдатів у більшовицькій та білогвардійських арміях суттєво розходилися з цілями їхнього керівництва. Доволі поширеними були випадки, коли солдати та офіцери по кілька разів переходили з однієї воюючої армії в іншу. Траплялися й сімейні трагедії, коли вихідці з однієї родини воювали один проти одного[18].

Громадянську війну умовно поділяють на 5 етапів. 1-й етап: жовтень 1917 – травень 1918 р. В цей час військові зіткнення мали локальний характер. Боротьбу з більшовиками вели генерал О. Каледін, колишній голова Тимчасового уряду О. Керенський, генерал П. Краснов, а також Українська Центральна Рада, очолю-

[18] Трагізм тієї доби відображений у творах багатьох російських та українських письменників. Серед них особливої уваги заслуговують "Дні Турбіних" ("Біла гвардія") М. Булгакова та "Чотири шаблі" Ю. Яновського.

вана М. Грушевським. На Дону О. Каледіним було створено Добровольчу армію. На підтримку білому рухові розпочалася інтервенція англійських, американських, японських та французьких військ до Росії (т. зв. "перший похід Антанти").

2-й етап: травень-листопад 1918 р. В цей період відбулися повстання в Сибіру 45 тисяч чехословацьких військових, більше 200 селянських повстань. В Омську підняв повстання адмірал О. Колчак. У низці регіонів було створено місцеві державні утворення, що вимагали скликання Установчих зборів. О. Колчак зміг взяти контроль над всіма ними і заволодів цілим Сибіром.

3-й етап: листопад 1918 – весна 1919 р. На цьому етапі генерали О. Колчак, А. Денікін, М. Юденич, Є. Міллер з різних сторін намагалися захопити Москву та Петроград. Іноземні інтервенти захопили Мурманськ, Далекий Схід, Одесу.

4-й етап: весна 1919 – квітень 1920 р. В цей час РСЧА розгромила армії А. Денікіна, О. Колчака, М. Юденича, захопила Україну, Білорусію тощо.

5-й етап: травень – листопад 1920 р. Відбулася радянсько-польська війна, було розгромлено армію П. Врангеля. У серпні 1920 р. есер О. Антонов організував 2 селянські армії. Всього у повстаннях взяли участь понад 100 тисяч селян. Усі вони були придушені впродовж 1920 – 1921 рр.

Встановлення радянської влади в окремих регіонах затягнулося на тривалий час. Так, у Якутії до червня 1923 р. діяла білогвардійська Сибірська Добровольча Дружина. Лише в тому ж 1923 р. більшовики остаточно заволоділи Чукоткою та Камчаткою. В Середній Азії військові операції проти басмачів радянські війська здійснювали аж до 1938 р.

Під час війни воюючі сторони поводилися з надзвичайною жорстокістю. Жертвами "червоного" та "білого" терорів ставали як роззброєні противники, так і мирне населення. Їхня чисельність оцінюється у 1,5 млн. осіб. Загалом же від військових дій, голоду, епідемій і терору у роки Громадянської війни в Росії загинуло понад 10,5 млн. людей, а ще 2 млн. емігрувало до країн Європи, США тощо. Російська інтелігенція імперської доби в результаті війни була майже повністю знищена.

В історичній науці немає єдиної точки зору щодо причин перемоги більшовиків і поразки білогвардійців у Громадянській війні. Радянські історики наполягали на тому, що головною причи-

ною була широка соціальна підтримка нової влади, особливо робітниками й селянами, а також національними меншинами. Особисто Ленін стверджував, що йому вдалося втримати владу через те, що "міжнародний імперіалізм" не зміг організувати загальний похід усіх своїх сил проти Радянської Росії, і на кожному етапі боротьби виступала лише їх частина. Вони були достатньо сильні, щоб створювати смертельну небезпеку для радянської держави, але завжди виявлялися надто слабкими, щоб довести боротьбу до переможного кінця. На думку багатьох сучасних дослідників, вагомою була сукупність цілої низки причин – політична та географічна розрізненість представників білого руху, відсутність у них чіткої політики щодо національних меншин Росії. Денікін наприклад, окрім того, що воював проти більшовиків, боровся ще і з Українською Народною Республікою.

Більшовики з самого початку контролювали найбільш густонаселені регіони країни. Леніна і його соратників підтримали не лише робітники й селяни, але і значна частина "старих кадрів" – інженерів, лікарів, учителів і навіть офіцерів царської армії.

Однією з найбільш вагомих причин поразки білого руху була відсутність у нього чітких програм соціальних перетворень. А. Денікін, О. Колчак, П. Врангель та інші так і не змогли запропонувати основній частині населення Росії – селянам – прогресивної моделі розвитку країни. Білогвардійські лідери намагалися захистити виключно інтереси невеликих соціальних груп (дворян, поміщиків, власників заводів і фабрик, банкірів), законсервувати існуючу на 1917 р. соціальну та політичну модель розвитку. Їхні короткотривалі успіхи на фронтах Громадянської війни завжди негативно впливали на становище селян (реквізиції продовольства, фуражу, худоби, репресії). Натомість більшовики пропонували нову програму, до певної міри прогресивнішу. У своїй пропаганді вони намагалися зберегти принципи демократії, тоді як білогвардійці їхнє значення недооцінювали. Не варто й переоцінювати роль іноземних країн у Громадянській війні. Країни Антанти не надали суттєвої допомоги білому рухові, оскільки мали багато внутрішніх проблем, а їхні армії були деморалізовані (особливо після завершення Першої світової війни в листопаді 1918 р.).

Беззаперечна перемога більшовиків, утвердження в країні диктатури однієї політичної партії мали в перспективі надзвичайно

трагічні наслідки, що, однак, не відкидає цілу низку вагомих успіхів Росії під владою комуністів.

Створення СРСР. "Нова економічна політика", внутрішньопартійна боротьба у ВКП(б). Під час Громадянської війни актуалізувалося питання реформи системи управління країною. Розпад Російської імперії сприяв посиленню державницьких прагнень серед національних меншин. Про утворення своїх держав заявили фіни, поляки, українці. Формально національну автономію одержали багаточисленні народи Північного Кавказу, Закавказзя, Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу. Загалом на території колишньої Російської імперії виникло більше 80 державних утворень. Гасло більшовиків про "право націй на самовизначення аж до відокремлення" не відображало прагнення Леніна та його соратників зберегти максимально централізовану і єдину державу. Поступово у ході бойових дій 1918 – 1920 рр. централізація країни посилювалася. Цьому сприяла наявність єдиного партійного апарату (місцеві партійні органи підпорядковувалися Центральному Комітету РКП(б)), а також єдиної системи керівництва військами та спецслужбами.

Поступово відбувалося формування єдиної федеративної держави. При цьому існували дві взаємодоповнюючі схеми державного устрою. Так, з одного боку, відбувалося формування Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. У її складі було створено низку автономних республік (Башкирська, Татарська, Дагестанська, Киргизька (Казахстан), Туркестанська та ін.) та автономних областей (Чуваська, Марійська, Калмицька, Удмуртська тощо). З іншого боку, паралельно утворенню РРФСР відбувалося формування державних утворень радянського типу в Україні, Білорусії та в Закавказзі, які формально перебували поза контролем Москви, але фактично підпорядковувалися ЦК РКП(б).

Політичне, економічне та військове зближення між РРФСР та іншими радянськими республіками відбувалося на підставі декретів ВЦВК, спрямованих на покращення управління збройними силами, залізницями, промисловими підприємствами та сільським господарством для здобуття перемоги над "світовим імперіалізмом" під час Громадянської війни. Впродовж 1918 – 1922 рр. радянські республіки укладали між собою двосторонні договори, які ліквідували митні кордони, формували єдиний економічний прос-

тір. Уже в 1922 р. розпочалася активна підготовка правового врегулювання міжреспубліканських взаємин та наведення правопорядку всередині республік.

У серпні 1922 р. було створено спеціальну комісію, яку очолював Сталін, для розробки моделі нової федерації радянських республік. За наполяганням Сталіна передбачалося провести "план автономізації", що передбачало входження радянських республік до складу РРФСР на правах автономії. Натомість Ленін піддав цей план критиці. Він наполіг на тому, щоб створити єдину державу зі збереженням у республік необхідних "атрибутів державності". Зрештою після певних суперечок перемогла ленінська концепція створення федерації республік.

30 грудня 1922 р. Всесоюзний з'їзд Рад затвердив Декларацію та Договір про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. До нього ввійшли Україна, Білорусія, Росія та Закавказзя. З'їзд вибрав Центральний Виконавчий Комітет – радянський уряд. Урегулювання кордонів між республіками та з сусідніми державами тривало до 1954 р. Договір і декларація про утворення СРСР затверджували фактичний унітарний устрій у країні, оскільки політичне керівництво республіками мали здійснювати Центральний комітет та Політбюро ВКП(б) зі своєю жорсткою внутрішньою централізацією. В подальшому майже всі учасники з'їзду були репресовані. Утворення СРСР дозволило більшовикам досягти подвійної мети: 1) зупинити хвилю зростаючого націоналізму в радянських республіках; 2) зберегти централізований характер управління країною.

Політика "воєнного комунізму", Перша світова та Громадянська війни привели до значного спаду економіки. Лише людські втрати сягали 15 млн. осіб. Були зруйновані шахти, рудники, промислові підприємства. Багато заводів припинили роботу через брак сировини. Нестача продовольства змушувала робітників переселятися в села. Рівень промисловості зменшився у 7 разів.

Заборона приватної торгівлі, реквізиції зерна привели до масового голоду в 1920 – 1921 рр. на Поволжі, Кубані, в Україні. У цих умовах Раднарком продовжував заходи щодо посилення безринкових взаємин і плановості в економіці. Зокрема, було націоналізовано навіть дрібні підприємства. В грудні 1920 р. затверджено План відбудови народного господарства і його електрифікації (ГОЕЛРО). На початку 1921 р. було створено

Державну комісію для розробки планів розвитку країни – Держплан. Було скасовано гроші. Тут політика більшовиків наштовхнулася на зростаючий опір селян і навіть робітників. 1 травня 1921 р. вибухнуло антибільшовицьке повстання у Кронштадті. Повсталі матроси висунули гасло "Вся влада Радам, але не партіям". Дедалі масовішим ставав рух селян у Тамбовській губернії, зростала підтримка загонів Н. Махна в Україні. Особливе невдоволення селян викликала продрозкладка. Її ліквідації вимагали й робітники, які розгорнули страйкову боротьбу. Стало очевидним, що продовження такої політики приречене на крах.

Тому в березні 1921 р. Ленін вирішив змінити тактику більшовиків у сфері економіки. Нові заходи одержали назву "Нової економічної політики", або НЕП. Керівництво країни вважало НЕП тимчасовим явищем, необхідним лише для того, щоб якомога швидше подолати розруху і зміцнити підтримку більшовиків серед широких верств населення.

НЕП включала в себе низку заходів, які почали втілюватися у життя лише наприкінці 1921 р. Було відновлено приватну торгівлю, запроваджено нову грошову одиницю (червінець), введено чітко визначені розміри податків та натуральних платежів для селян (продрозкладка замінена на вдвічі менший за розміром продподаток), допускалася оренда землі та праця найманих робітників, підприємства одержали автономію. В господарство країни повернулися елементи ринкової економіки, зросла зацікавленість населення у покращенні ефективності праці. Було створено Центральний банк, введено в дію кодекси законів про працю, землю, реформувалася система судочинства, обмежено діяльність ВЧК. Водночас продовжувала існувати цензура, була заборонена діяльність всіх політичних партій, окрім ВКП(б).

НЕП мала далекосяжні наслідки. Зросло виробництво промислової продукції, появився надлишок продовольства. Вже в 1925 р. валовий збір зерна в країні перевищив довоєнний рівень на 20 %. Значне пожвавлення відбувалося і в промисловості. Особливо активно розвивалася легка промисловість. Покращилися й умови життя – було скасовано карткову систему розподілу продуктів. До кінця 1920-х рр. рівень російської економіки досягнув рівня 1913 р.

Попри свої позитивні сторони НЕП супроводжувалася й негативними явищами: керівництво економікою й надалі

зосереджувалося в руках більшовиків (з вищого керівництва країни лише М. Бухарін мав економічну освіту); держава суворо контролювала розподіл сировини між підприємствами, а також реалізацію готової продукції; зберігалися "ножиці цін" (ціни на промислову продукцію свідомо завищувалися, а на сільськогосподарську – занижувалися); значні темпи росту економіки були досягнуті переважно за рахунок відновлення довоєнних заводів і фабрик, потенціал для подальшого розвитку залишався вкрай низьким; обмежувалася діяльність іноземних інвесторів; утисків зазнавали найбільш працьовиті селяни – "куркулі"; в країні не вистачало кваліфікованих фахівців для промисловості, а ті, що були, перебували під постійною загрозою звинувачень у "шкідництві".

Пошук противників революції доволі швидко перетворився на засіб ліквідації "ворогів радянської влади". Їх каральні органи шукали навіть серед вищого партійного керівництва у рамках боротьби між різними угрупуваннями за владу в партії й країні. Тривалий час Політбюро РСДРП(б) очолював Ленін. Окрім нього до цього партійного органу входили Й. Джугашвілі (Сталін), Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, О. Риков і М. Томський. У 1922 р. стан здоров'я В. Леніна погіршився і він відійшов від реального управління країною. Надалі керівництво здійснював Й. Сталін. Його противником виступив Л. Троцький, позиції якого особливо посилилися в 1924 р., коли стало відомо про "Лист з'їзду" Леніна, де вождь більшовиків критикував Сталіна за надмірну грубість і заперечував можливість управління ним країною.

Боротьба за владу загострилася після смерті Леніна 21 січня 1924 р. Сталін, опираючись на Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, О. Рикова та М. Бухаріна, спочатку усунув від влади Л. Троцького. Через кілька років той був депортований з СРСР і згодом загинув у Мексиці від рук агента НКВС. У 1925 – 1926 рр. Сталіну вдалося усунути від влади Л. Камєнєва, Г. Зінов'єва та їхніх прихильників. У наступні три роки він позбувся М. Бухаріна, О. Рикова й М. Томського. Після цього ніхто не міг сперечатися за владу зі Сталіним. Більшість його політичних опонентів разом із сім'ями були репресовані і згодом загинули.

Колективізація та індустріалізація. Становлення тоталітаризму. Голодомори та репресії. Наприкінці 1920-х рр.

економіка СРСР за більшістю показників досягла довоєнного рівня. Водночас ресурси для подальшого зростання було вичерпано, дедалі відчутніше почала відчуватися нестача палива, промислових товарів, застарілість промислового обладнання. На погіршення економічної ситуації впливала відсутність масштабних внутрішніх та іноземних капіталовкладень. За таких умов визрів план індустріалізації СРСР.

З 1926 р. в країні розглядалися варіанти першого п'ятирічного плану. Країна на той час була найбільшим у світі імпортером машин, обладнання. Сталін запропонував провести масштабні будівництва нових металургійних та машинобудівних підприємств. Уже перша п'ятирічка 1928 – 1932 рр. передбачала спорудження величезних заводів, фабрик, створення колгоспів. Середньорічний приріст промислової продукції передбачався на рівні 19 – 20 %, що вимагало максимального напруження всіх наявних у країні ресурсів.

Перший п'ятирічний план спочатку був складений з урахуванням економічних можливостей країни, але в наступні два роки кілька разів перероблявся в сторону завищення показників. Зміни в планах ґрунтувалися на певному випереджені планів реальним розвитком економіки, чому сприяли резерви часів НЕПу. Однак, об'єктивні економічні закони при цьому не враховувалися, а промисловий розвиток СРСР через домінування політичної, а не економічної, доцільності відбувався нерівномірно. Так, за особистою вказівкою Сталіна планова кількість випущених тракторів збільшувалася з 55 тис. до 170 тис., виплавка чавуну мала становити не 10 млн. тонн, а 17 млн., замість 100 тис. машин планувалося випустити вже 200 тис. При цьому не враховувалося, що сталі й чавуну може просто не вистачити для того, щоб випустити заплановану кількість машин і тракторів.

Вагому роль в індустріалізації відігравала пропаганда, яка дозволяла мобілізувати великі маси населення на масштабні роботи завдяки ентузіазму. Мільйони людей в цей час втікали від голоду та сваволі місцевих органів влади із сільської місцевості і з радістю погоджувалася працювати у надзвичайно важких умовах. Сотні заводів, електростанцій, нові мости і залізниці будувалися майже вручну. Роботи часто виконувалися у три зміни. На 1930 р. держава організувала будівництво 1500 важливих об'єктів. З них 50 поглинали понад половину всіх державних витрат. У результаті

було побудовано величезні промислові підприємства: металургійні заводи в Магнітогорську, Липецьку, Челябінську, Новокузнецьку, Норильську, Дніпрогес, Уралмаш, тракторні заводи у Волгограді, Челябінську, Харкові, Уралвагонзавод, Горьківський автомобільний завод, Завод імені Сталіна та ін. Виникли великі індустріальні центри й нові галузі промисловості: хімічна, машино-, тракторо- й авіабудівна.

Прискорення темпів індустріалізації вимагало значних коштів. Інвестиції йшли переважно за рахунок перерозподілу державного бюджету на користь промисловості. Держава економила на соціальних витратах, а також забирала значну кількість коштів з аграрного сектора. Розвитку легкої промисловості, що виготовляла товари народного споживання – одяг, взуття, їжу і т. д. – належної уваги не приділяли. Для одержання додаткових грошей було запроваджено різноманітні обов'язкові державні позики, відбувалася девальвація державної валюти, стрімко зростала інфляція. Перша п'ятирічка, як заявляла офіційна пропаганда, була виконана за 4 роки і 3 місяці. Але насправді поставлені завдання досягнуті були лише після 1940 р.

Друга п'ятирічка продовжувала курс на поглиблення індустріалізації. Її головне завдання полягало у завершенні реконструкції народного господарства на основі нової техніки для всіх його галузей. Вона була більш реалістичною і рівень її виконання сягнув 70 %. Усього було побудовано 9 тисяч нових заводів. Серед великих будов другої п'ятирічки виділялися Ново-Тульський металургійний завод, Московський метрополітен, Кіровський завод у Ленінграді. На початку другої п'ятирічки СРСР відмовився від закупівлі тракторів закордоном і навіть почав сам їх продавати на міжнародних ринках. За 1931 – 1941 рр. в Радянському Союзі було виготовлено 40 % від всіх тракторів, вироблених у світі.

Високі темпи будівництва були б не можливі без залучення іноземних фахівців, будівельної техніки. Серед спеціалістів, що працювали в СРСР на початку 1930-х рр., особливо багато було американців. Вони створювали проекти заводів, надавали креслення моделей техніки. Зрештою дуже багато зразків радянської техніки були копіями чи модифікаціями закордонних аналогів. Значний рівень присутності іноземних фахівців у тогочасній індустріалізації країни змушує окремих сучасних істориків

говорити, що справжнім творцем "радянського економічного дива" був не Сталін, а президент США Ф. Рузвельт. Саме він заохочував фахівців із компаній "Ford", "General Electric" та інших працювати над створенням важкої індустрії в СРСР. У результаті такі споруди як Дніпрогес, тракторні заводи у Волгограді, Челябінську були спроектовані американськими спеціалістами.

Під час другої п'ятирічки було враховано окремі прорахунки 1928 – 1932 рр. Зокрема в містах запроваджувалася обов'язкова семирічна, а в селах – початкова освіта. З метою стимулювання праці, оплата була прив'язана до виробітку (раніше всі одержували однакову зарплату). Ударників праці на багатьох будівництвах та підприємствах заохочували також збільшенням продовольчих пайків. У 1935 р. було започатковано "стахановський рух" (за прізвищем шахтаря А. Стаханова, який за одну зміну перевиконав норму видобутку вугілля в 14,5 разів). Його прагнення покращити результативність праці на шахтах країни мало під собою об'єктивні причини й було справді актуальним, однак в умовах радянської дійсності дало поштовх до "гонки рекордів" у найрізноманітніших галузях промисловості, сільського господарства і навіть у гуманітарній сфері. Дуже швидко "стахановщина" та інші "соціалістичні змагання" перетворювалися на свідомий обман ("окозамилювання") і переходили всі розумні межі[19].

Планова економіка за умов прискореної індустріалізації у 1933 – 1938 рр. демонструвала всю свою недосконалість. І далі різко зростали ціни на споживчі товари, відчувалася їхня постійна нестача. Для закупівлі дорогого обладнання закордоном керівництво країни санкціонувало масове вилучення коштовностей у церкви, продаж культурних цінностей з Ермітажу та інших музеїв. Поступово держава повністю зосередила у своїх руках контроль за перерозподілом засобів і товарів споживання. Було створено політичну систему, в якій керівна роль відводилася ВКП(б), а в привілейованому становищі опинялася державна власність. Натомість ініціатива окремих осіб зводилася до мінімуму. Широке використання одержала примусова праця мільйонів ув'язнених у таборах системи ГУЛУГу. Всі позитивні та негативні сторони

[19] Наприклад, для радянських стоматологів влаштовувалися змагання з кількості вирваних зубів; серед машиністів тепловозів влаштовувалися змагання щодо кількості перевезень, що ламало розклади поїздів, вело до численних дописок і просто до псування державного майна. Аналогічні явища спостерігалися на багатьох заводах і фабриках. При цьому варто пам'ятати, що сам почин Андрія Стаханова мав позитивний характер і міг би сприяти розвитку економіки, але в радянських умовах перетворився на один із елементів позаекономічного примусу до праці. Радянські селяни та робітники ставали "гвинтиками" великої системи.

індустріалізації одержали своє продовження у третьому п'ятирічному плані, який не був реалізований значною мірою через початок Другої світової війни.

Індустріалізація передбачала зміцнення обороноздатності країни і сприяла формуванню культу особи, посиленню тоталітаризму. Її наслідки носили вкрай суперечливий характер. Зокрема різко зросло населення міст; за рівнем промислової продукції СРСР посів друге місце у світі після США; було ліквідовано безробіття; різко знизився імпорт, що розглядалося як здобуття економічної незалежності; були освоєні численні нові технології; зросла кількість грамотного населення; було створено передумови для стрімкого розвитку радянської науки. Водночас рівень життя населення суттєво знизився, особливо погіршилося становище селянства. Зосередження керівництва в руках вузької групи осіб, яка часто не враховувала думки технічних фахівців – економістів, інженерів – призводило до значного марнування людських сил і природних ресурсів. За словами низки зарубіжних істориків (Р. Конквеста, Р. Пайпса, Дж. Боффа та ін.), господарська "гігантоманія", хронічний товарний голод, організаційні проблеми, збитковість підприємств з часом почали завдавати значної економічної шкоди, загрожуючи самому існуванню країни.

Ситуація, коли мета (план) визначала засоби до її реалізації призводила до величезних втрат. Окремі з планів індустріалізації були погано продумані із самого початку. Серед таких стало будівництво Біломоро-Балтійського каналу, на якому працювало понад 200 тис. в'язнів і який виявився непотрібним. Англійський історик Д. Фільцер стверджував, що індустріалізація носила екстенсивний характер – кількість виробленої продукції зростала за рахунок будівництва нових заводів, мартенівських, доменних печей і т. д., а не за рахунок вдосконалення процесу виробництва. Різко знецінювалася людська праця.

Російський науковець В. Роговін припускає, що постановка заздалегідь нереальних планів, неефективне керівництво створювали ситуацію, коли постійно шукалися причини й особи, "винні" у невиконанні завдань, а також різноманітні "шкідники". Впродовж 1929 – 1936 рр. в країні відбулося кілька гучних судових процесів, спрямованих проти кваліфікованих робітників, інженерів, представників технічної інтелігенції, що здобули свою освіту за часів Російської імперії і критикували радянську систему

організації виробництва. Найбільш відомими з них стали "Шахтинська справа" та "справа Промпартії".

Загальна ситуація з особистою свободою людей також суттєво погіршилася – було запроваджено кримінальне покарання за порушення трудової дисципліни, халатність, шкідництво. Держава залишала за собою право примусово переводити робітників з одного підприємства на інше. В 1932 р. було запроваджено смертну кару за крадіжку державного майна. У грудні того ж року введено внутрішньодержавні паспорти й інститут приписки, що суттєво ускладнювало пересування громадян. Індустріалізація і перші п'ятирічки заклали основи примусової праці для радянського населення.

Проведення індустріалізації в СРСР оцінювалося радянськими істориками виключно позитивно. Особливий наголос робився на тому, що без неї була б неможлива перемога Радянського Союзу в Другій світовій війні. Сучасні російські історики К. Нікітенко, В. Лельчук та деякі інші ставлять під сумнів це твердження. За їхніми детальними розрахунками в роки війни громадянам Радянського Союзу довелося створювати нову промисловість, оскільки більшість підприємств країни опинилася на території, зайнятій ворогом.

Одним із важливих джерел фінансування індустріалізації була посилена експлуатація сільського господарства, яка стала можливою завдяки примусовому створенню колективних селянських господарств – колгоспів та радгоспів. Перші колективні селянські господарства – комуни появилися ще в 1917 р. Вони створювалися бідняками та колишніми батраками на базі конфіскованих поміщицьких помість. У них спільними були знаряддя та засоби виробництва, проводився лише розподіл врожаю. Комуни носили поодинокий характер. Колективізація в рамках країни розпочалася в грудні 1927 р. Селян примусово об'єднували у товариства спільного обробітку землі (ТОЗи) та артілі. В таких організаціях селянські земельні наділи об'єднувалися в єдиний масив і оброблялися спільно колишніми власниками. Дещо пізніше їх було реорганізовано у колгоспи. Колективним господарствам держава надавала безпроцентні кредити, постачала їм сільськогосподарські машини, різноманітні податкові пільги.

Прискоренню колективізації сприяло небажання селян здавати державі зерно взимку 1927/1928 р. У відповідь керівництво СРСР дозволило керівництву багатьох регіонів повернутися до використання методів продрозкладки (тобто забирати не певну, заздалегідь встановлену кількість продовольства, а все). За задумом Сталіна створення колгоспів мало полегшити вилучення зерна та інших продуктів харчування на селі і забезпечення ними жителів міст. Після тривалих внутрішньопартійних суперечок до весни 1929 р. було вироблено головні принципи політики більшовиків у сільському господарстві. Головний акцент робився на добровільному характері колективізації, але вже за кілька місяців мова йшла виключно про примусову суцільну колективізацію. Старт колективізації дала стаття Сталіна в газеті "Правда" – "Рік великого перелому". У ній перед державним та партійним керівництвом ставилося завдання взяти "курс на суцільну колективізацію, на ліквідацію куркульства як класу". За визначенням Сталіна, 1929 р. мав стати рубіжним на шляху СРСР до побудови комунізму. Цього року планувалося залучити всіх селян-одноосібників у колгоспи, а також досягти переваги в обсягах виробництва промислових товарів над товарами сільськогосподарськими. В результаті цієї публікації, за визначенням російського історика О. Хлевнюка, країна була вкинута у стан нової громадянської війни.

В села було спрямовано загони комуністичних і комсомольських працівників; робітники із заводів та фабрик ("двадцятитисячники"), які масово вилучали хліб у рамках хлібозаготівель, заарештовували тих селян, які чинили опір, створювали колгоспи. Вже до кінця 1929 р. в країні відбувалися сотні заворушень, які нещадно придушувалися. В ситуацію кілька разів особисто втручався Сталін. Після його нових публікацій у газеті "Правда" – "Запаморочення від успіхів" та "Постанова про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі" – значна кількість колгоспів була розпущена на вимогу селян. Згодом їх було відновлено. В цілому колективізація проводилася переважно примусово-адміністративними методами. До 1932 р. понад 90 % селян входили в колгоспи. Та в результаті продуктивність праці впала, знизилися врожаї. Значна частина колгоспів не мала посівного матеріалу.

Створення колгоспів супроводжувалося масовими арештами та депортацією заможних селян у віддалені райони СРСР. Майно депортованих підлягало конфіскації й передачі колгоспам. Загалом лише за 1930 – 1931 рр. виселено було майже 2,5 млн. селян. Офіційно влада заявляла про вивезення у віддалені райони країни лише тих хто чинив опір колективізації – "куркулів" ("кулаков"). Однак насправді депортували всіх заможних селян – і тих, які чинили опір, і тих, які "вели антирадянську пропаганду", і тих, які погоджувався на працю в колгоспах. На нових місцях проживання депортовані не забезпечувалися продовольством та засобами до існування, чи забезпечувалися вкрай мало. Серед них був високий рівень смертності. Багато селян втікало і поверталося на попередні місця проживання. Там їх знову ловили і депортували повторно (депортованих двічі було понад 200 тис.). Під час організації колгоспів відбувалися численні порушення законів – репресіям піддавали навіть бідняків; майно забиралося партійними працівниками для особистих потреб; проводилися прилюдні розстріли.

Хоча заможні селяни складали не більше 3 % усіх селянських господарств, репресій зазнало понад 15 % селян. Сільське населення втратило стимули до праці. В результаті середньорічні врожаї знизилися до рівня 1909 р., а поголів'я худоби зменшилося на 50 %. Колгоспники були змушені виконувати обов'язкові продуктові повинності перед державою. Всі плани щодо кількості посівних площ, терміни їх обробітку встановлювалися місцевими партійними організаціями. Вводилася натуральна оплата праці для колгоспників. Ціни на сільськогосподарську продукцію суттєво занижувалися. Селяни не одержували паспортів, а без них не мали права змінювати місце проживання.

Безпосереднім наслідком колективізації став масовий голод серед селян у 1932 – 1933 рр. Він охопив найбільш врожайні регіони країни – Україну, Кубань, Дон, Північний Кавказ та Поволжя, тобто ті регіони, де встановлення радянської влади у 1917 – 1920 рр. супроводжувалося значними труднощами. Це були райони компактного проживання нелояльних до більшовиків етнічних і соціальних груп – українців, донських, кубанських, терських, уральських козаків. Держава обмежувала постачання продуктів харчування в райони, охоплені голодом, а також надання допомоги із-за кордону. Сукупність низки обставин дає основу для припущень цілої низки істориків про цілеспрямовану боротьбу з

опонентами радянської влади за допомогою голоду. Російський науковець В. Кашин стверджує, що масовий голод був викликаний штучно “не через суцільну колективізацію, а в результаті примусових сталінських хлібозаготівель”. Схожі оцінки подіям 1932 – 1933 рр. дають українські історики В. Сергійчук та С. Кульчицький. Вони вважають, що в Україні сталінський терор голодом здійснювався цілеспрямовано, за національною ознакою і найбільше від нього потерпіли саме українці.

Тривалий час в СРСР факт голоду не визнавався. Лише в 1989 р. науковці одержали доступ до архівних матеріалів. Серед них немає єдиної точки зору щодо людських втрат. Державна Дума Російської Федерації прийняла закон про голоди часів СРСР, в якому мова йде про 7 млн. жертв, хоча багато науковців називають значно більші цифри. Негативні наслідки колективізації та голоду 1932 – 1933 рр. в Радянському Союзі відчутні до сьогодні і особливо болюче відображаються у становищі аграрного господдарства на більшій території сучасних Росії та України.

Важливою складовою частиною життя СРСР стала система тотальної пропаганди та контролю держави за своїм населенням. Масовий терор і репресії охопили мільйони громадян. Форсована індустріалізація та колективізація опиралися на методи примусу. Влада інспірувала судові процеси проти вигаданих партій та організацій. У 1928 р. відбулася Шахтинська справа. За нею старих спеціалістів звинуватили у саботажі п’ятирічних планів та саботажі. У 1929 р. в Україні було сфабриковано справи проти колишніх керівників УНР, у 1930 р. – справа Промпартії, Трудової селянської партії. У 1931 р. репресовано 5 % всіх інженерів, агрономів, ветеринарів держави. Після загибелі в 1934 р. С. Кірова репресовано було тисячі членів Компартії. У 1936 – 1937 рр. заарештовано і репресовано понад 44 тисячі офіцерів і генералів РСЧА. У 1937 р. до чергової річниці приходу більшовиків до влади було розстріляно десятки тисяч представників інтелігенції з України, Білорусії, Росії. Час від часу організовувалися судові процеси й над керівниками системи терору – М. Єжовим, М. Ягодою та іншими керівниками НКВС.

Більшовицький терор спрямовувався насамперед проти окремих соціальних верств без урахування національності. Так, відсоток росіян, які перебували в концтаборах, був майже рівний частці російського населення серед усіх громадян СРСР. Це ж

стосується українців та ін. Однак, існуючі національні протиріччя в СРСР не вирішувалися, головною лінією була політика русифікації всіх неросійських громадян країни, що набагато більшими темпами розгорнулася вже після 1945 р. Для зміцнення радянської системи управління країною відбувалися ротації керівництва. Наприклад, керівництво колективізацією, індустріалізацією в Україні здійснювали переважно росіяни, євреї, вихідці з середньоазіатських республік. Натомість українці керували створенням колгоспів у Західному Сибіру, Середній Азії тощо. Безпосередніми виконавцями зазвичай були представники місцевого населення. Можна стверджувати, що терор і тоталітарна система серйозно вплинули на долю всіх народів, які населяли СРСР.

Радянська культура у міжвоєнний період. У 1917 – 1939 рр. в СРСР відбувалася культурна революція. Більшовики намагалися створити повністю нову соціалістичну культуру. Найбільш впливовою культурною організацією цієї доби став Пролеткульт. Пролеткультівці вважали, що культура має виправдовувати і возвеличувати соціалістичні досягнення. Після смерті Леніна у 1924 р. було встановлено жорсткий контроль за діяльністю письменників, поетів, художників та інших представників культури.

Важливим елементом радянської культури середини – другої половини 1920-х рр. стала політика коренізації. Її метою було зміцнення радянської влади на місцях і зростання національної свідомості неросійських народів шляхом підготовки і просування місцевих (корінних) кадрів для союзних республік і національних автономій усіх рівнів. Така політика мала велике значення для культурного прогресу країни в цілому. На місцях вона мала свою специфіку і проявлялася у вигляді українізації, білорусизації, грузинизації тощо. Саме завдяки коренізації, насамперед серед слов'янського населення країни, відбувалося національне відродження, стрімко прогресувала література, мистецтво, театр, набираючи місцевих самобутніх рис. Однак, уже в 1930 р. коренізація почала згортатися, повністю припинившись у 1937 р., а більшість представників культури національних меншин були репресовані.

1930 р. було створено Союзкіно, Всесоюзний комітет з радіофікації та радіомовлення, Всесоюзний комітет у справах мистецтва. Проводилася уніфікація культури, підганяння культурних досягнень під чітко встановлені норми. Створювалися загаль-

носоюзні об'єднання письменників, художників, які мали контролювати діяльність митців.

Влада підтримувала тих представників науки і мистецтва, хто прийняв сторону більшовиків – І. Павлов, К. Тімірязєв, О. Жуковський. Творчість інших піддавалася гонінням – М. Гумільов, А. Платонов, С. Єсенін. Розгорнулася боротьба з релігією. Більшовики ліквідували посаду патріарха, закрили більшість церков та мечетей, масово проповідували атеїзм.

Важкою проблемою була неграмотність. Конституція закріпила право всіх громадян на безкоштовну освіту. Загалом частка писемних зросла з 40 % у 1917 р. до 90 % у 1939 р. З 1930 р. початкова освіта стала обов'язковою. У 1936 р. обов'язковою стала 7-річна освіта. Проте у сільській місцевості рівень грамотності залишався низьким (23 % неписемних).

В міжвоєнний період радянська наука мала стати допоміжною силою оборонної промисловості. В цей час А. Йоффе та Д. Рождественський розщепили атом літію, В. Вернадський проводив дослідження з біохімії та селекції. З 1930-х рр. уся наука орієнтувалася на практичне застосування. При цьому окремі галузі переслідували – кібернетика, молекулярна біологія; серйозних впливів зазнала історія.

Радянська влада сприяла появі нової інтелігенції – письменники О. Фадєєв, М. Шолохов, М. Булгаков. Було створено письменницькі організації РАПП (Російська асоціація пролетарських письменників), ЛЕФ (Лівий фронт мистецтв).

У архітектурі тієї доби переважав конструктивізм, а в скульптурі – монументалізм. У цей час побудовано Мавзолей, купол Московського планетарію, Будинок Ради міністрів СРСР, готель "Москва", Водночас чимало історичних будівель було знищено. Репресовані багато діячів культури – фізик Л. Ландау, конструктори С. Корольов, А. Туполєв, селекціонер М. Вавілов, історик Є. Тарле. Низка відомих російських науковців були змушені працювати закордоном (наприклад у Франції, США): конструктор вертольотів І. Сікорський, соціолог П. Сорокін, філософ М. Бердяєв, історики П. Мілюков, М. Вернадський та багато інших.

Зовнішня політика СРСР у 1920 – 1941 рр. З моменту своєї появи СРСР вів подвійні стандарти у зовнішній політиці. З одного

боку, його керівництво завжди підкреслювало миролюбний характер своєї політики, прагнення жити в мирі з усіма народами світу, а з іншого – завжди підкреслювалося, що СРСР оточений ворожими імперіалістичними, капіталістичними державами, з якими потрібно боротися, доки в цілому світі переможе новий соціалістичний лад і запанує комунізм. Під гаслом боротьби за світову революцію велася вже радянсько-польська війна 1920 – 1921 рр.

Наявність подвійних стандартів у зовнішній політиці, а також відмова радянського уряду виплачувати борги царської Росії Англії, Франції, США, націоналізація підприємств, що належали громадянам цих держав на території СРСР призвели до того, що Радянський Союз тривалий час перебував у міжнародній ізоляції. Лише в 1922 р. СРСР вдалося налагодити діалог з Німеччиною й укласти у м. Рапалло вигідний торговельний договір. У 1926 р. між Німеччиною та СРСР було укладено договір про дружбу та нейтралітет.

До 1924 р. СРСР визнали більшість країн Європи, Китай, Японія. Проте рівноправні торговельні та економічні договори було укладено лише з Афганістаном і Туреччиною. Лише в 1933 р. СРСР визнали США, а в 1934 р. Радянський Союз було прийнято у Лігу Націй (тогочасний аналог ООН).

У 1933 – 1938 рр. СРСР проводив переважно мирну зовнішню політику, намагаючись використовувати соціалістичні й комуністичні партії інших держав для прихованого втручання у їхні внутрішні справи. Серйозно відстаючи від провідних держав світу в бойовій техніці, СРСР закликав до обмеження озброєнь у світі. Особливо непокоїло керівництво Союзу зростання армій у Німеччині та Японії. У 1938 р. Німеччина захопила Австрію, Чехословаччину, а Японія – більшу частину Китаю, Корею, В'єтнам, багато островів у Тихому океані.

У 1936 р. в Іспанії розпочалася громадянська війна. В ній Радянський Союз підтримав прихильників республіки, а Німеччина та Італія – диктатора Франко. Всього в 1936 – 1939 рр. у цій війні взяли участь понад 3 тис. радянських танкістів, льотчиків та інших спеціалістів. Якщо радянські історики позитивно оцінювали участь СРСР у подіях в Іспанії, то сучасні науковці стверджують, що саме втручання Сталіна у внутрішній конфлікт призвів до поразки місце-

вих демократичних сил і встановлення там диктатури генерала Франко.

На початку літа 1938 р. погіршилися відносини між СРСР та Японією. В серпні 1938 р. між РСЧА та японськими військами відбулися бої біля озера Хасан, а наступного року – біля р. Халкін-Гол. Радянськими військами там командували В. Блюхер та Г. Жуков. У результаті боїв японські війська були відкинуті від кордонів з СРСР. Радянський Союз втратив понад 200 тис. солдатів. У квітні 1941 р. між СРСР та Японією було укладено пакт про нейтралітет терміном на 4 роки.

СРСР намагався домовитися з Англією та Францією про спільні дії проти Німеччини. Однак переговори представників Генеральних штабів трьох країн не дали результатів. Тоді керівництво Радянського Союзу розпочало таємні переговори з Німеччиною. 23 серпня 1939 р. міністри закордонних справ СРСР (В. Молотов) та Німеччини (Й. Ріббентроп), підписали договір про ненапад терміном на 10 років. Крім цього договору було підписано секретні протоколи про розмежування сфер впливу у Східній Європі. Фактично СРСР та Німеччина домовилися про окупацію низки держав. Німеччина висунула свої претензії на Західну Польщу, Чехословаччину, Румунію, а СРСР – на Східну Польщу (західноукраїнські й західнобілоруські землі), Литву, Латвію, Естонію та Фінляндію.

1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Німеччина напала на Польщу. 17 вересня Сталін увів свої війська на територію Західної України й Білорусії, фактично допомагаючи Гітлеру. У Бресті, Ковелі відбулися спільні радянсько-німецькі військові паради. До кінця жовтня на приєднаних територіях було створено області, запроваджено радянську владу. 30 листопада 1939 р. розпочалася війна між СРСР та Фінляндією. В ній Радянський Союз зазнав значних втрат (загинули, потрапили в полон, одержали поранення до 1 млн. солдатів) і був змушений укласти мирний договір, за яким відмовлявся від приєднання Фінляндії до свого складу.

Натомість керівництво Радянського Союзу висунуло ультиматуми урядам Литви, Латвії та Естонії з вимогою дозволити СРСР ввести на їхню територію свої війська. Використовуючи різні методи політичного та військового тиску, Сталін зміг у серпні 1940 р. приєднати до Радянського Союзу ці три прибалтійські

республіки. Після цього в Румунії було відібрано Північну Буковину та Бессарабію.

Така агресивна зовнішня політика призвела до нової ізоляції держави. Проте до бойових дій між СРСР та Францією й Англією все ж не дійшло. Тим часом Німеччина розгромила і окупувала Францію, Норвегію, Данію. А Радянський Союз постачав до Німеччини алюміній, сталь, залізну руду, марганець, каучук, інші матеріали, необхідні для озброєння німецької армії, а також продовольство. Останній ешелон з радянським зерном потрапив до Німеччини всього за півгодини до початку німецько-радянської війни.

На захоплених землях і СРСР, і Німеччина проводили масові репресії. Створювали концентраційні табори, багато людей просто страчувалися. Каральні органи СРСР знищили на новоприєданих територіях за 1939 – 1941 рр. більше 10 % населення. Багато селян, інтелігенції було виселено до Сибіру. Націоналізовано підприємства, банки, залізниці, землю. Почалося створення колгоспів. Серед українців, білорусів, литовців, латвійців, естонців визрівали антирадянські настрої.

Велика Вітчизняна війна. Наприкінці 1940 р. стало очевидним, що конфлікт між СРСР та Німеччиною неминучий. Гітлер розпорядився підготувати план війни з Радянським Союзом. Так виник “план Барбаросса” (на честь відомого німецького середньовічного правителя, що брав участь у хрестових походах). За ним передбачалося проведення “бліцкригу” – блискавичної війни, коли в кількох швидких боях радянську армію було б знищено. На кордоні з СРСР було зосереджено 153 німецькі дивізії і 37 дивізій німецьких союзників – фінів, угорців, румунів, італійців та іспанців (загалом понад 5,5 млн. солдатів, 47 тис. гармат, 3844 танки).

Радянський Союз також готувався до війни. Стратегічними планами передбачалося перенесення бойових дій на територію Польщі та Німеччини. В Червоній Армії на західних кордонах зосереджено було 171 дивізію – 5,3 млн. солдатів, 37,5 тис. гармат, 10 394 танки, 8627 літаків. Радянський Союз переважав Німеччину і її союзників за кількістю танків (у т. ч. нових Т-34 було більше, ніж німецьких Т-III та Т-IV), літаків. Однак значна кількість радянських частин були укомплектовані не повністю, чи старою технікою, ними було важко командувати через відсутність належного зв’язку

і професійних кадрів (перед війною було репресовано понад 44 тис. офіцерів). Не вистачало спеціалістів для нової техніки.

Велика Вітчизняна війна[20] розпочалася о 4 годині ранку 22 червня 1941 р. Німецькі війська в перших же боях оточили значні радянські сили. Через особисті прорахунки Сталіна та багатьох найвищих військових командирів армія виявилася дезорганізована, що мало величезні негативні наслідки. Німеччина наступала трьома групами армій: "Північ", "Центр" та "Південь". Вони мали захопити – відповідно – Ленінград, Москву та Київ уже до 1 грудня 1941 р. За перші три тижні війни СРСР втратив понад 850 тисяч солдатів і офіцерів, а до кінця 1941 р. загинуло та потрапило в полон понад 5 млн. радянських солдатів. Німецькі війська просунулися по радянській території на 300 – 600 км. 30 вересня 1941 р. розпочалася операція "Тайфун", спрямована на захоплення Москви. Ціною неймовірних зусиль на лінії Орел – Тула – Москва вдалося зупинити німців. Одразу ж радянські війська під командуванням Г. Жукова перейшли в контрнаступ і відкинули німців від Москви на 150 – 200 км. Було розгромлено 38 німецьких дивізій. Значення перемоги під Москвою надзвичайно велике, адже це була перша перемога радянської армії над німецькими військами і, водночас, перша велика поразка Німеччини у Другій світовій війні.

Проте прорахунки радянського керівництва, в т. ч. Сталіна, на цьому не завершилися. Під Харковом та Смоленськом було невдало організовано контрнаступи на початку 1942 р., і німці змогли оточити понад 1 млн. радянських солдатів. Далі гітлерівці захопили Донбас, Крим і влітку 1942 р. вийшли до Волги та Північного Кавказу. З осені 1941 р. Ленінград з усіх сторін виявився оточений німецькими та фінськими військами, в місті почався масовий голод. У липні 1942 р. розпочалася оборона іншого великого міста – Сталінграда.

В серпні 1942 р. виникла загроза повного розгрому СРСР. Керівництво країни було змушене вживати надзвичайних заходів для мобілізації всіх людських сил і матеріальних ресурсів. Було суттєво збільшено тривалість робочого дня для працюючих на оборонних підприємствах, проводилися масові роботи із залу-

[20] Велика Вітчизняна війна – складова частина Другої світової війни. Українські історики використовують для її означення ще термін "Німецько-радянська війна". Російські історики не ставлять жодних сумнівів щодо загальнонародного і справедливого характеру цієї війни для народів СРСР і не піддають ревізії назву, яка закріпилася ще в радянську добу.

ченням цивільного населення для спорудження оборонних укріплень. Наказ Верховного Головнокомандувача № 227 покладав особисту відповідальність за відступ, дезертирство на командирів військових частин та політруків. Головною ідеєю цього наказу стали слова "Ні кроку назад". Наказ № 270 оголошував усіх командирів радянської армії, що здалися в полон, державними зрадниками.

Завдяки великим зусиллям солдатів та офіцерів, робітників на військових заводах, відступ радянських військ вдалося зупинити. Поступово РСЧА одержувала все більше нового озброєння. Активно СРСР почали з кінця 1941 р. допомагати США та Англія. Зростанню патріотизму серед росіян та інших народів СРСР сприяла політика німецьких окупантів. Вона супроджувалася тотальним терором, масовими вбивствами, пограбуваннями, расовою дискримінацією місцевого населення. Слов'яни проголошувалися "унтерменшами" – людьми другого сорту. Їм заборонялося відвідувати театри, кіно, кафе, користуватися магазинами, залізницею, громадським транспортом, здобувати освіту. А за таємним планом, відомим лише вищому керівництву Третього рейху, передбачалося знищення 40 % українців, 60 % росіян та поляків. Євреї, цигани та деякі інші національні меншини планувалося повністю знищити. Всі ті, які б вижили після руйнування радянських міст і сіл, мали перетворитися на рабів нових німецьких господарів. Певні привілеї на окупованих Німеччиною та її союзниками територіях здобували місцеві німці (фольксдойчі) та окремі етнічні й етнографічні групи[21]. Окупанти проводили й політику "Поділяй та володарюй", намагаючись протиставити окремі групи місцевого населення одна одній.

Відверто ворожа політика Німеччини щодо населення СРСР дуже швидко принесла свої результати. Якщо в перші місяці війни в полон потрапляли цілі радянські військові частини, то надалі випадки масового дезертирства стали рідкісним явищем. Бойові дії з кожним місяцем ставали все більш безкомпромісними та жорстокими.

[21] Наприклад, донські козаки були проголошені окремим народом. При німецькій армії навіть створювали спеціальні військові частини, сформовані з козаків. Очолив їх колишній царський та білогвардійський генерал Шкуро. У дещо кращому становищі, ніж решта населення СРСР, перебували мешканці Прибалтики, Західної Білорусії та Західної України, але вони теж зазнавали значного гніту, що зумовило появу тут у 1942 р. руху Опору.

Особливо важкою видалася зима 1942 – 1943 рр. У боях за Сталінград генерали М. Ватутін, К. Рокосовський та О. Єременко ціною героїзму і великих втрат серед бійців РСЧА змогли зупинити німецький наступ, а згодом і оточити величезну німецьку армію. Під Сталінградом німці втратили понад 700 тисяч солдатів убитими, більше 1 тисячі танків і майже 1,5 тисячі літаків. У полон потрапило 24 німецьких генерали і генерал-фельдмаршал Ф. Паулюс. Перемога радянських військ під Сталінградом започаткувала корінний перелом у ході війни. Співвідношення сил почало складатися на користь Радянського Союзу.

Після цього епіцентр бойових дій перенісся на Курську дугу. Тут з 5 липня до 23 серпня 1943 р. відбулася величезна битва. Німці в ній вперше використали нові танки – "Тигр", "Пантера", штурмові гармати "Фердинанд". Проте радянські війська значно переважали німецькі за кількістю танків та літаків і зуміли перемогти. Це був остаточний перелом у ході війни. Після нього німецькі війська тільки відступали. Одразу після Курської битви було звільнено Орел, Бєлгород, Харків, розпочалися бої за Дніпро. 6 листопада 1943 р. після тривалих боїв і великих втрат радянські війська ввійшли в Київ.

Перемоги на фронті були результатом самовідданої і важкої праці багатьох людей. Усе сільське і міське населення без жодних винятків віком від 14 років залучалося до роботи для оборони. Робочий день тривав 11 годин. З 1943 р. почалося промислове піднесення, було налагоджено масове виробництво нових літаків Ла-5, Як-1, Як-2, реактивних установок "Катюша". Під час оборони багатьох міст – Москви, Ленінграда, Тули, Харкова, Севастополя, Одеси, Керчі – жінки, підлітки, пенсіонери копали протитанкові рови (до 10 м глибиною), зводили укріплення. Масово залучалася дитяча та жіноча праця на заводах в далекому тилу, а також у сільському господарстві. Вони працювали для потреб оборони, заміняючи чоловіків, які в цей час воювали на фронті.

Радянський Союз уже під час Сталінградської битви одержав від США та Англії значну військову й продовольчу допомогу. В листопаді 1943 р. у Тегерані відбулася зустріч Сталіна з президентом США Ф. Рузвельтом та прем'єр-міністром Англії У. Черчіллем. Союзники домовилися розширити співпрацю у рамках антигітлерівської коаліції. Великобританія та США брали

на себе зобов'язання відкрити другий фронт проти німців у Європі. Вони також суттєво збільшили обсяг економічної допомоги СРСР.

6 червня 1944 р. американські та англійські війська висадилися на півночі Франції і відкрили другий фронт. Радянська армія тим часом зняла блокаду Ленінграда. Наприкінці січня 1944 р. у ході Корсунь-Шевченківської наступальної операції було звільнено більшу частину території України, а в липні – серпні 1944 р. під час операції "Багратіон" визволено Білорусію, Латвію, частину Литви і Польщі. У ході Львівсько-Сандомирської та Ясько-Кишинівської операцій радянські війська повністю звільнили територію СРСР від німецьких військ.

Упродовж січня – травня 1945 р. радянські війська визволили Польщу, Чехословаччину, Югославію, захопили Румунію, Болгарію, Угорщину, частину Австрії. Особливо запеклі бої відбувалися під Берліном. 8 травня 1945 р. німецьке військове командування підписало Акт про беззастережну капітуляцію (Гітлер застрелився 30 квітня), а 9 травня здався останній німецький гарнізон у Празі.

Важливе значення для повоєнного облаштування Європи мало проведення 4 – 11 лютого 1945 р. Ялтинської конференції за участі керівників СРСР, США та Великобританії. На ній було узгоджено питання остаточного розгрому Німеччини та її повоєнного політичного устрою і кордонів. На цій конференції Сталін підтвердив зобов'язання СРСР, взяті ще в Тегерані, щодо оголошення війни Японії після завершення боротьби з Німеччиною.

Зобов'язання Радянського Союзу щодо війни з Японією було підтверджено й на Потсдамській конференції керівників урядів СРСР, США та Великобританії, що відбулася 17 липня – 2 серпня 1945 р. у передмісті Берліна. Під час роботи цієї конференції було узгоджено питання повоєнного облаштування світу, створення Організації об'єднаних націй (ООН).

Радянсько-японська війна розпочалася 8 серпня 1945 р. Впродовж одного місяця радянські війська розгромили головні сухопутні військові частини Японії – Квантунську армію, звільнили Маньчжурію, міста Порт Артур та Дальній, Північну Корею, Сахалін, Курильські острови. Вже 14 серпня японські солдати почали масово здаватися в полон. Цьому сприяло й те, що 6 і 9 серпня американці скинули дві атомні бомби на японські міста Хіросіму й

Нагасакі. 2 вересня 1945 р. японський уряд підписав Акт про беззастережну капітуляцію.

Друга світова війна виявилася важким випробуванням для всього людства. В результаті війни Німеччина і Японія були повністю розгромлені. Німецько-радянська та радянсько-японська війни були складовими частинами Другої світової. На східному фронті Німеччина втратила 10 млн. своїх солдатів (80 % всіх втрат країни) і біля 75 % своєї військової техніки і гармат.

У Радянському Союзі, за різними оцінками, загинуло від 27 до 50 млн. військових і мирного населення. Було зруйновано третину всіх промислових підприємств та колгоспів держави. Всього впродовж 1939 – 1945 рр. на території СРСР було зруйновано майже 32 тис. підприємств, 98 тис. колгоспів, 4100 залізничних станцій, 36 тис. пунктів зв'язку, 6 тис. лікарень, 82 тис. шкіл, 334 вищих навчальних закладів, 43 тис. бібліотек, 427 музеїв, і 167 театрів. Сільське господарство країни втратило понад 7 млн. коней, 17 млн. голів великої рогатої худоби, десятки мільйонів свиней, овець, кіз, домашньої птиці. Значних руйнувань зазнали залізниці (знищено 65 тис. км залізниць, 13 тис. залізничних мостів, 15 тис. паровозів), автошляхи, торговельний флот. У ході бойових дій та внаслідок каральних операцій було повністю чи частково зруйновано і спалено 1710 міст і селищ, понад 70 тис. сіл.

Важливим результатом війни стала поява двополюсного світу: найважливішу роль почали відігравати США та СРСР. Вони ж очолили два блоки ворогуючих держав. Дипломатичне протистояння між ними тривало майже 50 років.

Повоєнна відбудова і розвиток СРСР (1945 – 1952 рр.). Відновлення радянської економіки розпочалося в надзвичайно складних умовах. Уже наприкінці травня 1945 р. Державний комітет оборони розпорядився перевести частину оборонних підприємств на випуск товарів для населення. Дещо пізніше було прийнято закон про демобілізацію значної частини армії. Країна поступово поверталася до мирного життя. З вересня 1945 р. всі функції з управління країною зосередилися в руках Ради Народних Комісарів (у березні 1946 р. перейменована на Раду міністрів СРСР).

У рамках перебудови економіки скорочувалася тривалість робочого дня до 8 годин, встановлювалися щорічні оплачувані

відпустки. В березні 1946 р. Верховна Рада СРСР затвердила план відновлення і розвитку економіки країни на 1946 – 1950 рр. Це було повернення до довоєнної практики п'ятирічних планів.

Найбільше відновлювальних робіт проводилося в Україні, Білорусії та Молдавії. Було відбудовано вугільну промисловість Донбасу, гіганти Запоріжсталь, Дніпрогес. Нові великі індустріальні підприємства споруджувалися на Уралі, в Сибіру, республіках Закавказзя, Середньої Азії – Усть-Каменогорський свинцево-цинковий комбінат, Кутаїський автомобільний завод, Рибінська та Сухумська гідроелектростанції. На старих підприємствах запроваджувалися нові технології. В цілому до 1948 р. було відновлено довоєнні обсяги промисловості, а до 1950 р. довоєнний рівень перевищено на 73 %. У 1949 р. СРСР зміг самостійно виготовити атомну бомбу. Вже після смерті Сталіна в 1954 р. у м. Обнінську було побудовано першу у світі атомну електростанцію. Однак і далі спостерігалися всі ті негативні явища, які були характерні для 1930-х рр. Суттєве покращення життя відбувалося лише в партійних працівників, тоді як основна маса населення перебувала у вкрай важких умовах. Більшість громадян СРСР сплачували великі податки, "добровільні" державні позики. Продовольство та промислові товари першої необхідності розподілялися за картками.

Відновлення сільського господарства супроводжувалося відновленням колгоспів та черговим масовим голодом у 1946 – 1947 рр. Досягнути довоєнного рівня заготівель зерна за життя Сталіна так і не вдалося. Постійно зростаючі податки лише розорювали колгоспи. Тому наприкінці першої повоєнної п'ятирічки відбулося укрупнення колективних селянських господарств.

У перші повоєнні роки кілька разів держава оголошувала зниження цін на споживчі товари. У 1947 р. було ліквідовано карткову систему. Тоді ж проведено грошову реформу.

Відновлення країни супроводжувалося утвердженням "культу особи" Сталіна, посиленням тоталітарного режиму. Ще в 1944 р. у віддалені регіони СРСР було депортовано цілі народи – чеченців, кримських татар та ін. за звинувачення у співпраці з німцями. В умовах відбудови економіки постійно відбувалися пошуки "винних" у зривах на виробництві. В 1946 р. Політбюро ЦК ВКП(б) організувало судову справу проти "шкідників". У наступні роки фабрикувалися кримінальні процеси над особами, що нібито

займалися шкідництвом в автомобілебудуванні, системі охорони здоров'я. Особлива увага відводилася "ворогам народу". В 1946 – 1948 рр. було організовано "трофейну справу" проти керівництва радянської армії. Серед заарештованих, а згодом розстріляних опинилися найвищі офіцери армії, люди з оточення маршала Г. Жукова. У 1949 р. керівники Ленінградської партійної організації, які користувалися повагою й авторитетом у ленінградців за свою мужність і самовідданність у роки блокади, були звинувачені у шкідництві й намірах розвалити партію. Серед заарештованих опинилися О. Кузнєцов – секретар ЦК ВКП(б), М. Родіонов – голова Ради міністрів РСФСР та ін. Одночасно було сфабриковано справу проти керівника Держплану СРСР М. Вознесенського. За аналогією з "ленінградською справою" в Грузії було сфабриковано "мегрельську справу" проти партійного керівництва республіки. Одними з останніх репресивних процесів, організованих Сталіном, стала "справа Єврейського антифашистського центру" у 1948 – 1949 р. та "справа лікарів" у 1952 р. Вони спрямовувалися насамперед проти євреїв, яких звинувачували у космополітизмі, відсутності патріотизму та намаганнях знищити керівництво СРСР.

Поразка Німеччини та її союзників, вагома роль СРСР у ході Другої світової війни докорінним чином змінили розстановку сил у світі. СРСР покінчив з міжнародною ізоляцією, характерною для довоєнного часу, і брав активну участь у врегулюванні міжнародних взаємин. За активної підтримки СРСР у семи країнах Центрально-Східної Європи до влади прийшли демократичні сили, суттєво зріс вплив місцевих комуністів. Упродовж 1946 – 1948 рр. в Албанії, Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччині, Угорщині та Югославії за втручання радянських функціонерів та військових було встановлено тоталітарні комуністичні режими під назвою "народної демократії". Нова політична система розглядалася як форма диктатури пролетаріату. Для координації діяльності режимів "народної демократії" в 1947 р. було створено наддержавну організацію Комінформбюро.

Між СРСР та країнами Центрально-Східної Європи укладалися договори про дружбу та взаємодопомогу. Аналогічні угоди були підписані з Німецькою Демократичною Республікою (НДР), Корейською Народно-Демократичною Республікою (КНДР), Китайською Народною Республікою (КНР). Згідно з досягнутими домовленостями, СРСР надавав переліченим країнам продовольчу,

технічну та фінансову допомогу, натомість у них за радянським взірцем відбувалася індустріалізація, колективізація, боротьба з релігією тощо.

В 1947 р., у зв'язку із висуненням США "плану Маршалла" щодо надання допомоги європейським країнам, які зазнали значних збитків у ході війни, взаємини СРСР із державами Західної Європи суттєво погіршилися. Останніми у 1949 р. було створено Північно-Атлантичний альянс (НАТО). До нього увійшли США, Канада та країни Західної Європи. Мета НАТО полягала в координації дій військових країн-учасниць на випадок війни з СРСР. У перші ж роки свого існування Альянс проводив агресивну зовнішню політику. Країни-учасниці НАТО намагалися використати спільні ресурси для придушення національно-визвольних рухів у своїх колоніях в Африці та Азії, поширити вплив на нейтральні держави – Грецію, Туреччину та ін. У відповідь 14 травня 1955 р. СРСР став ініціатором створення Організації Варшавського договору (ОВД). До останнього увійшли всі країни "народної демократії", окрім Югославії. Дещо раніше, в 1949 р. було створено економічну міжнародну організацію – Раду економічної взаємодопомоги (радянська альтернатива "плану Маршалла").

Намагання керівництва СРСР нав'язати країнам Центрально-Східної Європи свою модель політичного та соціально-економічного розвитку привело до погіршення стосунків між Радянським Союзом та Югославією.

Загалом повоєнна політика СРСР була непослідовною і суперечливою. З одного боку, роль країни у світі суттєво зросла, а з іншого – посилилася напруга у взаєминах між країнами. Розпочалася т. зв. "холодна війна" між СРСР та США. Одним з її проявів і результатів стала війна між Північною та Південною Кореєю у 1950 – 1953 рр. У ній на боці Південної Кореї взяли участь американські війська, а на боці Північної – китайська армія ("добровольці") та радянські льотчики й зенітники.

5 березня 1953 р. Сталін помер, а СРСР одержав можливість змінити свою і внутрішню, і зовнішню політику, суттєво ослабити командно-адміністративну систему.

Внутрішня і зовнішня політика СРСР у роки "хрущовської відлиги". Смерть Сталіна спричинила лібералізацію життя країни. Вже весною 1953 р. відбулися суттєві зміни серед

керівництва КПРС та СРСР. Центральний комітет Компартії очолив М. Хрущов. Головою Ради міністрів став Г. Маленков, міністром закордонних справ – В. Молотов, міністром внутрішніх справ – Л. Берія. Саме між ними розпочалася спочатку прихована, а згодом – і відкрита боротьба за владу. Всі вони були причетні до політики терору й масових репресій і водночас добре усвідомлювали необхідність демократизації життя, проведення певних реформ.

Першим критику політики Сталіна розпочав Г. Маленков. Він уже в березні 1953 р. виступив на засіданні ЦК КПРС із заявою про необхідність "припинити політику культу особи і перейти до колективного управління країною". Маленков пішов на обмеження пільг і зарплат для партійних функціонерів, що створило передумови для "двірцевого перевороту". Також він пропонував удвічі зменшити податки для села, списати недоїмки попередніх років, сприяти розвитку легкої та харчової промисловості, а також змінити податкову систему загалом. У зовнішній політиці він відстоював ідею "мирного співіснування двох систем" – капіталістичної та комуністичної. Маленков скасував заборону на поширення в країні іноземної преси, дозволив радянським громадянам вільно перетинати державні кордони, критикувати економічний стан у країні. Він же дозволив видавати паспорти колгоспникам, наказав припинити "справу лікарів" та "ленінградську справу", реабілітувати її фігурантів. Саме за розпорядженням Г. Маленкова, а не М. Хрущова, як помилково вважають більшість росіян, Кримську область було передано в підпорядкування Українській РСР.

У рамках курсу лібералізації в країні було оголошено амністію для ув'язнених. Її дією змогли скористатися переважно неповнолітні, кримінальні злочинці, а також репресовані колишні працівники НКВС. Амністія загострила криміногенну ситуацію в країні. До того ж у низці концтаборів у Норильську, Воркуті, Кенгирі політичні в'язні організували повстання.

Серед керівництва країною не було єдності. В результаті змови між Г. Жуковим та М. Хрущовим заарештовано Л. Берію та людей з його оточення. Міністра внутрішніх справ звинуватили у спробі здійснити державний переворот, реставрувати капіталізм, у співпраці з англійською розвідкою, а також у масових репресіях

1930 – 1940-х рр. Повідомлення про суд над Берією та про його страту мало значний суспільний резонанс.

На початку лютого 1955 р. група партійних функціонерів, очолювана М. Хрущовим, засудила Маленкова за "ревізіонізм" і усунула з поста голови Ради Міністрів. Подальше зміцнення влади Хрущова відбувалося поступово. Цьому сприяв XX з'їзд КПРС. Микита Сергійович виступив на ньому з доповіддю "Про культ особи і його наслідки", у якій піддав різкій критиці політику Сталіна, оприлюднив численні факти державних злочинів щодо населення СРСР, а також партійних діячів. З'їзд виявився доленосним для країни. Він знаменував собою пом'якшення цензури, реабілітацію багатьох вчених, діячів мистецтва і культури. Виступаючи на ньому, Хрущов підтвердив принцип можливості мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм. На з'їзді було визначено, що докорінні політичні та економічні перетворення в країні можуть відбуватися мирним шляхом, а не в результаті громадянських війн та революцій. Саме XX з'їзд КПРС розпочав т. зв. "хрущовську відлигу" – період в історії СРСР, який характеризувався деяким ослабленням тоталітаризму, розширенням свободи слова, відносною демократизацією політичного та громадського життя, великою свободою творчої діяльності.

Громадсько-політичне життя країни почало зазнавати змін. Насамперед було здійснено реформу системи правосуддя, розроблено й затверджено нове кримінальне законодавство. Значно розширювалися права союзних республік у галузі законодавства, судочинства, економіки. Республіканські Ради міністрів тепер самостійно могли приймати місцеві бюджети. Були зняті необґрунтовані звинувачення проти депортованих народів. Чеченці, калмики, інгуші, карачаївці, балкарці одержали можливість повернутися в рідні землі, що однак було заборонено радянським німцям. Заборона торкалася також депортованих мешканців Західної України та Західної Білорусії, кримських татар. Поряд із загальною лібералізацією життя в країні активно проводилися антирелігійні кампанії, масово закривалися церкви, молитовні будинки.

У 1957 р. М. Хрущов остаточно усунув політичних опонентів, серед яких були Г. Жуков, Г. Маленков, і продовжив курс десталінізації. Водночас відбувалося посилення його особистої влади, створювався "культ особи Хрущова".

У рамках реформаційної діяльності в 1959 р. було затверджено семирічний план розвитку країни. Наступні 1959 – 1965 рр. стали періодом бурхливого розвитку радянської економіки. Серед головних завдань семирічки був розвиток продуктивних сил країни, покращення рівня життя населення. Увага відводилася модернізації, запровадженню високотехнологічних виробництв, покращенню ситуації в сільському господарстві. Виступаючи на черговому з'їзді, М. Хрущов заявив про те, що сучасне йому покоління людей буде жити при комунізмі. Розпочалося "розгорнуте комуністичне будівництво". Виникли елементи внутрішньопартійної демократії.

"Хрущовська індустріалізація" позначилася перетворенням СРСР на світового лідера з видобутку нафти. Так, обсяги нафтовидобутку зросли більше, ніж у 2 рази. Було запущено в експлуатацію 10 нових нафтопереробних заводів. 20 % нафти продавали за кордон, де на виручені кошти закуповували устаткування, а з 1960 р. – і продовольство.

Бурхливо розвивалася енергетика. По всій території СРСР було споруджено десятки теплоелектростанцій – Заїнська, Троїцька, Новочеркаська, Косаківська, Киришська та ін., найбільшу в Сибіру Братську гідроелектростанцію, першу промислову атомну електростанцію в Білоярську.

Гонка озброєнь між СРСР та США, між ОВД та НАТО сприяла будівництву алюмінієвих заводів у Шелехові, Волгограді, комбінату "Северсталь".

Вагоме місце в радянській економіці цього періоду зайняв розвиток хімічної промисловості, що було викликане катастрофічним відставанням СРСР від Західної Європи, зокрема у сфері продукції споживчого призначення (пластмаси, хімволокна). В результаті в Уральсько-Поволзькому регіоні було побудовано низку нафтохімічних комбінатів. Паралельно відбулося істотне збільшення виробництва мінеральних добрив для сільського господарства.

Важливим елементом семирічки став випуск споживчих товарів для населення. Відповідно до гасла "Догнати і перегнати Америку…" відбувалися спроби забезпечити радянських громадян товарами першої необхідності – продовольством (насамперед м'ясом), одягом, взуттям, житлом, побутовою технікою, автомобілями. Символами тієї епохи стали 5 і 9 поверхові блочні будинки

(т. зв. хрущовки), автомобілі Москвич-410, Запорожець, ГАЗ-21. Серед безперечних досягнень СРСР періоду "хрущовської індустріалізації" став запуск першого штучного супутника Землі в 1957 р. та політ у космос першої людини в 1961 р. Першим радянським космонавтом став Юрій Гагарін.

Наслідки семирічки були дуже вагомі. Суттєво зросла чисельність міського населення. Національний доход підвищився на 53 %, виробничі фонди збільшилися на 91 %, промислова продукція – на 84 %, сільське господарство – на 15 %. Прибутки населення зросли на третину. Запроваджено зарплати й пенсії колгоспникам. Частково було вирішено житлову проблему. Одним із елементів семирічки стала грошова реформа 1961 р. Вона зміцнила радянську грошову одиницю, хоча й носила конфіскаційний характер.

Суттєво збільшено капіталовкладення у сільське господарство. Кілька разів піднімалися ціни на здану селянами державі продукцію. Було знижено податки з приватних селянських господарств. Встановлювалися тверді розцінки за виконані машинно-тракторними станціями роботи. Покращувалося технічне оснащення колгоспів. Із 1954 р. розпочалося освоєння цілинних земель на Південному Уралі, Західному Сибіру, Казахстані. Однак докорінного покращення ситуації так і не вдалося досягнути. Більшість заходів мали короткотерміновий позитивний ефект. Так, на освоєння нових земель кидалися кращі спеціалісти (агрономи, трактористи), техніка з районів традиційного землеробства, а також значна частина коштів, призначених для аграрного сектору економіки. За кілька років нові землі виснажувалися і рівень врожайності в них стрімко падав.

Суттєвим недоліком у сфері реформування агропромислового комплексу стало укрупнення сіл і ліквідація "неперспективних" населених пунктів. Силовими методами здійснювалося перетворення колгоспів у державні сільськогосподарські підприємства. На початку семирічки велася політика згортання селянських підсобних господарств, скорочення кількості худоби в населення. Непослідовність і непродуманість окремих рішень (наприклад, вирощування нерайонованих сортів кукурудзи, скорочення посівних площ під зернові) призвели до підвищення цін на м'ясо, масло, деякі інші продовольчі продукти. Відчувався їхній дефіцит. Результатом стали масові протести міського населення. Найбільшим з них був страйк

робітників у Новочеркаську в 1962 р., який завершився загибеллю десятків протестуючих.

Збереження адміністративних методів управління промисловістю сприяло посиленню екстенсивного характеру радянської економіки в цілому. Спроби змінити систему управління через створення раднаргоспів лише привели до порушення єдиної технічної та технологічної політики всередині промислових галузей.

Зовнішня політика СРСР у 1953 – 1965 рр. характеризувалася протиріччями. Насамперед Радянський Союз різко активізував свою діяльність на міжнародній арені. Стабілізувалися взаємини з країнами "народної демократії". Головним важелем тут виступала Рада економічної взаємодопомоги. Суттєво зросла допомога СРСР у будівництві промислових підприємств на території держав Центрально-Східної Європи.

Декларуючи лібералізацію зовнішньополітичного курсу, М. Хрущов розпорядився придушити повстання в Угорщині в жовтні 1956 р. Поряд із покращенням взаємин між СРСР та Югославією, встановленням тісного співробітництва між СРСР і Кубою, наприкінці 1950-х рр. істотно погіршилися стосунки з Китаєм.

Надзвичайно напруженими залишалися взаємини між СРСР та США. Розміщення радянських ракет з ядерними боєголовками на Кубі спричинило в 1962 р. т. зв. "карибську кризу". Розв'язати її й не допустити початку нової світової війни допомогли лише прямі переговори між президентом США Д. Кеннеді та М. Хрущовим.

Поряд з посиленням своєї військової присутності у світі, СРСР намагався проводити й політику скорочення озброєнь, заборони ядерної зброї. У 1963 р. у Москві відбулося підписання договору між СРСР, США та Великобританією про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космосі та під водою. Незабаром до цієї угоди приєдналося понад 100 країн.

Непослідовність внутрішньої і зовнішньої політики М. Хрущова викликала незадоволення широких верств населення, партійних функціонерів. Зрештою в жовтні 1964 р. партійні функціонери, користуючись відсутністю М. Хрущова на пленумі ЦК КПРС, зняли його з усіх посад. Так звершився період "хрущовської відлиги".

Курс на стабілізацію зовнішньої та внутрішньої політики СРСР. "Епоха застою". Відставка М. Хрущова розпочала відхід від лібералізації і згортання всіх розпочатих ним перетворень. До влади прийшли ініціатори зміни партійного курсу. Формально було оголошено про повернення до "ленінських принципів колективного керівництва". Першим секретарем ЦК КПРС (з 1966 р. – Генеральним секретарем) став Л. Брежнєв. Уряд очолив О. Косигін, який раніше керував Держпланом.

Серед нового керівництва не було єдності. Л. Брежнєв, скориставшись суперечностями між О. Косигіним, О. Шелепіним та М. Підгорним, усунув своїх колишніх соратників і призначив на ключові посади відданих йому людей – Ю. Андропова, М. Тихонова, М. Щолокова, К. Черненка, С. Цвигуна. О. Косигіна не було усунуто від влади, але його економічна політика повністю перебувала під контролем Брежнєва і всіляко гальмувалася.

Ідейною основою діяльності нової влади стала концепція "розвинутого соціалізму". Згідно з нею, "розвинутий соціалізм" трактувався як обов'язковий етап на шляху радянського суспільства до комунізму, коли було необхідно досягнути органічного поєднання всіх сфер суспільного життя. Існуючі в СРСР недоліки і кризові явища розглядалися як результат неодмінних протиріч, що виникають у процесі розвитку країни. Усуненню різних недоліків мала сприяти політика "вдосконалення" соціалізму.

Загалом у внутрішній політиці співіснували дві тенденції: демократична та антидемократична. Антидемократичну тенденцію намагався посилювати Л. Брежнєв. Під прикриттям боротьби з "волюнтаризмом Хрущова" відбувалася чергова реорганізація керівництва економікою. Було ліквідовано територіальну систему управління промисловістю та сільським господарством. Усувалися помилки і в аграрній сфері (зокрема селянам дозволили займатися особистим господарством).

Розпочався відхід від курсу десталінізації. Посилилася цензура. Важкі наслідки для радянської науки мало обмеження доступу науковців до іноземних та вітчизняних джерел інформації. На початку 1970-х рр. керівництво КПРС заявило про вирішення національного питання в Радянському Союзі і про остаточне формування нової історичної спільноти – радянського народу. Насправді ж у країні проходила русифікація національних меншин.

Особливого її впливу зазнавали етнічно близькі до росіян українці та білоруси. У відповідь, представники республік вимагали розширення мережі шкіл з викладанням на рідних мовах. Посилився громадський рух, спрямований на захист навколишнього середовища, збереження історичних та національних традицій. Керівництво СРСР розглядало зростання національної самосвідомості як прояв місцевого націоналізму.

Посиленню демократичної тенденції сприяло розширення прав і повноважень місцевих рад. Вони координували і контролювали діяльність підприємств, установ, колгоспів у галузі житлового будівництва, освіти, охорони здоров'я. Поряд із посиленням рад зростала активність громадських організацій на підприємствах та в установах.

Завдяки діяльності "добровольчих народних дружин", "виробничих нарад" створювалася видимість участі широких верств населення в управлінні виробництвом, охороні правопорядку. Насправді ж КПРС посилювала свої позиції в країні. Партійний та управлінський апарат у 1964 – 1985 рр. суттєво зріс. Так, лише кількість міністерств збільшилася з 29 до 160. У 1985 р. в СРСР налічувалося 18 млн. чиновників (7 % від всього населення країни).

У жовтні 1977 р. на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР було прийнято нову Конституцію країни. В ній утверджувалася концепція "розвинутого соціалізму", зміцнювалися позиції рад народних депутатів. Окремими статтями громадянам СРСР гарантувалися економічні та політичні права.

Економічний розвиток СРСР був більш прямолінійним, але, на жаль, у сторону деградації. У 1965 – 1970 рр. за ініціативою О. Косигіна здійснено низку перетворень. Головною їх метою було покращення продуктивності праці, інтенсифікація виробництва, ефективне використання природних ресурсів. Основною господарською одиницею тепер ставали окремі підприємства. Відновлювалася галузева система управління промисловістю, загальносоюзні, союзно-республіканські й республіканські міністерства та відомства. Зменшувалася кількість директивних планових показників (з 30 до 9). Розширювалася господарська самостійність підприємств. Вони на свій розсуд могли розпоряджатися прибутками і покращувати рентабельність виробництва.

У сільському господарстві закупівельні ціни на продукцію підвищувалися в 1,5 – 2 рази, запроваджувалася пільгова оплата

понадпланового врожаю, знижувалися ціни на запчастини й техніку, в сторону зменшення було переглянуто розміри подоходного податку.

Наслідки реформ Косигіна були доволі позитивні. У 1966 – 1979 рр. середньорічні темпи росту національного прибутку в СРСР складали 6,1 %, тоді як у США – лише 3,1 %, Великобританії – 2,2 %. Було реалізовано кілька великих господарських проектів – створено єдину енергосистему країни, впроваджено у виробництво автоматизовані системи управління. Високими були темпи житлового будівництва, розвитку соціальної сфери. Ріст економіки відбувався за рахунок разового використання резервів. Покращилося застосування основних фондів, на підприємствах впроваджували гнучкі системи матеріальних заохочень.

Упродовж восьмої (“золотої”) п’ятирічки 1966 – 1970 рр. було побудовано понад 1900 нових підприємств; серед них – Волзький автомобільний завод у Тольяті, Західно-Сибірський металургійний комбінат. Суттєво зросла протяжність нафто- та газопроводів, які з’єднали СРСР з країнами Європи.

Ослаблення політичних позицій О. Косигіна негативно відобразилося на курсі впроваджуваних ним реформ. Натомість посилювалася роль Держплану та командно-адміністративних методів управління економікою.

Відхід від “косигінських реформ”, затратні програми освоєння Сибіру й Далекого Сходу, масштабне переозброєння радянської армії, надання СРСР кредитів країнам “третього світу” в рамках боротьби за світове панування, посилювали кризові явища в радянській економіці. Характерно, що жоден з наступних п’ятирічних планів не був виконаний за жодним із показників.

Сільське господарство Радянського Союзу суттєво відставало за рівнем урожайності від країн Заходу. Так, у 1970 р. середній врожай по країні складав 15,6 ц/га, тоді як у США – 31,2 ц/га, Японії – 50,3 ц/га. На 1985 р. розрив збільшився, оскільки рівень врожаїв у СРСР знизився до 15 ц/га, у той час як у європейських країнах зріс. Не дивно, що з радянської пропаганди цього періоду зникло гасло “Догнати і перегнати Америку…”. Всю країну охопила стагнація, застійні явища, економіка розвивалася за екстенсивним сценарієм.

Суперечливою була зовнішня політика СРСР у 1964 – 1980 рр. У ній було кілька важливих напрямків: 1) взаємини з країнами

“народної демократії”; 2) взаємини зі США та іншими членами НАТО; 3) контакти з державами “третього світу” – Азії, Африки, Латинської Америки.

Керівники Радянського Союзу продовжували підтримувати прорадянські режими в Центрально-Східній Європі, Північній Кореї, Китаї, В’єтнамі, Кубі, комуністичні партії в країнах Західної Європи (особливо у Франції). Товарообіг між СРСР та країнами “народної демократії” постійно зростав. У структурі радянського експорту головне місце займали нафта, газ, електроенергія, руди, метали. Завозили до Радянського Союзу машини, обладнання, транспортні засоби (автобуси “Ікарус” з Угорщини, тролейбуси і трамваї з Польщі й Чехословаччини тощо).

У 1971 р. було схвалено Комплексну програму соціалістичної економічної інтеграції. Вона включала міжнародний розподіл праці, зближення економік держав РЕВ, розширення товарообігу між соціалістичними країнами. Для покращення фінансових розрахунків між членами РЕВ створено Міжнародний інвестиційний банк. За сприяння СРСР будували атомні електростанції у Болгарії, Німецькій демократичній республіці, десятки заводів-гігантів у всіх країнах “народної демократії”.

Політика “обмеженого суверенітету”, яку проводив СРСР, викликала щораз більший спротив серед широких кіл громадськості країн Центрально-Східної Європи. Одним із елементів цієї політики стало втручання Радянського Союзу у внутрішні справи Чехословаччини в 1968 р. За рішенням Л. Брежнєва і його найближчого оточення в цій країні було усунуто від влади прихильників демократизації політичного режиму, запровадження ринкових основ у економіці. В серпні 1968 р. війська СРСР, Болгарії, Польщі, НДР та Угорщини окупували Чехословаччину. Їхні дії були рішуче засуджені в Західній Європі, США і, навіть, в Югославії та Албанії.

Весною 1969 р. загострилися взаємини між СРСР та Китаєм. Мали місце військові зіткнення між радянськими та китайськими військами в районі річки Уссурі. Основні суперечки велися через острів Даманський. Конфлікт ледь не переріс у повномасштабну війну. Після цього Радянський Союз суттєво посилив свою військову присутність у регіоні. Було створено нові військові округи, збільшено чисельність радянських військ у Монголії. Критика китайського уряду продовжувалася в наступні роки.

Особливо негативно в СРСР сприймали реформи Ден Сяопіна, які були повторенням НЕПу за китайським взірцем.

У 1980 р., у відповідь на посилення незалежної профспілки "Солідарність", що виступала проти політичної та соціально-економічної кризи в Польщі, Радянський Союз готував військову інтервенцію. Однак комуністичний лідер цієї країни В. Ярузельський зміг утримати ситуацію під контролем.

У взаєминах між СРСР та капіталістичним світом в "епоху застою" відбувалася "політика розрядки". Дещо ослабло відкрите протистояння, яке набуло тепер прихованих форм. Налагодилися взаємини Радянського Союзу та Франції. У 1966 р. між двома країнами було укладено угоди в економічній сфері, розроблено проекти щодо спільного освоєння космосу. Президент Франції Ш. де Голль відвідав СРСР з дружнім візитом. Нормалізувалися також взаємини з Федеративною Республікою Німеччина, Італією. У 1969 р. з ініціативи СРСР Генеральна Асамблея ООН схвалила договір про непоширення ядерної зброї.

Істотно покращилися торговельні та дипломатичні зв'язки СРСР з Великобританією, США та Японією. У 1972 р. між Радянським Союзом і Сполученими Штатами було досягнуто домовленостей про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1). Кульмінацією "політики розрядки" стала Нарада з безпеки та співробітництва у Європі, що відбувалася в 1975 р. у Хельсінкі. На ній представники 33 найвпливовіших світових країн підписали Декларацію принципів взаємин і співробітництва між країнами, в якій ішлося про необхідність дотримання в міждержавних стосунках принципу суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, мирного вирішення суперечок, дотримання прав людини. Визнавалася непорушність кордонів повоєнної Європи.

Вже наприкінці 1970-х рр. "політика розрядки" змінилася черговою гонкою озброєнь. Спроби якось обмежити її в 1978 та в 1982 рр. завершилися невдало.

З країнами "третього світу" СРСР налагоджував дипломатичні контакти, надавав їм значну економічну та науково-технічну допомогу. Основною метою Радянського Союзу при цьому було поширити свій політичний та економічний вплив у Азії, Африці та Латинській Америці, чи зменшити там вплив США та їхніх союзників. У низці випадків такі намагання призводили до появи локальних військових конфліктів та повномасштабних війн. Так, не

без втручання СРСР і комуністичного Китаю в 1965 – 1973 рр. відбувалася громадянська війна у В'єтнамі, що супроводжувалася діями США на боці прокапіталістичного уряду Південного В'єтнаму. Радянські радники і військові спеціалісти брали участь у військових конфліктах в Нікарагуа, Ефіопії, Анголі, сирійсько-ізраїльських війнах.

Особливо важкі наслідки для СРСР мало введення радянських військ у Афганістан у грудні 1979 р. на прохання місцевих комуністів. Воно супроводжувалося падінням міжнародного престижу країни, погіршенням взаємин зі США. Американський парламент відмовився продовжити політику обмеження гонки ядерних озброєнь. Радянський Союз виявився втягнутим у затяжну десятирічну боротьбу з моджахедами й міжнародними ісламістськими терористичними організаціями.

Загалом політика Л. Брежнєва щодо країн "третього світу" піддається зараз критиці більшості політичних сил Росії, оскільки виявилася провальною, адже Радянському Союзові не вдалося закріпитися на Близькому Сході, у Афганістані, Латинській Америці, Африці. Навпаки, СРСР в очах світової спільноти перетворився на агресора, "імперію зла".

Термін "застій" вперше прозвучав у доповіді М. Горбачова на XXVII з'їзді КПРС. Досить швидко він поширився в науковій літературі. Зазвичай ним називають період в історії СРСР від моменту приходу до влади Л. Брежнєва і до початку перебудови. Більшість дослідників радянського періоду стверджують, що в цей час не було серйозних потрясінь у політичному житті країни, існувала соціальна стабільність і відносно високий рівень життя.

За словами італійського історика Дж. Боффа, в епоху застою СРСР досяг апогею свого розвитку, домігся ядерного паритету зі США і був визнаний супердержавою. Чисельно зріс середній клас, а побутова техніка, автомобілі стали доступні для значної частини населення. Доступність житла, медичного обслуговування та вищої освіти були безпрецедентними за радянськими мірками.

Критики радянської системи підкреслюють, що в цей час залежність від експорту корисних копалин привела до відсутності необхідних реформ в економічній сфері. Вже з середини 1970-х рр. ріст невидобувних галузей економіки суттєво зменшився. СРСР почав стрімко відставати від західного світу у високотехнологічних розробках, погіршувалася якість промислової та сільсько-

господарської продукції, збільшувалася неефективність виробництва та понижувалася продуктивність праці. Особливо погіршилося становище сільського господарства. Країна витрачала значні кошти на закупівлю продовольства за кордоном[22]. Значно зросла корупція. Порівняно з "хрущовською відлигою" посилилося переслідування інакомислення.

Стрімке зростання світових цін на нафту в 1970-х рр. змінилося до середини 1980-х рр. їхнім стрімким падінням. Негативні тенденції в економіці посилювалися зростанням технічного та технологічного відставання від капіталістичних країн.

"Епоха застою" не завершилася зі смертю Л. Брежнєва. У листопаді 1982 р. КПРС, а, отже, і всю країну, очолив Ю. Андропов – багаторічний голова Комітету державної безпеки (КДБ), активний борець із дисидентами та національними рухами, один з ініціаторів радянської інтервенції в Чехословаччину в 1968 р. та Афганістан у 1979 р.

Ю. Андропов був байдужим до розкоші, не терпів хабарництва та казнокрадства. У принципових питаннях дотримувався жорсткої консервативної позиції. В перші місяці свого правління він оголосив курс на соціально-економічні перетворення, які, однак, звелися до адміністративних заходів, посилення дисципліни серед партапарату, боротьби з корупцією серед правлячої верхівки. Однак політична та економічна система залишалася незмінною, а ідеологічний контроль проти інакомислячих суттєво посилився. У зовнішній політиці наростала конфронтація зі США та НАТО.

У лютому 1984 р. Ю. Андропов помер, а СРСР на 13 місяців очолив 73-літній К. Черненко. За визначенням окремих істориків, на той час він "не мав уже ні фізичних, ні духовних сил для того, щоб керувати країною". Керувало насправді його найближче оточення. Чіткої програми виходу з кризи розроблено не було. Натомість і далі складалися плани екстенсивного розвитку країни, високозатратні утопічні проекти: мала зростати кількість заводів з морально застарілим обладнанням, розроблялися питання повернення річок Сибіру в Середню Азію. Серед позитивних ініціатив були намагання реформувати школу та збільшити роль профспілок.

[22] У 1967 р. на закупівлю зерна закордоном СРСР витратив 50,2 тонн золота, а в 1972 р. – 458,2 тонни. Надалі такі витрати продовжували зростати.

У зовнішній політиці період правління К. Черненка був продовженням лінії попередників.

К. Черненко фактично припинив справи про корупцію серед керівництва КПРС, спрямовані проти М. Щолокова, дочки колишнього генерального секретаря Г. Брежнєвої та ін. Лише окремі справи продовжували розслідуватися і були доведені до судів. Натомість переслідувань почали зазнавати незалежні музичні виконавці, національні самодіяльні гуртки.

Зі смертю К. Черненка 10 березня 1985 р. завершилася "п'ятирічка великих похоронів", коли загалом померло три генеральні секретарі і ще 4 члени Політбюро ЦК КПРС. Так завершилася й "епоха застою".

Вже впродовж 1984 р. кризові явища в СРСР стали очевидними навіть для широких верств населення. На початок 1985 р. рівень злочинності порівняно з 1965 р. зріс удвічі, кількість крадіжок і хабарництво – втричі. На 80 % збільшилася кількість самогубств. У 1965 – 1985 рр. у 7 разів зросло споживання спиртних напоїв. Символом моральної деградації радянської армії стала дідівщина. Суттєво погіршилася демографічна ситуація в країні. Рівень народжуваності майже зрівнявся з рівнем смертності. Демографічна криза серед населення трьох слов'янських республік погіршувалася з року в рік і дала підстави науковцям говорити про т. зв. "російський (слов'янський) хрест", коли крива народжуваності пересіклася з кривою смертності. В СРСР зросла питома вага неслов'янського населення за рахунок вихідців із Середньої Азії та Кавказу. Це загострювало й до того не просту ситуацію міжнаціональних взаємин.

Посилення протиріч у внутрішній і зовнішній політиці СРСР в 1985 – 1991 рр. Перебудова. Упродовж 1982 – 1984 рр. відбулося поповнення Політбюро ЦК КПРС молодими й енергійними реформаторами. Окремі з них користувалися підтримкою Ю. Андропова. У березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М. С. Горбачова, а Раду міністрів СРСР очолив М. Рижков. Обоє були представниками молодого покоління в партійному керівництві й добре усвідомлювали нагальну потребу проведення реформ.

Новими лідерами майже одразу було висунуто ідею "оновлення соціалізму" та "прискорення соціально-економічного

розвитку країни". При цьому враховувався досвід часів правління М. Хрущова. Тоді, як відомо, проведення економічних реформ гальмувалося відсутністю політичних змін. М. Горбачов пропонував провести насамперед політичні, а вже потім економічні перетворення. Оновлення суспільства вбачалося ініціаторами реформ у поєднанні соціалізму та демократії. До складу Політбюро ЦК КПРС було включено нових людей, прихильників ідей Генерального секретаря – І. Лігачова, В. Чебрикова, Е. Шеварднадзе, С. Соколова. Керівні посади зайняли також Б. Єльцин та О. Яковлєв. Натомість було усунуто противників Горбачова – Г. Романова, М. Тихонова, В. Грішина, Д. Кунаєва, Г. Алієва та ін. Кадрові перестановки особливо активно відбувалися впродовж 1985 – 1986 рр. Загалом склад Політбюро було оновлено на дві третини, на 60 % змінено керівників областей, на 40 % – членів ЦК КПРС. Відбулися кадрові зміни в керівництві Держплану СРСР, Міністерстві внутрішніх справ, Міністерстві закордонних справ. Лише після цього було офіційно оголошено про зміну політичного та економічного курсу країни і розпочалося проведення реформ.

Вагоме значення для проведення перетворень мав виступ М. Горбачова на XXVII з'їзді КПРС у березні 1986 р. Генсек оголосив про розширення гласності, без якої не можлива політична демократія та творчість мас, їх участь в управлінні державою. Майже одразу після завершення роботи з'їзду було розширено права засобів масової інформації щодо висвітлення існуючих у країні проблем. У низці видань змінилися головні редактори. До кінця 1986 р. почали друкувати раніше заборонені літературні твори, демонструвати в кінотеатрах вилучені раніше з прокату фільми. Появилися нові газети та журнали.

Упродовж 1986 р. змінилося керівництво більшості творчих спілок країни (Спілки кінематографістів, Спілки письменників і т. д.). 4 вересня 1986 р. було обмежено цензуру, а 25 вересня 1986 р. спеціальною постановою ЦК КПРС вирішено припинити заглушувати передачі низки іноземних радіостанцій ("Голос Америки", "Бі-Бі-Сі"). У 1987 р. розпочала свою роботу спеціальна комісія, яка зайнялася переглядом літератури зі спецсховищ з метою її передачі у "відкриті" фонди бібліотек та архівів.

Новий курс країни одержав назву "перебудова". Він передбачав господарчі, політичні та соціальні перетворення. Однак деякий час, окрім названих кроків уряду, ніяких суттєвих змін у

житті країни не відбувалося. До січня 1987 р. реформи підмінялися широким громадським обговоренням нового державного курсу. Для цього створювалися спеціальні гуртки, проводилися мітинги, дискусії і т. д. Активну участь у пропаганді реформ брав особисто М. Горбачов.

Перші зміни в сторону демократії розпочалися у ході підготовки Пленуму ЦК КПРС у січні 1987 р. Вперше звична радянська практика, коли кандидатів Пленуму призначали зверху, була замінена виборами по всій партійній вертикалі. На самому Пленумі М. Горбачов виступив з доповіддю "Про перебудову і кадрове питання в партії". Він закликав перетворити КПРС із державної структури у справжню політичну партію, дозволити висувати на керівні посади в країні безпартійних, розширити внутрішньопартійну демократію, повноваження і функції місцевих та республіканських Рад, провести вибори до Рад на альтернативній основі. Виступ Горбачова і рішення Пленуму сприяли проведенню влітку 1987 р. перших в історії країни альтернативних виборів до Рад.

У рамках політики гласності в засобах масової інформації розгорілася кампанія критики злочинних дій та корупції серед партійного керівництва низки республік, областей, районів. Одними з перших у статті В. Овчаренка "Кобри над золотом" у газеті "Правда" були оприлюднені матеріали слідства про різноманітні злочини керівництва Узбецької РСР. Аналогічні публікації незабаром появилися в багатьох регіональних газетах.

Паралельно з висвітленням проблеми корупції вирішувалося питання реабілітації політичних опонентів Сталіна, репресованих у 1930 – 1950-х рр. селян, представників інтелігенції, депортованих народів, дисидентів. Уже в грудні 1986 р. із заслання до Москви повернувся відомий дисидент А. Сахаров. Згодом з ув'язнення було звільнено понад 140 дисидентів. Вони активно включалися у політичне життя країни, вимагали поглиблення реформ.

Процеси демократизації набули незворотного характеру після проведення в червні – липні 1988 р. XIX Всесоюзної партійної конференції КПРС. На ній вперше з 1924 р. делегати висловлювали свої думки, дозволяли собі критикувати партійне керівництво. Робота конференції транслювалася по телебаченню і одержала підтримку в суспільстві. З ініціативи Горбачова делегати схвалили проведення політичної реформи. Було прийнято принципове

рішення про проведення альтернативних виборів депутатів Рад усіх рівнів. Висуватися кандидатами могли всі бажаючі. Створювався новий демократичний орган – З'їзд народних депутатів СРСР. Із його членів вибиралася Верховна Рада СРСР – постійно діючий парламент. Аналогічні державні структури створювалися і в республіках. Демократизація не була повною, оскільки передбачалося закріпити за представниками КПРС третину всіх депутатських місць. Комуністи залишали за собою право претендувати й на інші місця. У рамках політичної реформи в 1990 р. було створено посаду президента Радянського Союзу, який обирався на З'їзді народних депутатів. Ним став М. Горбачов. У результаті проведення перших демократичних виборів до Верховних Рад різних рівнів було обрано значну кількість колишніх дисидентів та прихильників радикальних реформ – Б. Єльцина, А. Сахарова, О. Собчака, Ю. Афанасьєва та ін.

З самого початку свого правління М. Горбачов намагався проводити економічні та соціальні перетворення. Одним з перших його кроків було розгортання антиалкогольної кампанії. Вона розпочалася 17 травня 1985 р. з постанови ЦК КПРС. Було підвищено роздрібні ціни на алкогольні вироби. Як і всі позитивні починання в СРСР, антиалкогольні заходи дуже швидко набули рис абсурду і не вирішили питання алкоголізму, а навпаки суттєво його загострили. В країні великих масштабів досягли самогоноваріння, отруєння неякісним алкоголем. У південних регіонах масово вирубувалися виноградники. В результаті боротьби з пияцтвом виробництво горілки й вина в країні зменшилося у два рази. Були й позитивні наслідки – зросла тривалість життя і народжуваність, скоротилася смертність, знизився рівень злочинності. Однак переважали негативні: різко зменшилися бюджетні надходження (до 40 % доходів бюджету надходило саме від продажу алкогольних виробів), серед населення поширювалися наркоманія та токсикоманія. Зрештою в 1988 р. антиалкогольну кампанію було припинено.

Крахом завершилася й боротьба уряду з "нетрудовими доходами". На практиці вона зводилася переважно до переслідування колгоспників і городян, які вирощували фрукти та овочі на продаж, репетиторів, таксистів та інших дрібних підприємців.

Тим часом економічна ситуація в Радянському Союзі стрімко погіршувалася. Державний бюджет виконувався зі значними

труднощами. Серед причин цього явища було суттєве зниження світових цін на нафту й газ (бариль нафти подешевшав з 30 доларів до 10). У 1986 р. прибутки бюджету від продажу нафти скоротилися на 30 % порівняно з попереднім роком.

Керівництво країни оголосило про початок "прискорення" розвитку економіки, суттєве збільшення випуску товарів народного споживання. Наголос робився на технічне переобладнання і модернізацію виробництва в легкій та харчовій промисловості. Для проведення економічних реформ було розроблено програми "Інтенсифікація-90" та "Житло-2000". Окремі заходи, які здійснювалися в рамках програм мали позитивні наслідки. Зокрема низкою законів було легалізовано приватну торгівлю, кооперативи. У січні 1987 р. Рада міністрів СРСР дозволила створення спільних підприємств за участю іноземного капіталу. У червні того ж року більшість підприємств країни було переведено на госпрозрахунок. Відбувся перерозподіл повноважень між міністерствами та підприємствами на користь останніх. Продукція, виготовлена після виконання держзамовлення, могла реалізовуватися виробниками за вільними цінами. Зменшувалася кількість міністерств і відомств. Дозволялося створення приватних банків.

Позитивні наслідки реформ нівелювалися великими державними витратами і появою дефіциту бюджету. СРСР витрачав значні кошти на війну в Афганістані, ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (26 квітня 1986 р.). Знижувалися прибутки від продажу алкоголю, нафти, газу. Сподіваючись на швидке покращення ситуації, М. Горбачов почав брати кредити у країн Західної Європи. В результаті державний борг зріс удвічі, золотовалютний запас країни зменшився в десять разів[23]. Невелике зростання радянської економіки змінилося спадом на 11 %. Уряд був змушений згорнути соціальні програми.

Модернізація соціальної та економічної сфер відбувалася в умовах подальшої демократизації радянського суспільства. М. Горбачов став ініціатором змін у взаєминах церкви й держави. Відбулося кілька зустрічей Генсека з представниками різних релігійних конфесій. У результаті було легалізовано діяльність Католицької церкви, Української Греко-Католицької Церкви, протестантських церков у Прибалтиці. Особливого розмаху набуло святкування у 1988 р. 1000-літнього ювілею хрещення Русі. По

[23] Борги СРСР і перших урядів Російської Федерації було ліквідовано лише у 2006 р.

країні реєструвалися нові релігійні общини, відкривалися духовні навчальні заклади, зросла кількість релігійної літератури. У рамках демократизації суспільства відбувалося повернення віруючим раніше відібраних культових споруд та церковного майна. Своєрідним підсумком політики СРСР в релігійній сфері стало прийняття закону "Про свободу совісті".

З самого початку проведення "перебудови" влада зіштовхнулася із проблемою наростання національних рухів у республіках. Уже в грудні 1986 р. у Казахстані відбулися масові демонстрації казахської молоді, обуреної відставкою Д. Кунаєва і призначенням на посаду керівника республіки росіянина Г. Колбіна. Ці виступи досить швидко було придушено. Але з кожним місяцем протести на національній основі посилювалися.

У серпні 1987 р. розпочався Нагірно-Карабахський конфлікт між вірменами та азербайджанцями. Його теж спричинили помилки в кадровій політиці партії. Посиленню мітингів та демонстрацій у Вірменії та Азербайджані сприяла позиція центральних засобів масової інформації, що назвали мітингувальників "екстремістами" та "націоналістично налаштованими особами". В результаті у протестах взяли участь до 1 млн. осіб. Конфлікт поступово загострювався, а 27 – 29 лютого 1988 р. переріс у масові погроми з проявами етнічного насильства, внаслідок чого лише в місті Сумгаїт загинули десятки людей. У наступні два роки в регіоні продовжувалися погроми, відбувалися депортації населення окремих сіл. Ситуацію не змогло стабілізувати навіть запровадження надзвичайного стану. Конфлікт переріс у збройне протистояння і став одним із каталізаторів розпаду СРСР.

Наростання національних протиріч активно відбувалося і в прибалтійських республіках. Перші масові протести радянської влади в Прибалтиці відбулися в столиці Естонії Таллінні 23 серпня 1987 р. під час відзначення чергової річниці пакту Молотова-Ріббентропа. Вже через місяць у цій республіці було розроблено програму досягнення економічної автономії у складі СРСР. На підтримку таких ініціатив відбувалися масові мітинги У квітні 1988 р. створено політичну організацію Народний фронт Естонії, що виступав за відокремлення республіки від СРСР. Вперше ця ідея була відкрито проголошена під час проведення фестивалю "Пісня Естонії" в Таллінні 11 вересня 1988 р. На ньому були присутніми майже третина всіх жителів республіки (понад 300 тис.).

У червні 1988 р. в Литві було створено “Литовський рух за перебудову” (“Саюдіс”). Незабаром і ця організація оголосила своїм основним завданням здобуття незалежності своєї республіки.

Масові протести відбувалися в західноукраїнських та західнобілоруських землях, що було теж зумовлено відзначенням роковин підписання пакту Молотова-Ріббентропа. Незабаром національні протести охопили всю Україну. За зразком прибалтійських республік тут теж було у 1989 р. створено організацію “Народний рух України за перебудову”.

Серед основних вимог учасників національних виступів були негайне “припинення русифікації”, призначення на керівні посади в республіках місцевих представників, надання республікам економічної автономії. Протести ставали дедалі масовішими і зрештою повністю вийшли з-під контролю ЦК КПРС і керівництва СРСР. Це продемонстрували зіткнення протестуючих з міліцією та військами у Грузії, Литві, Латвії, початок війни між Вірменією та Азербайджаном. Почався процес суверенізації республік. У листопаді 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР прийняла поправки до своєї конституції, якими закріплювали пріоритет республіканського законодавства над загальносоюзним. Було проголошено Декларацію про суверенітет Естонії. Через кілька днів аналогічні законодавчі ініціативи були схвалені у Литві, а в травні 1989 р. – у Латвії, грудні 1989 р. – Азербайджан, упродовж 1990 р. – більшість республік, у т. ч. й Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (12 червня 1990 р.). Особливо активно процеси здобуття незалежності відбувалися у Прибалтиці, Вірменії, Грузії, Молдавії. У квітні 1991 р. Верховна Рада РСФСР запровадила посаду президента Росії і призначила перші президентські вибори. 12 червня 1991 р. ним було обрано Б. Єльцина.

Посиленню процесів дезінтеграції СРСР сприяло поступове погіршення економічної ситуації в країні. Лише до літа 1990 р. було розроблено економічну антикризову програму. Вона передбачала поступовий перехід до ринкової економіки, за умов збереження державного сектора. Автором цієї програми став голова Ради міністрів СРСР М. Рижков. Її піддавали критиці керівники РСФСР Б. Єльцин та І. Сілаєв, які підтримували програму “500 днів”, розроблену заступником голови Ради міністрів СРСР Г. Явлінським. Остання передбачала проведення приватизації державного

майна, запровадження ринкових цін, індексацію зарплат, надання автономії республікам у питаннях управління економікою.

М. Горбачов віддав перевагу найбільш консервативній програмі, розробленій міністром фінансів В. Павловим. У рамках її реалізації в січні 1991 р. було проведено грошову реформу: обмінювалися купюри номіналом 50 і 100 карбованців зразка 1961 р. на нові. Реформа носила конфіскаційний характер (одна особа могла обміняти не більше тисячі карбованців). Замість того, щоби завдати удару по "тіньовій економіці", проведений захід налаштував населення проти керівництва країни, посилив народне невдоволення.

У рамках програми В. Павлова у квітні 1991 р. відбулося підвищення цін у 3 – 5 разів на всі продовольчі та промислові товари. Зарплати робітникам і селянам було збільшено лише на 20 – 30 %. Після цього в країні почала визрівати продовольча криза. Одночасно у 2 – 4 рази зросла вартість комунальних послуг. Це лише загострило соціальну напругу в країні. З весни 1991 р. СРСР охопили страйки шахтарів, металургів, у яких взяло участь понад 1 млн. осіб. Уряд був змушений запровадити талони на продукти харчування, одяг, взуття, побутову техніку. Символом епохи стали величезні черги людей до магазинів.

Особливості внутрішньої політики М. Горбачова позначилися й на зовнішніх діях СРСР. У 1985 р. міністром закордонних справ СРСР став Е. Шеварднадзе. Він був реалізатором політики примирення із країнами Західної Європи та США. Новий зовнішньополітичний курс одержав назву "нового політичного мислення". Для нього були притаманні кілька головних принципів: пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими; відмова від висновку про розкол світу на два ворогуючі політичні табори; відмова від силового розв'язання міжнародних суперечок; відкидання ідеї боротьби в ім'я "світової революції"; спрямування політики всіх країн світу на вирішення проблем екології, охорони здоров'я, харчування.

М. Горбачов намагався примиритися з Заходом, щоб зменшити військові витрати країни. Він став автором цілої низки ініціатив із роззброєння. Істотно покращилися взаємини між СРСР та США. Впродовж 1985 – 1991 рр. відбулося кілька зустрічей керівників обох країн. У результаті було досягнуто домовленостей про ліквідацію в Європі радянських та американських ракет середньої

та малої дальності, запровадження мораторію на випробування ядерної зброї, про виведення радянських військ із Афганістану, Німецької Демократичної Республіки та про невтручання СРСР у процес об'єднання Німеччини. Такі заходи дозволили суттєво зменшити військові витрати. Вони знайшли підтримку серед світової громадськості. Негативним наслідком зовнішньополітичних домовленостей стало зменшення фінансування оборонної промисловості, що зумовило скорочення виробництва низкою заводів, зростання безробіття. Частина партійного керівництва розцінювала дії М. Горбачова як зраду ідей Леніна.

Суттєві зміни відбувалися й у взаєминах СРСР з країнами "народної демократії". В Центрально-Східній Європі у другій половині 1980-х рр. активізувалися процеси демократизації. Попри спроби комуністичного керівництва окремих країн заручитися підтримкою СРСР у придушенні виступів опозиції, М. Горбачов заявив про невтручання у внутрішні справи держав Організації Варшавського Договору. Новий зовнішньополітичний курс СРСР з критикою сприйняли керівники НДР, Румунії та Польщі.

Впродовж 1988 – 1989 рр. у країнах Центрально-Східної Європи відбулася зміна керівництва, а згодом і суспільно-політичної системи. У 1990 р. НДР та ФРН об'єдналися в єдину Німеччину. Весною 1991 р. припинили діяльність Рада Економічної Взаємодопомоги та Організація Варшавського Договору. Радянські війська виводилися з країн колишньої "народної демократії". В результаті рівень економічної і політичної співпраці СРСР з країнами Центрально-Східної Європи різко зменшився.

Паралельно відбувалася нормалізація взаємин Радянського Союзу з країнами Південної та Південно-Східної Азії. Виведення радянських військ із Афганістану та Монголії сприяло налагодженню співпраці між СРСР і Китаєм. Покращилися взаємини з Південною Кореєю, Ізраїлем, В'єтнамом.

Упродовж 1990 – 1991 рр. керівництво СРСР схвалило низку законів відповідно до норм міжнародного права щодо захисту прав і свобод людини. Символом нової зовнішньої політики Радянського Союзу стало невтручання у локальні конфлікти, зокрема у війну в Перській затоці.

М. Горбачов усвідомлював небезпеку наростання не вдоволення внутрішньою та зовнішньою політикою його уряду серед населення і, особливо, серед керівництва КПРС. Тому ним було

ініційовано переговори з керівниками союзних республік з питання підписання договору про реорганізацію СРСР. Всі учасники переговорів підтримали його ідею. Проект Горбачова передбачав створення Союзу Суверенних Держав як демократичної федерації рівноправних суверенних республік. Було вироблено проекти реформ органів влади країни та нової конституції. Підписання договору було заплановане на 20 серпня 1991 р.

Проте в ніч на 19 серпня 1991 р. група державних діячів усунула Горбачова від влади. Було оголошено про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, або ж російською мовою – ГКЧП). До його складу ввійшли віце-президент Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов та інші. В країні було оголошено надзвичайний стан, заборонено проводити мітинги, демонстрації, запроваджувалася цензура. Метою учасників ДКНС було відновлення системи, яка існувала в СРСР до 1985 р.

Спроба державного перевороту викликала опір широких верств населення. Опозицію очолив президент РРФСР Б. Єльцин. Епіцентром протистояння стала Москва. На заклик Єльцина відгукнулися демократично налаштовані росіяни. В результаті президенту Росії були підпорядковано всі загальносоюзні органи виконавчої влади, розташовані на території республіки. Проти ДКНС виступили й військові. Вже 22 серпня заарештували всіх організаторів перевороту, а КПРС була заборонена.

Події 19 – 22 серпня 1991 р. суттєво прискорили процес розпаду Радянського Союзу. Вже 24 серпня про незалежність України оголосила Верховна Рада республіки. В наступні дні аналогічно вчинили парламенти інших радянських республік. 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі керівники Росії (Б. Єльцин), України (Л. Кравчук) та Білорусії (С. Шушкевич) підписали документ про припинення дії союзного договору 1922 р. і про остаточну ліквідацію всіх державних структур колишнього Союзу. Натомість створювалася Співдружність Незалежних Держав – конфедерація країн з координуючими функціями і без будь-яких спільних законодавчих, виконавчих чи судових органів. Незабаром до Біловезької угоди приєдналося ще вісім колишніх республік. Від участі в СНД відмовилися Литва, Латвія, Естонія, а також Грузія. 25 грудня 1991 р. М. Горбачов оголосив про свою відставку з

посади президента Радянського Союзу. СРСР припинив існування. Так закінчилася ще одна епоха в історії Росії.

Серед істориків, політологів, публіцистів немає єдиної точки зору щодо перебудови. По-різному оцінюються плани керівництва СРСР, називаються й різні причини їхнього провалу, не кажучи вже про оцінку наслідків. Серед російських науковців усе більш популярною стає концепція, за якою перебудова стала підґрунтям для захоплення державної власності радянською партійною "елітою", що була більше зацікавлена у "приватизації" держави, ніж у її збереженні. В рамках цієї теорії стверджується, що курс на розвал СРСР партійною номенклатурою було взято ще в часи М. Хрущова, а ніхто з партійних діячів насправді не бажав вільної ринкової економіки.

Низка російських публіцистів (В. Широнін, С. Кара-Мурза) вбачають у перебудові результат діяльності західних спецслужб, які за допомогою розгалуженої мережі агентів і зовнішнього впливу вміло використали прорахунки в економічному та державному ладі СРСР для ліквідації всього соціалістичного табору. Противники цієї теорії вказують, що "агентами" Заходу можна назвати більшість представників радянського політикуму. Навіть зараз, 20 років після розпаду СРСР, частка колишніх керівників КПРС всесоюзного, республіканського, обласного та районного рівнів серед управлінців у державах, що виникли в 1991 р., складає понад 80 %.

Українські політологи (К. Лінецький та ін.) дотримуються думки, що перебудова була спробою надати радянському режимові людське обличчя. Вона стала "необачним експериментом компартійного романтика збудувати чергову утопію", без урахування законів економічного і соціального розвитку, національної психології народів СРСР. Вона створила передумови для національного відродження в республіках і стала першим перехідним етапом на непростому шляху до демократії.

По-різному оцінюють і особу М. Горбачова. Авторитетною зараз є думка Д. Фурманова про те, що перший президент СРСР, сам того не бажаючи, розпочав "комуністичну реформацію".

Радянська культура в 1941 – 1991 рр. Катастрофічний для Радянського Союзу початок Великої Вітчизняної війни суттєво вплинув на розвиток культури. Хоча, як і раніше, наголос в ідеології робився на зміцнення патріотизму і єдності народів

СРСР, тепер посилилася героїзація минулого росіян та інших народів. Класові, соціалістичні цінності замінювалися загальними термінами "Батьківщина", "Вітчизна" ("Родина", "Отечество"). В пропаганді зник наголос на пролетарському інтернаціоналізмі; переважав заклик до єдності всіх країн у спільній боротьбі проти фашизму.

Відбувалося зближення радянської влади з Російською православною церквою. Церковні ієрархи 22 червня 1941 р. благословили народ "на захист священних кордонів Вітчизни". У 1942 р. їх було залучено до розслідування фашистських злочинів. Наступного року, з дозволу Сталіна, на Помісному соборі було обрано Патріарха. Ним став митрополит Сергій.

Пом'якшення адміністративно-ідеологічного контролю відбулося в літературі й мистецтві. Багато письменників і поетів пішли на фронт, стали військовими кореспондентами. Вони створювали антигітлерівські патріотичні твори. Особливо популярними серед бійців Червоної армії були вірші О. Твардовського, К. Симонова, нариси та статті І. Еренбурга, А. Толстого, М. Шолохова, пісні О. Александрова, Б. Мокроусова, В. Соловйова-Сєдого, М. Блантера, І. Дунаєвського, симфонії Д. Шостаковича та С. Прокоф'єва. Вони посилювали в бійців упевненість у перемозі, розвивали почуття національної гордості та патріотизму.

Справді масовим у роки війни стало кіно. Радянські оператори та режисери фіксували найбільш важливі події на фронті. Вони знімали документальні фільми – "Розгром німецьких військ під Москвою", "Ленінград у боротьбі", "Битва за Севастополь", "Берлін" та художні стрічки – "Зоя", "Хлопець з нашого міста", "Навала", "Вони захищали Батьківщину", "Два бійці" та ін.

Відомі артисти театру, кіно та естради у складі творчих бригад виїздили на фронт, у шпиталі, заводські цехи і колгоспи. Всього на фронті було продемонстровано понад 440 тис. вистав та концертів.

Радянські художники масово залучалися до створення пропагандистських плакатів і карикатур, що масовими тиражами поширювалися по країні. Одним із символів тієї доби став плакат Іраклія Тоідзе "Родина-мать зовет!".

Радянські вчені активно працювали над вдосконаленням різноманітних систем озброєнь. Розроблялися технології виготовлення нових твердих сплавів та металів, необхідних для танкової промисловості. Велися дослідження в галузі радіохвиль,

що сприяло розвитку радіолокаторів. У роки війни фізик Л. Ландау розробив теорію руху квантової рідини, за що згодом одержав Нобелівську премію.

Загалом діяльність радянських науковців та діячів культури сприяла моральному зміцненню Радянського Союзу, покращенню його озброєнь і стала одним із факторів, що зробив можливою перемогу в Другій світовій війні.

Війна завдала значної шкоди російській культурі, її матеріальній базі. Були зруйновані тисячі шкіл, сотні вищих навчальних закладів та музеїв, спалені чи вивезені закордон сотні тисяч книг. Від військових дій, голоду, епідемій, важких умов праці загинуло багато талановитих науковців, письменників, художників. Суттєво зменшилася кількість випускників вищих навчальних закладів. Відновлення науки, культури та мистецтва відбувалося у важких умовах економічної розрухи одразу після звільнення від ворога окупованих територій і тривало майже десятиліття.

Друга світова війна породила в інтелігенції великі надії і сподівання на лібералізацію повоєнного громадського життя, послаблення державно-партійного контролю в галузі літератури та мистецтва, розширення свободи творчості. Особисті враження багатьох радянських людей, які побували в Європі, руйнували пропагандистські стереотипи про жахи капіталізму. Висловлювалися сподівання, що співпраця між СРСР та США у військовій сфері в роки війни буде доповнена культурними контактами в мирний час. Однак початок “холодної війни” та “закручування гайок” щодо інтелігенції швидко розвіяли народні ілюзії.

Особливою рисою розвитку культури в перші повоєнні роки було посилене втручання державно-партійного апарату в культурне життя суспільства. Культура розглядалася як “ідеологічний фронт”, засіб пропаганди політики партії, культу особи вождя, радянського способу життя і мислення. Нищівній критиці піддавалися т. зв. “буржуазні погляди” та “поклоніння культурі буржуазного Заходу”, спроби “відійти від марксизму” в науці, літературі та мистецтві.

Посилення цензури на собі першими відчули М. Зощенко та А. Ахматова. Вже в 1946 р. партійне керівництво країни видало постанову “Про журнали “Звезда” та “Ленинград”. У ній нищівно критикувалося дитяче оповідання М. Зощенка “Пригоди мавпочки”. На Оргбюро ЦК партії секретар з питань ідеології О. Жданов звинуватив автора в безідейності, вульгарності та аполітичності.

Аналогічні звинувачення незабаром були пред'явлені поетесі А. Ахматовій ("творець пустої, безідейної поезії, просякнутої духом песимізму та депресивності", як зазначалося в постанові ЦК) та цілій низці інших російських літераторів. У результаті цих постанов розгорнулася широка кампанія переслідування діячів культури. За короткий час майже вся культурна сфера стала повністю контрольованою. Головним змістом творів стало возвеличення Сталіна, демонстрація переваг соціалізму та радянської людини.

Різкій критиці почали піддавати не лише літераторів, а й драматургів та композиторів. Проявами "ждановщини" стали постанови ЦК "Про репертуар драматичних театрів", "Про кінофільм "Большая жизнь", "Про оперу "Великая дружба" В. Мураделі". Цькування провідних діячів мистецтва негативно вплинуло на розвиток культури.

Кульмінацією "всенародної любові" до вождя і вчителя Сталіна стало святкування його 70-ліття. Впродовж одного року було створено понад 2 тис. творів про "батька народів". Серед замовлених творів про Сталіна були пісня І. Дунаєвського, вірші А. Ахматової та ін.

У 1947 – 1951 рр. компартія організувала в суспільстві дискусії з питань філософії, політекономії, мовознавства. В ній брали участь не лише науковці, але й партійні діячі. Результатом таких дискусій ставала критика і переслідування науковців, ліквідація наукових центрів, звільнення вчених з роботи, вилучення з бібліотек уже опублікованих книг. Одним із перших критиці було піддано філософа Г. Александрова за книги з історії західноєвропейської філософії.

Найбільш одіозною була дискусія з питань мови. Сталін висловив думку, що російська мова виникла в межиріччі Оки та Волги, а потім поширилася по всій Русі, що немає і не могло бути ніякої прамови. Сталін піддавав критиці порівняльно-історичний метод вивчення мов. По країні були організовувані масові обговорення ідей Сталіна з подальшим їх схваленням.

Зі значними труднощами зіткнулися радянські кібернетики, генетики, дослідники квантової механіки. За часів правління Сталіна їх піддавали різноманітним гонінням і заборонам. У серпні 1948 р. їхні дослідження було оголошено лженауковими, а праці заборонені. Домінуюче становище в агробіології зайняла група

науковців, очолювана академіком Т. Лисенком, що мало негативний вплив на розвиток усього аграрного сектора радянської економіки. Збірник статей "Проти ідеалізму у сучасній фізиці" критикував радянських фізиків – прихильників теорій А. Ейнштейна (Л. Ландау, І. Тамма, Ю. Харитона, Я. Зельдовича, О. Іоффе та ін.). Лише зацікавленість керівництва СРСР у якнайшвидшому створенні атомної бомби дозволила уникнути репресій цілій групі науковців, звинувачених в ідеалізації теорії відносності ("бомба врятувала фізиків"). У випадку проведення репресій проти них радянська наука була б відкинута у своєму розвитку на 50 років назад.

Негативний характер для гуманітарних наук мала дискусія про патріотизм. У травні 1945 р. Сталін оголосив, що перемога в Другій світовій війні здобута насамперед завдяки перевагам соціалістичного ладу та патріотизму російського народу. Росіяни, за його словами, "є найбільш видатною нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу". Сталін підкреслював вагу "ясного розуму", стійкого характеру росіян, їхнього терпіння, довіри до влади навіть у найбільш складні моменти, готовність іти на жертви. Промова Сталіна докорінно змінила акценти в патріотичному вихованні народів СРСР. Було створено історичний міф, за яким російський народ є "старшим і сильнішим братом в сім'ї радянських народів". Відповідно до політичної риторики розпочалася повальна русифікація народів СРСР, всіляко применшувалася роль їхньої культурної самобутності, переоцінювалася історична спадщина (вся історія неросіян розглядалася як єдиновекторна, спрямована на досягнення єдності з російським народом), що згодом спричинило зростання націоналізму серед українців, білорусів, молдаван, народів Прибалтики, Кавказу та Середньої Азії, загострило міжнаціональні взаємини в Радянському Союзі.

Переоцінка російської культури здійснювалася, щоб підкреслити її внесок у здобуття перемоги у Другій світовій війні, а також щоб протиставити її культурі Заходу, уявлення про високий рівень якої могло виникнути в мільйонів радянських громадян, що побували в 1941 – 1945 рр. за межами своєї країни. Відповідно відбувалася переоцінка досягнень російської культури на всьому проміжку її історії. За твердженнями багатьох тогочасних досліджень, більшість світових наукових винаходів, інженерних

рішень і т. д. виникли завдяки росіянам. “Ми самі майже ніколи не уміли їх розвивати”, тому що “зазвичай ми недооцінювали своє і переоцінювали іноземне”. Перегини в кампанії з висунення претензій на першість, намагання оголосити творінням російських талантів майже кожен винахід від велосипеда до літака викликали обурення у свідомої російської інтелігенції, давали підстави для анекдотів на зразок “Росія – батьківщина слонів”. У рамках дискусії про патріотизм критиці піддавалися твори історика Є. Тарле, поета О. Твардовського, літературознавця І. Нусінова та багатьох інших.

Доповненням дискусії про патріотизм стала критика космополітизму, розгорнута у 1948 – 1949 рр. Її спричинило відкрите листування радянських та американських фізиків (зокрема, А. Ейнштейна), у якому обговорювалося питання створення загальносвітового уряду. Кампанія проти космополітів дуже швидко набрала антиєврейського забарвлення. Газети і журнали були наповнені критичними статтями проти “буржуазного космополітизму”. В їхніх прихильниках вбачали пошановувачів усього західного. Космополітами була оголошена значна частина інтелігенції, що мала єврейське коріння.

Паралельно критиці було піддано прихильників “буржуазного націоналізму”. Націоналістами ж оголошувалися представники української, білоруської науки та культури, вихідці з прибалтійських республік, Середньої Азії та Кавказу. Результатом дискусій на довгі роки стало утвердження в гуманітарних науках принципу партійності. Проблеми історії, філософії, мовознавства вирішувалися не фахівцями, а політичними та партійними керівниками.

Зі смертю Сталіна радянська література та мистецтво одержали значно ширші можливості для свого розвитку. Було ослаблено ідеологічний вплив на творчість художньої інтелігенції. У 1958 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про виправлення помилок в оцінці опер “Велика дружба”, “Богдан Хмельницький”, “Від усього серця”. Було реабілітовано багатьох діячів культури. Окремі з них зазнали репресій ще в 1930-х рр. Знову почали друкувати книги О. Веселого, П. Васильєва, І. Бабеля та інших.

Пожвавленню культурного життя в країні сприяла поява нових творчих спілок. Виникли Спілка письменників РРФСР, Спілка художників РРФСР, Спілка працівників кінематографії СРСР. Почали друкуватися нові літературно-художні та громадсько-політичні журнали “Москва”, “Нева”, “Иностранная

литература”, “Юность”. У Москві відкрився новий драматичний театр “Современник”, основу театральної трупи якого складали випускники МХАТу. В цьому театрі проводилися літературні вечори відомих письменників та поетів. “Современник” став альтернативою для інших театрів, у ньому ставилося багато авангардних, іноді скандальних вистав. Акторами в ньому виступали О. Єфремов, О. Табаков, Г. Волчок, Є. Євстигнєєв та багато інших відомих митців.

Серед наслідків лібералізації культурного життя в СРСР стало налагодження міжнародних контактів діячів культури. Науковці та митці, викладачі вищих навчальних закладів проходили стажування у різних країнах світу. Розширювався обмін інформацією між науково-дослідними інститутами, їхня співпраця у важливих галузях науки і техніки. В СРСР організовувалися виставки з найбільших картинних галерей світу, проходили виступи кращих іноземних театральних та музичних колективів. У Москві відбувся перший Міжнародний конкурс музикантів та виконавців ім. П. Чайковського. Одним із його лауреатів став американський піаніст Ван Кліберн.

До початку 1950-х рр. було відновлено мережу зруйнованих шкіл та вищих навчальних закладів, розпочалося будівництво нових. Суттєво зросла чисельність учнів та студентів. Оскільки в роки війни значна частина підлітків ніде не навчалася, тепер для них створювалися вечірні курси, школи фабрично-заводського навчання, ремісничі та залізничні училища. Завдяки новим формам навчання було підготовлено у 1946 – 1950 рр. понад 3,4 млн. робітників. Поступово відновлено перехід до обов’язкової семирічної освіти.

Наприкінці 1950-х рр. в системі радянської освіти було проведено реформи. Семирічки перетворювалися на восьмирічні політехнічні школи. Початкова чотирирічна школа замінювалася трьохлітньою. Збільшувався термін навчання у середній школі до 11 років. До процесу навчання старшокласників додавалася праця на виробництві. Для цього на підприємствах створювалися навчальні цехи та верстати. Негативними наслідками освітньої реформи стали перевантаженість навчальних програм, зниження освітньої підготовки учнів. Уже в 1964 р. було відновлено десятирічний термін навчання.

Зростання потреб у кваліфікованих спеціалістах сприяло розширенню масштабів і якості вищої освіти. Було відкрито нові університети у Владивостоці, Новосибірську, Іркутську, Нальчику та інших містах. Лише в 1950 – 1955 рр. почали діяти 50 нових вищих навчальних закладів. У 1953 р. в країні нараховувалося 4,5 млн. осіб з вищою освітою. У 1959 – 1965 рр. вищі навчальні заклади успішно закінчили 2,4 млн. випускників.

У закладах зі сфери вищої освіти теж спостерігався негативний вплив втручання КПРС у культурне та освітянське життя. Загальнообов'язковими були нові гуманітарні дисципліни "Основи наукового комунізму", "Основи політекономії". Створювалася мережа партійних шкіл, університетів марксизму-ленінізму.

Можливості культурної та політичної просвіти населення розширювалися з розвитком радіо та телебачення (в 1945 р. в СРСР було кілька сотень телевізорів, а в 1953 р. – кілька десятків тисяч).

Паралельно з відновленням вищих навчальних закладів відновлювалися й наукові центри, зокрема Академії наук в Україні, Литві, Білорусії. Було створено Академії наук у Казахстані, Латвії, Естонії. Створювалися нові науково-дослідні інститути, які займалися дослідженнями в галузях атомної енергії, фізичної хімії, точної механіки, обчислювальної техніки. Ціла мережа наукових центрів, конструкторських бюро працювала для задоволення потреб військово-промислового комплексу. Результатами їхніх досліджень стало випробування у 1949 р. першої радянської атомної бомби, освоєння технології управління ядерною реакцією в атомному реакторі.

В середині 1950-х рр. СРСР вступив у епоху науково-технічної революції. Цьому сприяло суттєве збільшення видатків на науку. З 1953 до 1964 р. вони зросли у 12 разів. Низка радянських науковців цього періоду стали лауреатами Нобелівських премій у галузях точних та природничих наук: М. Семенов (1956), П. Черенков, І. Франк, І. Тамм (1958), Л. Ландау (1961), М. Басов і О. Прохоров (1964 р.). Дещо пізніше, за відкриття здійснені в період "хрущовської відлиги", свої нобелівські відзнаки одержали П. Капиця (1978), Ж. Алфьоров (2001), О. Абрикосов та В. Гінзбург (2003).

У цей час значні наукові розробки здійснили радянські авіаконструктори О. Туполєв, С. Іллюшин, конструктор космічних та балістичних ракет С. Корольов. Вагомими досягненнями науки

та техніки 1953 – 1964 рр. стали: створення турбореактивного літака Ту-104 (1955), запуск найпотужнішого у світі синхрофазотрону (1957), випробування на космодромі Байконур міжконтинентальної ракети Р-7 (1957), запуск у космос першого штучного супутника Землі (1957), спуск на воду атомного криголама "Ленін" (1957), випробування першого атомного човна (1958), політ у космос Ю. Гагаріна, випробування першої водневої бомби над Новою Землею (1961), створення системи залпового вогню "Град" (1962), запуск Білоярської та Ново-Воронезької атомних електростанцій (1963), виведення на навколоземну орбіту багатомісного космічного корабля "Восход-1".

Попри те, що керівником сільського господарства країни тривалий час залишався Т. Лисенко, наприкінці 1950-х рр. було відновлено генетику, розроблялися питання боротьби з вітровою ерозією ґрунтів. Поширення одержали нові системи обробітку землі – поверхнева безвідвальна (Т. Мальцева) та ґрунтозахисна (О. Бараєва).

Розвитку гуманітарних досліджень сприяли нові наукові журнали: "История СССР", "Вопросы истории КПСС", "Новая и новейшая история", "Мировая экономика и международные отношения", "Вопросы языкознания" та ін. Вагомі здобутки в цей період мали філософи П. Копнін, В. Степнін, історики М. Тихомиров, М. Дружинін, Б. Рибаков, В. Сергєєв, С. Сказкін, етнолог С. Токарєв, археолог О. Арциховський, літературознавці М. Бахтін, Д. Лихачов, мовознавці В. Виноградов, Ф. Філін та багато інших.

Серед літературно-художніх журналів цього часу виділялися "Юность", "Наш современник", "Молодая гвардия", "Иностранная литература", "Советский экран".

Гуманітарні тенденції у розвитку літератури та кіно того періоду яскраво виразилися в переосмисленні тем війни, які по-новому прозвучали в оповіданні М. Шолохова "Доля людини", романі К. Симонова "Живі і мертві", у фільмах Г. Чухрая "Балада про солдата", М. Калатозова "Летять журавлі".

З другої половини 1950-х рр. через країни "народної демократії", різноманітні міжнародні фестивалі та виставки, що відбувалися в Москві, Ленінграді, столицях республік, до Радянського Союзу почали проникати нові культурні тенденції із Західної Європи, США в галузі мистецтва, архітектури, скульптури, музики, побутового життя, спорту, моди.

Проте і в період “хрущовської відлиги” керівництво країни втручалося у творчий процес. Не без ініціативи М. Хрущова було організовано кампанію критики проти письменника та поета Б. Пастернака. У 1958 р. за роман “Доктор Живаго”, заборонений в СРСР і надрукований за кордоном, Б. Пастернаку присудили Нобелівську премію в галузі літератури, але він змушений був від неї відмовитися. Заборонено було друкувати в СРСР романи В. Гросмана “Життя і доля”, О. Солженіцина “В колі першому”. Переслідувань зазнав генерал-майор П. Григоренко, який виступив за поглиблення демократизації країни. Утисків з боку держави зазнавали релігійні громади. Натомість поширювалася антирелігійна, атеїстична література. Нагляд за діячами культури і мистецтва здійснювали новий ідеолог КПРС М. Суслов та міністр культури О. Фурцева.

Зміна політичного курсу СРСР у 1964 р. вплинула на розвиток радянської культури. У 1965 – 1985 рр., як і раніше, відкривалися нові школи, вищі навчальні заклади, кінотеатри, будинки культури, науково-дослідні інститути. Лише нових музеїв було створено понад 570. Розвивалися засоби масової інформації, особливо телебачення. Значними тиражами (на 89 мовах народів СРСР) видавалася художня та наукова література. Водночас суттєво зріс адміністративний тиск на діячів культури та мистецтва влади, посилилася цензура. Фінансову підтримку з боку держави отримували лише ті мистецькі осередки, які пропагували у своїй творчості соціалістичний реалізм.

Згідно з принципами соцреалізму, в центрі всіх літературних та образотворчих творів мали перебувати вихідці з народу. Самі ж твори повинні були відображати народний побут, героїчні вчинки селян, робітників, радянських солдатів та партизанів, трудові досягнення.

Результатом втручання держави та КПРС у творчий процес стала поява двох видів мистецтва. Для читачів, глядачів і слухачів влада поширювала виключно ті твори художньої літератури, мистецтва, котрі відповідали принципам “соціалістичного реалізму”. Твори, які суперечили цим цінностям, не зважаючи на їх художню вартість, не одержували офіційного дозволу на поширення серед населення. Відчувши державний тиск, деякі діячі культури були змушені виїхати за кордон. Серед емігрантів опинилися письменники О. Синявський, Ю. Даніель, О. Солжені-

цин, В. Войнович, В. Некрасов, поет І. Бродський, театральний режисер Ю. Любимов, співачка Г. Вишневська, віолончеліст М. Ростропович та багато інших.

У 1965 – 1985 рр. найбільш освічена, передова частина радянської інтелігенції виступала зі справедливою критикою радянської системи, вимогами її суттєво покращити. Дисидентський рух розпочався відразу після приходу Л. Брежнєва до влади[24]. Серед російських дисидентів виділялися історик Р. Медвєдєв, письменник О. Солженіцин, фізик А. Сахаров. Правозахисники організовували демонстрації під гаслами захисту прав і свобод людини, закріплених у конституції СРСР, а також у міжнародних угодах, підписаних керівництвом країни в Хельсінкі у 1978 р. Вони писали звернення до лідерів Радянського Союзу, зверталися в судові інстанції на захист окремих осіб, виступали проти реабілітації Сталіна. У 1968 р. учасники правозахисного руху організували демонстрації протесту проти введення радянських військ у Чехословаччину.

Попри всі намагання влади обмежити дисидентський рух, опозиція поступово активізувалася і набувала все нових і нових форм. Дисиденти організували публікацію за кордоном свої творів, заборонених в СРСР – "Тамвидав" ("Тамиздат"). Виникла і безцензурна література – "Самвидав" ("Самиздат"). Влада арештовувала дисидентів, висилала їх за кордон, утримувала в психіатричних лікарнях.

У культурному житті країни появилося нове покоління митців, яких пізніше буде названо "шестидесятниками". Їхнє мистецтво спрямовувалося не на руйнування ідей, а на створення чогось нового чи відновлення традиції. Яскравими представниками цього напряму в російській літературі стали О. Євтушенко, О. Вознесенський, Р. Рождественський. Відомий художник Е. Нєізвєстний стверджував, що творчість колишніх учасників війни найбільше суперечила методам соціалістичного реалізму та партійним канонам.

Багато "шістдесятників" (В. Бєлов, В. Биков, Ю. Набін, Є. Носов, О. Солженіцин, Ч. Айтматов) стали відомими завдяки публікаціям своїх творів у журналі "Новый мир", а також діяльності головного редактора цього видання О. Твардовського.

[24] Дисидент – це особа, погляди якої суперечать офіційній ідеології.

З іншого боку доволі поширеним явищем “епохи застою” була наявність творів-“одноденок”, які здобували схвалення в керівництва держави, але так і не одержали визнання серед населення. І навпаки, багато творів, які користувалися популярністю серед громадян СРСР, стикалися із офіційними заборонами і перепонами. Показовою була ситуація у кінематографі. Радянські фільми “Біле сонце пустелі”, “Джентльмени удачі”, “Операція Ы”, “Кавказька полонянка”, “Місце зустрічі змінити не можна”, які до сьогодні не втратили своєї актуальності, тривалий час не пускали в прокат. Лише після тривалих зволікань вони потрапили до глядача.

У творчості багатьох митців цієї доби важливе місце займала Велика Вітчизняна війна. Про неї знімали художні фільми (“А зорі тут тихі”, “У бій ідуть одні “старики”, “Ати-бати йшли солдати” та ін.), писали книги, споруджували пам’ятники та меморіальні комплекси (меморіал “Героїчним захисникам Ленінграда”, “Мамаїв курган” на честь захисників Сталінграда та ін.). Друкувалися спогади учасників війни маршалів Г. Жукова “Спогади і роздуми”, О. Василевського “Справа всього життя” та ін. Водночас поширення здобула низькопробна література, яка відповідала ідеологічній лінії партії. Її символом стали книги Л. Брежнєва “Мала земля”, “Цілина”, “Відродження”.

Зі значними труднощами в 1964 – 1985 рр. зіштовхнулися радянські художники-авангардисти. Твори багатьох з них опинилися у сховищах і не були доступні глядачам.

У архітектурі символом соцреалізму “епохи застою” стала композиція фонтану “Дружби народів СРСР” К. Топурідзе.

Проведення політики “перебудови” сприяло поверненню до культурного життя дисидентів, публікації раніше заборонених творів. У 1987 – 1988 рр. було надруковано твори: “Діти Арбату” А. Рибакова, “Життя і доля” В. Гросмана, “Реквієм” А. Ахматової, “Софія Петрівна” Л. Чуковської, “Доктор Живаго” Б. Пастернака. Наприкінці 1980-х рр. виникли недержавні видавництва, у яких друкувалася переважно філософська та релігійна література – твори М. Бердяєва, В. Розанова, П. Флорентського.

В руслі політики гласності появилися незалежні засоби масової інформації. Ареною гострих дискусій у суспільстві стали періодичні видання – газети “Московские новости”, “Аргументы и факты”, журнал “Огонек”. У них розміщувалися статті з аналізом

процесів перебудови, викриттям корупційних схем, підтримкою реформаційного курсу М. Горбачова.

У 1987 р. вперше появилися недержавні телеоб'єднання "НІКА-ТВ" (Незалежний інформаційний канал телебачення) та АТВ (Асоціація авторського телебачення). На державних телеканалах, переважно в нічний час транслювалися альтернативні передачі: "ТСН", "12-й этаж", "Взгляд" та ін.; почали транслюватися пісні у виконанні співаків раніше заборонених жанрів – року та панку, значно частіше демонструвалися концерти з піснями національних колективів ("Смерічка", тріо Мареничів з України, "Сябри" з Білорусії та ін.). Особливою популярністю в населення користувалася пісня В. Цоя "Мы ждем перемен". Вона стала символом тодішньої епохи для значної частини радянської молоді.

Наприкінці 1980-х рр. виникли альтернативні об'єднання письменників, літераторів – "Писатели в поддержку перестройки", "Содружество", "Союз духовного возрождения России" та ін. Вони схвалювали демократичні тенденції у країні.

На противагу названим організаціям значно активізувалися і прихильники збереження існуючого суспільно-політичного ладу. Свої погляди вони розміщували не лише в офіційних, але і в альтернативних виданнях. Прикладом критики перебудови і процесів демократизації у культурі стала стаття Н. Андреєвої "Не можу поступитися принципами", надрукована в газеті "Советская Россия" у березні 1988 р.

Значний внесок у розвиток російської культури доби перебудови зробила дружина М. Горбачова Раїса Максимівна. Вона, разом з академіком Д. Лихачовим, Г. М'ясниковим та іншими діячами культури, створила "Радянський Фонд культури". Завдяки діяльності фонду значну фінансову підтримку отримали Центральний музей давньоруської культури і мистецтва імені Андрія Рубльова, Музей Марини Цвєтаєвої, Державний музей образотворчого мистецтва імені Олександра Пушкіна, Музей сім'ї Реріхів, Музей сім'ї Бенуа у Петергофі. Гроші з фонду надавалися на відновлення зруйнованих у 1920 – 1950-х рр. церков та історичних пам'яток, на повернення у Радянський Союз раніше вивезених культурних цінностей, бібліотек та архівів (процес повернення культурної спадщини активно триває до сьогодні). З 1986 до 1991 р. фонд зібрав серед населення і меценатів понад 100 мільйонів доларів США і спрямував їх на розвиток російської культури. В кілька разів

більшу суму було зібрано Р. Горбачовою на покращення охорони здоров'я в Росії – створення лікарень для лікування дитячої лейкемії та раку, дитячої гематології та трансплантології.

Зміни відбувалися й у системі освіти та науки. Загалом кількість шкіл у країні перевищувала 140 тисяч. Було завершено перехід до обов'язкової середньої освіти. Ще 1984 р. було прийнято закон про реформування шкіл. У ньому передбачалися заходи спрямовані на доповнення середньої освіти професійною, запровадження комп'ютерів. Реалізація положень цього закону затяглася майже на десятиліття через слабку матеріально-технічну базу шкіл.

Продовжувала зростати кількість вищих навчальних закладів. Частина інститутів була реорганізована в університети. Для працюючої молоді створювалися робітничі факультети, на яких навчання велося в другу зміну. Поширення набула заочна форма навчання. Загалом у 1985 р. у країні працювало 33 млн. осіб з вищою освітою. Однак рівень підготовки багатьох з них не відповідав вимогам часу. Частина випускників працювали не за спеціальністю. Щоб виправити ситуацію, між навчальними закладами та підприємствами укладалися угоди про підготовку фахівців певного профілю, але це не вирішувало проблему.

Ще в "епоху застою" в радянській науці визріло відставання від країн Західної Європи, Японії, США, Канади. За визначенням одного із сучасників, що писав листа до Л. Брежнєва, без вживання належних заходів радянська наука не те що не зможе здійснювати власні відкриття, але й не матиме можливості навіть копіювати західні зразки матеріалів, технологій та машин. Ці слова виявилися пророчими. Вже з кінця 1970-х рр. багато новацій у радянській техніці відбувалися насамперед завдяки активній діяльності зовнішньої розвідки і науковому шпигунству, а на середину 1980-х рр. радянська наука вже не могла використовувати іноземний досвід. Серйозною проблемою стало відставання СРСР у розвитку обчислювальної техніки, кібернетики, генетики.

Все ж таки у низці галузей радянської науки спостерігалися позитивні явища, що відповідали світовим тенденціям. Так, і далі активно проводилися космічні дослідження, випробування і розробки у галузі лазерної техніки, атомної енергетики. Світове визнання одержали праці радянських дослідників з радіотехніки та електроніки (В. Котельников), термодинаміки (В. Кирилін), прикладної механіки та автоматики (О. Ішлінський).

Однією з форм покращення прикладного значення наукових досліджень стало заснування науково-виробничих об'єднань. Вони створювалися у промисловості та сільському господарстві і об'єднували в єдиний комплекс промислові підприємства, дослідні організації, конструкторські бюро, експериментальні господарства. До 1991 р. діяло біля 650 таких комплексів. Однак із поширенням ринкових відносин більшість із них розпалася, а науковці перейшли на роботу в комерційні структури.

Питання на закріплення

1. Яку внутрішню і зовнішню політику намагався проводити Тимчасовий уряд?
2. Коли більшовики захопили владу в Росії?
3. Проаналізуйте перебіг Громадянської війни в Росії.
4. Охарактеризуйте політику воєнного комунізму.
5. Що означають терміни "продрозкладка", "трудова повинність"?
6. За яких обставин було створено Союз Радянських Соціалістичних Республік?
7. У чому полягала суть "нової економічної політики"?
8. Назвіть причини проведення індустріалізації в СРСР.
9. Охарактеризуйте процес колективізації в СРСР 1920-х – 1930-х рр.
10. Що таке "стахановщина"?
11. Які регіони СРСР зазнали негативних наслідків голоду 1932 – 1933 рр.?
12. Як вплинула "коренізація" на розвиток російської культури?
13. Що таке "соціалістичний реалізм"?
14. Назвіть основні напрямки зовнішньої політики СРСР у 1924 – 1939 рр.
15. Дайте характеристику пакту Молотова-Ріббентропа.
16. Вкажіть дату початку Другої світової війни.
17. Які території було приєднано до СРСР від 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р.?
18. Вкажіть дату початку німецько-радянської війни.
19. Назвіть найважливіші етапи німецько-радянської війни.
20. Які радянські полководці особливо відзначилися в роки Другої світової війни?
21. Які битви спричинили корінний перелом у ході німецько-радянського протистояння?
22. Назвіть дати проведення Тегеранської, Ялтинської та Потсдамської конференцій. Які питання на них розглядалися?
23. Поясніть значення терміна "холодна війна".
24. Визначте основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики СРСР у 1945 – 1953 рр.
25. Коли помер Сталін?
26. Чому Г. Маленков не мав підтримки серед верхівки комуністичної партії?

27.Розкрийте найсуперечливіші аспекти внутрішньої політики М. Хрущова.
28.Назвіть дату польоту першої людини в космос.
29.Охарактеризуйте правління Л. Брежнєва.
30.Що означають терміни “епоха застою”, “розвинутий соціалізм”?
31.У чому полягала суть косигінських реформ?
32.Визначте основні здобутки “золотої” п’ятирічки.
33.Охарактеризуйте політику СРСР щодо країн “народної демократії”?
34.Коли було введено радянські війська в Афганістан?
35.Назвіть передумови, причини, основні етапи та наслідки політики перебудови?
36.Назвіть найважчі проблеми техногенного походження, з якими зіткнувся М. Горбачов, перебуваючи при владі.
37.Які причини загострення національного питання в СРСР у 1980-х рр.?
38.Поясніть термін “парад суверенітетів”.
39.Назвіть цілі, які ставили перед собою учасники ДКНС.
40.Коли СРСР припинив своє існування?
41.Визначте найважливіші тенденції, притаманні російській культурі в 1945 – 1991 рр.
42.Назвіть причини проведення політично-культурницьких дискусій у 1946 – 1949 рр.
43.Які галузі науки дозволили СРСР зайняти провідне місце у загальносвітовому науково-технічному прогресі у 1960-х рр.?
44.Кого називали дисидентами?
45.Які позитивні зрушення відбулися в російській культурі в епоху перебудови?

РОЗДІЛ 5. Росія в умовах глобалізації (1991 – 2010 рр.)

Становлення нової російської державності. У грудні 1991 р., з падінням комунізму в СРСР, в історії Росії розпочався сучасний період розвитку. Зміна вектора суспільного розвитку країни стала закономірним наслідком усієї радянської історії і дала шанс продовжити перерваний у 1917 р. шлях до демократії і свободи. В умовах поступового погіршення умов життя ейфорія у суспільстві швидко змінилася загальним розчаруванням. Політичну та економічну ситуацію ускладнював розпад СРСР, ліквідація його органів влади. В міру ослаблення союзного центру влада переходила на нижчі рівні – у союзні та автономні республіки. Колишні союзні республіки відмовилися виконувати свої економічні зобов'язання перед центром. Частина з них обрала шлях радикальних соціально-економічних реформ.

Після відставки Президента СРСР М. Горбачова в грудні 1991 р. влада офіційно перейшла до Б. Єльцина – першого президента Російської Федерації. Він не наважився провести вибори до Рад усіх рівнів і таким чином запобіг негайній демократизації всього суспільства. В багатьох регіонах впливовими були старі партійні функціонери. Між новим російським і попереднім партійним керівництвом було досягнуто неформальної домовленості про збереження всіх державних органів влади і системи управління державою, зокрема армію, КДБ, прокуратуру, відділення соціального забезпечення і т. д. Ліквідовано було лише апарат КПРС, а майно компартії передано державі. Єльцин рішуче відмовився від люстрації і, налагодивши внутрішній консенсус, розпочав економічні реформи. Вони були зумовлені кризовою ситуацією в економіці Росії.

Політичне керівництво Російської Федерації, поряд із головним завданням – переходом від планової до ринкової економіки, було змушене вирішувати не менш гостре питання зупинки інфляції й забезпечення стабільного економічного зростання. Політичні дискусії, невизначеність перспектив майбутнього розвитку країни, а також економічна нестабільність спричинили масове скуповування населенням товарів першої необхідності. Національний доход впав на 11 %, суттєво зменшилися видобуток нафти, вугілля та виробництво харчової промисло-

вості. До листопада 1991 р. валютні запаси країни були повністю вичерпані. Уряд почав позичати валютні кошти за кордоном.

Ситуацію, що склалася, уряд, очолюваний особисто Б. Єльцином (як президентом Російської Федерації) та секретарем Державної ради при президенті Г. Бурбулісом, був змушений запровадити продовольчі картки й талони, організовувати розпродажі на підприємствах. Враховуючи косметичний характер названих заходів, Г. Бурбуліс підготував для Б. Єльцина низку документів, у яких обґрунтував необхідність ліквідації загальносоюзних органів, реформування структури влади у Російській Федерації з урахуванням необхідності ефективного управління економікою саме Росії. Він також домігся призначення на ключові посади в уряді молодих економістів із оточення Є. Гайдара. Г. Бурбуліс розробив і довів до прийняття З'їздом народних депутатів Російської Федерації постанови про надання додаткових повноважень президенту Єльцину для реалізації економічних реформ. Саме Г. Бурбуліс зміг виробити програму радикальних економічних перетворень у країні, у рамках якої здійснювалися лібералізація цін і т. зв. "шокова терапія", приватизація промислових підприємств.

Політична ситуація також бажала бути кращою. Впродовж 1991 – 1993 рр. наростали суттєві протиріччя між регіональними і федеральними властями. В їх основі лежало бажання керівників регіонів самостійно використовувати результати своєї роботи. Загроза розпаду Росії загострювалася впродовж усього 1992 р. В цей час Татарстан, Башкортостан, Якутія, Удмуртія, Новосибірська та Тюменська області затримували чи взагалі перестали сплачувати податки до державного бюджету. Окремі регіональні лідери пропонували перетворити Росію на конфедерацію.

В ситуації, що склалася, уряд Російської Федерації вів обережну і часом непослідовну національну політику. Так, у вересні 1991 р. збройні формування, очолювані генералом Д. Дудаєвим, розігнали Верховну Раду Чечено-Інгушської автономії і демонстративно проголосили відокремлення від Росії. Уряд останньої не вжив негайних заходів. Лише наприкінці 1992 р., коли загострилися відносини між інгушами та осетинами, президент Росії розпочав цілеспрямований захист цілісності держави. В результаті 31 травня 1992 р. більшість суб'єктів Федерації (за винятком Татарстану та Чечні) підписали новий Федеративний договір, який закріпив права і повноваження республік, що зупинило відцентрові тенденції.

Законодавче формування російської державності було суттєво ускладнене конфліктом законодавчої і виконавчої гілок влади, що посилився відсутністю Конституції (існував старий Основний закон РРФСР, що не враховував нових реалій). Велися суперечки щодо подальшого устрою держави. Єльцин виступав за президентську республіку, тоді як "Трудова Москва", Фронт національного порятунку, прокомуністичні організації – за парламентську республіку. Боротьба за владу, а фактично двовладдя тривало до весни 1993 р. Верховна Рада РФ, очолювана Р. Хасбулатовим, усе активніше втручалася у справи виконавчої влади, вимагаючи відставки Єльцина. У квітні 1993 р. за наполяганням Єльцина відбувся референдум про довіру президенту. Єльцина підтримало 58 % виборців.

Та протистояння продовжувалося. Опозиція організовувала масові мітинги та демонстрації. 1 травня 1993 р. у Москві відбулися збройні сутички між опозицією та міліцією. Гостра боротьба тривала все літо. 21 вересня 1993 р. Єльцин видав указ № 1400 "Про поетапну конституційну реформу", яким оголошував розпуск парламенту і проведення 12 грудня 1993 р. референдуму щодо нової Конституції і виборів до нового двопалатного парламенту – Федеральних Зборів (Державна Дума і Рада Федерації). Оскільки указ президента суперечив діючій Конституції, депутати російського парламенту відкинули легітимний спосіб проведення реформ і посилили конфронтацію. В ніч на 23 вересня надзвичайний З'їзд народних депутатів оголосив дії Єльцина державним переворотом. Тоді ж було обрано Віце-президента О. Руцького, який мав тимчасово виконувати обов'язки президента. Одразу почалося створення воєнізованих формувань, а в будинок парламенту стали завозити боєприпаси (дещо пізніше в Білому Домі (будівлі російського парламенту) було виявлено 1132 одиниці зброї – автомати, кулемети, гранатомети, снайперські гвинтівки, 312 кг тротилу).

Спроби мирного врегулювання ситуації (т. зв. нульовий варіант, запропонований Конституційним судом) закінчилися невдало. 3 жовтня 1993 р. прихильники парламенту спробували захопити телестудію Останкіно. У відповідь Б. Єльцин наказав ввести до Москви танкову дивізію і блокувати будинок парламенту. У результаті сутичок були численні жертви з обох сторін, а перемогу здобули прибічники політики Б. Єльцина. 12 грудня 1993 р., відповідно до рішень президента відбулися вибори до російського парламенту та референдум щодо нової Конституції. Створений

парламент узаконив нову політичну і державну систему – федеративний устрій і президентську форму правління. Прийняття конституції мало важливе значення для подальшого розвитку країни, оскільки остаточно усунуло ідеологізацію державної влади, ліквідувало всю систему радянського тоталітарного режиму. Конституція утвердила основний принцип сучасного парламентаризму – принцип розподілу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Водночас конституція мала в собі ознаки перехідного періоду, багато її положень носили компромісний характер.

Слабкість федеративної влади змушувала її підписувати особливі двосторонні договори з суб'єктами Федерації, зазвичай багатими на природні ресурси етнічними республіками. Двосторонні договори були укладено впродовж 1994 р. між центром і Татарстаном, Якутією про особливі економічні права в рамках Федерації. За 1994 – 1995 рр. було укладено понад 20 договорів з національними автономіями. Такий тривалий процес формування національно-державної структури Росії був викликаний тим, що законодавчі органи республік, країв та областей відрізнялися за правовим статусом, рівнем компетенції, відповідальності перед населенням і навіть назвами, а конституція не знімала всіх протиріч між центром та регіонами. Він проходив переважно спокійно і обмежувався перерозподілом повноважень і прибутків між центром і регіонами.

Чеченське питання. Виняткова ситуація складалася у взаєминах між федеральним центром та Чечнею. За три роки з моменту утвердження в цій республіці націонал-радикалів очолюваних Д. Дудаєвим тут виникло і сформувалося надзвичайно агресивне державне утворення, в якому постійно посилювалися позиції ісламських фундаменталістів. Чеченцями було створено власні "збройні сили" чисельністю 13 тис., "парламент" (курлултай). Чеченська влада повністю ігнорувала права росіян, українців та інших нечеченців, жителів республіки, всіляко їх дискримінуючи. Д. Дудаєв своїми діями і закликами до представників інших кавказьких народів вийти зі складу Російської Федерації і створити "спільний кавказький дім народів" створював реальну небезпеку для цілісності країни.

Б. Єльцин неодноразово намагався налагодити діалог з урядом Д. Дудаєва, однак той не бажав, щоб Чеченська республіка

залишалася суб'єктом Російської Федерації. Уряд Росії почав чинити економічний тиск на республіку. В результаті у ній вкрай загострилася соціальна ситуація, зріс вплив опозиції. У відповідь Д. Дудаєв вдався до відкритих антидемократичних дій: у травні – червні 1993 р. розігнав парламент республіки, конституційний суд, міські збори Грозного, де активно діяли представники опозиції, що вимагали обмеження влади президента Чечні та розслідування його нафтових махінацій. З березня до листопада 1994 р. Д. Дудаєву вдалося успішно ліквідувати опозиційну Тимчасову раду Чеченської республіки на чолі з У. Авторхановим і остаточно утвердити свій режим у цілій "Незалежній республіці Ічкерія".

Тоді російська влада приступила до силової ліквідації самопроголошеної Чеченської республіки. 26 листопада 1994 р. федеральні війська невдало намагалися штурмувати танками столицю Чечні – Грозний. 30 листопада Б. Єльцин видав указ "Про заходи з відновлення конституційної законності і правопорядку на території Чеченської Республіки", відповідно до якого було створено спеціальну групу військ, що мали силою навести лад в Ічкерії. 10 грудня 1994 р. бойові дії розпочалися, але були невдалими для федеральних військ. Новий штурм Грозного у новорічну ніч приніс сотні жертв. Лише за перший день боїв російська армія втратила 72 танки. Д. Дудаєв уміло маніпулював національними почуттями чеченців, зображав Росію ворогом всього чеченського народу. Він зумів заручитися підтримкою раніше нейтрального населення і стати національним героєм. Спецоперація федеральних військ переросла у кровопролитну затяжну війну, а завдяки вмілій пропаганді росіяни виглядали в очах світового співтовариства і населення Чечні як окупанти, загарбники.

Упродовж 1995 р. бойові дії в Чеченській республіці продовжувалися. Федеральні війська змогли повністю зайняти столицю республіки Грозний лише в березні 1995 р. Прихильники чеченської незалежності відійшли у південні гірські райони, де продовжували чинити збройний опір. Вони також вдавалися до відвертих терористичних акцій проти мирного населення в сусідніх суб'єктах Російської Федерації. Так, у червні 1995 р. загін польового командира Шаміля Басаєва захопив лікарню і заручників у м. Будьоновську в Ставропольському краї, а 9 січня 1996 р. група бойовиків Салмана Радуєва атакувала м. Кизляр у Дагестані. У чеченському середовищі дедалі більшу роль почали відігравати

польові командири, прихильники радикального ісламу. В республіку проникали ідеологи ісламського фундаменталізму – ваххабіти. Їх вплив у Чечні суттєво зріс після загибелі 21 квітня 1996 р. Д. Дудаєва. Його смерть лише прискорила поширення виключно терористичних методів боротьби чеченців із федеральною владою та російськими військами, мирним населенням. Вона сприяла поширенню конфліктів серед чеченських польових командирів і духовних лідерів, суттєво ослабила боротьбу чеченців з федеральним центром.

Улітку 1996 р. у результаті тривалих боїв значна частина території Чечні знову опинилася в руках чеченських збройних формувань. Поразки федеральних військ у цей період були спричинені прорахунками російських військових, недостатнім фінансуванням армії і навіть позицією окремих російських політиків, що блокували в Державній Думі прийняття законодавчих ініціатив Б. Єльцина щодо нормалізації ситуації у Чеченській республіці. Зрештою 31 серпня 1996 р. представник президента Російської Федерації Олександр Лебедь і представник чеченської влади Аслан Масхадов у м. Хасавюрт підписали мирну угоду, за якою російські війська виводилися з території республіки, а прийняття рішення про її статус відкладалося на п’ять років (до 31 грудня 2001 р.).

Однак миру в цій республіці не було й далі. Новим її президентом у січні 1997 р. став А. Масхадов, але реальна влада належала польовим командирам. Економіка Чечні була криміналізована, а зруйновані війною населені пункти не відновлювалися. У Чеченській республіці масово поширювався ваххабізм. Наявність де-факто незалежності Чечні створювала передумови для наступних конфліктів на Кавказі.

Становлення ринкової економіки. Поряд з політичними подіями розгорталися не менш цікаві процеси і в російській економіці. Було вирішено здійснити перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки шляхом шокової терапії. Наприкінці 1991 – на початку 1992 р. уряд провів низку заходів – запровадив вільні ціни, свободу приватної торгівлі та приватизацію. Реформи проводив уряд Є. Гайдара, який розраховував подолати кризу за три роки. 2 січня 1992 р. Б. Єльцин видав указ про лібералізацію цін та реорганізацію торгівлі, за яким підприємствам надавалося право самостійно встановлювати ціни на свою продукцію, право самостійного збуту продукції і закупівлі сирови-

ни. Указ вводив контроль за ціноутворенням на підприємствах-монополістах.

Реформи уряду Гайдара були непослідовними і з самого початку відійшли від планів. У країні розпочалася гіперінфляція, було оголошено про знецінення вкладів колишнього Ощадбанку СРСР. Назрівало невдоволення, тому уряд було відправлено у відставку, а новий, до якого на різних етапах входили зокрема Є. Гайдар і А. Чубайс, очолив В. Чорномирдін. Упродовж 1995 – 1996 рр. було зупинено інфляцію, проведено масову приватизацію, ліквідовано дефіцит товарів.

Проте в цілому намітилися негативні явища. Зникли цілі галузі економіки, що не витримали конкуренції: виробництво телевізорів, комп'ютерів. Різко скоротили випуск продукції підприємства оборонної промисловості (1996 р. обсяг зменшився у 2 рази порівняно з 1991 р.).

У грудні 1991 р. розпочалися реформи в сільському господарстві. Проте лише 27 жовтня 1993 р., згідно з указом президента, була легалізована приватна власність на землю. Тільки після цього почалися активні перетворення.

Після президентських виборів 1996 р. курс реформ продовжувався. Весною 1997 р. до складу уряду ввійшли реформатори А. Чубайс та Б. Нємцов. Вони змогли посилити державний контроль за монополістами, контрольованість економіки, упорядкували процеси приватизації. Завдяки їхнім зусиллям вдалося погасити заборгованість з виплати пенсій, заробітних плат. Проте опора уряду на олігархів давалася взнаки. Весною 1998 р. відбувся обвал на ринку цінних паперів, що приніс втрати для мільйонів росіян. Уряд В. Чорномирдіна було відправлено у відставку. Новим прем'єр-міністром став С. Кириєнко. Його уряд протримався лише до 17 серпня 1998 р., коли Росію охопила фінансова криза. Тоді ж уряд очолив Є. Примаков. Лише зростання світових цін на нафту та газ дозволили Росії вийти в 1998 – 1999 рр. із затяжної кризи. З 11 травня до 9 серпня 1999 р. уряд Росії очолював С. Степашин, якого змінив В. Путін.

На сьогодні діяльність Б. Єльцина на посаді президента Росії оцінюється переважно негативно. Хоча існує тенденція до збільшення кількості позитивних оцінок діяльності першого російського президента.

Внутрішня політика Російської Федерації у 1999 – 2008 рр. Ставши прем'єр-міністром Росії, а згодом виконувачем обов'язки президента, В. В. Путін одразу цілеспрямовану і далекоглядну політику. Першим його заходом стало вирішення чеченського питання. В серпні 1999 р. розпочалися бої з чеченськими польовими командирами, що вторглися у Дагестан. Викликом для російського суспільства стали терористичні вибухи у Буйнакську, Москві, Волгодонську, масові захоплення чеченцями заручників у театрі на Дубровці в Москві. Впродовж кінця 1999 – 2000 рр. російська влада була змушена вживати оперативних заходів, і ціною тривалих зусиль та помітних втрат вона змогла взяти під свій контроль Чечню. У бойових діях загинуло понад 3 тисячі російських солдатів. Однак наростаючу хвилю тероризму та сепаратизму було зупинено.

Рішучість, послідовність і чітка програма дій В. Путіна отримала схвалення більшої частини російського суспільства, що стомилася від політичної та економічної невизначеності 1990-х рр., а тому радо сприймала встановлення влади "сильної руки", "хорошого господаря". Успіх у чеченській війні закріпив рейтинг Путіна і йому вдалося здобути підтримку росіян спочатку на парламентських, а згодом і на президентських виборах 2000 р. Завдяки цьому президент Путін міг опертися на депутатів парламенту. У результаті було негайно прийнято податковий кодекс, реформовано вертикаль влади. Наприкінці 2000 р. прийнято новий закон про партії.

Важливим викликом для нового президента стала загибель атомного підводного човна "Курськ" восени 2000 р. В. Путін вжив адекватних заходів, щоб ліквідувати негативні наслідки аварії і розпочати відновлення могутності російського флоту, модернізувати російську армію.

Паралельно відбувалося суттєве покращення стану російської економіки. Економічні успіхи країни були б неможливі без проведення низки реформ – пенсійної, земельної, банківської, монетизації пільг. Вони дозволили Росії перейти до ринкових методів управління економічними процесами, поліпшити ситуацію у промисловості та сільському господарстві. Успіхам російської економіки сприяло також зростання світових цін на нафту, газ та інші природні ресурси. В результаті прибутки федерального бюджету зросли в кільканадцять разів. При цьому надходження від

продажу енергоносіїв становили майже 60 %. Зросли обсяги виробництва промисловості, особливо оборонної (Росія стала найбільшим експортером зброї у світі після США). Фактично з 2000 до 2008 р. відновлено російську автомобілебудівну, текстильну галузі промисловості.

Значних здобутків досягнуто і в сільському господарстві, яке у 2000 р. вперше за майже сто років стало рентабельним. Зросли площі технічних культур – пшениці, цукрових буряків, картоплі, тютюну, ріпака. У 2002 р. в Росії було зібрано рекордний в її історії врожай зернових культур. За рік до цього було прийнято Земельний кодекс.

Важливим етапом реформ стало трансформування судової системи. Появився суд присяжних. Завдяки змінам у судочинстві стало можливим проведення кримінальних процесів над низкою російських олігархів – Б. Березовським, В. Гусинським, М. Ходорковським та ін. Поступово у державну власність було повернуто більшу частину стратегічних підприємств і монополістів з видобутку природних ресурсів.

Економічні успіхи Росії сприяли тому, що 14 березня 2004 р. В. Путіна було обрано президентом на другий термін. У 2004 – 2008 рр. продовжено політику посилення президентської влади, обмеження прав регіонів, відбувалася трансформація політичної системи у країні. Так, було запроваджено пропорційну виборчу систему у виборах до Державної Думи, ліквідовано виборність керівників регіонів.

У 2005 р. В. Путін оголосив про початок загальнодержавних програм, спрямованих на покращення соціальної ситуації у російському суспільстві – “Здоров’я”, “Освіта”, “Житло”, “Розвиток АПК (агропромислового комплексу)”.

Завдяки цілеспрямованим діям російському урядові вдалося подолати проблему дефіциту бюджету, виплатити борги іноземним кредиторам. До 2007 р. Росії, за визнанням міжнародних економічних оглядачів, вдалося вернути втрачені впродовж 1991 – 1999 рр. позиції, створити життєздатний сектор послуг, накопичити третій у світі за обсягом після Китаю та Японії золотовалютний запас. Упродовж 2000 – 2008 рр. у країні відбувалося збільшення темпів приросту валового внутрішнього продукту. Суттєво знизилася чисельність населення, що проживала за межею бідності. На кілька відсотків зменшилися податки. Зросла кількість дрібних та середніх

підприємств, а частка їхньої продукції у структурі валового внутрішнього продукту досягла 21 %. Зміцнення економіки Росії відбувалося завдяки повільній девальвації національної валюти, жорсткій податково-бюджетній політиці, а також сприятливій світовій кон'юнктурі на сировину. Суттєвими проблемами продовжували залишатися питання пошуку нових родовищ нафти й газу, розвитку інфраструктури, будівництва доріг, покращення системи освіти, охорони здоров'я, боротьби з алкоголізмом.

Під час парламентських виборів до Державної Думи у 2007 р. було сформульовано основні цілі внутрішньої і зовнішньої політики Росії, що одержали назву "план Путіна". Він передбачає подальший розвиток Росії як унікальної цивілізації, захист спільного культурного простору, російської мови та історичних традицій; підвищення конкурентоспроможності економіки через запровадження інноваційних технологій, підтримку науки, розвиток інфраструктури, збільшення інвестицій, спрямованих на високі технології; забезпечення нової якості життя громадян шляхом реалізації національних проектів, подальшого підвищення заробітної плати, пенсій та стипендій, надання допомоги громадянам у вирішенні житлових проблем; підтримка інститутів громадянського суспільства, стимулювання соціальної мобільності й активності, просування громадських ініціатив; зміцнення суверенітету Росії, обороноздатності країни, забезпечення для неї достойного місця у багатополярному світі. Виконання "плану Путіна" триває й зараз.

Англійський історик Н. Стоун у 2007 р. писав про Путіна-президента, що йому "вдалося вирвати Росію з історичної тенденції, яка могла привести до розпаду Росії як держави". Іншої думки дотримується російський політолог В. Мілов, який тоді ж заявив, що "майже всі реформи, які він (Путін) розпочинав, прийшовши до влади, провалилися". Виключно критичні оцінки періоду перебування В. Путіна на найвищих державних посадах дають російські публіцисти, відомі політики, військові – Б. Нємцов, Л. Гудков, В. Ілюхін, М. Леонов, американський політолог М. Вулф.

Більш об'єктивну оцінку В. Путіна дав англійський журналіст М. Сімпсон: "Путіна ненавидять на Заході так само сильно, як обожнювали Єльцина, але не тому, що він проти демократії, а тому, що він відродив російську державу, російську могутність, російське

почуття власної гідності і не боїться відстоювати російські інтереси. Різкий сплеск русофобії на Заході в останні роки викликаний швидше не тривогою лібералів з приводу московського авторитаризму, а неприкритими корисливими мотивами…". Позитивно діяльність В. Путіна оцінювали й окремі українські політики. Зокрема А. Яценюк, даючи характеристику складній ситуації в Росії, сказав про Путіна: "Що він зробив? Він врятував країну. Реально він врятував країну. Хоча не всі його методи я вітаю".

Російська Федерація у 2008 – 2010 рр. Президентство Д. Медвєдєва. Весною 2008 р. завершився другий термін президентських повноважень В. Путіна. Попри очікування опозиційних та іноземних політологів, він не пішов на порушення російського законодавства і не висував свою кандидатуру на третій термін. У ході передвиборчої кампанії В. Путін разом із партією "Єдина Росія" закликав населення голосувати за кандидатуру Д. Медвєдєва. 2 березня 2008 р. за нього проголосувало понад 70 % виборців. 7 травня 2008 р. Дмитро Анатолійович Медвєдєв склав присягу і обійняв посаду президента Російської Федерації. Вже 8 травня 2008 р. головою уряду було призначено В. Путіна і оголошено список нових міністрів.

У червні 2008 р. у світі поширилася економічна криза. Вона розпочалася у США у вигляді рецесії – масового неповернення населенням кредитів, одержаних на купівлю житла. Дуже швидко криза охопила більшість країн світу. Оскільки європейські країни зменшили споживання російського газу та нафти, криза почала впливати і на російську економіку. До того ж приватні підприємці зіткнулися з проблемами нестачі кредитів з іноземних банків, відтоком капіталів з країни та погіршенням умов кредитування російськими банками.

Впродовж червня – липня 2008 р. суттєво знецінилися цінні папери російських підприємств. Негативні наслідки для економіки мав початок російсько-грузинського конфлікту в серпні того ж року. Іноземні інвестори масово виводили свої кошти з Російської Федерації. Посилилася інфляція. По країні пройшла хвиля банкрутств банків і підприємств дрібного й середнього бізнесу. Зросла недовіра бізнесменів до влади.

У вересні – жовтні 2008 р. уряд Росії почав запроваджувати антикризові заходи, насамперед спрямовані на зміцнення

фінансової системи, погашення зовнішнього боргу великими банками і корпораціями, зменшення дефіциту ліквідності і рекапіталізацію банків. Витрати бюджету на підтримку банків сягнули 3 % внутрішнього валового продукту. Оперативні заходи влади дозволили стабілізувати банківську систему, уникнути паніки серед населення.

За дорученням Д. Медвєдєва було розроблено, а 8 листопада 2008 р. підписано "План дій, спрямованих на оздоровлення ситуації у фінансовому секторі і окремих галузях економіки". У рамках реалізації цього плану проведено низку протекціоністських заходів, спрямованих на захист російських підприємств та сільського господарства: піднято ввізні мита на іноземну сільськогосподарську техніку; запроваджено субсидії для покупців російських автомобілів. 12 січня 2009 р. було введено нові митні тарифи на імпортовані автомобілі. Більшість із названих заходів повинні були захистити від банкрутства російських автовиробників та виробників сільськогосподарської техніки. Вони викликали невдоволення в низці регіонів Росії (на Далекому Сході, Сибіру, Калінінградській області) серед населення, що жило з перепродажу імпортної техніки. Там відбулися мітинги з вимогою відставки Путіна.

Оскільки кризові явища в економіці країни продовжувалися, уряд В. Путіна у січні 2009 р. був змушений переглянути державний бюджет з метою зменшення витрат. Було згорнуто окремі соціальні програми. Нові кроки влади спрямовані на подолання наслідків кризи, зустріли наростання протестів серед опозиції. Так, представники опозиційного руху "Солідарність" заявили про "повну безпорадність і кричущу некомпетентність" уряду, про необхідність "демонтажу путінізму" і "відновлення в країні демократії". Політолог М. Злобін стверджував, що криза стала проявом неефективності моделі управління країною, а не наслідком впливу економічних факторів.

Наростання обурення серед населення змусило владу розробити нову програму антикризових дій. Уже в червні 2009 р. пріоритетними завданнями уряду були оголошені виплата соціальних зобов'язань, підтримка промисловості, інноваційних технологій і створення потужної фінансової системи. Значні кошти було спрямовано в російські регіони.

Наприкінці грудня 2009 р. В. Путін заявив про подолання активної фази російської економічної кризи. В березні 2010 р. огля-

дачі Світового банку підтвердили факт виходу Росії з кризи. При цьому вони доводили, що втрати економіки Російської Федерації завдяки діям влади виявилися меншими, ніж можна було б очікувати.

Справжнім випробуванням для росіян стали масштабні пожежі влітку 2010 р., які охопили величезні території країни, завдали великих матеріальних збитків, спричинили значні людські жертви. Однак до кінця року російський уряд не лише надав потерпілим першу допомогу, але й відбудував утрачене через пожежі житло, компенсував інші матеріальні збитки.

Боротьба з кризою відбувалася в умовах деяких трансформацій у політичній системі країни. 30 грудня 2008 р. було внесено зміни до конституції Росії. Згідно з ними термін повноважень президента збільшувався на два роки, а Державної Думи – на один рік; розширювалися повноваження верхньої палати російського парламенту; уряд зобов'язувався звітувати про свою діяльність перед депутатами. В цілому ведення внутрішньої політики покладалося на уряд і прем'єр-міністра. Зовнішна політика була прерогативою президента.

В цілому ж становище Росії залишається суперечливим. З одного боку, в країні зберігається стабільність, незважаючи на те що президентом у 2008 р. обрано Д. Медвєдєва, а В. Путін знову став прем'єром. Та, з іншого боку, ця стабільність в значній мірі викликана сприятливою ситуацією на світовому ринку енергоресурсів. А ця ситуація вкрай вразлива і може загрожувати новими потрясіннями. Крім того, протягом останнього десятиліття Росія відійшла від суто демократичних принципів управління, що також має характерну рису непередбачуваності.

Проте вся багатовікова історія Росії засвідчує, що рано чи пізно російський народ знаходить адекватні відповіді на всі виклики часу. Критикам сучасної політичної системи в Росії варто пам'ятати і те, що ця країна зуміла зберегти і продовжує активно розвивати свій науковий потенціал, промисловість. Окремі заяви російських економістів та науковців дозволяють робити припущення про вагомі розробки у сфері альтернативних видів енергії. Певні демографічні проблеми, притаманні для теперішньої Росії, властиві й країнам Західної Європи, які важко звинуватити у відсутності демократії.

На сьогодні в Російській Федерації триває активний пошук моделі якісних змін у системі державного управління, покращення ситуації у соціальній сфері, виведення на новий рівень шляхів сполучення, зв'язку, сільського господарства. Росія є однією з небагатьох країн світу, що доволі успішно вийшли зі світової економічної кризи і продовжують нарощувати виробництво. Російська держава залишається одним із важливих центрів впливу у сучасному багатополюсному світі, стратегічним політичним, економічним та культурним партнером і сусідом України.

Зовнішня політика Російської Федерації у 1991 – 2010 рр. Б. Єльцин намагався інтегрувати Росію в загальносвітові та загальноєвропейські організації. Важливим явищем було покращення взаємин зі США. 3 січня 1993 рр. президенти Росії та США підписали договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, що передбачало зменшення кількості ядерних боєголовок у 10 разів. У жовтні 1993 р. було підписано російсько-японську декларацію про нормалізацію відносин.

Б. Єльцин намагався зберегти вплив Росії в колишніх республіках СРСР. Цьому сприяло наявність СНД. Проте в 1994 – 1997 рр. розмежування і протиріччя явно переважали над інтеграцією. Більшість домовленостей у рамках СНД носили декларативний характер. Росія намагалася налагодити більш тісні взаємини з Білоруссю, Казахстаном, Узбекистаном та Киргизією. Паралельно Україна, Азербайджан, Вірменія, Грузія та Молдова створили свою альтернативу СНД – Організацію за демократію та економічний розвиток (за першими літерами назв країн-учасниць – ГУААМ).

Лише в 1997 р. було остаточно врегульовано питання поділу Чорноморського флоту між Україною і Росією, а також підписано двосторонній договір про дружбу та добросусідство. У травні 1997 р. було досягнуто порозуміння між Росією й НАТО. Вдало для Росії складалися відносини з Китаєм.

В. Путін, очоливши Російську Федерацію, проводив активну зовнішню політику. Російська влада співпрацювала зі США, країнами НАТО у питаннях світової безпеки та боротьби з тероризмом. Російська Федерація була визнана країною з ринковою економікою. Проте взаємини Росії зі США залишалися складними. У 1999 – 2001 рр. стосунки Росії з НАТО були відверто ворожими через війну альянсу з Сербією. У 2001 р. в Москві було відкрито

представництво НАТО, а наступного року укладено договір про співпрацю. Все ж Росія категорично проти просування НАТО на схід і, зокрема, проти вступу в цю організацію України та Грузії.

Надзвичайно динамічно розвиваються відносини Росії з країнами Азії, зокрема з Китаєм. У 2001 р. Росія і Китай уклали багатосторонній договір про дружбу, добросусідство та економічну і військову співпрацю. В червні 2001 р. Росія, Китай, Казахстан, Киргизія й Таджикистан створили Шанхайську організацію співробітництва. Це фактично новий військово-політичний блок, вплив якого у світі постійно зростає.

Після 2004 р. погіршилися відносини між Росією та низкою колишніх республік СРСР, зокрема Україною і Грузією. Росія намагалася впливати на своїх сусідів, використовуючи для тиску наявність своїх військових баз та етнічного російського населення. Серед звинувачень, які висувала російська влада на адресу тодішнього керівництва України та Грузії, були потурання зовнішньополітичній доктрині США, намагання вступити в НАТО і бажання проводити антиросійську політику.

Основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики Путіна були продовжені ним після 2008 р. вже на посаді прем'єр-міністра Російської Федерації.

Одним із перших заходів Д. Медвєдєва на міжнародній арені було запровадження безвізового режиму для колишніх громадян СРСР, які проживають на території Латвії та Естонії, але з різних причин (насамперед через незнання мови) не одержали місцевого громадянства. У липні 2008 р. президент Росії затвердив нову концепцію зовнішньої політики країни. Вона передбачала активне відстоювання на міжнародній арені національних інтересів Російської Федерації.

Вже на початку серпня 2008 р. положення концепції про захист російськомовного населення в сусідніх із Росією країнах довелося застосовувати на практиці. Тоді загострилися відносини у Південній Осетії – зоні присутності російських миротворців. Введення грузинських військ на територію невизнаної республіки і обстріл її столиці – міста Цхінвалі Медвєдєв назвав актом агресії проти миротворців та мирних жителів. 9 серпня було оголошено про початок російськими військами операції "з примусу до миру", у результаті якої російські військові ввійшли на територію Південної Осетії.

26 серпня 2008 р. Медвєдєв підписав укази про визнання незалежності Республіки Південна Осетія та Республіки Абхазія – колишніх автономій у складі Грузії, що викликало протести більшості країн Євросоюзу.

Особливе хвилювання міжнародної громадськості спричинила заява Д. Медвєдєва від 31 серпня 2008 р. В ній ішлося про те, що "у Росії, як і в інших країн світу, є регіони, в яких зосереджені стратегічні інтереси. В цих регіонах розташовані країни, з якими нас традиційно зв'язують дружні, добросусідські взаємини, історично особливі взаємини. Ми будемо дуже уважно працювати в цих регіонах і розвивати такі дружні відносини з цими державами, з нашими близькими сусідами". Американські та окремі європейські політики сприйняли заяву президента Росії як загрозу територіальній цілісності, а то й незалежності колишніх радянських республік.

Після подій серпня 2008 р. стосунки між Росією та США суттєво ускладнилися. Натомість Д. Медвєдєв розпочав зближення з країнами Латинської Америки (насамперед Венесуелою та Кубою), Китаєм, а також Іраном. У жовтні того ж року президент Росії виступив у Франції з пропозицією переглянути Договір про європейську безпеку, що дозволило б усунути вплив США на європейські справи. Однак ця та наступні ініціативи Д. Медвєдєва були відкинуті європейським товариством.

Зрештою після обрання у США нового президента взаємини між двома країнами стали на шлях нормалізації. 6 – 8 липня 2009 р. Д. Медвєдєв зустрівся з американським президентом Б. Обамою. У ході переговорів було вирішено більшість нагальних проблем. У квітні 2010 р. обидва президенти підписали в Празі договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь терміном на 10 років.

Важливим напрямом зовнішньої політики Д. Медвєдєва стали взаємини з колишніми республіками СРСР. У листопаді 2009 р. у Мінську, за участю президентів Білорусі та Казахстану, Д. Медвєдєв підписав угоду про створення на території трьох країн спільного митного простору. Однак взаємини між Росією та Білоруссю залишаються складними.

З березня 2010 р. розпочалося зближення Росії з Україною. Результатом тривалих переговорів стало підписання 21 квітня 2010 р. між президентом Росії Д. Медвєдєвим та президентом

України В. Януковичем т. зв. “Харківських домовленостей” – низки договорів щодо врегулювання російсько-українських взаємин. Серед них чи не найважливіше місце зайняла угода про продовження терміну перебування російського Чорноморського флоту у Севастополі до 2037 р. Однак, наступний розвиток подій в Україні засвідчив, що російсько-українські взамини надалі будуть доволі непростими і мало передбачуваними. Принаймні можна констатувати, що конфронтація між двома країни шкодить обом державам, а співпраця можлива лише на паритетних умовах.

Культурне життя в Російській Федерації у 1991 – 2010 рр. Зміна суспільно-політичного устрою країни, формування принципово нової політичної системи, трансформація соціально-економічних взаємин знайшли своє відображення у розвитку російської культури. Насамперед зникла централізована система управління культурою, припинився ідеологічний диктат та директиви “згори”, скасовано цензуру. Завдання державної культурної політики зводилися до підтримки різних галузей культури, збереження кращих традицій літератури та мистецтва. Однак позитивні зміни супроводжувалися й негативними явищами – обмеженим державним фінансуванням закладів культури, культурних товариств і окремих діячів; сліпим копіюванням західних зразків; моральною деградацією в окремих сферах культури, особливо в системі організації дозвілля, побуту росіян; поширенням псевдокультурних, споживацьких цінностей, бульварщини.

Суттєві зміни відбувалися в освітній сфері. Виникла мережа альтернативних недержавних навчальних закладів – шкіл, ліцеїв, гімназій, коледжів і навіть університетів. На початку XXI ст. в Російській Федерації існувало близько 700 недержавних загальноосвітніх шкіл. На 2001 р. в Росії недержавні вищі навчальні заклади складали 28 % від загальної кількості. В них навчалося 12 % всіх російських студентів. Суттєво зросла кількість нових спеціальностей, орієнтованих на потреби ринку. Водночас багато росіян здобули можливість навчатися у кращих університетах Західної Європи та США.

Розвиток вищої освіти супроводжувався суперечливими явищами. Так, загальна кількість студентів постійно зростала, але якість їхньої підготовки, особливо з гуманітарних напрямків, суттєво знизилася. Природничі спеціальності відчували нестачу

фінансування. Через слабку матеріально-технічну базу, низьку оплату праці Росію покинуло багато провідних вчених, які продовжили дослідження за кордоном. Особливо гостро проблема відтоку кадрів стояла у 1991 – 1999 рр.

Незважаючи на значні труднощі, Російська академія наук працювала над реалізацією раніше складених планів. Активно продовжувалося освоєння космосу. До 2001 р. використовувалася міжнародна орбітальна станція "Мир", яка експлуатувалася ще з 1986 р.

Наприкінці 1990-х рр. фінансування російської науки почало збільшуватися. Розпочалася модернізація наукових лабораторій, навчальних полігонів. Щороку присуджувалися державні премії за розробки в галузі науки і техніки. Лауреатами нобелівської премії у галузі фізики стали російські вчені Ж. Алфьоров, В. Гінзбург, О. Абрикосов, К. Новосьолов, А. Гейм. Покращилися умови для розвитку гуманітарних наук – філософії та історії.

Помітні зрушення відбувалися і у мистецтві. Свобода творчості привела до поєднання ідей класичної російської та масової західної культур. Поглибилися взаємини всіх галузей культури з релігією. У суспільстві поширювалися найрізноманітніші культурні течії та стилі. Зникло розмежування між "офіційною" та "неофіційною" сферами культурної творчості. В суспільстві створюються приватні картинні галереї, театри, виставкові проекти, які орієнтуються на різні мистецькі смаки населення.

У російській літературі доволі поширеними зараз є різні художні стилі і жанри. Продовжують традиції реалізму в літературі Б. Афанасьєв, В. Бєлов, В. Распутін. Представниками постмодернізму є письменники В. Єрофєєв, В. Сорокін-Пєцух, В. Пелевін та ін.; новітнього реалізму – Л. Бородін, В. Бутромов, О. Курчаткін. Світове визнання здобули фантастичні романи й повісті письменників братів Стругацьких, К. Буличова, що відтворюють вагому соціальну та політичну проблематику. Популярністю серед росіян користуються твори з серії "легких" жанрів – детективи О. Маринінної, Д. Донцової, Б. Акуніна; любовні романи і фентезі Ніка Перумова, О. Бушкова, О. Пєхова та ін.

Авангардизм поширений серед російських композиторів (Е. Денисов, А. Шнітке), режисерів (П. Фоменко, Р. Віктюк), скульпторів (З. Церетелі). Їхній творчості притаманне мислення

символами, метафорами, використання елементів містики, іронії, змішування різних художніх стилів та принципів. Серед сучасних російських художників та літераторів вагоме місце посідають представники постмодернізму.

Значне поширення у 2000 – 2010 рр. в Росії одержала політична публіцистика на сторінках всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернету. Російські блогери ведуть відкриті дискусію щодо проблем політичного, економічного і культурного розвитку країни.

Доволі негативним явищем стало зростання кількості різноманітних розважальних програм на телебаченні, запозичення іноземних ігрових проектів, телесеріалів. На російський культурний ринок потрапила ціла лавина низькопробної іноземної культурної продукції, споживчих товарів. Символом нового побуту і культурного життя стало відкриття у Москві першого ресторану швидкого харчування "Макдональдс" на початку 1990-х рр. На сьогодні мережа різноманітних фаст-фудів охопила всю Росію і викликає справедливі обурення інтелігенції. Індустрія розваг досить швидко розросталася за рахунок комерційних розважальних закладів – нічних клубів, казино і т. д. Відповіддю на пропаганду здорового способу життя стало відкриття різноманітних комерційних фітнес-центрів. Паралельно малозаможні громадяни країни втратили можливість займатися спортом безкоштовно, оскільки більшість державних та комунальних спортивних шкіл і клубів припинили свою діяльність.

На початку XXI ст. в російській масовій культурі відбулися окремі позитивні зрушення. Так, російські фільми й телесеріали почали успішно конкурувати з іноземними. Визнання глядачів здобули телесеріал "Ідіот", картини "Нічний дозор", "Денний дозор", "Турецький гамбіт", "Адмірал". За мотивами романів братів Стругацьких було знято фільми "Залюднений острів" та "Залюднений острів 2. Сутичка", в яких піднімаються актуальні для російського суспільства проблеми боротьби індивіда з державною системою, пошук рівноваги між демократією, анархією й тоталітаризмом. У російському кіно почали використовувати дорогі спецефекти, комп'ютерні технології; до участі у фільмах запрошували відомих іноземних артистів. Російських режисерів почали запрошувати на зйомки фільмів у США та Великобританію.

Нові тенденції притаманні російському театру. Так, дедалі поширенішими стають антрепризи – тимчасові творчі колективи,

які організовуються виключно під конкретні постановки, фестивальні проекти. Виникли й нові форми спілкування акторів з глядачами. Здобули популярність запозичені у США мюзикли, пантоміми. Окремі п'єси демонструвалися в реальних історичних декораціях (опера "Борис Годунов" була поставлена на Красній Площі в Москві у 2003 р.).

Позитивні зміни торкнулися й музеїв. У країні було відкрито низку нових установ – Музей російських благочинців (1992 р.), Центральний музей Великої Вітчизняної війни (1995 р.) та ін. Низка музеїв, присвячених Леніну та комуністичним діячам, була ліквідована. У 1990-х рр. розроблено державну програму збереження і розвитку пам'яток архітектури та мистецтва. Згідно з нею проводилися масштабні реставраційні роботи у Санкт-Петербурзі, Новгороді, Устюгу, інших містах. Було відновлено музеї С. Єсеніна, маєтки О. Толстого та Ф. Тютчева у Брянській області, музей декабристів у Ялуторівську. Відремонтували й окремі великі пам'ятники – "Робітник і колгоспниця" В. Мухіної в Москві, Мамаїв курган у Волгограді, Гостинний Двір у Москві. За короткий термін було відновлено храм Христа Спасителя, збудований на честь перемоги росіян над Наполеоном, але зруйнований у 1931 р. На місці загибелі родини останнього російського імператора Миколи II було споруджено "Собор на крові". На реставраційні роботи активно залучали добровільні пожертвування, церковні гроші, кошти від меценатів.

На державному рівні відбулося святкування 200-ліття з дня народження О. Пушкіна. Регулярно в Росії проводяться різноманітні фестивалі – Московський міжнародний кінофестиваль, Міжнародний музичний конкурс імені П. Чайковського. Постійно відбуваються поїздки російських артистів, співаків та інших діячів культури за кордон. Російську Федерацію відвідують із гастролями іноземні митці, постійно проводяться виставки картин іноземних художників. З 2005 р. у Москві щорічно відбувається міжнародна виставка сучасного мистецтва.

Розширення інформаційного простору, поява Інтернету відкривають зараз нові можливості для наукової творчості, швидкого обміну ідеями та контактів між діячами культури, науки і мистецтва. Тенденції останніх років засвідчують, що російські митці вийшли зі стану тривалої кризи і активно включилися у світовий культурний процес. У творчості найбільш талановитих

представників літератури та мистецтва можна простежити збережені й примножені кращі російські культурні традиції. На сьогодні створилися передумови для того, щоб російська культура, як і в XIX ст., почала задавати тон світовій.

Питання на закріплення

1. Охарактеризуйте внутрішню політику першого російського президента Б. Єльцина.
2. Як відбувалося врегулювання взаємин між центральною владою і національними автономіями у Росії у 1992 – 1994 рр.?
3. Назвіть причини конфлікту між президентом і парламентом Російської Федерації у 1993 р.
4. Коли було прийнято Конституцію Російської Федерації?
5. Визначте передумови та причини російсько-чеченських війн.
6. Що означає термін “шокова терапія”?
7. Чим була зумовлена часта зміна керівників та членів уряду за часів президентства Б. Єльцина?
8. Коли прем’єр-міністром Росії вперше став В. Путін?
9. Вкажіть основні напрямки зовнішньої політики Б. Єльцина.
10. Внутрішня політика В. Путіна на пості президента Російської Федерації. Назвіть і охарактеризуйте основні реформи.
11. У чому полягає суть “плану Путіна”?
12. З’ясуйте найважливіші напрямки зовнішньої політики Росії за часів президентства В. Путіна.
13. Як позначилася на Росії світова економічна криза (рецесія)?
14. Визначте основні напрямки внутрішньої й зовнішньої політики Російської Федерації у 2008 – 2010 рр.
15. Коли було укладено т. зв. “Харківські домовленості” між президентом Росії Д. Медвєдєвим та президентом України В. Януковичем?
16. З якими проблемами зіштовхнулася російська культура в 1991 – 2010 рр.?
17. Визначте головні течії, які панують у сучасній російській літературі та мистецтві.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизм (Абсолютистська монархія) – форма державного правління, за якої монарху належить необмежена верховна влада (див. Самодержавство).

Авангардизм (з французької мови “avant” – “попереду” та “garde” – “охорона”) – термін на означення так званих “лівих течій” у мистецтві, більш радикальних, ніж модернізм. Комплекс явищ у мистецтві першої третини XX ст., якому притаманне прагнення до радикального оновлення змістових та формальних принципів творчості і, як наслідок, відмова від канонів мистецтва епох, що передували йому. Авангардистські тенденції виявились у мистецтві Західної Європи, США, Росії, Латинської Америки, хоча в кожному регіоні мали свої специфічні найхарактерніші особливості (наприклад, російський авангардизм початку XX століття). Авангардизм проявився у цілій низці течій та шкіл, торкнувся різних галузей мистецтва (живопис, скульптура, архітектура, література, музика, кіно). Мистецтво авангардизму складне й суперечливе, воно містить у собі продуктивні пошуки нових художніх форм і бачення світу. Серед його експериментів є й невдалі “одноденки”, данина швидкоплинній моді, але залишається й те, що визначило нові імпульси в культурі нашого часу. До течій авангардизму належать: акмеїзм, експресіонізм, символізм, футуризм та інші.

Автокефальна церква – самостійна, адміністративно незалежна православна церква. Перші автокефальні церкви виникли у процесі виокремлення патріархатів та митрополій у Візантії. Зараз існує 15 автокефальних церков, серед яких є й Російська православна церква.

Автономія – 1) право самостійного ведення державної влади чи управління, надане якійсь частині держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом або конституцією. Автономія може базуватися на культурній чи етнічній відмінності й часто веде незалежності в майбутньому; 2) У широкому розумінні – право підприємства, установи, організації самостійно розв’язувати певні питання.

Авторитарний режим (Авторитаризм) – політичний режим, за якого всю чи більшу частину влади зосереджено в руках однієї особи або групи осіб. Роль представницьких органів влади зведено нанівець або занижено. В умовах авторитарних режимів можуть існувати профспілки й політичні партії, але під жорстким контролем правлячої особи чи правлячого угрупування.

Агіографія – вид церковної літератури – біографії святих (Див. Житія святих).

Адміністративно-територіальний поділ – система територіальної організації держави, на основі якої створюються і функціонують органи державної влади та управління. У Російській Федерації адміністративно-територіальні одиниці – краї, області та райони.

Акмеїсти – група російських літераторів початку XX ст., очолювана М. Гумільовим. Вважали свою творчість вищим етапом у розвитку символізму, проповідували теорію “чистого мистецтва”, культивували відірваність від життя, аполітичність, волюнтаризм. Акмеїзм виступав одним

із різновидів декадансу, виявом індивідуалізму та містики. Акмеїсти описували реальне, земне життя, але основну увагу звертали на дрібниці, світ предметів. Провідні ролі серед акмеїстів відігравали: М. Гумільов, С. Городецький, А. Ахматова, М. Зенкевич, Г. Іванов, М. Лозинський та ін. Організація акмеїстів розпалася у 1922 р.

Амністія – повне або часткове (заміна м'якшим) звільнення від кримінальної відповідальності й покарання певної категорії осіб, винних у вчиненні злочинів. Здійснюється за рішенням глави держави або вищого представницького органу влади.

Анархізм (похідне від – Анархія) – громадсько-політична течія, яка виступає за негайну ліквідацію будь-якої форми державної влади. Значний внесок у розвиток ідей анархізму зробили М. Бакунін, П. Кропоткін. Ідеї анархістів вплинули на теорію і практику діяльності російських народників у 1870-х рр., відобразилися на групах анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів під час російської революції 1905 – 1907 рр. та Громадянської війни (Н. Махно).

Антанта – "Сердечна угода", союз Великобританії, Франції й Росії, спрямований проти Німеччини та її союзників. Антанта була оформлена низкою взаємних домовленостей у 1904 – 1907 рр. Упродовж Першої світової війни до неї приєднувалися нові учасники, серед яких були Італія, Японія та США. Всього Антанта об'єднувала в 1918 р. понад 20 держав. Росія вийшла з Антанти проголошенням Декрету про мир у жовтні 1917 р. та укладенням сепаратного мирного договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною у лютому 1918 р.

Антигітлерівська коаліція – союз держав і народів, який виник на початку Другої світової війни проти блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. До коаліції увійшли СРСР, США, Великобританія, Франція та Китай. Поступово до них приєднувалися й інші країни – Югославія, Польща, Чехословаччина та інші. До кінця війни у складі коаліції налічувалося понад 50 держав.

Арсенал – приміщення для зберігання, ремонту і комплектування зброї та боєприпасів. Найстаріший російський арсенал – Оружейна палата в Москві. Зараз назву "Арсенал" за традицією носять окремі машинобудівні заводи.

Археологія – наука, яка вивчає історію людства за матеріальними залишками життя й діяльності людей (речовими (археологічними) пам'ятками). Вивчає окремі предмети (знаряддя праці, посуд, зброю, прикраси) та цілі комплекси (поселення, скарби, могильники), знайдені у ході археологічних розкопок.

Архів – 1) установа, чи її частина, у якій зберігаються, укомплектовуються, облікуються і використовуються документи, вилучені з документообігу; 2) сукупність документів, що виникли в результаті діяльності установ, підприємств, окремих осіб.

Баскаки – представники великих монгольських ханів на завойованих землях. У руських князівствах у другій половині XIII – на початку XIV ст. контролювали діяльність місцевої влади.

Батраки – наймані сільськогосподарські робітники, зазвичай збіднілі селяни.

Бей (бек, бег) – у тюркських народів Середньої Азії і Закавказзя титул землевласника.

Біла гвардія – неофіційна назва військових формувань, які в роки Громадянської війни боролися проти радянської влади (Див. Білий рух).

Білий рух – збірна назва політичних рухів, організацій та військових формувань, що протистояли радянській владі у роки Громадянської війни. Походження терміна пов'язане з традиційною символікою білого кольору як кольору прихильників законного правопорядку. Основа Білого руху – офіцери колишньої царської армії, керівна і військова верхівка (М. Алексєєв, П. Врангель, А. Денікін, О. Колчак, Л. Корнілов, Є. Міллер, М. Юденич).

Берестяні грамоти – давньоруські листи і документи XI – XV ст., видряпані на березовій корі (бересті). У 1951 – 2010 рр. майже тисячу берестяних грамот було знайдено у Новгороді, по кілька у Смоленську, Старій Русі, Пскові, Вітебську, Твері, Москві. Це унікальне джерело з історії давньоруської мови, соціально-економічних та політичних відносин.

Бобилі – бідне, іноді бездомне, залежне населення в Московській державі XV – початку XVIII ст. Виконували скорочені феодальні повинності. З введенням подушного податку прирівняні до селян. У переносному значенні – жебраючі, бездомні, самотні люди.

Більшовики – представники політичної течії в РСДРП (з квітня 1917 р. самостійна політична партія), очолювані Леніним (Див. Комуністична партія Радянського Союзу). Термін виник на 2-му з'їзді РСДРП в 1903 р. після того, як під час виборів керівництва партії прихильники Леніна одержали більшість голосів (тому й більшовики). А їх противники – меншість (меншовики). У 1917 – 1952 рр. слово "більшовики" входило в офіційну назву партії – РСДРП(б), РКП(б). ВКП(б). XIX з'їзд партії в 1952 р. прийняв постанову про перейменування її на КПРС.

Бояри – вищий стан феодалів. У часи Київської Русі – нащадки родоплемінної знаті, старші дружинники княжого війська. У період роздробленості – заможні і впливові феодали. У Новгородській республіці фактично керували державою. З XIV ст. їхні права поступово обмежувалися князями. З XV ст. в Московській державі – вищі чини служилих людей "по отечеству", перші особи Боярської думи; займали головні адміністративні, судові й військові посади, керували приказами, були воєводами. Звання скасоване Петром I на початку XVIII ст. у зв'язку з ліквідацією Боярської думи і процесом реорганізації дворянства.

Боярська дума – 1) у часи Київської Русі – рада при князі членів військової дружини, найближчих родичів та ін.; 2) у період роздробленості – рада знатних васалів при князі; 3) у Московській державі – постійний станово-представницький орган аристократії при великому князі (царі) дорадчого характеру, обговорював питання внутрішньої і зовнішньої політики.

Братства – національно-релігійні і просвітницькі громадські організації XVI – XVIII ст. при православних церквах Білорусії, України, Литви. Боролися проти насильницького насадження католицизму серед

православного населення Речі Посполитої. Відкривали школи, друкарні, колегіуми.

Брестська унія – об'єднання на території Речі Посполитої православної церкви з католицькою. Прийнята на церковному соборі у Бресті в 1596 р. Православна церква України й Білорусії визнавала своїм керівником Папу Римського, приймала католицьку догматику, але зберігала богослужіння на слов'янській мові й православні обряди. Офіційно розірвана на церковному соборі 1946 р. у Львові, уніатські парафії були передані Російській православній церкві. У 1988 р. греко-католицька церква на території України й Білорусії відновлена.

Бронзовий вік – етап історії людства, який характеризувався поширенням використання бронзи, бронзових знарядь праці та зброї наприкінці IV – на початку I тисячоліття до н. е. Йому передував енеоліт. Під час цієї епохи розвивалося скотарство, землеробство, ремесла, виникла писемність.

Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії) – політична партія, що об'єднувала єврейських робітників та ремісників західних регіонів Російської імперії. Створена в 1897 р. у Вільно. У 1898 – 1903 рр. і з 1906 р. – автономна організація у складі РСДРП, перебувала на позиціях меншовизму. Після жовтня 1917 р. відбувся розкол: частина членів Бунду виступила проти радянської влади, частина увійшла до РКП (б). У 1921 р. Бунд у Росії самоліквідувався. У Польщі існував до 1939 р.

Бурлаки – наймані робітники в Росії у XVI – XIX ст., перетягували річкові кораблі руками за допомогою мотузок та весел. Набиралися переважно з оброчних селян нечорноземних губерній.

Варшавський договір – договір про співробітництво і взаємодопомогу, підписаний 14 травня 1955 р. у Варшаві представниками СРСР, Албанії (з 1962 р. не брала участь у роботі створеної на основі договору Організації, в 1968 р. вийшла з неї), Болгарії, НДР (після приєднання до ФРН у 1990 р. вийшла з Організації), Польщі, Румунії, Чехословаччини та Угорщини. Метою Варшавського договору проголошувалося гарантування безпеки країн-учасниць і підтримка миру в Європі. Держави-учасниці створили Об'єднане командування збройними силами. Найвищий орган Організації Варшавського договору – Політичний консультативний комітет (ПКК). 26 квітня 1985 р. Варшавський договір продовжений на 20 років. У лютому 1990 р. ліквідовано військові органи Організації. 1 липня 1991 р. у Празі представники СРСР, Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини та Угорщини підписали протокол про припинення дії Варшавського договору.

Варяги – збірна назва скандинавів у давньоруських джерелах. Термін виник наприкінці IX – на початку X ст. Були найманцями на військовій службі у давньоруських князів, займалися торгівлею на шляху "із варяг у греки". Терміном варяги у XI – XIII ст. назвали всіх іноземців.

Ваххабіти – прихильники релігійно-політичної течії ваххабізму в ісламі, що виникла в Центральній Аравії. Засновник – Мухамед ібн Абд аль-Ваххаб (1703 – 1787). Головний догмат ваххабізму – віра в єдиного бога (звідси

самоназва – єдинобожники). Відкидають "новації", які виникли у процесі розвитку ісламу, дотримуються суворої простоти звичаїв. Велика увага відводиться джихаду (священній війні проти іновірців). З початку 1990-х рр. до ваххабітів зараховують себе окремі ісламські угрупуванням на Кавказі, зокрема в Чечні.

Великий князь – 1) звання старшого князя династії Рюриковичів; 2) титул правителя Володимирського великого князівства в XII – XV ст.; 3) частина царського титулу; 4) у Російській імперії – титул члена імператорської родини, близького родича імператора чи імператриці; 5) частина повного титулу російського імператора ("великий князь фінляндський" тощо).

Велике переселення народів – умовна назва масових етнічних переселень у Європі у IV – VII ст., які зруйнували Західну Римську імперію і зачепили низку територій Східної Європи. Започатковане переселенням германських племен (готи, бургунди, вандали) наприкінці II – на початку III ст. до узбережжя Чорного моря. Поштовхом стала масова міграція гунів. У VI – VII ст. у рамках Великого переселення народів відбулося вторгнення слов'янських племен (антів, склавинів) на територію Східної Римської імперії (Візантії).

Велике посольство 1697 – 1698 рр. – російська дипломатична місія у Західну Європу. Організоване царем Петром I з метою створення антитурецького військового союзу, запрошення спеціалістів на російську службу і закупки озброєнь. Офіційно очолювалася "великими послами" (Ф. Лефорт, Ф. Головнін, П. Возніцин), фактично керівником місії був Петро I (під іменем Петра Михайлова). Всього у складі посольства налічувалося 250 осіб. Посольство було перерване у зв'язку з початком у Москві повстання стрільців.

Верв – назва общини в Київській Русі і в південних слов'ян. Згадується у "Руській правді". Швидше за все була територіальною общиною і несла колективну відповідальність за вбивства й крадіжки, скоєні на її території.

"Відлига" – поширене визначення змін у соціальному та культурному житті СРСР, що розпочалися після смерті Сталіна (5 березня 1953 р.). Термін вперше вжито в повісті І. Єренбурга. Період "відлиги" характеризувався пом'якшенням політичного режиму, початком процесу реабілітації жертв масових репресій 1930-х – початку 1950-х рр., розширенням прав і свобод громадян, деяким послабленням ідеологічного контролю в галузі культури та науки. Важливу роль у цих процесах відіграв XX з'їзд КПРС, на якому засуджено "культ особи Сталіна". "Відлига" сприяла зростанню соціальної активності в суспільстві.

Відрізки – частина земель, якими раніше користувалися селяни, відрізані в ході аграрної реформи 1861 р. на користь поміщика.

Відробітки – робота селян своїм інвентарем і худобою в поміщицьких господарствах за взяту в оренду землю, грошові чи продовольчі позики. Система відробітків одержала поширення після скасування кріпацтва в ході реформи 1861 р.

Віче – народні збори в Київській Русі в X – XVI ст. Вирішували питання війни і миру, запрошували і виганяли князів, приймали закони, укладали договори з іншими землями. У Новгороді складалося з вузькостанового кола бояр і заможних людей. У Північно-Східній Русі керувалося великокняжою владою.

Військові поселення – особлива форма організації військ у 1810 – 1857 рр. Створені на державних землях Санкт-Петербурзької, Новгородської, Могилевської, Херсонської та інших губерній з метою скорочення військових витрат. Військові поселенці поєднували військову службу з веденням сільського господарства. Муштра, жорстокий режим, сувора регламентація життя викликали повстання поселенців: Чугуївське (1819), Новгородське (1831) та ін.

Воєвода – військовий керівник, правитель у слов'янських народів, у часи Київської Русі з X ст., у Московській державі – керівник полку, загону (кінець XV – початок XVIII ст.), міста (середина XVI ст. – 1775 р.), провінції (1719 – 1775 рр.).

Воєнний комунізм – внутрішня політика Радянської держави в умовах Громадянської війни. Була спробою подолання економічної кризи диктаторськими методами, опираючись на теоретичні уявлення про можливості безпосереднього запровадження комунізму. Основний зміст: націоналізація всієї великої та середньої промисловості й більшої частини дрібних підприємств; продовольча диктатура, продрозкладка, прямий товарообмін між містом і селом; заміна приватної торгівлі державним розподілом продуктів за класовою ознакою (карткова система); загальна трудова повинність; зрівняння в оплаті праці; військово-наказна система керівництва всім життям суспільства. Нереалістичність політики "воєнного комунізму", викликані нею численні виступи робітників і повстання селян змусили керівництво більшовиків запровадити в 1921 р. нову економічну політику.

Волость – адміністративно-територіальна одиниця. В часи Київської Русі – вся територія князівства (землі); напівсамостійний уділ; сільська територія, підпорядкована місту. З кінця XIV ст. – частина повіту. З 1861 р. – одиниця сільського самоуправління. Ліквідована під час адміністративно-територіальної реформи 1923 – 1929 рр.

Волюнтаризм – 1) бажання здійснити заплановане без урахування обставин і можливих негативних наслідків; 2) напрям у філософії, представники якого розглядають волю в якості найвищого принципу буття.

Вільні хлібороби – селяни, звільнені від кріпацтва разом із землею за Указом Олександра I 1803 р. на основі добровільної угоди з поміщиками. До середини XIX ст. на підставі цього указу було звільнено 151 тис. осіб.

Вотчина – вид земельної власності (спадкове сімейне чи корпоративне володіння). Виникла в X – XI ст. (княжа, боярська, монастирська); у XIII – XV ст. – головна форма землеволодіння. З кінця XV ст. існувала поряд з помістям, з яким злилася на початку XVIII ст. в один вид – маєток, або

помістя (російською мовою – имение). Як правило, ділилася на панське господарство (домен) і селянські тримання.

Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК) створена в грудні 1917 р. в Петрограді. Очолював Ф. Дзержинський. З березня 1918 р. діяла в Москві. Розташовувалася на вулиці Велика Луб'янка. У 1918 р. створені місцеві органи ВНК: губернські, повітові, транспортні, фронтові й армійські НК. ВНК проводила масові жорстокі репресії, в основному – за класовою ознакою, реалізуючи т. зв. червоний терор. У 1922 р. реорганізована в Державне політичне управління (ДПУ).

Гвардія – відбірна привілейована частина військ. Створена Петром I в 1690-х рр. – Преображенський та Семеновський полки. На початку XX ст. складалася з 13 піхотних, 4 стрілецьких, 14 кінних полків та інших частин. У 1918 р. ліквідована. У роки Другої світової війни звання гвардійських присвоювалося військовим частинам, кораблям, з'єднанням Червоної Армії, що відзначилися у боях.

Генеалогія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає виникнення і розвиток родинних взаємин, родоводів.

Геральдика – гербознавство; спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби.

Гетьманщина – 1) напівофіційна назва Лівобережної України разом з Києвом у складі Росії в 1667 – 1764 рр.; керувалася гетьманом, користувалася правами автономії; 2) назва режиму гетьмана П. Скоропадського в Україні в квітні – грудні 1918 р.

ГОЕЛРО план, розроблений у 1920 р. Державною комісією з електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Розрахований на 10 – 15 років. Передбачав реконструкцію економіки країни на основі електрифікації (будівництва великих підприємств, створення 30 районних електростанцій, у тому числі 10 ГЕС, загальною потужністю 1,75 млн. кіловат). В основному виконаний до 1931 р.

Греко-католицька церква – уніатська церква, виникла в результаті об'єднання православної церкви з католицькою після укладення Брестської унії 1596 р. Визнає своїм керівником Папу Римського, але зберігає православні обряди та богослужіння на рідній для парафіян мові.

Громадянська війна – боротьба за владу між громадянами одного суспільства, однієї країни. У XX – на початку XXI ст. повномасштабні громадянські війни відбувалися на території колишньої Російської імперії, Югославії. Громадянська війна характеризується довготривалістю, великою кількістю жертв і значною втратою ресурсів.

Губернія – основна адміністративно-територіальна одиниця в Росії у XVIII – на початку XX ст. Перші 8 губерній були створені Петром I у 1708 р. Губернії поділялися на повіти (російською мовою – уезды). Окремі губернії об'єднувалися у генерал-губернаторства. До 1917 р. налічувалося 78 губерній. У 1923 – 1929 рр. замість губерній створено краї та області.

ГУЛАГ (Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення) – у 1934 – 1956 рр. підрозділ НКВС (МВС), що керував системою виправно-трудових таборів (російською мовою – "ИТЛ"). Спеціальні управління ГУЛАГу об'єднували багато ИТЛ у різних регіонах країни: Карагандинський ИТЛ, Дальстрой НКВС СРСР, Соловецький ИТЛ, Воркутинський ИТЛ, Норильський ИТЛ та ін. У таборах були встановлені надзвичайно важкі умови, застосовувалися суворі покарання за найменші порушення режиму, панувала висока смертність від голоду, хвороб, виснажливої праці. Ув'язнені безоплатно працювали на будівництві каналів, доріг, залізниць, промислових об'єктів на Крайній Півночі, Далекому Сході тощо. Після публікації книги О. Солженіцина "Архіпелаг ГУЛАГ" у 1973 р. термін "ГУЛАГ" став синонімом таборів і тюрем НКВС, тоталітарного режиму в цілому.

Данина – натуральні чи грошові побори з підкорених народів. Відома в Київській Русі з IX ст. У XI – XIII ст. означало податок. Спочатку розміри данини не фіксувалися. У XIII – XV ст. данина збиралася з руських князівств на користь Золотої Орди.

Двадцятип'ятитисячники – робітники промислових центрів СРСР (переважно комуністи і комсомольці), направлені за постановою ЦК ВКП(б) в села на початку 1930 р. для прискореного проведення колективізації.

Двірцевих переворотів епоха – традиційна у російській історіографії назва періоду з 1725 до 1762 р., коли в Російській імперії зміна влади відбувалася переважно шляхом двірцевих переворотів, які здійснювали дворянські угрупування з допомогою дворянських полків. У 1725 р. О. Меншиков захопив владу для Катерини I; в 1727 р. Долгорукови домоглися від Петра II заслання Меншикова; в 1740 р. гвардія скинула Е. Бірона; в 1741 р. Єлизавета Петрівна скинула малолітнього імператора Івана VI Антоновича; у 1762 р. Катерина II скинула свого чоловіка Петра III.

Дворяни – один із найвищих прошарків російського суспільства поряд із духовенством. Володіли закріпленими в законах правами і привілеями, що передавалися в спадщину. Основою економічного і політичного впливу дворян була власність на землю. У Росії виникло у XII – XIII ст. як нижча частина військово-служилого стану. З XIV ст. дворяни одержували за службу землю. За часів Петра I завершилося становлення дворянства, яке поповнювалося вихідцями з інших станів внаслідок просування на державній службі згідно з Табелем про ранги. У 1762 р. дворяни домоглися звільнення від обов'язкової військової і цивільної державної служби, запровадженої Петром I. Дворяни не піддавалися фізичним покаранням, звільнялися від рекрутської повинності, особистих податків. Жалувана грамота дворянству надана Катериною II у 1785 р. встановлювала значну кількість привілеїв, запроваджувала дворянське самоврядування. Дворянство було ліквідовано в результаті приходу до влади більшовиків у 1917 р.

Декабристи – учасники таємних товариств, які в грудні 1825 р. підняли повстання проти самодержавства і кріпацтва. Серед них переважали офіцери,

учасники Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів 1813 – 1815 рр., члени масонських лож. Перші організації – "Союз спасіння", "Союз благоденства", з 1821 р. – Південне і Північне товариства. Планували здійснити державний переворот у 1826 р. Їхні плани зазнали змін після несподіваної смерті Олександра І. Повстання відбулося 14 грудня 1825 р. у Санкт-Петербурзі та 29 грудня 1825 р. на Чернігівщині. Воно було розгромлене, заарештовано 579 осіб, 121 засуджено до різних термінів ув'язнення і заслання. Більше 3 тис. солдатів і матросів причетних до повстання піддали різним репресіям. П'ятеро керівників – П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, К. Рилєєв, М. Бестужев-Рюмін та П. Каховський – були страчені. У 1856 р., ті з декабристів, які вижили, були помилувані.

Декрет про землю – постанова, прийнята 27 жовтня 1917 р. 2-м Всеросійським з'їздом Рад. Згідно з нею всі поміщицькі, церковні, монастирські землі конфісковувалися разом з інвентарем та будівлями і передавалися волосним земельним комітетам і радам селянських депутатів для розподілу між селянами.

Декрет про мир – постанова, прийнята 27 жовтня 1917 р. 2-м Всеросійським з'їздом Рад. Містила в собі заклик до народів і урядів держав-учасниць Першої світової війни розпочати переговори про справедливий демократичний мир без анексій та контрибуцій; заявлялося про скасування в Росії т. зв. таємної дипломатії, що практикувалася царською владою та Тимчасовим урядом.

Демократія (грецькою мовою – "влада народу") – форма політичного устрою держави чи політичної системи суспільства, за якої єдиним легітимним джерелом влади в державі є народ. Демократія передбачає: виборність органів влади, поділ державної влади на три гілки (законодавчу, виконавчу та судову), підпорядкування меншості більшості, захист прав меншості, наявність політичних прав і свобод.

Депортація – примусове вигнання, заслання. В СРСР у період Другої світової війни депортації зазнавали багато народів (інгуші, калмики, кримські татари, німці, чеченці). У 1989 р. З'їзд народних депутатів СРСР визнав депортацію цих народів незаконною.

Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) – самопроголошений орган у СРСР, який складався з представників керівництва ЦК КПРС і уряду СРСР, що здійснив 18 – 21 серпня 1991 р. "серпневий путч" – спробу силового усунення М. Горбачова з поста Президента СРСР, зміни державного курсу і зірвання запланованого на 20 серпня 1991 р. підписання "Договору про Союз Суверенних Держав". Дії ДКНС були кваліфіковані як державний переворот, а його члени – заарештовані.

Держава – 1) сукупність людей, території, на якій вони проживають, та суверенної у межах даної території влади; 2) організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою правових норм спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян.

Державні селяни – у XVIII – першій половині XIX ст. – стан, створений із колишніх чорносотенних селян, половників, однодворців та ін. Проживали на державних землях, виконували повинності на користь держави, вважалися особисто вільними. На 1861 р. складали біля 45 % всіх селян Російської імперії.

Державний переворот – насильницька неконституційна зміна влади в державі; збройний виступ ворожих сил проти державної влади, організований у результаті таємної змови. Державний заколот, як правило, являє собою зміну правлячих еліт або верхніх ешелонів влади в країні. Такого роду зміна влади здійснюється невеликою групою людей, найчастіше військовими, і не має підтримки більшості населення. Державний переворот може відбуватися під керівництвом однієї або декількох політичних партій, не здатних отримати владу іншим, демократичним шляхом (через вибори). Державний переворот, на відміну від революції, не веде до широкомасштабних соціальних і політичних перетворень, а зводиться до посилення антидемократичних тенденцій у суспільстві, встановлення авторитарної влади.

Дипломатика – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає походження, форму і зміст, функціонування, історію створення тексту документів правового характеру.

Дисиденти (з латинської мови – "незгідні") – 1) в Речі Посполитій, де панівною релігією був католицизм, дисидентами були віруючі християни інших віросповідань; у переносному значенні – інакомислячі; 2) назва учасників руху проти тоталітарного режиму в СРСР з кінця 1950-х рр. Дисиденти у різних формах виступали за дотримання прав і свобод людини й громадянина, проти переслідування інакодумців, протестували проти введення радянських військ у Чехословаччину (1968 р.) та Афганістан (1979 р.). Зазнавали репресій зі сторони влади.

Добровольча армія – військове формування на Півдні Росії, яке у роки Громадянської війни воювало проти радянської влади. Створена в листопаді – грудні 1917 р. Спочатку комплектувалася добровольцями, згодом – шляхом мобілізації. Очолювали генерали М. Алексєєв, Л. Корнілов, А. Денікін, П. Врангель, В. Май-Маєвський. З 1919 р. перебувала у складі "Збройних сил Півдня Росії". Чисельність – від 2 тис. (січень 1918 р.) до 50 тис. осіб (вересень 1919). У вересні 1919 – березні 1920 р. розбита Червоною Армією. Залишки Добровольчої армії ввійшли до складу "Руської армії".

Донське козаче військо – виникло в другій половині XVI ст. на нижній і середній течії Дону з селян-втікачів. З кінця XVI ст. захищало південні кордони Росії. Проживало на території Області Війська Донського. В 1916 р. населення складало більше 1,5 млн. осіб, займало більше 12 млн. десятин землі. В Першій світовій війні виставило 66 кінних полків, 45 батарей, 6 батальйонів, 110 сотень. У 1918 р. ліквідоване.

"Дорога життя" – в роки Другої світової війни єдина транспортна магістраль через Ладозьке озеро (в період навігації – по воді, зимою – по льоду),

яка з'єднувала у вересні 1941 – березні 1943 р. блокований Ленінград з рештою країни.

Дружина – загін воїнів, об'єднаних навколо вождя, згодом – князя; привілейована частина суспільства. Озброєні загони на чолі з князями в період Київської Русі брали участь у війнах, управлінні князівством, особистим господарством князя. Поділялися на "старшу дружину" – найбільш знатні й близькі особи ("княжі мужі") і "молодшу дружину" – "гридні" та "отроки". В кінці XII ст. дружину замінив т. зв. двір.

Дума – 1) назва представницьких виборних установ (Державна дума) чи органів міського самоврядування (міська дума), 2) збори, нарада бояр, земських виборних при великому князі московському чи царю (Боярська дума, Земська дума).

Духовенство – служителі культу, зазвичай організовані в ієрархічні корпорації. На території Київської Русі існували різні культи та віросповідання, що мали своє духовенство. У Російській православній церкві духовенство ділиться на біле – церковнослужителі і священнослужителі, і чорне – монахи.

Дяк – 1) помічник священика під час богослужіння; 2) чин урядової адміністрації, керував роботою місцевих установ і приказів (начальник приказу чи його помічник). З XV ст. – землевласники. У XVI – XVII ст. – у складі думних чинів; 3) у XVIII ст. – начальник і діловод канцелярій різних відомств.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену ("Товариство Ісуса"), заснованого в 1534 р. у Парижі Ігнатієм Лойолою. Для ордену єзуїтів характерні жорстка дисципліна, централізація, суворе підпорядкування керівникові ордену й Папі Римському. Спроби єзуїтів проникнути до Росії переслідувалися. У 1719 р. Петро I видав указ на вигнання їх з країни. Відновили свою діяльність за часів Катерини II на території Литви й Білорусії, але в 1820 р. знову заборонені. У 1992 р. в Російській Федерації було зареєстровано Російське відділення ордену єзуїтів.

Єпархія (з грецької мови – владарювання**)** – церковно-адміністративна одиниця церкви. У Росії кордони єпархії визначаються Священним Синодом з урахуванням адміністративно-територіального поділу суб'єктів Російської Федерації. Управління єпархією здійснює правлячий архієрей (єпископ, архієпископ, митрополит), разом із органами єпархіального управління (єпархіальні збори та єпархіальна рада).

Єпископ (з грецької мови – наглядач) – у Російській православній церкві священнослужитель найвищого ступеня (3-го). Керівник церковно-адміністративної територіальної одиниці (єпархії, митрополії). Єпископи мають внутрішню ієрархію: 1) вікарний єпископ (вікарій); 2) правлячий єпископ; 3) архієпископ; 4) митрополит; 5) екзарх; 6) патріарх.

Єресі (з грецької мови – особливе віровчення) – течії у християнстві, що відхиляються від офіційної церковної доктрини. На території Росії існували з XI ст. новгородсько-псковська, новгородсько-московська єресі та ін.

Жалувана грамота – документ, який видавався найвищою владою в Росії (великим князем, царем, імператором) про надання певних прав чи привілеїв окремим особам, монастирям (з XII ст.) чи групам населення (з XVII ст.). Надзвичайно важливе значення мали видані у XVIII ст. Жалувані грамоти Катерини II дворянству (1785 р.) та містам (1785 р.).

Житія святих – життєписи духовних і світських осіб, канонізованих православною церквою. Перші житія святих – повчальні сказання про християнських мучеників. У Київській Русі були відомі спочатку у вигляді перекладів. Перші оригінальні руські житія святих виникли наприкінці XI ст. (житія княгині Ольги, князів Бориса і Гліба, Володимира I Святославича, "Житіє Феодосія Печерського"). Пізніше житія святих об'єднувалися у спеціальні збірники: Четьї Мінеї, сінаксарії, патерики.

Західники – представники однієї із течій російської громадсько-політичної думки 1840 – 50-х рр. Вважали історію Росії частиною загальносвітового історичного процесу. Прихильники реформ і конституційних перетворень державного устрою; вели полеміку зі слов'янофілами. Найбільш впливові діячі – В. Бєлінський, Т. Грановський, К. Кавелін, М. Катков, П. Чаадаєв, Б. Чичерін. До західників також належали О. Герцен та М. Огарьов. Конституційні проекти західників вплинули на створення програм російських ліберальних організацій кінця XIX – початку XX ст.

Західний край – у XIX – на початку XX ст. так називали 9 приєднаних наприкінці XVIII ст. у результаті трьох поділів Речі Посполитої губерній західної частини Європейської Росії: 6 білоруських і литовських (Північно-Західний край) і 3 українських (Південно-Західний край).

Заповідні роки – наприкінці XVI ст. – роки, під час яких заборонялося (ставилася заповідь) переходити селянам від одного феодала до іншого. Окрім заповідних років, такий перехід дозволявся в Юр'їв день – 26 листопада.

Земські собори – найвищі станово-представницькі установи з дорадчими функціями в середині XVI – наприкінці XVII ст. Складалися з членів Священного собору (архієпископи, єпископи та інші разом з митрополитом, а з 1589 р. – патріархом), Боярської думи, Государевого двору, виборних від міських дворян і посадських людей. Земські собори розглядали найважливіші загальнодержавні закони (вибрання на царство, приєднання нових територій, запровадження панщини, прийняття найважливіших законів і т. п.). Перший Земський собор скликаний в 1549 р. Земський собор 1613 р. вибрав на царство Михайла Федоровича Романова. У 1613 – 1622 рр. засідали безперервно, у 1632 – 1653 рр. скликалися порівняно нечасто. У зв'язку з еволюцією державного устрою Росії до абсолютизму втратили своє значення. Останній Земський собор скликався у 1683 – 1684 рр.

Земства – виборні органи місцевого самоврядування. Запроваджені Земською реформою 1864 р. Розпорядчими органами земств були губернські та повітові земські збори; депутати ("гласні") вибиралися по 3 куріях

(повітові землевласники, власники міської нерухомості та представники сільських общин); виконавчі органи влади – губернські й повітові управи; діяли під контролем влади (Міністерство внутрішніх справ та губернатори мали право скасовувати їхні рішення). Контроль уряду було посилено у 1890 р. шляхом введення посади губернських присутніх по земських справах. Земства вирішували питання народної освіти, охорони здоров'я (створили мережу шкіл, лікарень, фельдшерських пунктів, аптек), будівництва доріг, сприяли розвитку сільського господарства (діяльність агрономів, склади машин та посівного матеріалу), кустарних промислів. У ході Першої світової війни земства створили Всеросійський земський союз. У 1918 р. ліквідовані декретом радянського уряду.

Земщина – основна частина території Московської держави з центром у Москві, не включена до опричнини Іваном IV Грозним. Управління в ній здійснювали Боярська дума і прикази.

Золота Орда – держав, створена в ході монгольських завоювань у 40-х рр. XIII ст. ханом Батиєм. Інша назва – "Улус Джучі". До складу Золотої Орди входили степи Східної Європи, Казахстану та Західного Сибіру, Крим, Північний Кавказ, Волзько-Камська Булгарія, Північний Хорезм. Васалом Золотої Орди був "Руський улус" (Північно-Східна Русь). Його землі зберігали автономію, старі княжі династії та християнство. Столицею Золотої Орди було місто Сарай-Бату, а з початку XIV ст. – Сарай-Берке. У XV ст. Золота Орда розпалася на Велику Орду, Сибірське, Казанське, Астраханське, Кримське та інші ханства.

Ідеологія – це система поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, у яких усвідомлюються й оцінюються відносини людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин. Ідеологія відіграє величезну роль у житті суспільства, прискорюючи (передова ідеологія) або гальмуючи (реакційна ідеологія) його розвиток.

Ізба (Посольська, Помісна) – центральні державні установи; з середини XVI ст. у назвах замінена на прикази.

Ізгої – в Київській Русі XI – XII ст. – особи, які вийшли зі своєї соціальної групи (селяни, які вийшли з общини, вільновідпущеники тощо). Ізгоями були й окремі князі з династії Рюриковичів.

Іздольщина – вид оренди землі, що передбачає збір орендної плати власником у вигляді частини (долі) отриманого з неї врожаю.

Імператор – титул деяких монархів, що означає більш високий ранг порівнянно з королем; правитель імперії. Прийнятий Петром I 22 жовтня 1721 р. Саме тоді Росія була проголошена імперією. Імператор володів верховною самодержавною владою (з 1906 р. – законодавчою владою разом з Державною Думою та Державною радою), офіційне звернення "Ваша імператорська величносте" (скорочено – "Государ"). Титул імператора в Росії

ліквідовано в результаті Лютневої революції 1917 р. На сьогодні в світі титул імператора носить лише правитель Японії.

Імперія (від латинського слова "imperium" – військова влада) — первісно у Римі – це форма управління державою, яка нагадує військову владу (єдиний керівник – імператор, накази якого всі повинні виконувати без заперечень). Імперія у Римі й виникла у результаті того, що військові захопили владу. Загалом імперією називають монархічну державу, керівник якої носить титул імператора. Росія була імперією в 1721 – 1917 рр.

Імпресіонізм – напрямок у мистецтві, заснований на принципі безпосередньої фіксації вражень, спостережень, співпереживань. Виник у живописі й остаточно сформувався у літературі та музиці. Імпресіоністи намагаються у своїх роботах відтворити шляхетні, витончені особисті враження та спостереження миттєвих відчуттів та переживань, природу, схопити мінливі ефекти світла, при цьому, за можливості, поділитися власними почуттями з глядачем, читачем чи слухачем. Представниками імпресіонізму в Росії були зокрема: художники К. Коровін, В. Сєров, Е. Грабар; скульптори П. Трубецькой, А. Голубкіна; композитор І. Стравінський; поети К. Бальмонт, І. Анненський та інші.

Індустріалізація – процес розвитку великого машинобудування, впровадження машинної техніки в господарство країни й перехід з цієї причини від аграрного до індустріального суспільства. В Росії успішно розвивалася з кінця XIX ст. З 1929 р. здійснювалася шляхом насильства і примусу, за рахунок зниження рівня життя більшості населення, експлуатації селян.

Інородці – офіційна назва в XIX – на початку XX ст. низки народів (киргизи, калмики, буряти, якути та ін.), переважно кочових, що проживали на території Казахстану та Сибіру. Згідно з уставом про управління інородцями (1822 р.), справами інородців керували інородні управи.

Історіографія – 1) історія історичної науки в цілому, а також сукупність досліджень, присвячених окремій епосі, темі, чи сукупність історичних праць, що мають схожий зміст (наприклад, російська історіографія, французька історіографія); 2) галузь історичної науки, спеціальна історична дисципліна, яка вивчає накопичення історичних знань, тлумачення історичних явищ, зміну методологічних напрямків; 3) саме описання історії, історичного процесу (історіограф – синонім історика).

Історія (з грецької мови – розповідь про минуле, про вже відоме) – 1) процес розвитку природи і суспільства; 2) історична наука, комплекс гуманітарних наук, що вивчають минуле людства у всій його повноті та розмаїтості. Складається із всесвітньої історії та історії окремих країн і народів.

Каган – титул правителя держави у стародавніх тюрків (аварів, печенігів, хозарів). Вживався поряд з титулом князя у східних слов'ян у IX ст., а з XIII ст. – у монголів.

Каторга – особливий вид покарання за кримінальні та політичні злочини. Поєднувала позбавлення волі з особливо суворим режимом і примусом

каторжників до важкої фізичної праці. В Росії виникла на початку XVIII ст. Праця каторжників використовувалася під час будівництва фортець, флоту, на рудниках, золотих копальнях. Наприкінці XIX – на початку XX ст. існувала у вигляді системи центральних каторжних тюрем.

Класицизм (з латинської мови "classicus" – "зразковий") – напрям у мистецтві, що виник в Італії в XVI ст. і був притаманний мистецтву всіх країн Європи, а в окремих з них, наприклад Росії, зберігав свої позиції аж до першої чверті XIX ст. В основі класицизму покладено ідеї раціоналізму, згідно з якими художні твори повинні створюватися за суворими канонами, доводячи чіткість, логічність та довершеність світобудови. Для представників класицизму цікавим було вічне, незмінне, а також суттєві, типологічні риси окремих явищ. Багато правил і канонів класицизму запозичені з мистецтва Стародавньої Греції та Риму. Російськими митцями представниками класицизму були зокрема, архітектори – К. Россі, А. Вороніхін, А. Захаров та літератори – М. Ломоносов, Д. Фонвізін, А. Кантемир, О. Сумароков, І. Хемніцер, Г. Державін.

Князівство – суверенні й васальні держави і державні утворення на чолі з князями. Виникли у слов'ян, ставши основою державності. Київська Русь була своєрідною федерацією князівств, що визнавали верховну владу Києва. В процесі її розпаду в XII ст. виникла низка незалежних князівств. Для означення великих держав вживався термін "велике князівство" (наприклад "Велике князівство Московське" (1272 – 1547 рр.)). В Російській імперії в 1809 – 1917 рр. "Великим князівством" називалася Фінляндія.

Князь – 1) вождь племені чи союзу племен у східних слов'ян, керівник держави, окремого удільного князівства; 2) заслужений спадковий дворянський титул; з XVIII ст. жалувався імператором за особливі заслуги. Відповідає титулам "герцог" та "принц" у Західній Європі.

Колективізація сільського господарства в СРСР – політика радянського державного і партійного керівництва наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., спрямована на масове створення колективних господарств (колгоспів). Колективізація відбувалася шляхом ліквідації одноосібних господарств, проводилася форсованими методами із застосуванням насильства й репресій щодо селянства, масових депортацій заможних селян із конфіскацією їхнього майна і передачею його колгоспам.

Командно-адміністративна система управління економікою – спосіб організації суспільних відносин, для якого характерні: жорсткий централізм господарського життя на базі державної власності; використання позаекономічних, ідеологічних методів управління; панування партійно-державної бюрократії за відсутності реальної свободи і справжньої демократії. Названа система була встановлена в СРСР та країнах "народної демократії". У 1989 – 1991 рр. її було ліквідовано в більшості країн Центрально-Східної Європи. Деякі елементи такої системи збережено в Білорусі.

Комінтерн (Комуністичний Інтернаціонал) – міжнародна організація, що об'єднувала комуністичні партії різних країн. Створений у 1919 р. за ініціативою керівництва РКП(б). Розпущений у 1943 р.

Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) – політична партія у 1898 – 1991 рр. Розпочала свою діяльність під назвою Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) у 1898 р. на I з'їзді в Мінську. Остаточно оформилася на II з'їзді (1903 р., Брюссель, Лондон), де було прийнято програму-мінімум. Вона передбачала повалення самодержавства, встановлення республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, ліквідацію залишків панщини, рівноправ'я націй та їх право на самовизначення. Програма-максимум передбачала здійснення соціалістичної революції з метою повалення капіталізму і встановлення диктатури пролетаріату. На II з'їзді оформилися дві фракції – більшовики на чолі з В. Ульяновим (Леніним) та меншовики на чолі з Л. Мартиновим і Г. Плехановим. На VII з'їзді (1918 р., Москва) було прийнято нову назву партії – Російська комуністична партія (більшовиків) – РКП(б), яка з 1925 р. стала офіційно називатися Всесоюзною комуністичною партією (більшовиків) – ВКП(б). Вона зосередила в своїх руках усі важелі влади, як у центрі, так і на місцях. XIX з'їзд партії у 1952 р. перейменував її в КПРС. На XXII з'їзді в 1961 р. була прийнята третя програма партії. У 1990 р. на XVIII з'їзді відбувся перехід до "демократичного соціалізму". На двох останніх з'їздах у КПРС виділилося кілька течій, що ворогували між собою. Розбіжності, зрештою, зумовили те, що консервативно налаштовані комуністи в серпні 1991 р. спробували здійснити державний переворот. Поразка ДКНС привела до заборони діяльності КПРС на території Росії, України та інших республік. Партійне майно передавалося державі. В 1992 р. в Російській Федерації було створено кілька комуністичних партій та організацій, найвпливовішою з яких є Комуністична партія Російської Федерації.

Конституційна монархія – це монархія, в якій влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі – уряду. Без згоди парламенту монарх не має права видавати закони й розпорядження загальнодержавного характеру.

Конституція – головний закон держави. Вона визначає державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права й обов'язки держави, суспільства та громадян. Інші закони держави, як правило, спираються на конституцію. Перша конституція в Росії прийнята в 1918 р. У 1924, 1936, 1977 р. були утверджені різні варіанти конституції СРСР. Діюча сьогодні Конституція Російської Федерації була схвалена на всенародному референдумі 12 грудня 1993 р.

Конфедерація – союз держав, кожний член якого зберігає незалежність, має власні органи державної влади та управління, але водночас створює спеціальні органи для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах (насамперед військовій, рідше зовнішньополітичній, економічній та

інших). Зараз конфедераціями є Союзна держава Росії та Білорусі, Співдружність незалежних держав і, за визначенням окремих політологів та істориків, Європейська економічна спільнота (ЄС).

Кормління – система утримування посадових осіб (намісників, волостелей) за рахунок місцевого населення. Ліквідована Іваном IV Грозним у ході земської реформи.

Країна – визначена територія, що становить єдність з погляду історії, природних умов, населення (спільноти людей, що проживають на цій території), яка в політико-географічному відношенні може мати державний суверенітет або бути залежною. Інколи термін вживається як синонім терміну держава.

Кремль – центральна частина міст Московської держави, обнесена фортечними мурами з вежами; комплекс оборонних споруд, церков та палаців. Кремль розташовувався на підвищенні, зазвичай на березі річки чи озера, і був ядром міста, визначав його силует та планування. Кремлі збереглися у Новгороді, Пскові, Тулі, Нижньому Новгороді, Смоленську, Москві.

Кріпосне право (кріпосний лад, панщина) – форма залежності селян: прикріплення їх до землі і підкорення судовій владі землевласника. В Росії оформилося в загальнодержавному масштабі "Судебником" 1497 р., указами XVI – початку XVII ст. про заповідні та урочні роки; остаточно утверджено Соборним уложенням 1649 р. Скасовано аграрною (селянською) реформою 1861 р.

Культ особи – безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка займає найвище становище в ієрархії політичної чи релігійної влади, надмірне перебільшення заслуг, функцій і ролі лідера. Теоретичною основою культу особи є волюнтаристський погляд на історію, згідно з яким її хід визначається не об'єктивними законами, а волею видатних людей, переважно вождів. Найчастіше культ особи притаманний тоталітарним і авторитарним державам. У СРСР існували культи особи в часи правління Сталіна, М. Хрущова тощо.

Куркулі (російською мовою – "кулаки") – поширена в літературі назва заможних селян. За різними оцінками на початок 20-х рр. XX ст. складали 20 % усіх селянських господарств. У 1913 р. вони виробляли 50 % товарного хліба. В СРСР куркульство ліквідовано в ході колективізації шляхом конфіскації його майна і депортації сімей заможних селян у віддалені райони країни.

Лавра – назва великого чоловічого православного монастиря, що підпорядковується безпосередньо патріарху, в 1721 – 1917 рр. – Синоду. Відомі лаври: Києво-Печерська (з 1598 р., Київ), Троїце-Сергіївська (з 1744 р., Сергіїв Посад), Олександро-Невська (з 1797 р., Санкт-Петербург), Почаївсько-Успенська (з 1833 р., Почаїв). Керують лаврами архімандрити.

Літописи – історичні твори, вид розповідної літератури у Східній Європі в XI – XVII ст. Складалися зі щорічних записів. Могли становити літописні

зводи. Мали як локальний, регіональний характер, так і загальноруський. Збереглися переважно в більш пізніх списках. Літописання найдовше проіснувало на території України – т. зв. козацькі літописи (Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка та ін.).

Лібералізм – ідейна і громадсько-політична течія, яка виникла в Європі у XVII – XVIII ст. Проголошував принципи громадянських, політичних та економічних свобод. У Росії зародився на зламі XVIII – XIX ст. і був пов'язаний з політикою "освіченого абсолютизму" Катерини II й реформаторськими задумами Олександра I. Значний вплив на формування лібералізму мали масони та гасло французької революції "Свобода, рівність і братерство". В 1830 – 1840-х рр. ідеї європейського лібералізму поширилися в гуртках західників. Після реформ 1860 – 1870-х рр. однією з форм ліберального руху стала діяльність земств. У 1905 – 1907 рр. виникли впливові ліберальні партії – Конституційно-демократична (кадети) та "Союз 17 жовтня". Їхні програми передбачали перетворення Росії на конституційну монархію і встановлення громадянських прав та свобод шляхом мирних реформ. Ці партії брали активну участь у діяльності Тимчасового уряду. З 1991 р. ліберальний рух у Росії відновився.

Мануфактура (з латинської мови "manus" – "рука" та "factura" – "виготовлення") – підприємство, засноване на розподілі праці й ручній ремісничій техніці. Існувала у XVI – XVIII ст. у країнах Західної Європи, а з середини XVII ст. до середини XIX ст. – і в Росії.

Масонство (з французької macon – каменяр) – релігійно-етична течія, яка виникла на початку XVIII ст. в Англії. Назва організації та традиції запозичені у середньовічних цехів та рицарських і містичних орденів. Масони прагнули створити таємну всесвітню організацію з метою світового об'єднання людства в релігійний братній союз. У Росії відоме з 1730-х рр. У 1822 р. масонство було заборонене Олександром I. Більшість декабристів належали до масонських організацій. Масонство було ліквідоване в Росії у 1917 – 1918 рр. Зараз активно відроджується.

Матеріалізм – один із напрямків філософії, представники якого у вирішенні основного філософського питання стверджують, що буття, природа, матеріальне є первинним, а дух, свідомість, воля, ідеальне – вторинним. Матеріалізм визнає існування лише однієї субстанції – матерії.

Місництво – система розподілу службових місць у Московській державі. Склалося в XIV – XV ст. при призначенні на військову, адміністративну і придворну службу з урахуванням походження, службового становища предків людини та її особистих заслуг. Скасоване у 1682 р.

Модерн (з французької мови "moderne" – "сучасний") – напрям у мистецтві, найбільш поширений у другій половині XIX – на початку XX ст. Для нього притаманна відмова від прямих ліній та кутів і використання "природних" (синусоїдних та хвилястих) ліній, стилізованих квітів, язиків вогню, інших елементів, запозичених у природі, нових технологій, розквіт прикладного

мистецтва. Модерн проявився, переважно, в архітектурі, декоративно-прикладному мистецтві (меблі, посуд), графіці та живописі.
“Москва – ІІІ Рим” – політична концепція XV – XVI ст., що утверджувала значення Московської держави як світового політичного і церковного центру. Московські великі князі (згодом царі) проголошувалися спадкоємцями римських і візантійських імператорів. Уперше викладена в листах монаха Філофея до великого князя московського Василя ІІІ.

Наділ – земельна ділянка, яка надавалася селянину поміщиком чи державою за виконання різних повинностей (панщини, оброку). Після аграрної реформи 1861 р. перетворилася на общинну чи подвірну селянську власність.
Народники – представники ідейної течії в середовищі радикальної інтелігенції в другій половині XIX ст. Виступали прихильниками “селянського соціалізму” проти панщини та капіталістичного розвитку Росії, за повалення самодержавства шляхом селянської революції. Існували відгалуження революційних, ліберальних народників. Частина з них підтримувала терористичні методи діяльності.
Націоналізація – перехід приватних підприємств, банків, земельних ділянок у власність держави. В Росії націоналізація економіки відбувалася у 1917 – 1920 рр.
Неокласицизм – термін, поширений у мистецтвознавстві для позначення художніх явищ останньої третини XIX і XX ст., яким притаманне повернення до мистецьких традицій античності, епохи Відродження й, особливо, класицизму.
Нестяжателі – прихильники релігійно-політичної течії наприкінці XV – на початку XVI ст. Проповідували необхідність відмови церкви від “стяжання” – придбання земельних та матеріальних цінностей як такого, що суперечило євангельським принципам. Головні ідеологи: Ніл Сорський, Вассіан Косой. Проти нестяжателів виступали йосифляни. Засуджені на церковних соборах 1503 та 1531 рр.
Нігілісти – люди, які заперечують загальноприйняті духовні цінності, моральні норми, форми громадського життя. В Росії термін одержав поширення після написання роману І. Тургенєва “Батьки і діти” в 1862 р.
Нова економічна політика (НЕП) – проголошена весною 1921 р. на X з’їзді РКП(б). Змінила політику “воєнного комунізму”, була розрахована на відновлення народного господарства з наступним переходом до соціалізму. В ході реалізації НЕПу продрозкладка була замінена продподатком, дозволено існування різних форм власності і ринкові відносини. У 1922 – 1924 рр. проведено грошову реформу. З середини 1920-х рр. НЕП почала обмежуватися створенням централізованої системи управління економікою. Фактично припинена в 1929 р.
Норманська теорія – концепція у російській та світовій історіографії, прихильники якої вважають норманів (варягів) творцями державності в Київській Русі. Сформульована на початку XVIII ст. Г. Байєром, Г. Мілле-

ром та ін. Норманську теорію заперечували М. Ломоносов, Д. Іловайський, С. Гедеонов та ін.

Оброк – щорічний збір грошей і продовольства з кріпосних селян поміщиком. Продуктовий оброк скасовано в результаті аграрної реформи 1861 р., а грошовий зберігся для тимчасовозобов'язаних селян до 1883 р.
Община – форма соціальної організації. Первісній (родовій) общині притаманна колективна праця і споживання. Для сусідської (територіальної, сільської) общини характерне поєднання індивідуальних та колективних форм власності. Община володіла повним або частковим самоуправлінням. У Росії була замкнутою становою одиницею, використовувалася для збору податків. Ліквідована в ході реформ П. Столипіна у 1907 – 1911 рр.
Опозиція – протиставлення одних поглядів чи дій іншим; у політиці – партія або група, що виступає врозріз з думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативні, інші способи вирішення проблем. Політична опозиція – необхідний елемент політичної системи, що сприяє її ефективному функціонуванню.
Ополчення – військове формування, яке створювалося з вільних селян, дворян, міщан у період ворожих нашесть.
Опричнина – 1) система заходів Івана IV Грозного в 1565 – 1572 рр. для боротьби з можливою зрадою у середовищі знаті – масові репресії, страти, земельні конфіскації; 2) назва уділу Івана IV Грозного у 1565 – 1572 рр. з окремою територією, військом і державним апаратом; 3) окреме удільне володіння жінок з великокняжої сім'ї.
Організація Варшавського договору (ОВД) – див. Варшавський договір.
Орда – у тюркських і монгольських племен спочатку – військово-адміністративна організація, згодом – місце розташування кочівників, ще пізніше – резиденція правителя держави.
Освічений абсолютизм – назва політики монархів у низці європейських держав у другій половині XVIII ст., що проявилася у реформуванні найбільш застарілих соціальних інститутів і ліквідації окремих станових привілеїв дворянства і духовенства. Для політики освіченого абсолютизму характерне проголошення "союзу правителів і філософів". У Росії політику освіченого абсолютизму проводила Катерина II.

Панславізм – течія в російській громадській думці в другій половині XIX ст. Виникла як реакція на поразку Росії у Кримській війні 1853 – 1856 рр. У основі панславізму є ідея докорінної відмінності слов'ян від інших народів Європи, висновок про необхідність їхнього союзу на чолі з Росією.
Панщина (російською мовою – "барщина") – форма земельної ренти, неоплачувані примусові роботи залежних селян, що працювали власним інвентарем у господарстві феодала. Існувала в часи Київської Русі. Одержала поширення у Європейській Росії в XVI ст. Після ліквідації кріпосного права у 1961 р. зберігалася для тимчасовозобов'язаних селян у вигляді іздольщини. Остаточно скасована в Росії в 1882 р.

Парламент – найвищий представницький і законодавчий орган у державах, де існує розподіл гілок влади. У демократичних країнах усі верстви населення і всі регіони країни мають у парламенті своїх представників чи депутатів, яких обирають у ході виборів.

Патріарх – вищий духовний сан у християнській церкві; голова низки помісних православних церков. Керівник Російської православної церкви носить титул патріарха з 1589 р. Титул патріарха надається пожиттєво. Патріарх підзвітний лише Помісному та архієрейському соборам.

Повіт (російською мовою – "уезд") – адміністративно-територіальна одиниця в Росії. З XIII ст. – сукупність волостей навколо певного центру. Управлялися княжим намісником, з початку XVII ст. – воєводою. З початку XVIII ст. входив до складу губернії; з 1755 р. – найменша адміністративна, судова і фіскальна одиниця; поліційно-адміністративна влада виконувалася ісправником. У СРСР у 1923 – 1929 рр. повіти реорганізовані в райони.

Помістя – вид земельного володіння наприкінці XV – на початку XVIII ст. Надавалося державою служилим людям за несення військової і державної служби. Спочатку без права продажу, обміну і передачі в спадок. У XVI – XVII ст. встановилося спадкове володіння помістям. Дворян, які володіли помістям, називали поміщиками. У 1714 р., згідно з указом Петра I про єдиного спадкоємця, помістя зрівняно в правах з вотчиною.

Посад – 1) в руських князівствах X – XVI ст. – торгово-ремісниче поселення поза міськими стінами, що пізніше стало частиною міста; 2) в Російській імперії – невеликі селища міського типу.

Православ'я – одна з течій у християнстві, поряд із католицизмом і протестантизмом. З IV ст. формується як офіційна релігія Візантійської імперії. Повністю самостійна з моменту церковного розколу 1054 р. Не має єдиного церковного центру, внаслідок чого сформувалося кілька самостійних православних церков (зараз їх 15), кожна з яких має свою специфіку, але всі вони дотримуються загальної системи догматів та обрядовості. Основою для православ'я виступають Святе Письмо (Біблія) і Святий Переказ (рішення перших 7 Вселенських соборів і твори Отців Церкви II – VIII ст.). Основні принципи православ'я викладені у 12 пунктах Символу віри, прийнятого на двох вселенських соборах – у Нікеї (325 р.) і Константинополі (381 р.). Найважливіші постулати православ'я – віра в триєдиного Бога, викуп, воскресіння і вознесіння Ісуса Христа.

Приватизація – перехід у приватну власність державного чи комунального майна (земельних ділянок, промислових підприємств, банків) за гроші чи безкоштовно. В Російській Федерації проходила у 1992 – 1994 рр.

Продподаток – продовольчий податок, запроваджений декретами Раднаркому в березні 1921 р. замість продрозкладки. Був першим актом нової економічної політики. Розмір встановлювався до весняної сівби на кожен вид сільськогосподарської продукції з урахуванням місцевих умов і заможності селянських господарств.

Продрозкладка – система заготівель сільськогосподарських товарів у 1919 – 1921 рр., елемент політики "воєнного комунізму". Передбачала обов'язкову

здачу селянами державі за твердими цінами всіх надлишків (понад встановлені норми на особисті й господарські потреби) хліба та інших продуктів. Проводилася в примусовому порядку органами Народного комісаріату продовольства, продовольчими загонами разом із комітетами незаможних селян, місцевими радами. Викликала опір і незадоволення селян. Наймасовимішим проявом селянського невдоволення стало повстання у Тамбовській губернії (15 серпня 1920 р. – 16 липня 1922 р.).

Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) – міжурядова організація соціалістичних країн, створена в 1949 р. на противагу Європейському Союзові з метою економічної інтеграції та взаємодопомоги. Існувала до 1991 р. Члени РЕВ: Албанія (припинила участь у роботі РЕВ 1961 р.), Болгарія, Угорщина, В'єтнам, НДР, Куба, Монголія, Польща, Румунія, СРСР, Чехословаччина); частково співпрацювала Югославія.

Радгосп (російською – совхоз) – радянське господарство – державне сільськогосподарське підприємство. Перші радгоспи створено в 1918 р. на базі великих поміщицьких господарств. За радянським законодавством майно радгоспів вважалося державною власністю. Воно закріплювалося за радгоспами на правах господарського користування.

Раціоналізм – 1) філософський напрямок, який визнає розум основою пізнання і поведінки людей, джерелом та критерієм істинності всіх життєвих прагнень людини; 2) радянський авангардистський напрям в архітектурі, поширений у 1920 – на початку 1930-х рр. Йому притаманні лаконічність, суворість та підкресленість форм.

Реалізм (з французької мови "realisme" – "суттєвий", "дійсний") – стиль і метод у мистецтві та літературі, а також філософська доктрина, згідно з якою предмети видимого світу існують незалежно від людського сприйняття та пізнання. Реалізм притаманний окремим творам О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, а також картинам художників-передвижників М. Ге, І. Шишкіна, А. Куїнджі, В. Васнецова, І. Рєпіна, І. Левітана та інших.

Революція – швидка зміна існуючого політичного, соціального чи економічного ладу суспільства, здебільшого насильницьким шляхом. Технологічна (соціальна) революція – скасування або ж заміна до цього часу дійсних та загальновизнаних законів чи загальноприйнятої практики на нові методи й відкриття.

Репресії – каральні заходи, покарання, вжиті державними органами. До репресій належать заходи примусу, які застосовуються виключно з політичних мотивів: позбавлення етичних прав; позбавлення життя і свободи; примусове лікування в психіатричних закладах; депортація; заслання; позбавлення громадянства; притягнення до примусової праці; позбавлення чи обмеження прав і свобод осіб, які були визнані соціально небезпечними за класовими, соціальними, національними, релігійними чи іншими ознаками.

Республіка – форма державного правління, за якої верховні органи державної влади обираються на певний строк, з окресленими законом повноваженнями, існує поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову.
Реформа – перетворення, що вводиться законодавчим шляхом. Зокрема процес перетворення держави, розпочатий владою з необхідності. Кінцева мета будь-якої реформи – зміцнення та оновлення державних засад, що, однак, не завжди приводить до поліпшення рівня життя, скорочення державних витрат і навпаки – збільшення доходів. Реформи в Росії проводили Олена Глинська, Іван IV Грозний та багато інших правителів. Особливо насичений реформами був період правління Петра I.
Різночинці ("люди різного чину і звання") – наприкінці XVIII – XIX ст. міжстанова юридично не оформлена категорія населення, вихідці з різних станів (духовенство, купці, міщани, дрібні чиновники і т. п.), переважно люди розумової праці.
Романтизм – ідейний рух у літературі, науці та мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Англії й Франції, на початку XIX ст. поширився в Росії, Польщі, Австрії, а згодом і в інших країнах Європи та Америки. Характерними ознаками романтизму є заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності у творчості, культ природи й почуттів людини. Романтичним творам притаманні заклики до єдності людини і природи, до відновлення народної мудрості, втраченої чи зіпсутої цивілізацією. Серед представників російського романтизму є відомі художники (П. Заболоцький, І. Айвазовський, О. Кіпренський), графіки (О. Кіпренський), літератори (В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов, Ф. Тютчев), композитори (М. Глінка, О. Драгомижський, М. Балакірєв, М. Римський-Корсаков, М. Мусоргський, О. Бородін, Ц. Кюї, П. Чайковський) та інші.

Самодержавство – монархічна форма правління в Росії, за якої цареві (з 1721 р. – імператору) належали верховні законодавчі права, виконавча влада, управління країною, армією і флотом. До середини XVI ст. в Росії сформувалася станово-представницька монархія – цар правив разом з Боярською думою, скликалися Земські собори. У XVII ст. відбувся перехід до абсолютної монархії, що утвердилася за часів Петра I (1689 – 1725 рр.). Після зречення Миколи II в ході Лютневої революції 1917 р. самодержавство було ліквідоване.
Самозванець – людина, яка з корисних чи політичних мотивів видає себе за особу, якою не є насправді. У Росії самозванців було біля двох десятків (найвідоміші з них – три Лжедмитрії). Омелян Пугачов теж був самозванцем, оскільки видавав себе за імператора Петра III. Окрім них, відомими російськими самозванцями були княжна Тараканова, княжна Анастасія. Остання, як і ціла низка інших самозванок, видавала себе за дочку останнього російського імператора Миколи II.
Секта релігійна – група віруючих відокремлених від тієї чи іншої церкви або общини. Іноді сектами називають низку протестантських організацій

(меноніти, адвентисти та ін.). Зараз існують т. зв. “тоталітарні секти” (“Товариство Муна”, “сатаністи”, “Біле братство” та ін.), в основі яких – культ вождя, безумовне підкорення рядових членів керівництву організації. Протиправні дії таких організацій (жертвоприношення, фізичний та психологічний тиск) караються законом.

Секуляризація – перетворення церковної власності на світську.

Сентименталізм (з французької мови “sentiment” – “почуття”) – мистецький напрям у культурі багатьох країн Європи та Америки. Особливо поширеним був у 20-х – 80-х рр. XVIII ст. У Росії не втрачав актуальності й на початку XIX ст. Виник як реакція на поширення раціоналізму та класицизму. Письменники-сентименталісти надавали перевагу людським почуттям, захоплювалися природою, виводили як героїв простих людей. Сентименталізм мав також вплив на сучасний йому живопис та гравюру, але майже не відобразився в архітектурі. Серед російських сентименталістів вирізняються літератори М. Карамзін, О. Ізмайлов, І. Дмитрієв, художники М. Аргунов, В. Боровиковський, графік Ф. Толстой та інші.

Символізм (з французької мови “symbolisme” – “знак”, “прикмета”, “символ”) – один з найпомітніших напрямків у культурі (переважно в літературі, музиці та живописі), що виник у Франції в 1870-х рр. і досягнув найбільшого розвитку на зламі XIX – XX ст. у Франції, Бельгії та Росії. Символісти суттєво змінили не лише різні галузі культури, але й саме ставлення до неї. Їхнє експериментаторство, прагнення до нового, космополітизм та великий діапазон впливів стали взірцями для більшості сучасних культурних напрямків. Прихильники символізму часто використовували різні символи, натяки, таємничість, загадковість, незавершеність і навіть містичність. Головним настроєм їхніх творів був песимізм, відчай. Представниками символізму в російській літературі є В. Брюсов, О. Блок, Ф. Сологуб, А. Білий, К. Бальмонт, Д. Мережковський, а в українській – Леся Українка. Серед російських художників-символістів виділяються М. Врубель, М. Гущин та інші.

Слов’янофіли – представники одного з напрямків російської громадсько-політичної думки 40 – 50-х рр. XIX ст. Виступали з обґрунтуванням особливого, відмінного від західноєвропейського, шляху історичного розвитку Росії, вбачали її самобутність у відсутності боротьби соціальних груп, у селянській общині, православ’ї як єдино правильнім християнстві, протистояли західникам. Головні представники: брати Аксакови, Кіриєвські, О. Кошилєв, Ю. Самарін, А. Хомяков, В. Черкаський. Прихильниками слов’янофілів були В. Даль, О. Островський, А. Григор’єв, Ф. Тютчев. Ідеї слов’янофілів лягли в основу панславізму та деяких інших ідеологічних течій другої половини XIX ст.

Смутний час (Смута) – епоха соціально-політичної, економічної та династичної кризи в Росії на початку XVII ст. Розпочалася з масового голоду 1601 – 1603 рр., переросла в рух проти царя Бориса Годунова, а також повстання під проводом Косолапа Хлопка та Івана Болотнікова. Ознаменувалася появою самозванців, що видавали себе за загиблого сина

Івана Грозного – Дмитра. Внутрішні міжусобиці доповнилися втручанням у російські справи поляків та шведів, іноземною окупацією країни. У 1613 р. Смута закінчилася після обрання нового царя Михайла Федоровича Романова. Врегулювання взаємин із сусідніми державами тривало ще до 1618 р.

Собор – 1) зібрання світських та духовних чинів для ради і вирішення найважливіших справ держави (Земські собори) чи православної церкви (церковні собори); 2) головний храм міста або монастиря, в якому проводить богослужіння вища духовна особа (патріарх, архієпископ).

Соціалізм – 1) соціально-економічні ідеї, вчення та ідеології, чиїм основним гаслом є "соціальна справедливість"; 2) політичні рухи, різноманітні утворення та партії, що в новітній час відносять до "лівого" політичного спектра; 3) в переносному значенні в політичній лексиці – політика економічного перерозподілу національного продукту країни, спрямована на соціальний захист найслабших верств населення; 4) підтримка бідних за рахунок багатих; 5) самоназва економічного, суспільного та політичного ладу в СРСР та країнах, що у XX столітті були сателітами СРСР.

Сталінізм – модель державного управління і сукупність державної політичної структури й ідеології, що виникли в результаті розвитку політичної системи більшовиків, започаткованої в 1917 р., що одержала назву від імені Йосифа Сталіна. У сучасній історіографії визначилася тенденція максимально локалізувати всі злочини більшовизму, зв'язавши їх зі Сталіним. Тим часом, якщо, навпаки, розташувати епізоди терору в хронологічній послідовності, виявиться, що терор безпосередньо випливає з марксистсько-ленінської ідеології і прямим попередником Сталіна був Ленін.

Сталінізм характеризується пануванням авторитарно-бюрократичних методів управління державою й суспільством, злиттям партійних і державних органів влади, жорстким ідеологічним контролем над суспільством, застосуванням репресивних методів примусу проти ворогів і опонентів існуючого ладу та правлячого режиму.

Станово-представницька монархія – форма правління, за якої одноосібна, відносно сильна влада монарха обмежена владою станово-представницького органу, наділеного власною компетенцією. Станово-представницька монархія є проміжним ступенем між монархією періоду феодальної роздробленості та абсолютною монархією. В країнах Європи станово-представницька монархія виникла в умовах формування станів і ознаменувала певну централізацію управління державою, порівняно з феодальною роздробленістю. У період станово-представницької монархії до станово-представницьких органів входили представники духовенства, світських феодалів, городян (купців, ремісників). Цими органами були: в Англії – парламент (з 1265 р.); у Франції – Генеральні штати (з 1302 р.); в Іспанії – кортеси (з кін. XII – поч. XIV ст.); у Швеції – риксдаг (з 1435 р.); у Данії – ригсдаг (1468 – 1660 рр.); у Польщі, Угорщині, Чехії – сейми (з XIV – XV ст.) та ін. Станово-представницькі органи скликалися монархами для схвалення

їхньої політики у найважливіших галузях державного управління. У Російській державі станово-представницька монархія утворилася за Івана IV Васильовича (Івана Грозного), коли було скликано перший станово-представницький орган – Земський собор (1549 р.). Найвищого ступеня розвитку станово-представницька монархія у Росії досягла в першій половині XVII ст. Але вже починаючи з царювання Олексія Михайловича станово-представницька монархія поступово замінювалася абсолютною. Останній Земський собор скликався 1653 р. Він висловився за прийняття України під протекторат російського царя та участь Російської держави у війні проти Речі Посполитої.

Старообрядці – об'єднана назва різного роду релігійних організацій, які виникли в середині XVII ст. в результаті розколу Російської православної церкви. Відмовилися визнати церковні нововведення патріарха Нікона. За це були прокляті на церковному соборі 1666 – 1667 рр. і піддані судовим переслідуванням. Ранні старообрядці заперечували "світ", у якому панує антихрист, проповідували близький кінець світу, аскетизм, прихильність до старих обрядів і т. п. Серед них велику роль відігравали миряни. Наприкінці XVII ст. старообрядці розпалися на дві основні течії: поповців і безпоповців, які своєю чергою поділилися на кілька напрямків та груп. Спробою підкорити старообрядців офіційній церкві було створення у 1801 р. Єдиновірчої церкви.

Східні слов'яни – одна з трьох основних груп давніх слов'ян, поряд із західними та південними. Сформувалася в VI – IX ст. на території Східної Європи. Займалися орним землеробством, скотарством, полюванням, рибальством, бортництвом, ремеслами. До них належали племінні союзи: поляни, древляни, кривичі, дреговичі, радимичі, в'ятичі, словени, дуліби, білі хорвати, сіверяни, уличі і тиверці. В першій половині IX ст. вони створили ранньодержавні об'єднання у Середньому Подніпров'ї та біля озера Ільмень, що стали основою для утворення Київської Русі.

Татаро-монгольське ярмо (іго) **–** традиційна назва системи експлуатації руських князівств монгольськими завойовниками в 1243 – 1480 рр. Утвердило васальну залежність руських князівств від Монгольської імперії та Золотої Орди. Супроводжувалося щорічним збором данини, частими каральними набігами ординських ханів і воєначальників. Підірвано Куликовською битвою 1380 р., ліквідоване Іваном III у 1480 р. Привело до економічного, політичного і культурного відставання Північно-Східної Русі від країн Західної Європи.

Тимчасовий уряд – вищий виконавчий орган створений у результаті Лютневої революції, після зречення імператора Миколи II, Тимчасовим комітетом членів Державної думи з дозволу лідерів Петроградської ради на період до скликання Установчих зборів. Виконував також законодавчі функції. У своїй програмі і зверненні до громадян Росії проголосив принцип "спадкоємності влади" і "неперервності права", заявив про наміри довести війну "до переможного кінця", виконати всі договори й угоди, підписані із

союзниками по Антанті. Скасував каторгу і політичне заслання, оголосив політичну амністію. Обіцяв скликати Установчі збори, замінити поліцію народною міліцією. Прийняв закон про свободу зібрань і спілок; видавав укази про передачу державі земель, котрі належали імператорській родині, про робітничі комітети на промислових підприємствах; оголосив про введення хлібної монополії. 1 вересня проголосив Російську республіку. Ліквідований більшовиками.

Тимчасовозобов'язані селяни – у 1861 – 1883 рр. – колишні кріпаки, не переведені на викуп після аграрної реформи 1861 р. За користування землею виконували різні повинності (іздольщину, оброк).

Тіун – назва кількох категорій посадових осіб у Київській Русі, Великому князівстві Литовському, Московській державі. У Київській Русі тіуном назвали господарського управителя князя або бояр. Більшість тіунів були невільними людьми, але при цьому виступали найближчими помічниками князя чи бояр. У XIV – XVII ст. тіуни московських правителів займалися їхнім господарством, управляли окремими містами, волостями, а в окремих випадках виконували судові функції.

Тоталітаризм – політичний режим, який прагне до повного (тотального) контролю держави за всіма сторонами життя суспільства. Тоталітарний режим існував у нацистській Німеччині, фашистській Італії та СРСР за часів Сталіна.

Тягло – в XV – XVIII ст. система грошових і натуральних державних повинностей селян та посадських людей. Після введення подушного податку в 1724 р. термін "тягло" замінено на термін "подать". З XVIII ст. до 1861 р. – одиниця стягнення повинностей із селян на користь поміщика.

Унітарна держава – форма державного устрою, що базується на зверхності суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністративно-територіальними або національно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

Урочні роки – у XVI – XVII ст. – 5, 15 річні терміни, на протязі яких поміщики могли подати заяву про повернення їм утікачів із селян-кріпаків. Запроваджені в 90-х рр. XVI ст. "Соборне уложеніє" 1649 р. встановило безтерміновий розшук, що означало юридичне оформлення кріпацтва.

Федерація (з латинської мови – "союз", "об'єднання") – форма державного устрою, при якій держава складається федеральних одиниць – членів і суб'єктів. У Російській Федерації суб'єктами є краї, області, міста федерального значення, автономна область та автономні округи.

Феодалізм – соціально-політична структура, яка характеризувалася наявністю двох соціальних верств населення – феодалів (землевласників) та селян, а також натуральним господарством. Експлуатація селян феодалами відбувалася шляхом використання неоплачуваної праці (панщини) та несення інших служб (ремонт доріг, мостів і т. д.), збору натурального чи грошового оброку. Власники землі вишиковувалися у феодальну драбину: нижче-

стоячий феодал (васал) одержував за службу земельний наділ (лен, феод, помістя) і кріпаків у вищестоячого (сеньйора). На чолі феодальної драбини стояв монарх (у Росії – цар). Російські феодали – бояри і дворяни – одержували землю переважно за службу у війську (озброєння вимагало значних коштів). Духовним феодалам – настоятелям церков та ігуменам монастирів – земля надавалася, здебільшого, у вигляді подарунків чи за заповітами.

Футуризм – загальна назва авангардних рухів у літературі та живописі 1910 – початку 1920-х рр., переважно в Італії та Росії. Головні художні принципи футуризму – швидкість, рух, енергія, виражені простими методами. Для футуристичних картин притаманні енергійні композиції, на яких фігури розбиті на фрагменти і пересікаються гострими кутами, з переважанням зигзагів, спіралей, конусів. Для мистецтва цього напрямку характерне відображення настання часу техніки. Майже обов'язковими є три елементи: місто, машина, маса. Натомість у ньому відсутня цікавість до людини. Відомим російським художником-футуристом вважається Д. Бурлюк, а літераторами-футуристами – В. Маяковський, В. Хлебников, Б. Пастернак, Б. Лівшиць, Н. Хабіас та інші.

Холодна війна – військово-політична конфронтація між СРСР та його союзниками, з однієї сторони, і США і їх союзниками, з іншої. Для неї були притаманні гонка озброєнь, організація двох ворогуючих військово-політичних блоків, створення військово-стратегічних баз і плацдармів, широке використання економічних засобів тиску – ембарго, економічна блокада. Холодна війна виникла після завершення Другої світової війни і завершилася у 1989 – 1991 рр. у зв'язку з політичними та соціальними змінами в СРСР та інших країнах колишнього соцтабору.

Холопи – у X – XVII ст. – категорія населення, за своїм правовим статусом близького до рабів. Спочатку не мали власного господарства й виконували різні роботи для своїх господарів. Холопами ставали в результаті полону, продажу за борги, шлюбу з холопом чи холопкою. З кінця XVI ст. найпоширенішим і масовим стало служиле холопство. Частина холопів поповнили ряди княжих слуг. З XVII ст. холопи почали отримувати в користування землю і обкладатися повинностями. Із запровадженням у 1722 р. подушного податку перетворилися на селян-кріпаків.

Хронологія – 1) послідовність історичних подій у часі; 2) історична хронологія – спеціальна історична дисципліна, вивчає системи літочислення і календарі різних народів, допомагає встановити дати історичних подій і час створення історичних джерел.

Цар (від латинського слова – "цезар") – у 1547 – 1721 рр. – офіційний титул правителя Російської держави. Першим царем був Іван IV Грозний. За часів Петра I титул "цар" було замінено титулом "імператор", але неофіційно існував на рівних з ним.

Цензура – система державного нагляду за друком і засобами масової інформації. В Росії виникла на початку XVIII ст. У 1804 – 1865 рр.

регулювалася цензурними уставами, перебувала у підпорядкуванні Міністерства народної просвіти (з 1863 р. – Міністерства внутрішніх справ). Поділялася на загальну (внутрішню та іноземну) та відомчу (духовну, військову, театральну). У 1865 р. були прийняті "Тимчасові правила про друк", які запроваджували каральну цензуру для низки столичних видань. У 1905 – 1907 рр. цензура під впливом подій революції не функціонувала. У СРСР цензура здійснювалася органами Головліту. В сучасній Росії цензура офіційно поза законом.

Челядь – 1) в часи Київської Русі – раби; 2) у XVIII – XIX ст. – одна з назв дворових людей поміщика.
Червона Армія – Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА) – назва збройних сил Радянської Росії та СРСР в 1918 – 1946 рр.
"Четьї-Мінеї" – збірники, складені з житій святих, упорядковані згідно з порядком вшанування їхньої пам'яті за православним церковним календарем, а також тексти церковних служб річного циклу. Найбільше поширення одержали "Великі Четьї-Мінеї", складені митрополитом Макарієм.

Шляхта – в Польщі, Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій – це назва світської знаті, привілейованої частини суспільства; польський відповідник російського дворянства.
Шокова терапія – план швидкого переходу Польщі від комуністичної економіки, заснованої на державній власності та централізованому плануванні, до капіталістичної ринкової економіки. План був розроблений польським міністром і економістом Лєшеком Бальцеровичем у 1989 р. Іноді "шокову терапію" іще називають "планом Бальцеровича". Під час втілення плану відбулось тимчасове падіння виробництва, зростання було досягнуто в 1992 р. Аналогічні реформи були здійснені в низці інших країн, зокрема в Росії та Україні.

Юр'їв день – 26 листопада за старим стилем; церковне свято, присвячене святому Георгію (Юрієві) Побідоносцю. За традицією в цей день селяни могли переходити від одного поміщика до іншого, оскільки до цього часу закінчувався річний цикл сільськогосподарських робіт і відбувався розрахунок за грошовими й натуральними зобов'язаннями селян на користь їхніх власників і держави. Право переходу селян було обмежено під час "заповідних років" у 1590-х рр., а у 1649 р. "Соборним уложенієм" заборонене.

Язичництво – нехристиянські релігії, у широкому розумінні – політеїстичні, багатобожницькі. У сучасній науці переважає термін "багатобожжя". Слов'янські язичницькі боги уособлювали стихії природи: Перун – громовержець, Дажбог – бог Сонця. Поруч з ними існували нижчі демони – лісовик, домовик, мавки, русалки т. ін. Після запровадження християнства

окремі язичницькі боги трансформувалися у християнських святих (Перун – пророк Ілля, Велес (покровитель худоби) – Власій і т. д.). Поступово язичництво було витіснене офіційною церквою в сферу народної культури. Окремі язичницькі свята стали відзначатися християнами.

Ярлик – пільгова грамота монгольських ханів світській і духовній знаті Північно-Східної Русі. У вузькому розумінні – право на князювання.

Ясак – натуральний податок з народів Поволжя (у XV – XVIII ст.), Сибіру та Півночі. Ясак вносився у казну хутром, іноді худобою. Існував до 1917 р.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

VI – IX ст.	Утворення племінних союзів східних слов'ян.
IX ст.	Поява ранньодержавних утворень східних слов'ян у Середньому Подніпров'ї та біля озера Ільмень.
860 р.	Спільний похід варягів та східних слов'ян на Константинополь.
862 – 879 рр.	Князювання Рюрика в Новгороді.
862 – 882 рр.	Правління Аскольда і Дира в Києві.
882 – 912 рр.	Князювання князя Олега в Києві.
907 р.	Похід Олега на Константинополь. Укладення русько-візантійського договору
912 – 945 рр.	Князювання Ігоря в Києві.
944 р.	Похід Ігоря на Константинополь.
945 – 972 рр.	Правління княгині Ольги в Києві.
957 р.	Посольство княгині Ольги до Константинополя.
960 – 972 рр.	Князювання Святослава Ігоревича.
965 р.	Розгром Святославом Хозарського каганату.
968 – 971 рр.	Походи князя Святослава у Болгарію, війни з Візантією та печенігами.
972 – 980 рр.	Міжусобиці в Києві після загибелі князя Святослава.
980 – 1015 рр.	Князювання Володимира Святославовича (Великого).
988 р.	Запровадження християнства в Київській Русі.
1015 – 1019 рр.	Міжусобиці між синами Володимира Святославовича.
1019 – 1054 рр.	Князювання Ярослава Володимировича (Мудрого) в Києві.
1054 р.	Початок правління синів Ярослава Мудрого.
1068 р.	Перший напад половців на руські землі. Поразка Ярославовичів на р. Альта.
1097 р.	З'їзд руських князів у м. Любеч. Початок роздробленості Київської Русі.
1108 р.	Заснування міста Володимир-на-Клязьмі.
1113 – 1125 рр.	Правління Володимира Всеволодовича Мономаха в Києві.
1125 – 1132 рр.	Князювання в Києві Мстислава Володимировича.
1125 – 1132 рр.	Князювання Юрія Володимировича Долгорукого в Ростовсько-Суздальській землі.
1135 – 1136 рр.	Вигнання князя з Новгорода. Початок існування Новгородської боярської республіки.
1147 р.	Перша літописна згадка про Москву.
1149 – 1151, 1155 – 1157 рр.	Князювання в Києві Юрія Володимировича Долгорукого.
1157 – 1174 рр.	Князювання Андрія Юрійовича (Боголюбського) у Володимиро-Суздальському князівстві.
1169 р.	Захоплення Андрієм Боголюбським Києва.

1170 р.	Поразка Андрія Боголюбського від новгородців.
1174 р.	Загибель Андрія Боголюбського.
1176 – 1212 рр.	Князювання у Володимиро-Суздальському князівстві брата Андрія Боголюбського Всеволода Юрійовича (Велике Гніздо).
1185 р.	Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців.
1209 р.	Перша літописна згадка про м. Твер.
1212 – 1216, 1218 – 1238 рр.	Князювання Юрія Всеволодовича у Володимиро-Суздальському князівстві.
31 травня 1223 р.	Розгром половецьких і руських військ монголо-татарами на р. Калка.
1236 – 1251 рр.	Князювання у Новгороді Олександра Ярославовича (Невського).
1237 – 1241 рр.	Монголо-татарська навала на руські землі. Завоювання ханом Батиєм Русі.
Грудень 1937 р.	Взяття монголами Рязані.
Січень – лютий 1238 р.	Захоплення і зруйнування монголами Коломни, Москви, Володимира, Ростова, Суздаля, Ярославля, Костроми, Углича, Твері, Переяслава-Залеського, Торжка та інших міст Північно-Східної Русі.
1239 р.	Вторгнення військ Батия в південно-руські землі. Зруйнування Переяслава, Чернігова.
1240 – 1241 рр.	Захоплення рицарями Лівонського ордену руських фортець Ізборськ, Псков, Копорьє.
15 липня 1240 р.	Невська битва. Розгром військом Олександра Ярославовича шведського війська.
5 квітня 1241 р.	Льодове побоїще. Розгром Олександром Ярославовичем рицарів Лівонського ордену на Чудському озері.
1240-ві рр.	Утворення Золотої Орди.
1252 – 1263 рр.	Князювання Олександра Ярославовича (Невського) у Володимирі.
1255 – 1257 рр.	Перепис населення Північно-Східної Русі монголо-татарами з метою запровадження єдиної системи сплати данини.
1262 р.	Антимонгольські повстання в Ростові, Суздалі, Володимирі та Ярославлі.
1282 – 1303 рр.	Князювання у Москві Данила Олександровича (сина Олександра Невського).
1299 р.	Переїзд митрополита Максима з Києва до Володимира-на-Клязьмі.
1301 – 1303 рр.	Приєднання до Москви Коломни та Можайська.
1303 – 1325 рр.	Князювання у Москві Юрія Даниловича. Початок боротьби між Твер'ю і Москвою за Велике князівство Володимирське.

1325 – 1340 рр.	Князювання у Москві Івана І Даниловича (Калити).
1325 р.	Переїзд до Москви з Володимира митрополита Петра.
1327 р.	Повстання у Твері проти Золотої Орди.
1340 – 1353 рр.	Князювання у Москві Симона Івановича (Гордого).
1353 – 1359 рр.	Князювання у Москві Івана II (Красного).
1359 – 1386 рр.	Князювання у Москві Дмитра Івановича (Донського) (з 1362 р. – великий князь володимирський).
8 вересня 1380 р.	Куликовська битва. Перемога військ Дмитра Донського над військами ординського темника Мамая.
1389 – 1425 рр.	Правління у Москві Василя І Дмитровича.
1395 р.	Перенесення ікони Володимирської Божої Матері із Володимира-на-Клязьмі до Москви.
1397 р.	Приєднання міст Бєжецький Верх, Вологда, Великий Устюг до Москви. Початок підкорення московськими князями земель комі та волзьких булгар.
1404 р.	Приєднання Смоленська до Литви.
1408 р.	Облога Москви ханом Едигеєм.
15 липня 1410 р.	Грюнвальдська битва. Розгром об'єднаним польсько-литовсько-руським військом рицарів Тевтонського ордену.
1425 – 1462 рр.	Князювання (з перервами) у Москві Василя II Васильовича (Темного).
1425 – 1453 рр.	Міжусобна війна у Великому Московському князівстві.
1446 р.	Захоплення Москви князем Дмитром Шемякою. Осліплення Василя II Темного.
1450-ті рр.	Початок обмеження права селян переходити від одного до іншого землевласника.
1450 р.	Повернення Василя II на великокняжий московський престол.
1456 р.	Перемога московського війська над новгородцями під Старою Русою. Початок обмеження новгородських вольностей.
1458 р.	Остаточний поділ Київської митрополії на Київську і Московську.
1462 – 1505 рр.	Правління у Москві Івана III Васильовича.
1463 р.	Приєднання Ярославльського князівства до Москви.
1467 – 1469 рр.	Походи московського війська на Казань.
1471 р.	Перший похід Івана III на Новгород. Поразка новгородського війська на р. Шелонь.
1472 р.	Приєднання Пермської землі до Москви.
1474 р.	Приєднання до Москви Ростовського князівства.
1477 р.	Приєднання Новгорода до Московської держави.
1480 р.	Похід хана Ахмата на Москву. Стояння ординського і московського військ на р. Угра. Ліквідація монгольського іга на Русі.

1483 р.	Похід московського війська на Зауралля і в Югорську землю.
1484 – 1485 рр.	Походи Івана III на Твер. Приєднання Тверського князівства до Москви.
1487 р.	Виведення боярських родин з Новгорода і поселення їх на землях Великого князівства Московського.
1487 р.	Похід московських військ на Казань.
1489 р.	Приєднання до Москви В'ятки та Арської землі (Удмуртії).
1492 – 1494 рр.	Війна Івана III з Литвою. Приєднання до Москви Вязьми та Верховських князівств.
1496 – 1497 рр.	Московсько-шведська війна.
1497 р.	Видання "Судебника" Івана III. Встановлення єдиного терміну переходу селян (тиждень до і тиждень після Юр'ївого дня – 26 листопада).
Біля 1500 р.	Написання "Сказання про князів Володимирських" з обґрунтуванням походження правлячої династії Рюриковичів від римського імператора Августа.
1503 р.	До Московської держави перейшли Чернігів, Брянськ, Путивль, Гомель і частина Смоленщини.
1505 – 1533 рр.	Правління у Московській державі Василя III Івановича.
1507 р.	Перший набіг кримських татар на Москву.
1510 р.	Приєднання Пскова до Москви. Послання монаха Псковського Єліазарового монастиря Філофея до Великого князя Московського Василя III, в якому висувається ідея "Москва – III Рим".
1514 р.	Захоплення Смоленська військами Василя III.
1533 – 1584 рр.	Правління Великого князя Московського (з 1547 р. – царя) Івана IV (Грозного).
1533 – 1538 рр.	Регентство Великої княгині Олени Глинської, вдови Василя III.
7 січня 1547 р.	Вінчання Івана IV на царство.
1547 – 1550 рр.	Невдалі походи московських військ на Казань.
1549 р.	Створення системи приказів.
1550 р.	Видання "Судебника" Івана IV.
1551 р.	"Стоглавий собор" Російської православної церкви.
1551 – 1557 рр.	Приєднання до Москви Чувашії та Башкирії.
2 жовтня 1552 р.	Взяття московськими військами Казані. Приєднання Казанського ханства до Московської держави.
1556 р.	Приєднання Астрахані до Московської держави.
1558 – 1583 рр.	Лівонська війна.
1564 р.	Видання Іваном Федоровим у Москві "Апостола" – першої російської друкованої книги.
3 лютого 1565 р.	Запровадження Іваном IV Грозним опричнини.
1569 р.	Похід Івана Грозного на Новгород і Псков.

1571 р.	Спалення Москви кримським ханом Девлет-Гіреєм.
1572 р.	Ліквідація опричнини.
1581 р.	Початок запровадження заповідних років.
26 жовтня 1581 р.	Захоплення військом отамана Єрмака столиці Сибірського ханства Кашлика.
1584 – 1598 рр.	Царювання Федора Івановича.
24 листопада 1597 р.	Встановлення 5-річного терміну розшуку селян-утікачів.
1584 р.	Заснування Архангельська.
1586 р.	Заснування Воронежа, Самари, Тюмені, Уфи, Тобольська.
26 січня 1589 р.	Створення в Московській державі патріархії. Вибрання патріархом митрополита Іова.
1589 р.	"Судебник" царя Федора Івановича.
1590 – 1593 рр.	Московсько-шведська війна. Повернення фортець Івангород, Ям, Копорьє.
1593 р.	Скасування Юр'їового дня.
1596 р.	Брестська церковна унія.
6 січня 1598 р.	Смерть Федора Івановича. Припинення династії Рюриковичів.
1598 – 1605 рр.	Царювання Бориса Федоровича Годунова.
1601 – 1603 рр.	Голод у Московській державі.
1603 р.	Селянське повстання під керівництвом Хлопка.
1604 р.	Похід Лжедмитрія I на Москву.
1605 – 1606 рр.	Правління Лжедмитрія I.
17 травня 1606 р.	Повстання у Москві проти поляків. Убивство Лжедмитрія I.
1606 – 1610 рр.	Царювання Василя IV Шуйського.
1606 – 1607 рр.	Селянське повстання під керівництвом Івана Болотнікова.
9 березня 1607 р.	"Уложеніє" Василя Шуйського. Встановлення 15-річного терміну розшуку селян-утікачів.
10 жовтня 1607 р.	Придушення військами Василя Шуйського повстання Івана Болотнікова.
1608 р.	Початок походу Лжедмитрія II на Москву.
1609 – 1618 рр.	Польсько-шведське вторгнення у Московську державу.
Грудень 1609 р.	Втеча Лжедмитрія II до Калуги.
17 липня 1610 р.	Скинення царя Василя IV Шуйського з московського трону. Проголошення російським царем польського королевича Владислава.
1610 – 1613 рр.	Правління "Семибоярщини" на чолі з князем Ф. Мстиславським.
Жовтень 1610 р.	Окупація Москви польськими військами.
Січень – березень 1611 р.	Формування першого народного ополчення на чолі з П. Ляпуновим проти поляків.
Липень 1611 р.	Захоплення Новгорода шведами. Розпад першого ополчення.

Вересень – жовтень 1611 р.	Створення у Нижньому Новгороді другого ополчення на чолі з К. Мініним та князем Д. Пожарським.
26 жовтня 1612 р.	Капітуляція польського гарнізону в Кремлі.
Січень 1613 р.	Скликання Земського собору в Москві.
21 лютого 1613 р.	Обрання Земським собором на російський трон Михайла Федоровича Романова. Початок династії Романових.
1613 – 1645 рр.	Царювання Михайла Федоровича Романова.
27 лютого 1617 р.	Столбовський "Вічний мир" Московської держави зі Швецією.
1 грудня 1618 р.	Деулінське перемир'я між Московською державою й Річчю Посполитою.
1632 – 1634 рр.	Російсько-польська (Смоленська) війна.
1634 р.	Укладення Поляновського мирного договору між Москвою та Річчю Посполитою. Зречення Владислава IV від російського престолу.
1645 – 1676 рр.	Царювання Олексія Михайловича.
1648 р.	"Соляний бунт" у Москві.
29 січня 1649 р.	Прийняття Земським собором "Соборного уложенія" Олексія Михайловича.
1653 р.	Початок церковних реформ патріарха Нікона.
8-9 січня 1654 р.	Переяславська рада. Початок приєднання українських земель до Росії.
1654 – 1667 рр.	Російсько-польська війна.
1656 – 1658 рр.	Російсько-шведська війна.
21 червня 1661 р.	Укладення Кардіського мирного договору між Московською державою і Швецією.
30 січня 1667 р.	Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою і Росією.
1670 – 1671 рр.	Селянсько-козацьке повстання під проводом Степана Разіна.
1676 – 1681 рр.	Російсько-турецька війна.
1676 – 1682 рр.	Царювання Федора Олексійовича.
1679 р.	Запровадження подимного оподаткування замість посошного.
1682 р.	Скасування місництва.
Квітень 1682 р.	Стрілецький бунт у Москві.
1682 – 1696 рр.	Спільне правління братів Івана V і Петра I.
1682 – 1689 рр.	Регенство Софії Олексіївни при малолітніх царях.
6 травня 1686 р.	Підписання в Москві "Вічного миру" між Російською державою й Річчю Посполитою.
1687 р.	Заснування Елліно-грецької (з 1701 р. – Слов'яно-греко-латинської) академії у Москві.
1687, 1689 рр.	Кримські походи під керівництвом В. Голіцина.
27 серпня 1689 р.	Нерчинський мирний договір Росії з Китаєм.
1696 – 1725 рр.	Одноосібне правління Петра I.
19 липня 1696 р.	Взяття Петром I турецької фортеці Азов.

1697 – 1698 рр.	“Велике посольство” Петра І в Європу.
1700 – 1721 рр.	Північна війна Росії зі Швецією.
2 січня 1703 р.	Поява першої російської газети “Ведомости”.
16 травня 1703 р.	Заснування Санкт-Петербурга.
1707 – 1708 рр.	Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Кіндрата Булавіна.
Липень 1708 р.	Перехід Івана Мазепи на сторону Швеції проти Росії.
28 вересня 1708 р.	Розгром шведських військ під с. Лєсная.
27 червня 1709 р.	Полтавська битва. Поразка шведської армії.
Травень – липень 1711 р.	Прутський похід Петра І.
27 липня 1714 р.	Розгром шведів російським флотом біля мису Гангут.
30 серпня 1721 р.	Ніштадський мирний договір Росії зі Швецією. Завершення Північної війни.
11 жовтня 1721 р.	Проголошення Петра І імператором. Закріплення за Московським царством назви “Російська імперія”.
13 січня 1722 р.	Видання “Табеля про ранги”.
1722 – 1723 рр.	Російсько-перська війна.
1724 р.	Створення Російської академії наук.
28 січня 1725 р.	Смерть Петра І.
1725 – 1727 рр.	Правління імператриці Катерини І.
1725 – 1730 рр.	Перша Камчатська експедиція В. Берінга.
1727 – 1730 рр.	Правління імператора Петра ІІ.
Січень 1730 р.	Обрання на російський трон дочки Івана V Анни Іванівни.
1730 – 1740 рр.	Правління Анни Іванівни. “Біронівщина”.
1735 – 1739 рр.	Російсько-турецька війна.
17 жовтня 1740 р.	Проголошення російським імператором Івана VI Антоновича.
8 листопада 1740 р.	Початок правління Анни Леопольдівни.
1741 – 1743 рр.	Російсько-шведська війна.
1741 – 1761 рр.	Правління Єлизавети Петрівни.
12 січня 1755 р.	Заснування Московського університету.
1756 – 1762 рр.	Участь Росії у Семилітній війні на боці Австрії, Франції, Іспанії, Саксонії і Швеції проти Пруссії, Великобританії та Португалії.
25 грудня 1761 р.	Смерть Єлизавети Петрівни. Початок правління Петра ІІІ.
29 червня 1762 р.	Двірцевий переворот. Прихід до влади Катерини ІІ.
1764 р.	Ліквідація Гетьманщини в Україні.
1768 – 1774 рр.	Російсько-турецька війна.
25 липня 1772 р.	Підписання Петербурзької конвенції про перший поділ Речі Посполитої між Росією, Пруссією та Австрією. Приєднання до Росії Лівонії та східної частини Білорусії.
1772 р.	Перемоги О. Суворова над турками.

1773 – 1775 рр.	Селянсько-козацьке повстання під проводом Омеляна Пугачова.
10 липня 1774 р.	Укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору між Росією та Туреччиною.
28 лютого 1783 р.	Маніфест Катерини ІІ про приєднання Криму до Росії.
21 квітня 1785 р.	“Жалувана грамота дворянству” та “Грамота на права і вигоди містам Російської імперії”.
1787 – 1791 рр.	Російсько-турецька війна.
1788 – 1790 рр.	Російсько-шведська війна.
29 грудня 1791 р.	Ясський мирний договір між Росією й Туреччиною. Визнання Туреччиною приєднання Криму до Росії.
12 січня 1793 р.	Другий поділ Речі Посполитої. Перехід до Росії Правобережної України та більшої частини Білорусії.
13 жовтня 1795 р.	Третій поділ Речі Посполитої. Перехід до Росії Литви, Курляндії, Західної Білорусії та частини Західної України (Волинь, Холмщина).
6 листопада 1796 р.	Смерть Катерини ІІ.
1796 – 1801 рр.	Правління імператора Павла І.
1799 р.	Участь Росії в антинаполеонівських коаліціях. Італійський та Швейцарський походи О. Суворова.
11 лютого 1801 р.	Вбивство Павла І та двірцевий переворот.
1801 – 1825 рр.	Правління імператора Олександра І.
20 лютого 1803 р.	Указ Олександра І про “вільних хліборобів”.
1803 – 1804 рр.	Приєднання до Росії Грузії.
1804 р.	Створення Казанського університету. Запровадження автономії для університетів.
1804 – 1813 рр.	Російсько-перська війна.
1805 р.	Створення Харківського університету.
1805 – 1807 рр.	Участь Росії в антинаполеонівських коаліціях.
1806 – 1812 рр.	Російсько-турецька війна.
13 – 28 червня 1807 р.	Зустріч Наполеона з Олександром І у м. Тільзіт. Укладення Тільзітського мирного договору між Росією та Францією.
1808 – 1809 рр.	Російсько-шведська війна. Приєднання Фінляндії до Росії.
12 червня 1812 р.	Вторгнення армії Наполеона в Росію. Початок Вітчизняної війни російського народу.
26 серпня 1812 р.	Бородінська битва.
2 вересня 1812 р.	Вступ військ Наполеона до Москви.
12 жовтня 1812 р.	Поразка французьких військ під Малоярославцем. Початок втечі французів з Росії.
14 – 16 листопада 1812 р.	Остаточний розгром французької армії при переправі через річку Березина.
1813 – 1814 рр.	Закордонний похід російської армії в Європу.

24 жовтня 1813 р.	Гюлістанський мир з Персією. Приєднання до Росії Азербайджану й Дагестану.
Вересень 1814 – 28 травня 1815 р.	Віденський конгрес. Перерозподіл сил у Європі після скинення Наполеона. Перехід Герцогства Варшавського до Росії.
14 вересня 1815 р.	Створення Священного союзу (Росії, Австрії та Пруссії) проти революційних і демократичних рухів у Європі.
Лютий 1816 р.	Створення "Союзу порятунку" – першої таємної організації декабристів.
1817 – 1864 рр.	Кавказька війна. Підкорення Росією Північного Кавказу – Черкесії, Чечні, Осетії та ін.
1819 р.	Створення університету в Санкт-Петербурзі.
1819 – 1820 рр.	Заворушення серед військових поселенців.
14 грудня 1825 р.	Повстання декабристів на Сенатській площі у Санкт-Петербурзі.
1825 – 1855 рр.	Правління імператора Миколи I.
1826 – 1828 рр.	Російсько-перська війна.
1828 – 1829 рр.	Російсько-турецька війна.
1837 р.	Відкриття першої в Росії залізниці (між Петербургом та Царським Селом).
1851 р.	Відкриття залізниці Петербург – Москва.
Жовтень 1853 – березень 1856 рр.	Кримська війна Росії проти Туреччини, Англії та Франції.
1855 – 1881 рр.	Правління імператора Олександра II.
18 березня 1856 р.	Підписання Росією Паризького мирного договору про завершення Кримської війни.
Серпень 1856 р.	Амністія декабристів засланих до Сибіру в 1826 р.
19 лютого 1861 р.	Маніфест Олександра II про звільнення селян від панщини.
1864 р.	Земська та судова реформи.
18 березня 1867 р.	Продаж Росією Аляски та Алеутських островів США.
1868 р.	Приєднання до Росії Бухари на правах автономії.
1870 р.	Міська реформа в Російській імперії.
1873 р.	Встановлення російського протекторату над Хівінським ханством.
25 травня 1873 р.	Остаточне оформлення "Союзу трьох імператорів".
1877 – 1878 рр.	Російсько-турецька війна.
19 лютого 1878 р.	Підписання Сан-Стефанського мирного договору між Росією та Туреччиною.
1 червня – 1 липня 1878 р.	Берлінський конгрес. Перегляд умов Сан-Стефанського мирного договору з Туреччиною.
1 березня 1881 р.	Вбивство Олександра II народовольцями.
1881 – 1894 рр.	Правління імператора Олександра III. Проведення контрреформ.
1894 – 1917 рр.	Правління імператора Миколи II.

Листопад 1895 р.	Об'єднання марксистських гуртків у Санкт-Петербурзі в "Союз за визволення робітничого класу" на чолі з В. Ульяновим (Леніним).
1897 р.	Грошова реформа С. Вітте.
Березень 1898 р.	Утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). 1-й з'їзд РСДРП в Мінську.
1899 – 1903 рр.	Промислова криза.
1901 – 1902 рр.	Створення Партії соціалістів-революціонерів (есерів).
Липень – серпень 1903 р.	2-й з'їзд РСДРП. Розкол партії на "більшовиків" (очолюваних Леніним) та "меншовиків" (очолюваних Ю. Мартовим).
26 січня 1904 р.	Початок російсько-японської війни. Загибель крейсера "Варяг" і канонерського човна "Кореєць".
27 січня – 20 грудня 1904 р.	Оборона військово-морської фортеці Порт-Артур.
9 січня 1905 р.	"Кривава неділя". Розстріл урядовими військами демонстрації робітників. Початок революції в Росії.
25 лютого 1905 р.	Поразка російських військ під Мукденом.
14 – 15 травня 1905 р.	Розгром японським флотом другої Тихоокеанської ескадри під командуванням З. Рождественського в Цусімській протоці.
14 червня 1905 р.	Початок бунту матросів на броненосці "Князь Потьомкін Таврійський". Хвилювання в Одесі.
23 серпня 1905 р.	Підписання Портсмутського мирного договору між Росією та Японією. Росія втратила Порт-Артур і південний Сахалін.
17 жовтня 1905 р.	Проголошення Височайшого маніфесту Миколи II про дарування громадянських свобод населенню Росії та надання Державній думі законодавчих повноважень.
3 листопада 1905 р.	Маніфест Миколи II про зменшення викупних платежів селян.
10 листопада 1905 р.	Утворення праволіберальної партії "Союз 17 жовтня" (октябристи).
8 – 19 грудня 1905 р.	Початок збройного повстання у Москві.
Літо 1906 р.	Масові селянські заворушення.
8 липня 1906 р.	Призначення міністра внутрішніх справ П. Столипіна головою Ради міністрів.
5 жовтня 1906 р.	Надання селянам рівних з іншими станами прав щодо державної служби, вибору місця проживання. Скасування тілесних покарань за вироками волосних судів.
9 листопада 1906 р.	Указ Миколи II про надання селянам права вільно виходити з общини разом із земельним наділом. Початок аграрної реформи П. Столипіна.

3 червня 1907 р.	Маніфест Миколи II про розпуск 2-ї Державної думи і новий виборчий закон. Початок контрреволюції.
18 серпня 1907 р.	Російсько-англійська угода про перерозподіл сфер впливу в Ірані, Афганістані та інших регіонах Азії. Остаточне оформлення англо-російсько-французького союзу (Антанта).
5 вересня 1907 р.	Убивство П. Столипіна в Києві.
1912 р.	Посилення впливу Г. Распутіна при імператорському дворі.
25 червня 1912 р.	Таємна російсько-японська конвенція про розподіл сфер впливу в Північно-Східному Китаї та Внутрішній Монголії.
19 липня 1914 р.	Оголошення Німеччиною війни Росії. Початок Першої світової війни.
24 липня 1914 р.	Оголошення Австро-Угорщиною війни Росії.
4 серпня – 2 вересня 1914 р.	Східно-Прусська операція.
5 серпня – 8 вересня 1914 р.	Галицька битва.
20 жовтня 1914 р.	Оголошення Росією війни Туреччині.
Квітень 1915 р.	Відступ російських військ з Галичини.
Липень 1915 р.	Відступ російських військ із Царства Польського.
Травень – липень 1916 р.	Наступ російських військ на Південно-Західному фронті (“Брусиловський прорив”).
17 грудня 1916 р.	Вбивство Г. Распутіна.
Лютий 1917 р.	Запровадження в Петрограді карткової системи розподілу хліба та іншого продовольства. Початок народних заворушень.
25 лютого 1917 р.	Загальний страйк у Петрограді. Указ Миколи II про розпуск 4-ї Державної думи. Відмова Думи виконувати указ.
26 лютого 1917 р.	Розстріл демонстрації у Петрограді.
2 березня 1917 р.	Створення Тимчасовим комітетом Державної думи Тимчасового уряду на чолі з князем Г. Львовим.
2 березня 1917 р.	Відречення імператора Миколи II від влади на користь великого князя Михайла Олександровича.
3 березня 1917 р.	Зречення Михайла Олександровича від прав на російський престол.
8 березня 1917 р.	Арешт імператорської сім’ї.
3 квітня 1917 р.	Повернення з еміграції більшовицьких лідерів на чолі з Леніним.

Квітень 1917 р.	Політична криза, викликана заявами міністрів Тимчасового уряду про наміри Росії продовжувати війну до переможного кінця. Посилення впливу більшовиків у російському суспільстві. Перехід більшовиків у опозицію до Тимчасового уряду.
10 червня 1917 р.	Проголошення Центральною Радою автономії України у складі Росії (І Універсал).
25 – 30 серпня 1917 р.	Заколот Л. Корнілова. Спроба російських військових захопити владу.
1 вересня 1917 р.	Проголошення Росії республікою. Тимчасовий уряд очолив О. Керенський.
25 – 26 жовтня 1917 р.	Більшовицький переворот у Петрограді. Арешт членів Тимчасового уряду. ІІ-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття декретів про мир і про землю. Створення Тимчасового робітничо-селянського уряду виключно із більшовиків – Ради народних комісарів (Раднарком (РНК), очоленої Леніним. Початок Громадянської війни в Росії.
26 жовтня – 1 листопада 1917 р.	Похід генерала П. Краснова на Петроград і його поразка.
Жовтень 1917 – січень 1918 р.	Встановлення влади більшовиків у основних центрах Росії.
2 листопада 1917 р.	Початок Білого руху в Росії.
2 грудня 1917 р.	Укладення на переговорах у Бресті перемир'я з країнами Троїстого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною й Туреччиною.
6 січня 1918 р.	Розгін більшовиками Установчих зборів у Петрограді.
10 – 18 січня 1918 р.	ІІІ-й Всеросійський з'їзд Рад. Проголошення Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР).
1 (14) лютого 1918 р.	Запровадження григоріанського календаря.
3 березня 1918 р.	Підписання у Бресті мирного договору з Німеччиною та її союзниками на німецьких умовах. Втрата Росією Польщі, Латвії, Естонії, частини Білорусії, визнання незалежності України, Фінляндії, розпуск російської армії.
Березень – квітень 1918 р.	Висадка англійського та американського десанту в Мурманську, французького – в Одесі, японського – у Владивостоці.
12 березня 1918 р.	Перенесення столиці РРФСР із Петрограда до Москви.
13 квітня 1918 р.	Добровольчу армію очолив генерал А. Денікін.
9 травня 1918 р.	Декрет уряду більшовиків про заходи, спрямовані на боротьбу з "куркульством", яке приховує хлібні залишки. Початок політики "воєнного комунізму".

16 липня 1918 р.	Розстріл у Єкатиринбурзі Миколи II та членів його родини.
18 листопада 1918 р.	Встановлення в Омську диктатури адмірала О. Колчака.
Січень 1918 р.	Створення Збройних Сил Півдня Росії.
11 січня 1919 р.	Декрет РНК про продрозкладку.
Лютий – травень 1919 р.	Наступ військ О. Колчака, М. Юденича та А. Денікіна на Москву, який закінчився поразкою.
27 берзня 1920 р.	Передача А. Денікіним влади П. Врангелю.
25 квітня – 12 жовтня 1920 р.	Війна між РРФСР та Польщею.
Серпень 1920 – червень 1921 р.	Селянське повстання у Тамбовській та Воронезькій губерніях під керівництвом О. Антонова; його розгром Червоною армією під командуванням М. Тухачевського.
28 жовтня – 17 листопада 1920 р.	Наступ Червоної армії проти військ П. Врангеля. Встановлення радянської влади в Криму. Завершення Громадянської війни.
8 – 16 березня 1921 р.	X з'їзд РКП (б). Рішення про перехід до нової економічної політики (НЕП).
18 березня 1921 р.	Ризький мирний договір з Польщею. Закріплення за Польщею Західної України та Західної Білорусії.
Серпень 1921 р.	Початок антирелігійної кампанії в Росії.
30 грудня 1922 р.	1-й з'їзд Рад радянських республік (Російської, Української, Білоруської та Закавказької). Проголошення створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).
21 січня 1924 р.	Смерть В. Леніна.
26 січня – 2 лютого 1924 р.	2-й з'їзд Рад СРСР. Ухвалення Конституції СРСР.
Грудень 1925 р.	Оголошення курсу на "індустріалізацію" Радянського Союзу.
Грудень 1927 р.	Розгром антисталінської опозиції. Початок примусової колективізації сільського господарства.
23 – 29 квітня 1929 р.	Затвердження 16-ою конференцією ВКП(б) першого п'ятирічного плану на 1929 – 1932 рр.
27 грудня 1929 р.	Початок суцільної колективізації в СРСР.
30 січня 1930 р.	Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію куркульських господарств у районах суцільної колективізації. Початок масових репресій, спрямованих проти заможного селянства.
7 квітня 1930 р.	Розширення системи концтаборів. Реформування ГУЛАГу – Головного управління таборами СРСР.
1932 – 1933 рр.	Масовий голод в Україні.

7 серпня 1932 р.	Прийняття закону про охорону соціалістичної законності (закон “про 5 колосків”). Запровадження смертної кари за розкрадання колгоспного і кооперативного майна.
26 січня – 10 лютого 1934 р.	17-й з’їзд ВКП(б). Затвердження другого п’ятирічного плану.
8 червня 1934 р.	Закон про зраду Батьківщині. Запровадження смертної кари й колективної відповідальності членів сім’ї.
18 вересня 1934 р.	Прийняття СРСР в Лігу Націй.
1 грудня 1934 р.	Вбивство у Ленінграді секретаря ЦК і Ленінградського обкому і міському ВКП(б) С. Кірова. Початок масових репресій всередині більшовицької партії.
1935 – 1936 рр.	Судові процеси у справах т. зв. “Ленінградського центру”, “Московського центру”, “терористичного троцкістсько-зіновієвського центру”.
15 травня 1935 р.	Початок роботи Московського метрополітену.
31 серпня 1935 р.	Шахтар А. Стаханов перевиконав добову норму видобутку вугілля у 14 разів. Початок “стахановського руху”.
25 листопада – 5 грудня 1936 р.	Надзвичайний з’їзд Рад СРСР. Прийняття нової (“сталінської”) Конституції СРСР.
17 березня 1937 р.	Закон, що забороняв селянам залишати колгоспи без згоди адміністрації.
1 квітня 1937 р.	Офіційне повідомлення про виконання 2-ї п’ятирічки за 4 роки і 3 місяці.
1937 – 1938 рр.	“Великий терор”. Арештовано понад 7 млн. осіб, з них 3 млн. померли чи були розстріляні.
29 липня – 11 серпня 1938 р.	Збройний конфлікт між СРСР та Японією в районі озера Хасан (на кордоні з Маньчжурією та Кореєю).
Жовтень 1938 р.	Публікація книги “Історія ВКП (б). Короткий курс”, що закріпила ідеологічні догми сталінізму й містила фальсифіковану версію історії компартії та країни в цілому.
11 травня – 31 серпня 1939 р.	Радянсько-японський конфлікт в районі р. Халкін-Гол у Монголії.
23 серпня 1939 р.	Укладення пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною терміном на 10 років (“пакт Молотова – Ріббентропа”) з таємними протоколами про поділ сфер впливу між двома країнами у Центрально-Східній Європі.
1 вересня 1939 р.	Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.
17 вересня 1939 р.	Вступ Червоної Армії (згідно з таємним протоколом від 23 серпня 1939 р.) у східні райони Польщі. Офіційна мета – “запобігання захопленню Німеччиною” Західної України та Західної Білорусії.

28 вересня 1939 р.	Договір про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною. Встановлення західного кордону СРСР по річках Буг та Нарев.
31 жовтня – 2 листопада 1939 р.	Офіційне прийняття Західної України та Західної Білорусії до складу СРСР.
2 листопада 1939 р.	Вступ частин Червоної Армії на територію Фінляндії. Початок радянсько-фінської (“зимової”) війни.
14 грудня 1939 р.	Виключення СРСР з Ліги Націй.
12 березня 1940 р.	Мирний договір з Фінляндією. Завершення радянсько-фінської війни.
15 – 17 червня 1940 р.	Введення радянських військ у Латвію, Литву та Естонію (після пред’явлення урядам цих країн звинувачень у порушенні ними умов договору про взаємодопомогу).
28 – 30 червня 1940 р.	Введення радянських військ у Румунію. Захоплення ними Бессарабії та Північної Буковини.
2 серпня 1940 р.	Створення Молдавської РСР.
3 – 6 серпня 1940 р.	Включення Латвії, Литви та Естонії до складу СРСР як союзних республік.
22 червня 1941 р.	Напад Німеччини та її союзників на СРСР. Початок Великої Вітчизняної війни.
29 червня 1941 р.	Директива РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про мобілізацію всіх сил і засобів длч опору німецьким загарбникам.
30 червня 1941 р.	Створення Державного комітету Оборони на чолі зі Сталіним.
Червень – липень 1941 р.	Окупація німецькими військами території Білорусії, Латвії, Литви, Естонії та Західної України.
10 липня – 10 вересня 1941 р.	Смоленська битва.
10 липня 1941 р.	Початок оборони Ленінграда.
11 липня – 19 вересня 1941 р.	Оборона Києва.
12 липня 1941 р.	Укладення угоди між СРСР та Великобританією про спільні дії у війні проти Німеччини.
Серпень 1941 р.	Початок наступу німецьких військ на Ленінград, Москву та Донбас і Крим.
5 серпня – 16 жовтня 1941 р.	Оборона Одеси.
8 серпня 1941 р.	Створення Ставки Верховного Головнокомандування. Верховний Головнокомандуючий – Сталін.
25 серпня 1941 р.	Вступ радянських та англійських військ на територію Ірану.
8 вересня 1941 р.	Початок блокади Ленінграда.
29 вересня – 1 жовтня 1941 р.	Московська конференція представників СРСР, Великобританії та США з питань військового постачання.

30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.	Оборона Севастополя.
6 грудня 1941 р. – 8 січня 1942 р.	Контрнаступ радянських військ під Москвою.
12 – 29 травня 1942 р.	Харківська битва. Оточення німецькими військами армій Південно-Західного фронту.
30 травня 1942 р.	Створення Центрального штабу партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандуючого.
28 липня 1942 р.	Наказ наркома оборони № 227 “Ні кроку назад” про створення загороджувальних загонів у тилу радянських військ та штрафних рот і батальйонів.
19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р.	Наступ радянських військ під Сталінградом. Оточення і ліквідація 330-тисячного угрупування німецьких військ. Початок корінного перелому в ході війни.
12 – 18 січня 1943 р.	Прорив блокади Ленінграда.
5 липня – 2 серпня 1943 р.	Курська битва.
3 серпня – 1 листопада 1943 р.	“Рейкова війна” – серія операцій партизанських з’єднань з руйнування залізниць у тилу німецьких армій.
23 серпня 1943 р.	Звільнення Харкова від німецьких військ.
25 серпня – 23 грудня 1943 р.	Битва за Дніпро.
Вересень 1943 р.	Звільнення Сталіно, Новоросійська та Смоленська.
6 листопада 1943 р.	Звільнення Києва радянськими військами.
28 листопада – 1 грудня 1943 р.	Тегеранська конференція “Великої трійки” – керівників урядів СРСР (Сталін), Великобританії (У. Черчілль) та США (Ф. Рузвельт). Обговорювалися питання спільного ведення війни й повоєнного світового устрою. Великобританія та США зобов’язалися відкрити другий фронт у Європі в травні 1944 р. Керівництво СРСР погодилося після розгрому Німеччини вступити у війну з Японією.
24 грудня 1943 р. – 17 квітня 1944 р.	Звільнення від німецьких військ Правобережної України.
24 січня – 17 лютого 1944 р.	Корсунь-Шевченківська наступальна операція.
8 квітня – 12 травня 1944 р.	Кримська наступальна операція. Звільнення Криму.
10 квітня 1944 р.	Звільнення Одеси.
9 травня 1944 р.	Звільнення Севастополя.
23 червня – 29 серпня 1944 р.	Наступальна операція радянських військ “Багратіон”. Звільнення більшої частини Білорусії, Прибалтики, Східної Польщі.
13 липня – 29 серпня 1944 р.	Львівсько-Сандомирська наступальна операція радянських військ.

20 – 29 серпня 1944 р.	Ясько-Кишинівська наступальна операція радянських військ.
Липень 1944 – травень 1945 р.	Військові операції радянських військ за межами СРСР у Польщі, Угорщині, Фінляндії, Румунії, Болгарії, Югославії, Словаччині, Німеччині та Чехії.
4 – 11 лютого 1945 р.	Кримська (Ялтинська) конференція керівників урядів СРСР (Сталін), Великобританії (У. Черчілль) та США (Ф. Рузвельт). Узгоджено питання досягнення перемоги над Німеччиною, її повоєнного устрою, демократизації, про створення ООН.
25 квітня – 26 червня 1945 р.	Участь делегації СРСР у конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско. Прийняття Статуту ООН.
8 травня 1945 р.	Підписання акта про повну капітуляцію німецьких збройних сил.
9 травня 1945 р.	День Перемоги СРСР над Німеччиною.
17 липня – 2 серпня 1945 р.	Берлінська (Потсдамська) конференція керівників урядів СРСР (Сталін), Великобританії (У. Черчілль, з 28 липня – К. Етлі) та США (Г. Трумен). Узгодження питань про західні кордони Польщі, передання частини Східної Пруссії СРСР.
8 серпня 1945 р.	Оголошення СРСР війни Японії.
9 серпня 1945 р.	Початок наступу радянських військ у Маньчжурії, Північній Кореї, Південному Сахаліні та Курильських островах.
2 вересня 1945 р.	Капітуляція Японії. Завершення Другої світової війни.
24 жовтня 1945 р.	Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН).
25 лютого 1946 р.	Перейменування Червоної Армії на Радянську Армію.
15 березня 1946 р.	Реформування Раднаркому в Раду міністрів СРСР.
22 – 28 вересня 1947 р.	Створення Комінформу (Комуністичного інформаційного бюро) – органу, що координував діяльність комуністичних і робітничих партій Болгарії, Італії, Польщі, СРСР, Франції, Чехословаччини, Угорщини, Югославії та ін.
14 грудня 1947 р.	Постанова Ради міністрів СРСР "Про проведення грошової реформи та скасування карток на продовольчі та промислові товари".
Червень – серпень 1948 р.	Відновлення широкомасштабних репресій в СРСР. Заборона генетики, кібернетики. Репресії серед керівництва радянської армії. Погіршення радянсько-югославських взаємин.

5 – 8 січня 1949 р.	Створення Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), до якої увійшли Болгарія, Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина та СРСР (згодом – Албанія, Соціалістична Республіка В'єтнам, Німецька Демократична Республіка (НДР), Куба, Монгольська Народна Республіка).
Січень 1949 р.	Початок "боротьби з космополітизмом" в СРСР.
29 серпня 1949 р.	Випробування першої атомної бомби в СРСР.
5 березня 1953 р.	Смерть Сталіна.
6 квітня 1953 р.	Припинення "справи лікарів". Початок політичної "відлиги".
16 – 17 червня 1953 р.	Придушення радянськими військами повстання в Берліні.
20 серпня 1953 р.	Офіційне повідомлення про випробування СРСР водневої бомби.
Вересень 1953 р.	Обрання на Пленумі ЦК КПРС першим секретарем М. Хрущова.
19 лютого 1954 р.	Передача Криму зі складу РСФРР до складу Української РСР.
27 червня 1954 р.	Початок експлуатації першої у світі атомної електростанції в м. Обнінськ Калужської області.
14 травня 1955 р.	Підписання у Варшаві Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, Румунією, Угорщиною, СРСР та Чехословаччиною. Створення Організації Варшавського Договору (ОВД), що протистояла НАТО.
25 лютого 1956 р.	Виступ М. Хрущова на закритому засіданні XX з'їзду з доповіддю "Про культ особи і його наслідки".
23 жовтня – 4 листопада 1956 р.	Повстання в Будапешті проти комуністичного режиму; придушення його радянськими військами.
4 жовтня 1957 р.	Запуск в СРСР першого у світі штучного супутника Землі.
5 грудня 1957 р.	Спуск на воду атомного криголама "Ленін".
1957 – 1961 рр.	Соціально-економічні та адміністративні реформи в СРСР. Початок масового будівництва житла, укрупнення колгоспів, ліквідація "неперспективних" населених пунктів, грошова реформа.
12 квітня 1961 р.	Політ у космос першої людини – Ю. Гагаріна на кораблі-супутнику "Восток".
Жовтень 1962 р.	Карибська криза у взаєминах між СРСР та США.
Жовтень 1964 р.	Антихрущовська змова. Обрання на пост першого секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, а на пост голови Ради міністрів СРСР – О. Косигіна.

5 грудня 1965 р.	Несанкціонована демонстрація на Пушкінській площі у Москві у зв'язку з арештом письменників А. Синявського та Ю. Даніеля.
1 червня 1966 р.	Запровадження щомісячної зарплати в колгоспах.
21 серпня 1968 р.	Введення військ СРСР, Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини у Чехословаччину для придушення спроб чехословацького керівництва лібералізувати соціалістичну систему.
1969 р.	Збройні конфлікти на радянсько-китайському кордоні в районі о. Даманський, Тасти, біля озера Жаланашколь.
Травень 1975 р.	Початок експлуатації Байкало-Амурської магістралі.
30 липня 1975 р.	Підписання у Хельсінкі представниками 33 європейських держав, США та Канади Заключного акта наради з безпеки і співробітництва у Європі. Визнання повоєнних кордонів. Декларація про захист прав людини.
7 жовтня 1977 р.	Прийняття нової Конституції СРСР.
26 – 27 грудня 1979 р.	Вторгнення радянських військ у Афганістан.
10 листопада 1982 р.	Смерть Л. Брежнєва.
12 листопада 1982 р.	Обрання генеральним секретарем ЦК КПРС Ю. Андропова.
9 лютого 1984 р.	Смерть Ю. Андропова.
10 лютого 1984 р.	Обрання генеральним секретарем ЦК КПРС К. Черненка.
10 березня 1985 р.	Смерть К. Черненка.
11 березня 1985 р.	Обрання генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова.
23 квітня 1985 р.	Пленум ЦК КПРС. Проголошення курсу на "прискорення економічного розвитку". Початок "перебудови".
25 лютого – 6 березня 1986 р.	XXVII з'їзд КПРС. Прийняття нової редакції Програми КПРС і основних напрямків економічного й соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 рр.
26 квітня 1986 р.	Аварія на Чорнобильській атомній електростанції.
1986 р.	Ослаблення цензури. Лібералізація в'їзду і виїзду з СРСР. Легалізація підприємницької діяльності.
Лютий 1988 р.	Початок вірмено-азербайджанського конфлікту в Нагірному Карабасі.
Травень 1988 р.	Створення у Москві першої опозиційної партії "Демократичний союз".
15 травня 1988 – 15 лютого 1989 р.	Виведення радянських військ із Афганістану.
26 листопада 1988 р.	Проголошення державного суверенітету Естонії.

26 березня 1989 р.	Перші демократичні вибори в СРСР. Успіх прихильників реформ.
25 травня – 9 липня 1989 р.	1-й з'їзд народних депутатів СРСР. Обрання М. Горбачова головою Верховної Ради СРСР. Головою Ради міністрів СРСР призначено М. Рижкова.
Травень 1989 р.	Проголошення державних суверенітетів у Литві та Вірменії.
Травень – липень 1989 р.	Міжнаціональні збройні зіткнення в Казахстані, Узбекистані, Абхазії, Вірменії, Азербайджані. Страйки шахтарів.
23 вересня 1989 р.	Проголошення державного суверенітету Азербайджаном.
12 – 24 грудня 1989 р.	2-й з'їзд народних депутатів СРСР. Засудження пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р.
11 березня 1990 р.	Проголошення незалежності Литви.
12 – 15 березня 1990 р.	3-й з'їзд народних депутатів СРСР. Скасування 6-ї статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС. Запровадження поста президента СРСР. Обрання на з'їзді президентом М. Горбачова.
30 березня 1990 р.	Проголошення незалежності Естонії.
14 травня 1990 р.	Проголошення незалежності Латвії.
12 червня 1990 р.	Прийняття 1-м з'їздом народних депутатів РРФСР Декларації про державний суверенітет РРФСР.
14 – 16 червня 1990 р.	Згода керівництва СРСР на входження об'єднаної Німеччини в НАТО.
16 липня 1990 р.	Проголошення державного суверенітету України.
Серпень 1990 р.	Проголошення незалежності Вірменії.
Січень – липень 1991 р.	Погіршення соціально-економічної ситуації в СРСР. Наростання народного невдоволення. Страйки шахтарів.
1 липня 1991 р.	Припинення діяльності Організації Варшавського договору.
19 серпня 1991 р.	Створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС – ГКЧП). Ізоляція президента М. Горбачова в Криму. Оголошення надзвичайного стану в країні. Введення військ у Москву. Звернення президента РРФСР Б. Єльцина "До громадян Росії". Початок масових мітингів і демонстрацій у Москві. Арешт учасників ДКНС.
21 серпня – 1 вересня 1991 р.	Проголошення незалежності Естонії, Латвії, України, Молдавії, Азербайджану, Узбекистану та Киргизії.
8 грудня 1991 р.	Заява президента РРФСР Б. Єльцина, президента України Л. Кравчука та голови Верховної Ради Білорусії С. Шушкевича про припинення існування СРСР та створення Співдружності незалежних держав (СНД).
25 грудня 1991 р.	Заява М. Горбачова про відставку з поста президента СРСР.

25 грудня 1991 р.	Перейменування РРФСР на Російську Федерацію.
2 січня 1992 р.	Початок економічних реформ у Росії.
1 лютого 1992 р.	Російсько-американська декларація про завершення “холодної війни”.
31 березня 1992 р.	Підписання федеративного договору про розмежування повноважень між федеральними органами та органами республік (підписали всі республіки, окрім Татарстану і Чечні).
Березень – вересень 1993 р.	Конституційна криза в Росії. Протистояння між президентом Б. Єльциним та Верховною Радою Російської Федерації (очолювана О. Руцьким та Р. Хасбулатовим).
2 – 4 жовтня 1993 р.	Збройний конфлікт між прихильниками російського парламенту та вірними президенту військами. Штурм будинку Верховної Ради Російської Федерації. Арешт О. Руцького, Р. Хасбулатова та ін.
12 грудня 1993 р.	Вибори до Ради Федерації та Державної Думи. Референдум про новий текст Конституції Російської Федерації. Створення в Росії президентської форми правління державою та двопалатної моделі роботи парламенту.
23 лютого 1994 р.	Прийняття Державною Думою постанови про амністію за політичні й економічні злочини (поширилася на учасників подій серпня 1991 р. та вересня – жовтня 1993 р.).
28 квітня 1994 р.	Початок підписання учасниками політичних сил і громадських рухів “Договору про суспільну згоду” (“Договор об общественном согласии”).
10 серпня 1994 р.	З’їзд прихильників Д. Дудаєва у Грозному. Заклик до проголошення “священної війни” проти Росії.
10 – 12 грудня 1994 р.	Введення в Чечню військ Міністерства оборони Російської Федерації. Початок Першої чеченської війни.
1 січня 1995 р.	Штурм Грозного російськими військами.
17 грудня 1995 р.	Вибори до Державної Думи.
3 квітня 1996 р.	Підписання Угоди про створення Співдружності Росії та Білорусії.
4 липня 1996 р.	Обрання Б. Єльцина президентом Російської Федерації на другий термін.
Серпень – вересень 1996 р.	Переговори й підписання угоди про мирне врегулювання ситуації у Чечні.
2 квітня 1997 р.	Договір про Союз Росії та Білорусії.
27 травня 1997 р.	Підписання базового документа про взаємини, співробітництво і безпеку між Росією та НАТО.

31 травня 1997 р.	Президент Росії Б. Єльцин та президент України Л. Кучма підписали “Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією”.
Лютий – грудень 1998 р.	Економічна криза в Росії (дефолт 17 серпня). Почергова зміна прем’єр-міністрів В. Чорномирдіна, С. Кириєнка, Є. Примакова.
7 серпня 1999 р.	Чеченські військові загони, очолювані Ш. Басаєвим, вторглися на територію Дагестану.
30 вересня 1999 – 15 квітня 2009 р.	Друга чеченська війна.
31 грудня 1999 р.	Президент Росії Б. Єльцин подав у відставку за станом здоров’я.
7 травня 2000 р.	Президентом Російської Федерації обрано В. Путіна.
12 серпня 2000 р.	Загибель російського підводного атомного човна К-141 “Курськ”.
2000 – 2005 рр.	Боротьба за усунення великого капіталу (олігархів) з російської політики (“справи” Б. Березовського, В. Гусинського, М. Ходорковського та ін.). Вихід Росії з економічної кризи, виплата зовнішніх і внутрішніх боргів. Проведення пенсійної, земельної, банківської реформ, монетизація пільг.
23 – 26 жовтня 2003 р.	Захоплення чеченськими терористами заручників-глядачів мюзиклу “Норд-Ост” у театральному центрі на Дубровці в Москві.
14 березня 2004 р.	В. Путіна обрано президентом Росії на другий термін.
Вересень 2004 р.	Внесення змін до виборчого законодавства. Запровадження пропорційної виборчої системи виборів до Державної Думи. Ліквідація виборності губернаторів у регіонах Росії.
5 вересня 2005 р.	Оголошення В. Путіним 4 загальдержавних проектів спрямованих на покращення соціальної ситуації в російському суспільстві – “Здоров’я”, “Освіта”, “Житло”, “Розвиток АПК (агропромислового комплексу).”
2 березня 2008 р.	Президентом Російської Федерації обрано Д. Медвєдєва. Російський уряд очолив В. Путін.
Червень 2008 р. – грудень 2009 р.	Світова економічна криза (рецесія). Падіння світових цін на нафту та природний газ. Погіршення економічної ситуації в Російській Федерації і повільний вихід з рецесії.
7 – 14 серпня 2008 р.	Воєнний конфлікт між Російською Федерацією та Грузією. Введення російських військ до Абхазії та Південної Осетії.
31 грудня 2008 р.	Вступили в дію зміни до Конституції Російської Федерації про збільшення термінів президентських та парламентських повноважень.

28 листопада 2009 р.	Президенти Росії (Д. Медвєдєв), Білорусії (О. Лукашенко) та Казахстану (Н. Назарбаєв) підписали в Мінську договір про створення в межах їхніх держав єдиного митного простору в рамках Митного союзу.
8 квітня 2010 р.	Підписання президентом Російської Федерації Д. Медвєдєвим та Президентом США Б. Обамою у Празі “Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь”.
21 квітня 2010 р.	Підписання між президентом Росії Д. Медвєдєвим та президентом України В. Януковичем т. зв. “Харківських домовленостей” – низки договорів длч врегулювання російсько-українських взаємин. Серед них важливе місце зайняла угода про продовження терміну перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі до 2037 р.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Загальні праці та підручники, довідкові видання

Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000.

Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2000.

Духопельников В. М. История России XII – XVIII ст. – Харьков, 2004.

Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2009.

Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.

История Отечества. С древнейших времен до наших дней. Энциклопедический словарь / Составители Б. Ю. Иванов, В. М. Карев, Е. И. Куксина, А. С. Орешников, О. В. Сухарева. – М., 1999.

История России XVIII – XIX веков / Под ред. Л. В. Милова. – М., 2006.

История России XX – начала XXI веков / Под ред. Л. В. Милова. – М., 2006.

История России с древнейших времен до 1861 года: Учеб. для вузов / Под ред. Н. И. Павленко. – М., 2004.

История России с древнейших времен до конца XVII века / Под ред. Л. В. Милова. – М., 2006.

Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII століття): навч. посіб. / автор-уклад. В. М. Мордвінцев. – К.: Знання, 2013.

Історія Росії: метод. вказ. для студ., які навч. за спец. 6.030300 "Історія" / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин; уклад. В. В. Іщенко, К. А. Русаков. – Луганськ: Альма-матер, 2006.

Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001.

Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

Карамзин Н. М. История государства Российского. – Кн. 1 – 3 (Т. 1 – 12). – М., 1988 – 1989.

Кириллов В. В. История России: учебное пособие. – М., 2007.

Ключевский В. О. Сочинения. Т. 1 – 9. – М., 1987 – 1990.

Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Т. 1 – 4. – М., 1998.

Куликівська А. М. Історія Росії (1861-1917 рр.): робоча програма з методичними рекомендаціями до нормативного курсу для студентів III курсу історичного факультету / А. М. Куликівська. – Луцьк: Вежа, 2001. – 28 с.

Малий В. В. Історія народів Росії (1861 р. – початок XX ст.): навч. посібник для студ. вищих навч. закл. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – 464 с.

Малий В. В. Історія народів Росії XIX століття (до 1861 року): навч. посібник для студ. вищих навч. закл. – Кам`янець-Подільський: Оіюм, 2008. – 384 с.

Милов Л. В. Великоруський пахар и особенности российского исторического процеса. – М., 1998.

Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Т. 1 – 3. – М., 1993 – 1995.
Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История России. – М., 2005.
Нариси історії Росії від найдавніших часів до сьогодення. – Дніпропетровськ, 1997.
Нариси історії Росії: Пер. з рос. / За заг. ред. О. О. Чубар'яна. – К.: Ніка-Центр, 2007.
Орлов А. С., Георгиев В. А., Георгиевна Н. Г., Сивохина Т. А. История России. Учебник. – М., 2006.
Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. – Ч. 1 – 2. – М., 1994.
Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст. – Львів: ПАІС, 2008.
Поцелуев В.А. История России XX столетия: (Основные проблемы): Учеб. пособие для студентов вузов. – М., 1997.
Рагулін В. Я. Історія Росії: навч. – метод. посіб. – Миколаїв: Тетра, 2000. – 356 с.
Рибак І. В. Історія народів Росії нової доби (початок XIX – XX ст.): комплексний навч. посіб. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. – 216 с.
Рибак І. В. Новітня історія Росії радянської доби (1917 – 1991 рр.): навч. посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. – 287 с.
Россия – путь сквозь века. – Т. 1 – 24. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010.
Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. 1 – 22. – М., 1988 – 1998.
Табачник Д., Духопельников В., Таглина О., Белочкина Ю. Все о России. – Харьков: Фолио, 2009. – 560 с.
Татищев В. Н. История Российская. – Т. 1 – 7. – М. – Л., 1962 – 1968.
Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К., 2006.
Україна і Росія в історичній перспективі. Нариси в 3-х т. / Відповідальний редактор В. А. Смолій. – К., 2004.: Том 1. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 504 с.; Том 2. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.; Том 3. Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Новітній Український державотворчий процес / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 327 с.
Шпорлюк Р. Імперія та нації. – К., 2000.
Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997.

Література до першого розділу

Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. – М., 1969.
Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX – XIII вв. – М., 1986.
Алексеев Ю. Г. Государь всея Руси. – Новосибирск, 1991.
Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984.
Баран В. Д. Етногенез українського народу: Короткий нарис. – К., 2007.

Вернадский Г. В. Древняя Русь. – М., 1996.
Веселовский С. Б. Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси. – Т. 1. – М. – Л., 1947.
Горский А. А. “Слово о полку Игореве” и “Задонщина”. – М., 1992.
Горский А. А. Древнерусская дружина. – М., 1989.
Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953.
Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М., 1967.
Дмитриева Р. П. Сказание о князьях Владимирских. – М., 1955.
Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975.
Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997.
Дубов И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья. – Л., 1982.
Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.
Залізняк Л. Л. Найдавніше минуле України. – К.: Наук.думка, 1997 – 80 с.
Залізняк Л. Л. Походження українського народу – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.
Залізняк Л. Л. Походження українців. В лещатах імперських міфів // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип. 20. – Київ, НаУКМА, 2005.
Залізняк Л., Отрощенко В., Бунятян К., Зубар В., Терпиловський Р., Моця О. Археологія України. (Курс лекцій). – К.: Либідь, 2005 – 504 с.
Зимин А. А. Витязь на распутье. Феодальная война в России XV в. – М., 1991.
Зимин А. А. Россия на рубеже XV – XVI столетий. – М., 1982.
Зимин А. А. Слово о полку Игореве. – СПб., 2006.
Зимин А. А. Холопы на Руси с древнейших времен до конца XV в. – М., 1973.
История государства Российского. Хрестоматия. Свидетельства. Источники. Мнения. X – XIV вв. – Кн. 1 – 2. – М., 1996 – 1999.
Каргалов В. В., Сахаров А. Н. Полководцы Древней Руси. – М., 1986.
Каштанов С. М. Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI в. – М., 1967.
Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России (XV – XVI вв.). – М., 1985.
Куликово поле. Сборник документов и материалов к 600-летию Куликовской битвы. – Тула, 1982.
Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1987.
Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М. – Л., 1947.
Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. – М., 1970.
Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – 1-я половина IX в.). – М. – Л., 1968.
Мезолит СССР. – М., 1989.
Мордвінцев В. М. Переїзд князів Глинських на російську службу в кінці XV–XVI століття (за даними родовідної пам’яті про князів Глинських) // Вісник

Київського університету. Історія. – Вип. 35. – К. РВЦ “Київський університет”. – 1997. – С. 13–19.
Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М. – Л., 1951.
Очерки русской культуры XIII – XV вв. – Ч. 1 – 2. – М., 1969 – 1970.
Палеолит СССР. – М., 1984.
Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – М., 1998.
Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982.
Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси. Историко-бытовые очерки. XI – XIII вв. – М., 1977.
Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.
Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси. – М., 1984.
Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Т. 1 – 2. – М., 1981, 1987.
Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV – XVII вв. – М., 1969.
Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – М., 1982.
Седов В. В. Очерки по археологии славян. – М., 1994.
Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половины I тысячелетия н. э. – М., 1993.
Соловьев А. В. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. – 1947. – № 7. – С. 24 – 38.
Соловьев А. В. Византийское имя России // Византийский Временник. – 1957. – Т. 12. – С. 134 – 155.
Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – М., 1972.
Тихомиров М. Н. Исследование о Русской правде. – М. – Л., 1941.
Тихомиров М. Н. О происхождении названия “Россия” // Вопросы истории. – 1953. – № 11. – С. 93 – 96.
Тихомиров М. Н. Происхождение названий “Русь” и “Русская земля” // Советская этнография. – 1947. – № 6 – 7. – С. 60-80.
Тихомиров М. Н. Русская культура X – XVIII вв. – М., 1968.
Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.
Третьяков П. И. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М. – Л., 1961.
Федака С. А. Політична Історія України-Руси доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.). – Ужгород, 2000.
Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980.
Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV – XV вв. – М., 1960.
Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов XIV – XVI вв. – М. – Л., 1938.
Янин В. Л. Я послал тебе бересту. – М., 1998.

Література до другого розділу

Абрамович Г. В. Князья Шуйские и российский трон. – Л., 1991.
Абрамович Г. В. Поместная система и поместное хозяйство в России в последней четверти XV и в XVI в. – Л., 1975.
Алферова Г. В. Русские города XVI – XVII вв. – М., 1989.
Анисимов Е. В. Время Петровских реформ. – Л., 1989.
Анисимов Е. В. Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти XVIII в. – СПб., 1997.
Белов М. И. Подвиг Семена Дежнева. – М., 1973.
Буганов В. И. Крестьянские войны в России XVII – XVIII в. – М., 1976.
Буганов В. И. Московские восстания конца XVII в. – М., 1969.
Веселовский С. Б. Исследования по истории опричнины. – М., 1963.
Водарский Я. Е. Дворянское землевладение в России в XVII – 1-й половине XIX в. – М., 1988.
Горобець В. М. "Волимо царя східного". Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007.
Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої пол. XVII – першої чверті XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995.
Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.
Дворянство России и его крепостные крестьяне (XVII – первая половина XVIII в.). – М., 1989.
Демидова Н. Ф., Морозова Л. Е., Преображенский А. А. Первые Романовы на российском престоле. – М., 1996.
Демин А. С. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII в. – М., 1977.
Духопельников В. М. Иван Грозный. – Харьков: Фолио, 2011. – 120 с.
Духопельников В. М. Петр Первый. – Харьков: Фолио, 2011. – 120 с.
Замалеев А. Ф. Философская мысль в средневековой Руси. – Л., 1987.
Заозерский А. И. Царская вотчина XVII в. – М., 1937.
Зимин А. А., Хорошкевич А. Л. Россия времени Ивана Грозного. – М., 1982.
Зимин А. А. В канун грозных потрясений. Предпосылки первой Крестьянской войны в России. – М., 1986.
Зимин А. А. Опричнина Ивана Грозного. – М., 1964.
Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного. – М., 1960.
Зимин А. А. Россия на пороге Нового Времени. (Очерки политической истории России 1-й трети XVI в.). – М., 1972.
Кобрин В. Б. Иван Грозный. – М., 1989.
Королюк В. Д. Ливонская война. – М., 1954.
Лебедев В. И. Булавинское восстание (1707 – 1708). – М., 1967.
Лебедев В. И. Крестьянская война под руководством Степана Разина. – М., 1964.
Ляпіна О. В. Утвердження Росії на Кавказі (середина XVI – перша третина XIX ст.): Навчальний посібник. – К.: Логос, 2009. – 256 с.

Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Великого. – М., 1991.
Мордвінцев В. М. Російське самодержавство і Українська православна Церква наприкінці XVII – XVIII ст. К.: ДВЦ “Київський університет”, 1997.
Очерки русской культуры XVI в. – Ч. 1 – 2. – М., 1977.
Очерки русской культуры XVII в. – Ч. 1 – 2. – М., 1979.
Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1998.
Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова. – М., 1988.
Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве в XVI – XVII вв. – М., 1995.
Пронштейн А. П., Мининков Н. А. Крестьянские войны в России XVII – XVIII вв. и донское казачество. – Ростов-на-Дону, 1983.
Синицына Н. В. Москва – третий Рим. – М., 1998.
Скрынников Р. Г. Борис Годунов. – М., 1983.
Скрынников Р. Г. Иван Грозный. – М., 1975.
Скрынников Р. Г. Лихолетье. Москва в XVI – XVII вв. – М., 1988.
Скрынников Р. Г. Начало опричнины. – Л., 1966.
Скрынников Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII века. Григорий Отрепьев. – Новосибирск, 1990.
Смирнов И. И. Восстание Болотникова 1606 – 1607. – М., 1951.
Тихонов Ю. А. Помещичьи крестьяне в России. Феодальная рента в XVII – начале XVIII в. – М., 1974.
Ульяновский В. И. Российские самозванцы: Лжедмитрий I. – К.,1993.
Ульяновский В. И. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения. – К., 1993. – Кн. 1-2.
Юрганов А. Л. Категории русской средневековой культуры. – М., 1988.

Література до третього розділу

1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997.
Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991.
Андрущенко А. И. Крестьянская война 1773 – 1775 гг. на Яике, в Приуралье, на Урале и в Сибири. – М., 1969.
Анисимов Е. В. Анна Ивановна // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 19 – 34.
Анисимов Е. В. Женщины на российском престоле. – СПб., 1997.
Анисимов Е. В. Россия без Петра. – СПб., 1994.
Безвременье и временщики: Воспоминания об “эпохе дворцовых переворотов” (1720-е – 1760-е годы) / Составитель Е. Анисимов. – Л., 1991.
Бестужев И. В. Крымская война 1853 – 1856 гг. – М., 1956.
Боханов А. В. Император Александр III. – М., 1998.
Боханов А. В. Император Николай II. – М., 1998.
Боханов А. В. Николай II. – М., 1997.
Буранов В. И. Екатерина I (Исторический портрет) // Вопросы истории. – 1994. – № 11. – С. 39 – 50.

Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф. Первая мировая война 1914 – 1918 гг. – М., 1964.
Восстание декабристов. Материалы и документы. – Т. 1 – 18. – М. – Л., 1925 – 1986.
Гуляев Ю. Н., Соглаев В. И. Фельдмаршал Кутузов. – М., 1995.
Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Упор.: Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш; ред. кол.: В.А.Смолій (голова проекту) та ін. – Т. 6. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2009. – 204 с.
Дмитриев С. С. Очерки истории русской культуры начала XX века. – М., 1985.
Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренне политике царизма: (XIX в.) // Вопросы истории. – 1995. – № 9; 1996. – № 11 – 12.
Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968.
Зайцева Л. И. Аграрная реформа П. А. Столыпина в документах и публикациях конца XIX – начала XX века. – М., 1995.
Залізняк Л. Л. Україна в Російській імперії. – К.: Бібліотека українця, 1994. – 126 с.
Записки императрицы Екатерины II. – М., 1990.
Захарова Л. Г. Александр II и место России в мире // Новая и новейшая история. – 2005. – № 2. – С. 164 – 194; № 4. – С. 129 – 162.
Исабель де Мадариага. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002.
История русско-японской войны 1904 – 1905 гг. – М., 1986.
Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв’язання (до 180-річчя повстання) // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 50—65.
Каліцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов’янофільства. – К., 1998.
Каменский А. Б. “Под сению Екатерины...”. Вторая половина XVIII века. – Л., 1992.
Каменский А. Б. Екатерина II // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 62 – 88.
Каменский А. Б. Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой. – М., 1997.
Киняпина Н. С. Внешняя политика России 2-й половицы XIX в. – М., 1974.
Краснобаев Б. И. Очерки по истории русской культуры XVIII в. – М., 1972.
Крестьянская война в России в 1773-1775 гг. Восстание Е. И. Пугачева. – Т. 1 – 3. – Л., 1961 – 1970.
Крестьянская реформа в России 1861 г. Сборник законодательных актов. – М., 1954.
Крестьянское движение в России в XIX – начале XX вв. Сборник документов. – Т. 1 – 10. – М., 1959 – 1968.
Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд. – К., 2003.
Линков Я. И. Революционная борьба А. И. Герцена и Н. П. Огарева и тайное общество “Земля и воля” 1860-х гг. – М., 1964.
Литвак Б. Г. Русская деревня в реформе 1861 г. – М., 1972.

Ляпіна О. В. Декабристи в Україні чи українські декабристи: історіографія проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 99-104.
Ляпіна О. В. Утвердження Росії на Кавказі (середина XVI – перша третина XIX ст.): Навчальний посібник. – К.: Логос, 2009. – 256 с.
Лященко Л. М. Царь-освободитель. Жизнь и деяния Александра II. – М., 1994.
Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русаком общественном времени (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000.
Мордвінцев В. М. Реформи другої чверті XIX ст. в Росії // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Вип.. 11. 2008. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2008. – С.62-80.
Мордвінцев В. М. Російське самодержавство і Українська православна Церква наприкінці XVII – XVIII ст. К.: ДВЦ "Київський університет", 1997.
Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кін XVIII – поч. XX ст.). – К., 2002.
Нечкина М. В. День 14 декабря 1825 года. – М., 1985.
Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. – Т. 1 – 2. – М., 1992.
Омельченко О. А. "Законная монархия" Екатерины II. Просвещенный абсолютизм в России. – М., 1993.
Павленко Н. И. Страсти у трона. – М., 1996.
Рахматулин М. А. Император Николай I глазами современников // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 74 – 98.
Русская мысль в век Просвещения. – М., 1991.
Сахаров А. Н. Александр I. – М., 1998.
Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в. – М., 1990.
Сорокин Ю. А. Павел I // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 46 – 69.
Стельмах С. П. Боротьба царизму з українською школою у другій половині XIX століття // Актуальні проблеми вітчизняної історії XVIII- XX ст. Вип. 1. К., 1990.
Тарле Е. В. 1812 год. – М., 1959.
Толмачев Е. П. Александр II и его время. – Кн. 1 – 2. – М., 1998.
Томсинов В. А. Временщик (А. А. Аракчеев). – М., 1996.
Троицкий Н. А. 1812. Великий год России. – М., 1988.
"Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): В 3-х ч. – К., 1999.
"Українські декабристи чи декабристи на Україні?": Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. – К., 2011. – 195 с.
Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология: учеб. пособие для вузов / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. - М.: Российская политический энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 527 с.
Фадеев А. В. Россия и Кавказ в первой трети XIX в. – М., 1960.
Федоров В. А. "Своей судьбой гордимся мы...". Следствие и суд над декабристами. – М., 1988.

Федоров В. А. Александр I (1777 – 1825 гг.) // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 50 – 72.
Халфин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60 – 90-е гг. XIX в.). – М., 1965.
Хоптяр Ю. А. Історія Росії (XVIII ст.) / Ю. А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2006. – 255 с.
Худушина И. Ф. Царь. Бог. Россия. Самосознание русского дворянства. (Конец XVIII – первая треть XIX в.). – М., 1995.
Цимбаев Н. И. Славянофильство. Из истории русской общественной мысли XIX века. – М., 1986.
Яковлев А. Александр II и великие реформы в России // Перспективы. – 1991. – № 11. – С. 91 – 101.

Література до четвертого розділу

1917 год в судьбах России и мира. От новых источников к новому осмыслению. Сборник. – М., 1998.
1941 год – уроки и выводы. – М., 1992.
Медведев Р. Личность и эпоха: Политический портрет Л. И. Брежнева. – Кн. 1 – 2. – М., 1991.
Август-91. – М., 1991.
Авторханов А. Загадка смерти Сталина. – М., 1992.
Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. – М., 1993.
Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953 – 1985). – М., 1991.
Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессеном. – Т. 1-22. – Берлин, 1922 – 1937 (репринт – Т. 1-11, М., 1991 – 1993).
Бабин А. И. Канун и начало Великой Отечественной войны. – М., 1991.
Байбаков С. А. История образования СССР: итоги и перспективы изучения. – М., 1997.
Безансон А. Советское настоящее и русское прошлое. – М., 1998.
Безбородов А. Б., Мейер М. М., Пивовар Е. И. Материалы по истории диссидентского и правозащитного движения в СССР 50 – 80-х гг. – М., 1994.
Боффа Дж. История Советского Союза. – Т. 1 – 2. – М., 1990.
Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса, 1964 – 1994. – М., 1996.
Брежнев Л. И. Материалы к биографии. – М., 1991.
Булгаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997.
Верт Н. История Советского Союза 1900 – 1991. – М., 1997.
Виноградов С. В. НЭП: опыт создания многоукладной экономики. – М., 1996.
Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. – М., 1995.
Власть и реформы. От самодержавия к советской России. – СПб., 1996.
Война в Афганистане. – М., 1991.
Волкогонов Д. А. Ленин. Политический портрет. – Кн. 1 – 2. – М., 1997.
Волкогонов Д. А. Сталин. Политический портрет. – Т. 1 – 2. – М., 1991.

Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991.
ВЧК – ГПУ. Документы и материалы. – М., 1995.
Геллер М. Седьмой секретарь. Блеск и нищета Михаила Горбачева. – Лондон, 1991.
Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. – Т. 1 – 2. – М., 1995.
Гимнельсон Е. Г. “Военный коммунизм”: политика, практика, идеология. – М., 1973.
Гиренко Ю. С. Сталин и Тито. – М., 1991.
Голубинский Е. Е. История русской церкви. – Т. 1-2. – М., 1997.
Гражданская война в России. Перекресток мнений. – М., 1996.
Гриф секретности снят: потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. – М., 1993.
Громов Е. Сталин. Власть и искусство. – М., 1998.
ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои (Россия по дорогам фанатизма и мученичества). – М.-СПб., 1998.
Деникин А. И. Очерки русской смуты. – Т. 1 – 2. – М., 1991.
Денисова Л. Н. Невосполнимые потери. Кризис культуры села в 60-80-е годы. – М., 1995.
Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927 – 1932. – М., 1989.
Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР. – М., 1992.
Забастовки в СССР (послесталинский период). СССР: внутренние противоречия. – М., 1985.
Ивницкий И. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 1930-х годов). – М., 1996.
Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы. – Ч. 1. – М., 1997.
История Великой Отечественной войны Советского Союза: 1941 – 1945. – Т. 1 – 6. – М., 1960 – 1965.
История международных отношений и внешней политики СССР. 1917 – 1987. – Т. 1 – 3. – М., 1987.
Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – Т. 1 – 2. – М., 1990.
Карр Э. История советской России. – Кн. 1. – М., 1990.
Конквест Р. Большой террор. – Т. 1 – 2. – Рига, 1991.
Красовицкая Т. Ю. Модернизация России. Национально-культурная политика 1920-х гг. – М., 1998.
Крестьянские восстания в Тамбовской губернии в 1919 – 1921 гг. Антоновщина. Документы и материалы. – Тамбов, 1994.
Кречмар Д. Политика и культура при Брежневе, Андропове и Черненко. 1970 – 1985. – М., 1997.
Литвин А. Л. Красный и белый террор в России, 1918 – 1922 гг. – Казань, 1995.
Лукин Ю. Ф. Сопротивление тоталитаризму. Активность и протест в истории советского общества. (Обзор литературы.). – М., 1993.

Маля М. Радянська трагедія: Історія соціалізму в Росії: 1917 – 1991. – К., 2000.
Марчук Н. И. “Необъявленная” война в Афганистане: официальная версия и уроки правды. – М., 1993.
Медведев Р. Н. С. Хрущев. Политическая биография. – М., 1990.
Новиков М. Н. Исторический опыт НЭПа: идеи и реальность. – М., 1997.
Новочеркасск. 1 – 3 июня 1962 г. Забастовка и расстрел (на основе свидетельств очевидцев...). – М., 1997.
НЭП: взгляд со стороны. – М., 1991.
Осколков Е. Н. Голод 1932 – 1933. Хлебозаготовки и голод в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991.
Осокина Е. А. За фасадом “сталинского изобилия”. Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 – 1941. – М., 1998.
Павлюченков С. А. Военный коммунизм в России. Власть и массы. – М., 1997.
Пайпс Р. Россия при большевиках. – М., 1997.
Пайпс Р. Русская революция. – Ч. 1 – 2. – М., 1994.
Политическая история. Россия – СССР – Российская Федерация. – Т. 1 – 2. – М., 1996.
Полпреды сообщают: Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 – август 1940. – М., 1990.
Поляк Г. Б. Послевоенное восстановление народного хозяйства. – М., 1986.
Попов В. П. Российская деревня после войны (июнь 1945 – март 1953). Сборник документов. – М., 1993.
Путч. Хроника тревожных дней. – М., 1991.
Раев М. Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции. 1919 – 1939. – М., 1994.
Реабилитация народов и граждан. 1954 – 1994. Документы. – М., 1995.
Розанов Г. Л. Сталин – Гитлер. – М., 1991.
Россия XIX – XX вв. Взгляд зарубежных историков. – М., 1996.
Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996.
Самсонов А. М. Вторая мировая война: 1939 – 1945. – М., 1990.
Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии. 1939 – 1941. – М., 1992.
Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы. – М., 1992.
Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967.
Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. – Т. 1. 1918 – 1922. – М., 1998.
Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ: 1918 – 1956. – Т. 1 – 3. – М., 1989.
Так это было. Национальные репрессии в СССР. 1919 – 1952. – Т. 1. – М., 1993.
Такер Р. Сталин у власти: 1928 – 1941. История и личность. – М., 1997.
Троцкий Л. Д. История русской революции. – Т. 1 – 3. – М., 1997.
У истоков “социалистического содружества”: СССР и восточноевропейские страны в 1944 – 1949 гг. – М., 1995.

Фатуева Н. В. Противостояние: кризис власти – трагедия народа. Из истории крестьянских волнений и восстаний в Тамбовской губернии в 1918 – 1921 гг. – Рязань, 1996.
Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992.

Література до п'ятого розділу

Буденновск: семь дней ада. – М., 1995.
Геллер М. Россия на распутье. 1990 – 1995. Глазами историка. – М., 1996.
Зевелев А., Павлов Ю. Расколотая власть. 14 дней и ночей гражданской войны в Москве осенью 1993 года. – М., 1995.
Криминальный режим. Чечня 1991 – 1995 гг. Факты, документы, свидетельства. – М., 1995.
Москва. Осень-93. Хроника противостояния. – М., 1995.
Разуваев В. В. Геополитика постсоветского пространства. – М., 1993.
Реформирование России: мифы и реальность (1989 – 1994). – М., 1994.
Россия: партии, ассоциации, союзы, клубы. Сборник документов и материалов. – Кн. 1 – 10. – М., 1992 – 1993.
Россия: профсоюзы и рабочие организации. Справочник. – М., 1993.
Согрин В. Политическая история современной России. 1985 – 1995. – М., 1994.
Тимофеев Л. Черный рынок как политическая система. – Вильнюс – Москва, 1993.
Чеченский кризис: испытание на государственность. – М., 1995.
Чешко С. В. Распад Советского Союза. Этнополитический анализ. – М., 1996.
Экономические реформы в России: итоги последних лет. 1991 – 1996. – М., 1997.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія
ГОЕЛРО – План відбудови народного господарства і його електрифікації
ГУЛАГ – Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення
Держплан – Державна комісія для розробки планів розвитку країни
ДКНС – Державний комітет із надзвичайного стану
до н. е. – до нашої ери
і т. д. – і так далі
ін. – інші
КНР – Китайська Народна Республіка
КНДР – Корейська Народно-Демократична Республіка
колгосп – колективне господарство
ЛЕФ – Лівий Фронт Мистецтв
млн. – мільйон, мільйонів
н. е. – наша ера
НАТО – Північно-Атлантичний Альянс
НДР – Німецька Демократична Республіка
НЕП – Нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
о. – острів
ОВД – Організація Варшавського договору
ООН – Організація об'єднаних націй
р. – рік
радгосп – радянське господарство
Раднарком (РНК) – Рада народних комісарів
РАПП – Російська асоціація пролетарських письменників
РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
рр. – роки
РРФСР – Радянська Російська Федеративна Соціалістична Республіка
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП – Російська соціал-демократична робітнича партія
РСДРП (б) – Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія
РСЧФ – Робітничо-Селянський Червоний Флот
с. – сторінка, сторінок
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ст. – століття
США – Сполучені Штати Америки
тис. – тисяча, тисяч
ТОЗ – Товариство зі спільного обробітку землі
УНР – Українська Народна Республіка

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абрикосов О. – 209, 235.
Авакум Петрович – 80.
Авакум, протопіп – 69.
Авраамій Смоленський – 48.
Агапіт – 45.
Адашев – 53.
Айтматов Ч. – 212.
Аксакови – 119, 262.
Акунін Б. – 235.
Алевіз Новий – 79.
Александров Г. – 205.
Александров О. – 203.
Алієв Г. – 193.
Алімпій – 47.
Алфьоров Ж. – 209, 235.
Аль-Масуді – 19.
Анастасія Захар'їна – 53-54.
Андрєєв І. – 66.
Андрій Рубльов – 47.
Андрій Юрійович Боголюбський – 28, 31-32, 50, 269-270.
Андрій Ярославович – 38.
Андропов Ю. – 185, 191-192, 287, 301.
Андрухів І. О. – 2.
Аненков П. – 119.
Анісімов М. – 77, 296-297.
Анна Іванівна – 88-89, 297.
Анна Леопольдівна – 89.
Антонов О. – 153, 281, 301.
Антонов-Овсієнко В. – 152.
Апраксін С. – 87, 91.
Аракчеєв – 101, 116.
Арапов – 96.
Аргунов Іван – 99.
Аргунов Микола – 262.
Арутюнов А. – 141.
Арциховський О. – 210.
Аскольд – 22, 269.
Атласов Володимир – 83.
Афанасій Нікітін – 50.
Афанасьєв Б. – 235.
Афанасьєв Ю. – 195.
Ахматова А. – 144, 204, 240.
Ахмат-хан – 42.

Багалій Д. – 21.
Багратіон – 106-107, 175, 284.
Баженов – 98.
Байєр Г. – 21, 92, 257.
Бакунін М. – 119-120, 240.
Балакірєв М. – 144, 261.
Баловень, отаман – 61.
Бальмонт К. – 139, 144, 252, 262.
Бараєв О. – 210.
Барятинський Ю. – 69.
Барклай де Толлі – 106-107.
Барма – 79.
Басов М. – 209.
Батий – 35, 37-38, 48, 251, 270.
Баторій Стефан – 55, 78.
Бахтєєв Ф. – 99.
Бахтін М. – 210.
Безбородьки – 74.
Беллінсгаузен Ф. – 115.
Бенкендорф О. – 101, 116.
Бенуа А. – 145, 214.
Бердяєв М. – 143, 168, 213.
Березовський Б. – 226, 290.
Берінг В. – 92, 275.
Берія Л. – 180-181.
Бернулі – 92.
Бестужев-Рюмін М. – 112, 247.
Бестужев І. В. – 297.
Бетховен – 114.
Бєлінський В. – 114, 118-119, 250.
Бєлов В. – 212, 235.
Бєльські – 53.
Биков В. – 212.
Білібін І. – 46.
Бірон Е. – 88-90, 246.
Блантер М. – 203.
Блок О. – 144.
Блюхер – 170.
Бове О. – 114.
Богданов О. – 143.
Болотніков Іван – 59, 262, 273.
Борис Володимирович – 45.
Боровиковський – 99, 262.
Бородін Л. – 235.
Бородін О. – 46, 144, 261.
Боткін В. – 119.
Боффа Дж. – 162, 190, 300.
Брайчевський Ю. – 21.
Брандт – 71.
Брежнєв Л. – 185, 188, 190-191, 212-213, 215, 217, 286-287.
Брежнєва Г. – 192.
Брікнер О. – 98.
Бродський І. – 212.
Бруні Ф. – 114.
Брусилов О. – 139, 152.
Брюлов К. – 114.
Брюс Я. – 83.
Брюсов В. – 144, 262.
Булгаков М. – 152, 168.
Булгаков В. П. – 300.
Булгарін – 118.
Буличов К. – 235.
Бунін І. – 144.
Бурцев Василь – 81.
Бус (Бож) – 18.
Буташевич-Петрашевський М. – 120.
Бутлеров О. – 142.
Бутромов В. – 235.
Бухарін М. – 158.
Бушков О. – 235.

В'яземський П. – 113.
Вавілов М. – 168.
Валуєв Петро – 126.
Ван Кліберн – 208.
Ванновський П. – 131.
Варламов О. – 114.
Василевський О. – 213.
Василь І Дмитрович – 40, 271.
Василь ІІ Васильович Темний – 41, 271.
Василь ІІІ Іванович – 41-42, 44, 49, 51-52, 257, 272.
Василь Каріотський – 84.
Васильєв П. – 207.
Васнєцов В. – 46, 145.
Ватутін М. – 174.
Вельямінови – 58.
Веніціанов О. – 114.
Верден К. – 83.
Верестовський О. – 114.
Верещагін В. – 145.
Вернадський В. – 143, 168.
Вернадський М. – 168.
Веселий О. – 207.
Веселовський С. В. – 294, 296.
Виноградов В. – 210.
Виноградов С. В. – 300.
Вишневецький Дмитро –54.
Вишневська Г. – 212.
Віктюк Р. – 235.
Вітенко Микола – 1-2.
Владислав – 59, 60, 62-63, 273-274.

Вознесенський М. – 178.
Вознесенський О. – 212.
Войнович В. – 212.
Волинський А. – 88.
Волков Федір – 99.
Волконський, воєвода – 60.
Волконський С. – 110.
Володимир Всеволодович Мономах – 27, 30, 46, 49, 269.
Володимир Святославович Великий – 25-26, 33, 46, 250, 269.
Волчок Г. – 208.
Вольтер – 94.
Вороніхін А. – 114, 253.
Врангель П. – 153-154, 241, 248, 281.
Врубель М. – 145, 262.
Всеволод Юрійович Велике Гніздо – 32.
Вулф М. – 227.

Габсбурги – 121.
Гагарін Юрій – 183, 210, 286.
Гайдар Є. – 219, 223-224.
Ге М. – 144, 260.
Гедеонов С. – 21, 258.
Гедиміновичі – 38.
Гейм А. – 235.
Георгій, монах – 47.
Герберштейн Сигізмунд – 52.
Герменон, патріарх – 60.
Геродот – 18.
Герцен О. – 114, 118-120, 127, 250, 298.
Гінзбург В. – 209, 235.
Гітлер – 170-171, 175.
Глазунов О. – 144.
Глинська Олена – 52-53, 85, 261, 272, 294.
Гліб Володимирович – 45, 250.
Глінка М. – 114, 261.
Глінков Родіон – 98.
Гмелін І. – 92.
Гоголь Микола – 113, 260.
Годунов Борис Федорович – 56-60, 85, 237, 262, 273, 297.
Годунов Федір Борисович – 59.
Годунова Ірина – 56, 58.
Годунови – 57-59.
Голіцин Василь – 70, 274.
Голіцин – 87, 99.
Гончаров І. – 143.
Горбачов Михайло Сергійович – 190, 192-196, 199-202, 214, 217-218, 247, 287-288.
Горбачова Раїса Максимівна – 214-215.
Гордієнко Кость – 74.
Гордон – 71.
Горчаков О. – 128-129.
Горький М. – 144.
Горський О. – 294.
Грановський – 119, 250.
Греков Б. Д. – 21, 294.
Греч М. – 118.
Грибоєдов О. – 113.
Григоренко П. – 211.
Грішин В. – 193.
Гросман В. – 211, 213.
Грушевський М. – 21, 153.
Гудков Л. – 227.
Гумільов М. – 144, 168, 239-240.
Гурільов О. – 114.
Гурко – 129.
Гусинський – 226.
Гучков – 136.

Даву Л. – 106.
Данило Олександрович – 38-39.
Данило Чорний – 47.
Даніель Ю. – 211, 287.
Дарвін Ч. – 143.
Даргомижський О. – 114.
Дежньов Семен – 68, 296.
Демидови – 90.
Ден Сяопін – 189.
Денисов Е. – 235.
Денисова Л. Н. – 301.
Денікін А. – 153-154, 241, 248, 280-281.
Державін Гаврило – 99, 253.
Джебе – 34.
Дзержинський Ф. – 152, 245.
Дибич І. – 121.
Дир – 22, 269.
Дмитро Іванович Донський – 40, 49, 51, 271.
Дмитро Іванович – 58-59, 273.
Дмітрієва Р. – 43, 294.
Добролюбов М. – 119.
Долгорукий, князь – 87-88, 90, 99.
Донцова Д. – 235.
Дорошенко Д. – 21.
Дорошенко Петро – 67.
Достоєвський Ф. – 127, 143.
Дружинін М. – 210.
Дудаєв Д. – 219, 221-223, 289.
Дунаєвський І. – 203, 205.

Ейлер – 92.
Ейнштейн А. – 93, 206-207.
Еренбург І. – 203.

Євдокія Дмитрівна – 49.
Євпатій Коловрат – 48.
Євстигнєєв Є. – 208.
Євтушенко О. – 212.
Єжов М. – 166.
Єлизавета Петрівна – 89-91, 93-94, 246, 275.
Єльцин Б. – 193, 195, 198, 201, 218-224, 227, 231, 238, 288-290.
Єременко О. – 174.
Єрофєєв В. – 235.
Єсенін С. – 168, 237.
Єфремов О. – 208.

Жданов О. – 204.
Жільярді Д. – 114.
Жуков Г. К. – 170, 172, 178, 180-181, 213.
Жуковський В. – 261.
Жуковський М. – 142.

Заруцький – 60-61.
Засулич В. – 128.
Зелінський М. – 142.
Зельдович Я. – 206.
Земцов Михайло – 85.
Зинов'єв Григорій – 81.
Зімін О. – 43, 46, 294, 296.
Зінін М. – 115.
Злобін М. – 229.
Зоммер – 70.
Зощенко М. – 204.
Зубов А. – 83.
Зубови – 85.

Іван Златоустий – 78.
Іван І Данилович Калита – 38-39, 50, 271.
Іван ІІ Іванович Красний – 40, 271.
Іван ІІІ Васильович – 41-44, 49, 51-52, 264, 271-272.
Іван IV Васильович Грозний – 8, 52-56, 58, 60, 64, 68, 78-79,

85-86, 145, 251, 255, 258, 261, 263-264, 266, 272.
Іван V Олексійович – 70, 88, 274-275.
Іван VI Антонович – 246, 276.
Іванов О. – 114.
Іванов Г. – 240.
Ігнатьєв М. – 131.
Ігор Святославович – 46, 49, 270.
Ігор Старий – 22, 269.
Іларіон – 45-46.
Іллюшин С. – 209.
Іловайський Д. – 21, 258.
Ілюхін В. – 227.
Іоаким, патріарх антіохійський – 57.
Іов, патріарх московський – 57-58, 273.
Іоффе О. – 206.
Іпатьєв – 140.
Іпсиланті Олександр – 108.
Ираклія Флорентійська – 84.
Ісабель де Мадаріага – 97.
Ісидор, митрополит – 41.
Істомін В. – 121.
Істомін Каріон – 81.
Ішлінський О. – 215.

Йордан – 18.
Йосиф Волоцький – 44, 49.
Йоффе А. – 168.

Каблуков О. – 142.
Кавелін К. – 119, 250.
Казаков М. – 98.
Калатозов М. – 210.
Калашников – 56.
Каледін О. – 152-153.
Каменський А. Б. – 98, 298.
Камєнєв Л. – 158.
Кантемір А. – 92.
Капиця П. – 209.
Каподістрія Іоанн – 108, 120.
Каракозов Д. – 127.
Карамзін М. – 10, 20-21, 115, 262.
Кара-Мурза С. – 202.
Каратигін А. – 113.
Карл XII – 72-74.
Карсавіна Т. – 144.
Катерина I – 87, 246, 275, 297.
Катерина II – 21, 89, 93-100, 102, 108, 132, 145, 246, 249-250, 256, 258, 275-276, 298-299.
Катков М. – 130, 132, 250.
Каховський П. – 111-112, 247.
Кашин В. – 166.
Кеннеді Д. – 184.
Керенський О. – 141, 148, 152, 280.
Кий – 21.
Кипріянов В. – 83.
Кирієнко С. – 224, 290.
Кирилін В. – 215.
Кирило, митрополит – 48.
Кирило, місіонер – 45.
Кіпренський О. – 114, 261.
Кіреєвські – 119.
Ключевський В. – 31, 77, 87, 143, 292.
Кобрін В. – 57, 60.
Ковалевський М. – 143.
Ковалевський С. – 142.
Козловський Михайло – 99.
Колбін Г. – 197.
Колумб – 52.
Колчак О. – 143, 153-154, 241, 281.
Конквест Р. – 162, 301.
Коппін П. – 210.
Кордуба М. – 4.
Корнілов В. – 121.
Корнілов Л. – 148, 241, 248, 280.
Короленко В. – 144.
Корольов С. – 168, 209.
Косигін О. – 185-187, 286.
Костомаров М. – 292.
Костюшко Т. – 125.
Костянтин Багрянородний – 9.
Костянтин Павлович – 102, 111.
Котельников В. – 215.
Котян – 34.
Кочубей В. – 102.
Кравчук Л. – 201, 288.
Крамський І. – 144.
Краснов П. – 152, 280.
Крижанич Юрій – 80.
Крилов І. – 113.
Кримов О. – 148.
Критські, брати – 118.
Крузенштерн І. – 115.
Крючков В. – 201.
Кузнєцов О. – 178.
Кузьмін М. – 144.
Кулібін Іван – 98.
Кунаєв Д. – 193, 197.
Купрін О. – 144.
Курбський Андрій – 78.
Курчаткін О. – 235.
Кутайсов О. – 101.
Кутузов М. – 101, 107, 298.

Лавров П. – 127.
Лазарєв М. – 115.
Ландау Л. – 168, 204, 206, 209.
Лаптєв Х. – 92.
Левицький Д. – 99.
Левітан І. – 145, 260.
Лельчук В. – 163.
Ленін (Ульянов) В. – 134, 141, 143, 149-151, 154-158, 167, 200, 210, 237, 241, 254, 263, 278-281, 286.
Ленц Е. – 115.
Леонов М. – 227.
Лермонтов М. – 56, 108, 260-261.
Лефорт Ф. – 71, 243.
Лещинський Станіслав – 73, 91.
Лжедмитрій I – 58-61, 273, 297.
Лжедмитрій II (Тушинський злодій) – 59, 273.
Лисенко Т. – 206, 210.
Лисянський Ю. – 115.
Лихачов Д. – 21, 210, 214.
Лігачов І. – 193.
Лінецький К. – 202.
Лобачевський М. – 115.
Лодигін О. – 142.
Ломоносов М. – 21, 92-93, 99, 114, 145, 253, 258.
Лопухіна Євдокія – 70.
Лоріс-Меліков М. – 130-131, 146.
Лоріс-Меліков М., генерал – 129.
Любимов Ю. – 212.
Ляпунов О. – 142, 273.
Ляпунов, воєвода – 60.
Львов Г., князь – 147, 279.

М’ясников Г. – 214.
М’ясникови – 90.
Мавродін В. – 21.
Магницький Леонтій – 83.
Маджак – 18.
Мазепа Іван – 73-74, 275.
Макарій – 53, 267.

Макдональд Е. – 106.
Максвел Дж. – 93.
Максим Грек – 50.
Максимов Іван – 81.
Малевич К. – 145.
Маленков Г. – 180-181, 216.
Малигін С. – 92.
Мальцев Т. – 210.
Мамай, темник – 40, 49, 271.
Мареничі – 214.
Мариніна О. – 235.
Марія Темрюківна – 54.
Мартов Ю. – 134, 278.
Мартос І. – 114.
Марфа Борецька – 42.
Марфа, монахиня (Оксана Іванівна) – 61.
Маршал Дж. – 179.
Матвєєв Андрій – 85.
Махно Н. – 157, 240.
Маяковський В. – 144, 266.
Медвєдєв Дмитро Анатолійович – 228-230, 232-233, 238, 290-291.
Медвєдєв Р. – 212, 302.
Мезенцев М. – 128.
Менглі-Гірей – 42.
Менделєєв Д. – 15, 142.
Меншиков О. – 85, 87, 121, 246.
Мережковський Д. – 82, 144, 262.
Мефодій, місіонер – 45.
Мечніков І. – 143.
Мещеринов, воєвода – 69.
Микешин М. – 145.
Миклухо-Маклай М. – 143.
Микола І Павлович – 105, 111-112, 115-116, 118, 120-121, 146, 277.
Микола ІІ Олександрович – 133, 135-141, 146, 237, 261, 264, 277-279, 281.
Милорадович М. – 111.
Милославська Марія – 70.
Милославський І. – 64.
Михайло, тверський князь – 32, 48.
Михайловський М. – 127.
Міллер Г. – 21.
Міллер Є. – 153, 241.
Міллер Ф. – 92.
Мілов В. – 227.
Мілов Л. В. – 292.
Мілюков П. М. – 168. 293.
Мілютін М. – 122.
Мінін К. – 60, 114, 274.
Мініх – 89-90.
Міхельсон І. – 96.
Мнішек Марина – 59, 61.
Мокроусов Б. – 203.
Молотов В. – 170, 180, 197-198, 216, 282, 288.
Молчанов М. – 75, 297.
Монтеск'є – 94.
Морозов Б. – 64.
Моцарт – 114.
Мочалов П. – 113.
Мстислав Володимирович Мономах – 27, 269.
Мстиславський – 59.
Муравйов О. – 109.
Муравйов М. – 152.
Муравйов Микита – 109-110, 146.
Муравйов-Апостол Матвій – 109.
Муравйов-Апостол Сергій – 109-112, 247.
Мураделі В. – 205.
Мусін-Пушкін А. – 99.
Мусоргський М. – 144, 261.
Мухіна В. – 237.
Мюрат, генерал – 106-107.
Мясоєдов Г. – 144.

Набін Ю. – 212.
Наполеон – 101, 103-107, 120, 146, 237, 276-277.
Наришкіна Наталія – 70.
Нахімов П. – 121.
Нєізвєстний Е. – 212.
Ней М. – 106.
Некрасов В. – 212.
Некрасов М. – 112, 143.
Нестор, літописець – 45.
Нефьодов – 78.
Нечаєв С. – 127.
Нємцов Б. – 224, 227.
Нікітенко К. – .163
Нікітін Іван – 85.
Нікон – 69, 80, 264, 274.
Ніл Сорський – 49-50, 257.
Новиков М. Н. – 302.
Новосильцов М. – 102, 104.
Новосьолов К. – 235.
Носов Є. – 212.
Нусінов І. – 207.

Обама Б. – 233, 291.
Овчаренко В. – 194.
Овчінніков – 95.
Огарьов М. – 118-119, 250.
Олег, князь – 22, 28, 269.
Олександр І Павлович – 102-109, 111, 146, 244, 247, 256, 276.
Олександр ІІ Миколайович – 105, 122-123, 125-128, 130-131, 146, 277.
Олександр ІІІ Олександрович Миротворець – 130, 132-133, 142, 146, 277.
Олександр Ярославович Невський – 36-38, 48, 60, 270.
Олександра Федорівна – 139-140.
Олексій Михайлович Тишайший – 61, 64-70, 80-81, 86, 264, 274.
Олексій Петрович – 87.
Олісей – 47.
Ольга, княгиня – 250, 269.
Ольденбург С. – 132, 141, 299.
Орша, боярин – 56.
Остерман – 89.
Островський О. – 144, 262.
Остромир – 45.
Отреп'єв Григорій – 58-59, 297, див. Лжедмитрій І.

Павленко М. – 66,74, 82, 292, 297, 299.
Павло І Петрович – 99-102, 104, 145, 276.
Павло Коломенський, єпископ – 69.
Павлов В. – 199.
Павлов І. – 143, 168.
Павлова А. – 144.
Пайпс Р. – 162, 302.
Панін М. – 99.
Парський Д. – 152.
Пастернак Б. – 211, 213, 266.
Паулюс Ф. – .174
Пашуто В. – 21.
Пелевін В. – 235.
Пересвєтов Іван – 78.
Перов В. – 144.
Перумов Нік – 235.
Пестель Павло – 109-110, 112, 146, 247.
Петро І Олексійович Великий – 61, 63, 70-77, 82-84, 86-91, 94, 98-101, 118-119, 145, 241,

243, 245-246, 249, 251, 259, 261, 266, 274-275, 296-297.
Петро II Олексійович – 87-88, 246, 275.
Петро III – 89, 91, 93-95, 246, 261, 275.
Петро, митрополит – 40, 48, 271.
Петров В. – 115.
Петруша, царевич – 59.
Пєхов О. – 235.
Пирогов М. – 115.
Підгорний М. – 185.
Планк М. – 93.
Платон, митрополит – 99.
Платонов О. – 168.
Платонов С. Ф. – 293, 297.
Плеханов Г. – 128, 134, 143, 254.
Побєдоносцев К. – 130.
Погодін М. – 118-119.
Пожарський, князь – 60, 114, 274.
Ползунов Іван – 98.
Полікарпов Федір – 83.
Попов А. – 99.
Попов О. – 142.
Попов В. П. – 302.
Посошков І. – 84.
Поярков В. – 68.
Пржевальський М. – 143.
Примаков Є. – 224, 290.
Прокопій Кесарійський – 19.
Прокопович Феофан – 84.
Прокоф'єв С. – 203.
Прохоров О. – 209.
Пугачов Омелян – 95-96, 145, 261, 276, 298.
Путін Володимир Володимирович – 224-232, 238, 290.
Пушкін Олександр Сергійович – 70, 76-77, 99, 112-113, 142, 145, 214, 237, 260, 261.

Радищев О. – 99, 109, 113.
Разін Степан – 69-70, 144, 274.
Распутін В. – 235.
Распутін Г. – 139, 279.
Рахманінов С. – 144.
Реріх М. – 145.
Реріхи – 214.
Рєпін І. – 144, 260.
Рєпніни – 58.
Ржевський І. – 67.
Рибаков А. – 213.
Рибаков Б. – 21, 46, 210.
Рижков М. – 192, 198, 288.
Риков О. – 158.
Рилєєв К. – 110, 112, 247.
Римський-Корсаков М. – 144, 261.
Ріббентроп Й. – 170, 197-198, 216, 282, 288.
Роговін В. – 162.
Родіонов М. – 178.
Рождественський Д. – 168.
Рождественський З. – 278.
Рождественський Р. – 212.
Розанов В. – 213.
Розанов Г. Л. – 302.
Розумовський Кирило – 90.
Розумовські – 74.
Рокосовський К. – 174.
Рокотов Ф. – 99.
Ромодановський Г. – 67.
Романов Г. – 193.
Романов Михайло Федорович – 60, 250, 263, 274.
Романови – 58, 61-62, 102, 274, 296.
Ростовцев Олексій – 85.
Ростовцев Я. – 122.
Ростропович М. – 212.
Рузвельт Ф. – 161, 174, 284-285.
Румянцев П. – 96.
Руффо Марко – 79.
Руцькой О. – 220, 289.
Рюрик – 21-23.
Рюриковичі – 22, 25-28, 37, 46, 49, 58, 243, 251, 272-273, 295.

Сабурови – 58.
Салтиков Федір – 84.
Салтиков-Щедрін М. – 143.
Самарін Ю. – 119, 122, 262.
Самаркін – 119.
Самсон – 99.
Самсонов А. М. – 302.
Сахаров А., історик – 29, 57, 60, 100, 294-295, 299.
Сахаров А., фізик, дисидент – 194-195, 212.
Святослав Ігоревич – 28-29, 269, 295.
Семен Гордий – 40, 271.
Семенов М. – 209.
Семенов-Тянь-Шанський П. – 143.
Серапіон Володимирський – 48.
Сергєєв В. – 210.
Сергій Радонежський – 49.
Сергій, патріарх – 203.
Сергійчук В. – 166.
Сеченов І. – 143.
Сєдов Г. – 143.
Сєров В. – 145, 252.
Сигізмунд III – 63.
Сильвестр, протопіп – 78.
Симеон Полоцький – 80.
Симонов К. – 203, 210.
Синеус – 22.
Синявський О. – 211, 287.
Сич О. І. – 2, 11.
Сікорський І. – 168.
Сілаєв І. – 198.
Сімпсон М. – 227.
Сказкін С. – 210.
Скобелєв М. – 129.
Скопін-Шуйський Михайло – 59.
Скоропадський Іван – 74.
Скоропадський П. – 245.
Скоропадські – 74.
Скринніков Р. – 55-56, 60.
Скрябін О. – 144.
Скуратов Малюта – 55, 58.
Скуратова Марія – 58.
Собінов Л. – 144.
Собчак О. – 195.
Соймонов Ф. – 83.
Соколов Афанасій (Хлопушка) – 96.
Соколов С. – 193.
Соларі П'єтро – 79.
Солженіцин О. – 211-212, 246, 302.
Соловйов В. – 143.
Соловйов С. М. – 70, 77, 115, 143.
Соловйов-Сєдой В. – 203.
Сомов К. – 145.
Сорокін П. – 168.
Сорокін-Пєцух В. – 235.
Софія (Зоя) Палеолог – 43.
Софія Олексіївна – 70-71, 274.
Софоній, монах – 49.
Сперанський М. – 102-104, 116, 146.
Спиридон Сава – 49.
Сталін Й. (Джугашвілі Й. В.) – 156, 158-161, 164, 169-170, 172, 175, 177-181, 194, 203,

205-207, 212, 216, 243, 255, 263, 265, 283-286.
Стаханов Андрій – 161, 282.
Степашин С. – 224.
Степнін В. – 210.
Столєтов О. – 142.
Столипін П. – 135-137, 146, 258, 278-279.
Стоун Н. – 227.
Стріндберг Август – 76.
Строганов П. – 102.
Строганови – 90, 98.
Струве В. – 115.
Струве П. – 143.
Стругацькі, брати – 235-236.
Субудей – 34.
Суворов О. – 96-97, 99, 101, 145, 275-276.
Сумароков О. – 99, 253.
Суріков В. – 144.
Суслов М. – 211.

Табаков О. – 208.
Таїрова-Яковлєва Т. – 66, 74.
Тальман Поль – 92.
Тамм І. – 206, 209.
Тарле Є. – 168, 207, 299.
Татищєв Василь Микитович – 93.
Твардовський О. – 203, 207, 212.
Твердишови – 90.
Тихомиров М. – 10, 21, 295.
Тихонов М. – 185, 193.
Тихонов Ю. А. – 297.
Тищенко Б. – 46.
Тімірязєв – 143, 168.
Тіммерман – 70.
Тоідзе Іраклій – 203.
Токарєв С. – 210.
Толль Е. – 143.
Толочко О. – 293.
Толочко П. – 21, 295.
Толстой – 87.
Толстой А. – 203.
Толстой Д. – 130.
Толстой Лев – 108, 112, 144.
Толстой О. – 237.
Толстой Ф. – 114, 262.
Томашівський С. – 4.
Томський М. – 158.
Топурідзе К. – 213.
Тормасов О. – 106-107.
Тотлебен Е. – 129.
Тохтамиш – 40.
Тредіаковський В. – 92, 99.
Трензіні Домініко – 85.
Трепов Ф. – 128.
Третьяков Павло Михайлович – 142.
Третьяков Сергій Михайлович – 142.
Троєпольська Т. – 99.
Троцький Л. – 158.
Трубецькой П. – 252.
Трубецькой Сергій – 109-111.
Трубецькой, князь – 60.
Трувор – 22.
Туган-Барановський М. – 143.
Туполєв О. – 168, 209.
Тургенєв Іван – 113, 143, 257.
Тургенєв Микола – 113.
Тютчев Ф. – 237, 261-262.

Уваров С. – 116, 118-119, 146.
Удіно М., генерал – 106.
Узбек, хан – 37, 39.
Умбрашко К. Б. – 2.
Устинов Іван – 85.
Устинов В. М. – 293.
Ушаков Симон – 81.
Ушаков Ф., адмірал – 97.
Ушинський К. – 115.

Фаворський В. – 46.
Фадєєв Д. – 168.
Фальк Р. – 145.
Фальконе Етьєн – 99.
Федір Іванович – 56-58, 60, 85, 273.
Федір Кузьмич – 111.
Федір Олексійович – 70, 274.
Федоров Іван – 78, 272.
Федотов П. – 114.
Феодосій Косой – 50.
Феофан Грек – 47.
Філарет, патріарх – 61.
Філатьєв Тихон – 81.
Філін Ф. – 210.
Філіп Количев – 55.
Філофей – 49, 257, 272.
Фільцер Д. – 162.
Фіорованті Арістотель – 79.
Флорентський П. – 213.
Фоменко П. – 235.
Фонвізін Денис – 82, 99, 113, 253.
Франк І. – 209.
Франко – 169-170.
Фрідріх II – 91.
Фролов Кузьма Дмитрович – 98.
Фрязин Бон – 79.
Фуль, генерал – 106.
Фурманов Д. – 202.
Фурцева О. – 211.

Хабаров Є. – 68.
Ханенки – 74.
Харитон Ю. – 206.
Хасбулатов Р. – 220, 289.
Хельбудій – 18.
Хлевнюк О. В. – 164, 303.
Хлєбніков В. – 144.
Хлопко – 59, 262, 273.
Хмельницький Богдан Михайлович – 65-67, 86, 145, 207.
Хмельницький Юрій Богданович – 66.
Ходорковський М. – 226, 290.
Хом'яков О. – 119.
Хорив – 21.
Хрущов Микита Сергійович – 180-182, 184-185, 193, 202, 211, 217, 255, 286.

Цвєтаєва Марина – 214.
Цвигун С. – 185.
Церетелі З. – 235.
Ціолковський К. – 142.
Цой В. – 214.

Чаадаєв П. – 112, 118-119, 250.
Чайковський П. – 144, 208, 237, 261.
Чарторийський Адам Єжи – 102.
Чебриков В. – 193.
Черенков П. – 209.
Черепанови – 115.
Черепнін Л. – 21, 115, 295.
Черкаські – 58.
Черкаський В. – 262.
Черненко К. – 185, 191-192, 287, 301.
Чернишевський М. – 119, 127.
Черняєв М. – 129.
Черчілль У. – 174, 284-285.
Чехов А. – 144.
Чингізхан – 34-35, 37.
Чичерін – 119, 250.
Чіка-Зарубін – 95-96.
Чорномирдін В. – 224, 290.
Чохов Андрій – 79.

Чубайс А. – 224.
Чубатий М. – 21.
Чуковська Л. – 213.
Чухрай Г. – 210.

Шагал М. – 145.
Шаляпін Ф. – 144.
Шанявський О. – 142.
Шарль де Голь – 189.
Шафіров Петро – 83.
Шахматов А. – 295.
Шеварднадзе Е. – 193, 199.
Шевирьов С. – 118.
Шевкал – 48.
Шевченко Т. Г. – 292.
Шелепін О. – 185.
Шемберг – 88.
Шереметьєв, граф – 89.
Шереметьєви – 58, 98.
Шилінг П. – 115.
Шипов Д. – 136.
Широнін В. – 202.
Шишков О. – 260.
Шкуро – 173.
Шльоцер А. – 21.
Шнітке А. – 235.
Шолохов М. – 168, 203, 210.
Шостакович Д. – 203.
Шубін Федір – 99.
Шуйський Андрій – 53.
Шуйський Василь – 59-60, 273.
Шуйські – 52-53, 57, 59.
Шумахер – 92.
Шушкевич С. – 201, 288.

Щек – 21.
Щепкін М. – 113.
Щолоков М. – 185, 192.

Юденич М. – 153, 241, 281.
Юлаєв Салават – 95.
Юрганов А. Л. – 57, 297.
Юрій Володимирович Долгорукий – 30-31, 50, 269.
Юрій Данилович – 39, 270-271.
Юрій Всеволодович – 35, 270.
Юшневський О. – 110.

Яблочков П. – 142.
Явлінський Г. – 198.
Ягода М. – 166.
Язов Д. – 201.
Якобі Б. – 115.
Яковлєв О. – 193.
Яковлів Постник – 79.
Якушкін І. – 109.
Янаєв Г. – 201.
Яновський Ю. – 152.
Янукович В. – 234, 238.
Ярослав Володимирович Мудрий – 25-26, 29-30, 33, 46, 269.
Ярослав II Всеволодович – 38.
Ярославна – 46.
Ярузельський В. – 189.
Яценюк А. – 228.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абсолютистська монархія – 43, 56, 84, 239.
Абхазія – 233, 288, 290.
Авангардизм – 145, 235, 239.
Авари – 18-20, 252.
Австралія – 13.
Австрійці – 101, 105, 108, 121, 138.
Австрія – 52, 71, 96-97, 101, 106, 108, 120-121, 128, 169, 175, 261, 275, 277.
Австро-Угорщина – 129-130, 133, 137-139, 150, 240, 279-280.
Автономія – 37, 66, 73, 106, 120, 125, 129-130, 148, 155-157, 167, 197-199, 219, 221, 238-239, 245, 251, 276-277, 280.
Автономна область – 155.
Автономна республіка – 155.
Авторитарний режим (Авторитаризм) – 228, 239, 248, 255, 263.
Агропромисловий комплекс – 183, 226, 290.
Адигейці – 17.
Адріанополь – 120, 129.
Адріанопольський мирний договір – 120.
Азербайджан – 12, 106, 197-198, 231, 277, 288.
Азербайджанці – 12, 197.
Азія – 12-13, 29, 34, 36, 68, 179, 188-189, 232, 279.
Азов – 71, 74, 91, 274.
Азовське море – 17, 83.
Азовський похід – 71.
Академія художеств – 98, 114, 144.
Акмеїсти – 144, 239-240.
Алани – 9, 34.
Албанія – 178, 188, 242, 260, 286.
Алтайські гори (Алтай) – 6, 14.
Аляска – 75, 277.
Альпи – 101.
Альтернатива – 30, 60, 143, 145, 179, 194-195, 208, 214, 230-231, 234, 258.
Америка – 52, 68, 97, 153, 182, 187, 193, 233, 239, 261-262, 304.
Амністія – 57, 60, 102, 147, 180, 240, 265, 277, 289.
Амур – 68, 287.
Анархізм – 120, 240.
Анархія – 60, 139, 147-148, 236, 240.
Англійці – 97, 101, 137-138, 153.
Англія – 52, 71, 75, 97, 101, 105-106, 118, 120-121, 129, 133, 137-139, 148, 150, 169-171, 173-174, 256, 261, 263, 277.
Ангола – 190.
Андрусівське перемир'я – 67, 86, 274.
Антанта – 137, 139, 146, 150, 153-154, 240, 265, 279.
Антарктида – 115.
Антиалкогольна компанія – 195.
Антигітлерівська коаліція – 174, 203, 240.
Антинорманська теорія – 20-21, 50.
Антіохійський патріарх – 57.
Араби – 9, 18-19, 52, 83.
Аральське море – 83.
Ардаган – 129-130.
Арзамас – 113.
Арктика – 143.
Артанія – 19.
Артилерія – 53, 67, 71, 73, 82, 91, 96.
Артіль – 109, 163.
Архангельськ – 6, 47, 57, 79, 273.
Археологічна культура – 15-17.
Архієпископ – 33, 55, 249-250, 263.
Архітектура – 45-47, 50, 79-80, 85, 114, 145, 168, 210, 213, 237, 260, 262.
Астраханське ханство – 37, 54, 251.
Астрахань – 54, 57, 79, 90, 272.
Атеїзм – 168.
Атлантичний океан – 12, 179.
Атомна (ядерна) бомба (зброя) – 175, 177, 206, 209-210, 286.
Атомна електростанція – 182, 188, 196, 209-210, 215, 286-287.
Атомний підводний човен "Курськ" – 225.
Аустерліц –105.
Афганістан – 129, 133, 169, 190-191, 196, 200, 217, 248, 279, 287.
Африка – 137, 179, 188-190.
Бад Емс – 126.
Байкал – 14-15, 287.
Байконур – 210.
Баку – 75.
Балет – 46, 144.
Балкани – 97, 120-121, 129, 133, 137.
Балканський півострів – 52, 137.
Балкарці – 181.
Балтійське море – 62, 67, 72-73, 75, 83, 91, 96, 121, 162.
Бароко – 81, 98.
Басмачі – 153.
Батум – 130.
Батурин – 74.
Бахай – 17.
Бахчисарай – 68, 91.
Башкири – 12, 95-96.
Башкирська автономна республіка – 155.
Башкирський народ – 95.
Башкортостан – 272.
Баязет – 129.
Бельгія – 120, 137, 262.
Бендери – 74.
Березина – 107, 276.
Берендеї – 26.
Берестечко – 66.
Берлін – 91, 129, 175, 203, 277, 285-286.
Бессарабія – 106, 130, 171, 283.
Бєлгород – 58, 174.
Бєлгородська засічна смуга – 68.
Бєлградський мирний договір – 91.
Билини – 48.

Бібліотека – 48, 53, 92, 142, 176, 193, 205, 214, 294, 298.
Білий рух – 153-154, 241, 253.
Білий терор – 153.
Білі хорвати – 20.
Біловезька Пуща – 201.
Біловезька угода – 201.
Білогвардійці – 152-154, 173.
Біломоро-Балтійський канал – 162.
Білоруси – 7, 12, 17-18, 125, 134, 171, 186, 206-207, 250.
Білорусизація – 167.
Білорусія – 5, 12-13, 38, 66, 96-97, 106, 117, 123, 126, 137, 149-150, 153, 155-156, 166, 170, 173, 175, 177, 181, 201, 209, 214, 231, 233, 241-242, 249, 253, 255, 275-276, 280-284, 288-289, 291.
Білоруський народ – 28, 38.
Білоярська атомна електростанція – 182, 210.
Більшовики – 141, 147, 149-158, 164-168, 216, 241, 246, 254, 263, 265, 275, 278-280, 282, 304.
Біографія – 22, 45, 239.
Близький Схід – 190.
Бліцкриг – 171.
Боголюбово – 31.
Богослов'я – 45.
Болгари – 18-19, 28, 97, 129, 137.
Болгарія – 121, 129-130, 175, 178, 188, 242, 260, 269, 285-287.
Бородіно – 108.
Бородінська битва – 107, 276.
Боснія – 129-130, 137.
Боспорське царство – 17.
Босфор – 120, 137, 139.
Бояри – 23, 25-28, 30-33, 37, 41-43, 50, 52-60, 64-65, 76, 78, 85, 241, 244, 249-251, 265-266, 269, 272.
Боярська дума (рада) – 43, 241, 251, 261.
Бранденбург – 71.
Братська гідроелектростанція – 182.
Брест (Брест-Литовський) – 150, 170, 242, 245, 273, 280.
Брянська область – 42, 237, 272.
Будинок Пушкіна – 142.
Будьоновськ – 222.
Буйнакськ – 225.
Буряти – 6, 34, 68, 252.
Бухара – 129.
Бухарест – 106.

В'єтнам – 169, 188, 190, 200, 260, 286.
В'ятичі – 6-7, 19-20, 23, 25, 28-29, 264.
В'ятська земля – 41.
Вайгач – 98.
Валуєвський циркуляр – 126, 146.
Варшава – 67, 106, 121, 138, 179, 200, 242, 258, 277, 286, 288, 304.
Варяги – 8-9, 20-24, 29-30, 33, 46, 242, 257, 269.
Васильків – 110-111.
Велика Вітчизняна війна – 171-172, 202, 213, 237, 283.
Велика Сибірська магістраль – 133.
Велике князівство Володимирське – 38-41, 270.
Велике князівство Литовське – 38, 42, 52, 265, 267.
Велике князівство Московське – 41, 253, 271-272.
Велике посольство – 71, 243, 275.
Великий князь Володимирський – 31-32, 38, 271.
Великий князь Московський – 41, 43-44, 241, 243, 257, 271.
Великобританія – 15, 174-175, 184, 187, 189, 236, 240, 275, 283-285.
Венеди – 6, 18.
Венесуела – 233.
Веприк – 74.
Верден – 139.
Верховна Рада Естонської РСР – 198.
Верховна Рада Російської Федерації (РФ) – 220.
Верховна Рада СРСР – 177, 186, 195.
Верховна Рада України – 201.
Верховна Рада Чечено-Інгушської автономії – 219.
Верховна таємна рада – 87-88.
Весь – 7, 17, 24, 29, 64, 140.
Вибрана Рада – 53.
Вибрана тисяча – 53.
Викупні платежі – 123, 131, 135, 278.
Відбудова – 156, 176-177, 304.
Відень – 108, 277.
Відрізки – 123, 134, 221, 243.
Відробітки – 123, 133, 243.
Візантія (Візантійська імперія) – 9-10, 18, 33, 41, 45-46, 52, 239, 243, 259, 269.
Військова демократія – 18.
Військові поселення – 104-105, 244.
Військові поселенці – 105, 244, 277.
Віленська академія – 80.
Віленське перемир'я – 67.
Вільно – 104, 242.
Вірмени – 12, 20, 34, 197.
Вірменія – 97, 120, 134, 197-198, 231, 288.
Вітебське воєводство – 96.
Вітчизняна війна – 105, 107-108, 146, 247, 276.
Вифлеєм – 121.
Віче – 33-34, 44, 110, 244.
Вічний мир – 57, 67, 274.
Владивосток – 133, 209.
Воднева бомба – 210, 286.
Воєвода – 22, 43, 53, 59-60, 63, 69, 75, 96, 241, 244, 259.
Воєнний комунізм – 151-152, 156, 244, 257, 259, 280.
Волга – 7, 15, 17, 19, 23, 28-30, 32, 35, 37, 50, 64, 172, 205, 295.
Волгоград – 15, 160-161, 182, 237.
Волгодонськ – 225.
Волзька Булгарія – 17, 29-30, 32, 35, 37, 251.
Волзький автомобільний завод – 187.
Волзькі булгари – 17, 271.
Волинське князівство – 28.
Волинь, Волинська земля – 19, 28, 97, 139, 276.
Володимир-на-Клязьмі (Володимир Суздальський) – 30-31, 35, 269.
Володимиро-Суздальська (Ростово-Суздальська, Володимирська) земля – 25, 27-33, 294.

Володимиро-Суздальське (Володимирське) князівство – 32-33, 38, 44, 47, 50, 269-270.
Волощина (Валахія) – 121.
Волхви – 18, 29-30.
Воркута – 180, 246.
Воронеж – 16, 57, 71, 273.
Вотчина – 25, 27, 54, 64-65, 76, 244. 259, 296.
Всеросійська надзвичайна комісія (ВЧК) – 152, 157, 245, 301-302.
Всеросійські Установчі збори – 110, 147, 151, 153, 264-265, 280.
Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (ВКП(б)), Компартія – 155-157, 161, 177-178, 241, 246, 254, 281-283 304.
Всесоюзний з'їзд Рад – 134, 150, 156, 158, 181, 190, 193, 195, 219-220, 241, 243, 247. 254, 280-282, 286.
Всесоюзний комітет з радіофікації та радіомовлення – 167.
Всесоюзний комітет у справах мистецтва – 167.

Гагри – 15.
Галицьке князівство – 28, 38, 40.
Галицько-Волинська держава (князівство) – 36, 47.
Галич – 20.
Галичина – 138-139, 279.
Гангут – 75, 275.
Гарматний двір – 54.
Гарнізон – 67, 82, 92, 95, 140, 175, 274.
Гатчина – 100.
Гвардійський морський екіпаж – 111.
Генеральна Асамблея ООН – 189.
Генеральна прокуратура Російської Федерації – 140-141.
Генеральний регламент – 75.
Генеральний секретар – 192, 287.
Генетика – 205, 210, 215, 285.
Географ – 83, 143.
Герцеговина – 129-130.
Герцогство Варшавське – 106, 227.
Гетьман – 65-67, 73-74, 245, 296.
Гетьманщина – 66, 73-74, 94, 245, 296.
Гімназія – 82, 99, 116, 118, 124, 132, 141-142, 234.
Глаголиця – 45.
Гласність – 193-194, 213, 250.
Глобалізація – 3, 218.
Гнчак – 134.
Голландія – 15, 71, 75, 85, 98, 106.
Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення (ГУЛАГ) – 246, 281, 301-302, 304.
Голод (голодомор) – 53, 55, 58, 89, 92, 103, 107, 131, 153, 156, 158-159, 162, 165-166, 172, 177, 204, 216, 246, 262, 273, 281, 302.
Гонка озброєнь – 182.
Горьківський автомобільний завод – 160.
Готи – 18-20, 243.
Гравюри – 79, 262.
Граматика – 45, 93.
Грамота – 25, 45, 61, 78, 81, 92, 95, 104, 123, 141-142, 145, 162, 168, 241, 246, 250, 268, 276.
Греки – 16, 19-20, 22-23, 28, 30, 33, 69, 108, 242.
Гренадерський полк – 111.
Греція – 97, 108, 120, 179, 253.
Грецький проект – 97.
Гридень – 25, 32, 249.
Грозний – 52, 54-58, 60, 64, 68, 78-79, 85-86, 145, 222, 251, 258, 261, 263-264, 266, 272, 289, 296-297.
Громадянська війна – 151-155, 216, 240-241, 244-245, 248, 280-281.
Грохове – 120.
Грузини – 34, 115, 134, 228.
Грузинізація – 167.
Грузія – 12, 97, 106, 178, 198, 201, 231-233, 276, 290.
Губернатор – 75, 95, 111, 128-129, 147, 245, 251, 290.
Губернія – 75, 82, 95, 108, 117, 121-124, 128, 134, 149, 157, 242, 244-245, 250, 259-260, 281.
Гуманізм – 143.
Гуни – 17-20, 243.

Давньоруська держава – 20.
Дагестан – 222, 225, 277, 290.
Дагестанська автономна республіка – 155.
Дагестанці – 17.
Далекий Схід – 14, 128, 133, 153, 155, 187, 229, 246.
Далмація – 36.
Дальній – 175.
Даманський – 188, 287.
Данина – 23-24, 37-38, 40, 42, 239, 246, 264, 270.
Данія – 69, 72, 171, 211, 263, 287.
Дарданелли – 120, 137, 139.
Даури – 68.
Дашнакцутюн – 134.
Двірський зошит – 53.
Двірцевий переворот – 87, 89, 90, 100, 145, 180, 246, 275-276.
Дворяни – 20, 32, 53, 56-57, 63-65, 69-71, 76, 78, 82-83, 85, 87-93, 95, 98-103, 108-109, 112-113, 116-117, 122, 131, 145, 151-152, 154, 241, 246, 250, 253, 258-259, 266-267, 276, 296, 300.
Деградація – 186, 192, 234.
Декабристи – 108-113, 115, 118, 127, 146, 237, 246-247, 256, 277, 298-299.
Декларація – 97, 156, 189, 198, 231, 287-289.
Декларація прав народів Росії – 150.
Декрет про землю – 149, 247.
Декрет про мир – 149, 240, 247, 280.
Декрет про суд – 151.
Демографічна криза – 13, 192, 230.
Демократизація – 60, 147, 180-181, 188, 194-197, 200, 211, 214, 218, 285.
Демократія – 11, 18-19, 60, 77, 112-113, 178, 185-186, 188, 193-197, 200-202, 210-211, 214, 217-218, 222, 227, 229-231, 236, 247-248, 253-254, 256, 259, 277-278, 285.

Депортація – 165, 197, 247, 253, 255, 260.
Дербент – 75.
Держава – 3, 5-9, 11-12, 15, 17-23, 25, 27-28, 32-44, 46-47, 49-52, 54-69, 71-77, 80-87, 90-95, 99, 105, 107-110, 112, 115, 120-123, 128-130, 133, 137, 147, 149, 154-161, 163-166, 169-171, 176-177, 179, 181, 184, 188, 193, 196, 202, 211, 213, 218-220, 227, 231, 233, 239-242, 244, 247-248, 251-261, 263, 265-269, 271-274, 288-290.
Державна Дума – 103, 110, 223, 226-227, 230, 249, 251, 264, 278-279, 289.
Державна комісія для розробки планів розвитку країни (Держплан) – 157, 178, 185, 187, 193.
Державна Рада – 102-103, 122, 219, 251.
Державний комітет із надзвичайного стану (ДКНС, ГКЧП) – 201, 217, 247, 254, 288, 304.
Державний переворот – 87, 89, 93, 150, 180, 247-248, 201, 220, 247-248, 254, 280.
Державний суверенітет – 62, 255, 265, 287-288.
Державні (чорносошні) селяни – 6, 104-105, 248.
Дерпт – 54, 73, 104.
Десталінізація – 181, 185.
Десятина – 54, 89-90, 110, 116, 123, 133, 248.
Деулінське перемир'я – 62, 274.
Джерела – 2-3, 5, 9, 18, 20-21, 56-57, 92, 163, 185, 241-242, 247, 260, 266, 292.
Дике поле – 45.
Диктатура – 110, 134, 150, 154, 170, 178, 244, 254, 281.
Династія – 9, 21, 25-26, 28, 31, 38, 49, 60-62, 70, 85-86, 102, 121, 243, 251, 262, 272-274, 296.
Директорія – 148.
Дисиденти – 191, 194-195, 212-213, 217, 248.
Діалектика – 45.
Дніпро – 174, 284.
Дніпрогес – 160-161, 177.
Добровольча армія – 153, 248, 280.
Добровольчі народні дружини – 153, 186.
Договір про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік – 156.
Дон – 7, 15-17, 35, 64, 83, 153, 165, 248, 297, 302.
Донбас – 149, 172, 177, 283.
Донські козаки – 65, 69, 95, 101, 165, 173, 248.
Древляни – 6, 20, 264.
Друга світова війна – 162-163, 170, 172, 176, 178, 204, 206, 216, 240, 245, 247-248, 266, 276, 282, 285.
Другий фронт – 175.
Дружина – 18, 25-27, 31-32, 35, 40, 153, 186, 241, 249, 294.
Дубровка – 225, 290.
Дунай – 37, 96, 120-121, 130.
Духовенство – 49, 69, 75, 82, 151, 246, 249, 258, 261, 263.
Духовний регламент – 75, 84.

Евенки – 34.
Еволюція – 66, 143, 250.
Ельбрус – 15.
Емський указ – 126, 146.
Енциклопедія – 78, 93-94, 292.
Епідемія – 26, 55, 58, 153, 204.
Епоха застою – 185, 187, 189-192, 213, 215, 217.
Ермітаж – 161.
Есери – 134, 141, 147-149, 153, 278.
Ескалація – 64.
Естляндія – 150.
Естонія – 12, 149, 170, 197-198, 201, 209, 232, 280, 283, 287-288.
Естонські племена – 36.
Естонці – 17, 126, 171.
Ефіопія – 143, 190.

Євреї – 12, 20, 126, 132, 135-136, 152, 167, 173, 178, 207, 242.
Європа – 6, 11-12, 15, 20, 26, 33, 44, 46, 52, 56, 71-72, 75-77, 82, 85, 94, 98, 101, 104, 108-109, 115, 118, 120-121, 128, 137-138, 141, 150, 153, 169-170, 175, 178-179, 182, 184, 187-189, 196, 199-200, 204, 210, 215, 230, 234, 239, 242-243, 250-251, 253, 255-256, 258, 260-264, 275-277, 282, 284, 287, 292.
Європейський союз (Євросоюз) – 233.
Єдиноспадкоємництво – 76.
Єкатеринбург – 96, 140.
Єнікале – 97.
Єнісей – 14, 17.
Єпископ – 23, 25, 30, 33, 55, 57, 69, 249-250, 26.
Єресь – 43-44, 50, 249.
Єретики – 44.
Єрусалим – 121.
Єрусалимський патріарх – 57.

Жалувана грамота дворянству – 95, 145, 246, 250, 276.
Жалувана грамота містам – 95, 250, 276.
Жандармерія – 116, 128, 135.
Ждановщина – 205.
Живопис – 47, 50, 79, 81, 85, 99, 114, 142, 144-145, 239, 252, 257, 262, 266.
Жидовствуючі – 43.
Жиржин – 125.
Житія – 45, 48, 78, 80, 239, 250, 267.
Жовтнева революція – 150.

З'їзд народних депутатів СРСР – 150, 156, 158, 181-182, 190, 193, 195, 219-220, 241, 243, 247, 254, 257, 269, 278, 280-282, 286-289.
Завод імені Сталіна – 160.
Загальний єврейський робітничий союз – 135.
Загальнодержавна програма – 226, 239, 250, 254-255.
Заїнська теплоелектростанція – 182.
Закавказзя – 13, 20, 126-127, 155, 177, 241, 281.
Залізниця – 115, 117, 119, 131, 133-134, 138, 146, 148, 155, 159, 171, 173, 176, 246, 277, 284.
Заповітні роки – 55, 255.
Запоріжсталь – 177.
Запорозька Січ – 74, 94.

Запорізькі козаки – 54, 74.
Західна Білорусія – 126, 170, 181, 276, 281-283.
Західна Двіна – 36.
Західна Європа – 46, 71, 75, 77, 82, 98, 104, 141, 179, 182, 188, 196, 199, 210, 215, 230, 234, 239, 243, 253, 256, 264.
Західна Польща – 170.
Західна Україна – 17, 66, 126, 170, 173, 181, 276, 281-283.
Західний Сибір – 14, 37, 137, 167, 183, 251.
Західники – 119, 146, 250, 256, 262.
Західництво – 119.
Західні слов'яни – 6, 18.
Західно-Сибірська рівнина – 14.
Західно-Сибірський металургійний комбінат – 187.
Зелена книга – 109.
Зелена лампа – 109.
Земський собор – 53-54, 58-62, 66, 69, 79, 250, 263-264, 273-274.
Земські збори (земства) – 124, 131, 142, 250-251, 256.
Зимовий палац – 98, 111, 135, 149.
Зовнішня політика – 2, 30-31, 33, 41, 44, 51, 62, 65, 72, 75, 90, 96, 101, 105, 120, 128, 130, 133, 145-146, 168-169, 171, 179-180, 184-185, 187, 191-192, 199-200, 216, 227, 230-233, 238, 241, 254.
Золота Орда (Орда) – 37-38, 40, 42, 47, 246, 251, 264, 270, 271.
Золотий вік – 113, 146.

Іваново – 90.
Ідеологія – 11, 26, 28, 49, 62, 93, 100, 118-119, 127, 152, 191, 202, 212, 251, 263.
Ієрархія – 25-26, 28, 203, 249, 255.
Ізборськ – 36, 47, 270.
Ізмаїл – 97, 99.
Ізмайловське товариство – 109.
Ізоляціонізм – 118.
Ізоляція – 62, 169, 171, 178, 288.
Ізраїль – 200.
Ізюмська засічна смуга – 68.
Ікона – 31, 47, 79, 271.
Іконопис – 50, 81.
Імператор – 9, 18, 43, 49, 75-77, 84, 86-88, 91, 93, 95, 99-104, 108, 110, 112, 115-118, 122-123, 125-133, 135-136, 139-141, 145-146, 149, 237, 243, 246, 250-253, 257, 261, 264-266, 272, 275-277, 279.
Імператриця – 21, 88-89, 94, 97, 243, 275.
Імперіалізм – 154-155.
Імпресіонізм – 145, 252.
Інгуші – 12, 181, 219, 247.
Індія – 13, 50, 75, 102, 106.
Індоєвропейці – 6, 16.
Індонезія – 143.
Індустріалізація – 158-163, 166-167, 179, 182-183, 216, 252, 281.
Індустрія – 161.
Іноземці – 14, 19, 28, 42, 58, 71, 73, 87-88, 90, 92-93, 242.
Інтелігенція – 113, 135, 141, 150-153, 162, 166, 168, 171, 194, 204, 207, 212, 236, 257, 299.
Інтенсифікація – 186, 196.
Інтервенція – 61, 79, 120, 150-151, 153, 189, 191.
Інтернет – 236-237.
Інфлянти – 96.
Інфляція – 140, 148, 218, 224, 228.
Іран – 75, 106, 120, 233, 279, 283.
Іркутськ – 68, 90, 133, 209.
Іртиш – 37, 75.
Іслам – 13, 25, 37, 190, 221, 223, 242-243.
Іспанія – 52, 93, 97, 169, 171, 263, 275.
Іспанці – 171.
Історіографія – 4, 21, 46, 149, 246, 252, 257, 263, 299.
Історія Росії (російська історія) – 1-2, 4-5, 7, 11, 15, 38, 43, 48, 56, 60, 63, 83, 93-94, 113, 115, 118, 140, 143, 181, 190, 194, 202, 206, 218, 226, 230, 250, 292-293.
Італійці – 79, 85, 93, 115, 171, 190.
Італія – 15, 101, 106, 121, 128, 133, 169, 189, 240, 253, 265-266, 285.
Ітельмени – 68.
Іудаїзм – 13.

Йосифляни – 44, 49, 257.

Кабінет міністрів – 88-89, 94.
Кавказ – 14, 20, 34, 37, 89, 117, 120-121, 129, 149, 155, 165, 172, 192, 206-207, 223, 243, 251, 277, 296, 299, 302.
Кавказький фронт – 138.
Кадети – 91, 132, 136, 149, 256.
Казанське ханство – 8, 37, 53, 251, 272.
Казанський собор – 114.
Казанський університет – 104, 276.
Казань – 54, 57, 79, 96, 99, 104, 271-272, 301.
Казахи – 91, 97, 134, 197.
Казахстан – 6, 12-13, 89, 117, 137, 155, 183, 197, 209, 231-233, 251-252, 288, 291.
Календар – 72, 266-267, 280.
Калінінградська область – 229.
Калка – 35, 48, 50, 270.
Калмики – 181, 247, 252.
Калмицька автономна область – 155.
Калуга – 59, 107, 273.
Каменське – 110.
Камчатка – 6, 75, 83, 92, 153.
Камчатсько-Курильська гірська провінція – 14.
Канада – 13, 179, 215, 287.
Капітан-ісправник – 95, 259.
Каракорум – 38.
Карачаївці – 181.
Кардіський мир – 67, 274.
Карибська криза – 184, 286.
Карс – 121, 129-130.
Карське море – 92.
Каспійське море – 15, 75, 83, 120.
Католики – 121, 126.
Католицизм – 36, 49, 59, 196, 241, 248, 259.
Католицька церква – 242, 245.
Каторга – 103, 112, 252-253, 265.
Квантунська армія – 175.
Кельти – 16.

Кенгир – 180.
Керч – 97, 121, 174.
Києво-Могилянська академія – 80.
Київ – 19-23, 31, 36, 67, 107, 140, 172, 174, 255, 294.
Київська Русь – 7-9, 17, 19-27, 33, 35, 42, 44-48, 50, 58, 65, 92, 241, 243-244, 246, 249-253, 257-258, 264-265, 267, 269.
Київська спадщина – 42, 65, 90.
Київське князівство (Київщина) – 28, 30, 32.
Київський університет – 126, 295, 297, 299.
Киргизи – 17, 231, 252.
Киргизія – 231-232, 288.
Киргизька автономна республіка – 155.
Кирилиця – 45.
Киришська теплоелектростанція – 182.
Китай – 12-13, 34, 133, 169, 184, 188, 190, 200, 226, 231-233, 240, 274, 279.
Китай-город – 52.
Китайська Народна Республіка (КНР) – 178, 304.
Кишинів – 109.
Кібернетика – 168, 205, 215, 285.
Кіммерійці – 16.
Кінбурн – 97.
Кінотеатр – 144, 193, 211.
Кіровський завод – 160.
Класицизм – 10, 92, 98-99, 114, 253, 257, 262.
Книгодрукування – 78-79.
Княгиня – 250, 269, 272.
Князівство – 7-9, 24-28, 30-33, 35, 37-48, 50, 52, 250, 243-244, 246, 249, 253, 259, 264-265, 267, 269-272.
Князівський з'їзд – 27, 50.
Князь – 26, 31, 33-36, 38-39, 42, 46, 60, 70, 87, 109, 135, 243, 253, 271, 278, 294, 296.
Ковель – 170.
Козаки – 6, 54, 59, 61, 65-69, 73-74, 95-96, 101, 135, 151, 165, 173.
Козацька старшина – 20, 74.
Козельськ – 35.
Коканд – 129, 149.
Колгосп – 159, 163-165, 167, 171, 176-177, 183, 186, 195, 203, 253, 282, 286-287, 304.
Колгоспники –165, 183, 195, 237.
Колегія – 75, 87, 89, 100-102.
Колективізація – 158, 163-167, 179, 216, 246, 253, 255, 281.
Колима – 14.
Колимське нагір'я – 14.
Коломак – 74.
Коломенське – 69, 80.
Коломна – 35, 38, 40, 79, 270.
Колонія – 7, 19, 28-29, 50, 64, 68, 101, 137, 179, 293.
Командно-адміністративна система – 179, 187, 253.
Комінформбюро – 178.
Комітет державної безпеки (КДБ) – 191, 201, 218.
Комп'ютер – 215, 224, 236.
Композитор – 114, 205, 235, 252, 261.
Комуна – 163.
Комунізм – 151-152, 164, 169, 178, 182, 185, 209, 216, 218, 244, 254, 257, 259, 280.
Комуністи – 155, 190, 195, 246, 254.
Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) – 178, 180-181, 184-186, 190-195, 198, 200-202, 207, 209, 211, 216, 218, 241, 243, 247, 254, 286-288, 304.
Консерватор – 61, 118, 191, 199, 254, 298.
Константинополь – 49, 52, 57, 71, 139, 259, 269.
Константинопольський патріарх – 41.
Конституційна монархія – 99-100, 110, 119, 134, 136, 254, 256.
Конституційний суд – 220, 222.
Конституційно-демократична партія –136, 256.
Конституція – 104, 109-110, 121, 130, 146-147, 168, 186, 198, 201, 212, 220-221, 230, 238-239, 254, 281-282, 287-290.
Конструктивізм – 5, 84, 102, 168.
Континентальна блокада – 105-106.
Контрибуція – 97, 120, 247.
Контрреформи – 130, 146, 277.
Конфедерація – 138, 201, 219, 254-255.
Конфлікт – 5, 26, 37, 64, 105, 108, 122, 138, 147, 152, 169, 171, 188-190, 197, 200, 220, 223, 228, 238, 251, 282, 287, 289-290.
Концтабір – 166, 180-181.
Копенгаген – 72.
Копорьє – 57, 270, 273.
Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР) – 178, 304.
Корела – 57.
Коренізація – 167, 216.
Корея – 12, 169, 175, 179, 188, 200, 282, 285.
Корисні копалини – 14-15, 76, 78, 83, 190, 261.
Кормління – 25, 32, 78, 255.
Кормлінщик – 43.
Кормча книга – 48-49.
Королівство двох Сицилій – 101.
Королівство Польське – 134.
Король – 55, 59, 63, 72, 84, 91, 137, 251.
Корсунь-Шевченківська битва – 175, 284.
Корупція – 98, 101-102, 132, 191-192, 194, 214.
Косаківська теплоелектростанція – 182.
Космонавт – 143, 183.
Космополітизм – 178, 207, 262, 286.
Космос – 183-184, 189, 210, 217, 235, 286.
Кострома – 35, 39, 270.
Красна Площа – 79, 237.
Красне – 107.
Кращі мужі – 26.
Кремль – 23, 43, 47, 79-80, 85, 255, 274.
Крим – 37, 54, 65, 91, 121-122, 172, 251, 276, 281, 283-284, 286, 288.
Кримська війна – 120-121, 124, 128, 146, 258, 277.
Кримська область – 180.

Кримське ханство – 20, 37, 42, 52, 68, 71, 91, 97, 251.
Кріпак – 56-57, 63, 76, 90, 95, 103104, 115, 122, 265-266.
Кріпацтво – 43, 96, 99, 103-104, 109, 111, 113, 115-116, 118-120, 122, 127, 243-244, 246, 265.
Кріпосне право – 56, 110, 122, 141, 258.
Кріпосний лад – 65, 80, 255.
Кроманьйонці – 16.
Кронштадт – 73, 115, 157.
Куба – 184, 188, 233, 260, 286.
Кубанські козаки – 165.
Кубань – 156, 165.
Куликово поле – 40, 294.
Куликовська битва – 40, 48-49, 264, 271, 294.
Культ особи – 181, 204, 255, 286.
Культурна революція – 167.
Курильські острови – 175, 285.
Куркулі – 158, 165, 255, 281.
Куркульство – 164, 255, 280-281.
Курляндія – 88, 97, 276.
Курмиш – 96.
Курськ – 57, 225, 290.
Курська битва – 174, 284.
Курська дуга – 174.
Курултай – 34-35.
Куснаково – 98.
Кутаїський автомобільний завод – 177.
Кючук-Кайнарджийський мирний договір – 96-97, 276.
Куявія – 19.

Ладозьке озеро – 15, 20, 248.
Латвійські племена – 36.
Латвійці – 17, 126, 171.
Латвія – 12, 149, 170, 175, 198, 201, 209, 232, 280, 283, 288.
Латинська Америка – 188-190, 233, 239.
Латиняни – 69.
Лебедин – 74.
Легенда – 18, 22, 48, 70, 78, 102, 111.
Лейпциг – 107.
Ленінград – .160, 172, 174-175, 178, 203, 210, 213, 249, 282-284.
Ленінградська справа – 178, 180.
Лєна – 14.
Лєсная – 74, 275.
Липецьк – 160.
Литва – 12, 42, 54-55, 58, 97, 135, 170, 175, 198, 201, 209, 241-242, 249, 271-272, 276, 283, 288.
Литовський рух за перебудову (Саюдіс) – 198.
Литовці – 17, 20, 36, 38, 42, 44, 52, 54, 57, 126, 171, 250, 265, 267.
Ліберал – 149, 228.
Лібералізація – 100, 104, 118-119, 180-181, 184-185, 204, 208, 219, 223, 256, 287.
Лібералізм – 125, 132, 256.
Лівонці (Лівонський орден, Лівонія) – 36-37, 39, 54-56, 270, 272, 275.
Лівий Фронт Мистецтв (ЛЕФ) – 168, 304.
Лівобережна Україна – 67, 245.
Ліга Націй – 169, 193, 282-283.
Література – 2-3, 5-6, 8, 10, 14, 45-46, 48, 50, 55-56, 79, 85, 92-93, 99, 108-109, 112-113, 126, 143, 145, 167, 190, 193, 197, 203-204, 207-208, 210-213, 234-235, 238-239, 252, 255, 260, 261-262, 266, 292-293, 296, 297, 300, 303.
Літопис – 19-22, 30, 45, 48, 50, 56, 78-79, 92-93, 255-256.
Літописання – 50, 256.
Ліфтляндія – 150.
Лондон – 120, 122, 254, 301.
Любеч – 22-23, 27, 50, 269.
Люстрація – 218.
Лютнева революція – 139, 252, 261, 264, 297.
Львів – 138, 242, 292-293.
Львівсько-Сандомирська операція – 175, 284.

Мавзолей – 168.
Магнітогорськ – 160.
Македонія – 130.
Малоярославець – 107, 276.
Маніфест – 83, 95, 100, 107, 122, 124-125, 130-131, 135-136, 146, 276-279.
Маніфест до російського народу – 111.
Маніфест про вольності дворянства – 95.
Манси – 17.
Мануфактура – 65, 76, 88-90, 117, 256.
Маньчжурія – 175, 282, 285.
Мар'їно – 98.
Марійська автономна область – 155.
Марійці – 70.
Маркіна гора – 16.
Мармурове море – 139.
Марсель – 122.
Масони – 99-100, 104, 112, 247, 256.
Матеріалізм – 114, 143, 256.
Мегрельська справа – 178.
Мексика – 158.
Меншовики – 149, 241, 254, 278.
Меркантилізм – 84.
Меря – 7, 16, 29.
Металургія – 82, 90, 117, 134, 140, 159-160, 187, 199.
Миколаїв – 121, 293.
Мистецтво – 46, 74, 79, 85, 114, 144-145, 167-168, 181, 203-205, 207, 210-212, 214, 234-235, 237-239, 252-253, 256-257, 260-261, 266.
Митрополит – 25, 40-41, 45-46, 48, 53, 55, 57, 99, 203, 249-250, 267, 270-271, 273.
Мідний бунт – 67.
Міжвоєнний період – 167-168.
Міжусобиці – 22, 26-27, 29-30, 35, 37, 41, 263, 269.
Міністерство – 1-2, 75, 102, 116, 186, 193, 196, 251, 267, 289.
Мінськ – 73, 96, 233, 254, 278, 291.
Мінське воєводство – 96.
Місіонер – 45.
Місництво – 70, 78, 256, 274.
Мовознавство – 93, 205, 207.
Могильов – 73.
Могуча кучка – 144.
Модерн – 145, 239, 256-257.
Модернізація – 11, 52, 61, 64, 77, 84, 141, 182, 196, 225, 235-236, 301.
Моджахеди – 190.

Можайськ – 38, 270.
Молдавани – 206.
Молдавія – 97, 106, 121, 177, 198, 283, 288.
Молдова – 5-6, 231.
Монарх – 64, 71, 78, 87, 94, 136, 139, 239, 251, 254, 258, 263, 266.
Монархія – 21, 32, 43, 52, 56, 84, 97, 100, 103, 110, 119, 134, 136, 147, 152, 239, 252, 254, 261, 263-264, 299.
Монастир – 42, 44-45, 47-49, 52, 54, 57-58, 65, 69-70, 79-82, 98, 244, 247, 250, 255, 263, 266, 272.
Монах – 45, 49, 59, 61, 69, 78, 81, 111, 139, 249, 257, 272.
Монголи (татаро-монголи, монголо-татари) – 16-17, 19-20, 34-40, 48, 50, 240, 251-252, 258, 264, 268, 270-271.
Монголія – 12, 34-35, 37-38, 143, 188, 200, 260, 264, 282, 286.
Монополіст – 224, 226.
Монополія (монопольне право) – 89, 95, 224, 265.
Монументалізм – 145, 168.
Мордва – 70.
Море Лаптєвих – 92.
Москва – 7, 13, 20, 30, 35, 38-42, 44-45, 47, 49-52, 55, 57-60, 62-64, 66-73, 79, 81, 84-85, 92, 96, 98-99, 107-110, 114, 117, 127, 135, 139-140, 142, 144-145, 147, 149, 153, 155, 168, 172, 174, 184, 194, 201, 203, 207-208, 210, 220, 225, 231, 236-237, 240-241, 243, 245, 251, 254-255, 257, 269-274, 276-278, 280-281, 283-284, 287-288, 290, 297, 303.
Московська держава – 3, 7-8, 10, 38-43, 49-52, 54-59, 62-69, 71, 73-75, 77, 85, 241, 244, 249, 251, 255-257, 265, 271-274.
Московське князівство – 7, 38-39, 41-44, 253, 257, 271-272.
Московське царство – 54, 65, 275.
Московський метрополітен – 160. 282.
Московський народний університет ім. О. Шанявського – 142.
Московський патріарх – 57-58, 60-61, 69, 76, 168, 203, 250, 259, 264, 273-274.
Московський планетарій – 168.
Московський полк – 111.
Московський університет – 93, 98, 114, 275.
Мстиславське воєводство – 96.
Музей – 82, 84, 142, 145, 161, 176, 204, 211, 214, 237.
Музика – 113-114, 208, 210, 239, 252, 262.
Мурманськ – 153.
Мурома – 17, 29.
Муромське князівство – 38.
Мусульмани – 52, 126.
Мушкет – 53.

Навчальний посібник – 1-2, 4-5, 12, 83, 292-293, 296, 299.
Нагасакі – 176.
Нагірно-Карабахський конфлікт – 197.
Назарет – 121.
Нальчик – 209.
Нарада із безпеки та співробітництва у Європі – 189.
Нарва – 54, 72-73.
Нарим – 57.
Наркоманія – 195.
Народна демократія – 178-179, 184, 188, 200, 210, 217.
Народний Комісаріат Внутрішніх Справ (НКВС) – 158, 166, 180, 246, 304.
Народний рух України за перебудову – 198.
Народний фронт Естонії – 198.
Народники – 127-128, 130, 146, 240, 257.
Народництво – 127-128.
Народність – 12, 118-119, 143, 146.
НАТО – див. Північно-Атлантичний Альянс.
Наука – 1-2, 4, 10, 20-21, 50, 74, 83, 115, 127, 142-143, 153, 162, 168, 185, 204, 208-209, 215, 217, 227, 235, 237, 243, 252, 261, 267.
Науково-технічна революція – 189.
Науково-технічний прогрес – 141.
Націоналізація – 151, 169, 244, 257.
Націоналізм – 156, 186, 203, 207.
Національно-визвольна війна – 65, 108, 179.
Нація – 12-13, 150, 155, 169, 175, 206, 254, 282-283, 285, 292-294.
Неандертальці – 15.
Нева – 36, 73, 98, 115, 207.
Неман – 105.
Неокласицизм – 145, 257.
Нерчинськ – 68, 76, 274.
Нестяжателі – 44, 49-50, 257.
Нижній Новгород – 36, 39, 79, 255, 274.
Нижній Тагіл – 115.
Нігілізм – 127, 257.
Нідерланди – 137.
Нієншанц – 73.
Ніжин – 104.
Нікарагуа – 190.
Німецька Демократична Республіка (НДР) – 178, 188, 200, 242, 260, 286-287, 304.
Німецька слобода – 63, 70.
Німецько-радянська війна – 171-172, 176, 216.
Німеччина – 13, 93, 128-129, 133, 137-139, 150, 169-173, 175-176, 178, 189, 200, 240, 261, 265, 279-280, 282-285, 288.
Німці – 12, 89, 91-92, 138, 172-175, 177, 181, 247.
Ніштадський мирний договір – 75, 91, 275.
Нобелівська премія – 143, 204, 209, 211, 235.
Нова економічна політика (НЕП) – 155, 157, 159, 189, 257, 281, 304.
Нова Земля – 98, 210.
Новгород – 19-28, 30-36, 39, 42, 45-48, 50, 55, 79, 145, 237, 241, 244, 255, 269, 270-274.
Новгород-Сіверщина – 62.
Новгородська республіка (Новгородська земля) – 8, 19, 28, 32-34, 39, 42, 50, 241.

Новий світ – 52.
Новий час – 3, 52, 77.
Ново-Воронезька атомна електростанція – 210.
Новокузнецьк – 160.
Новосибірськ – 209, 219.
Ново-Тульський металургійний завод – 160.
Новочеркаськ – 184.
Новочеркаська теплоелектростанція – 182.
Ножиці цін – 158.
Нойон – 34.
Норвегія – 12, 171.
Норильськ – 160, 180, 246.
Норманська теорія – 20-21, 50, 92, 257-258.
Нотебург – 73.
Нукер – 34.

Обмежений суверенітет – 188.
Обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) – 189, 291.
Обнінськ – 177, 286.
Оброк – 23, 123, 257-258, 265.
Община – 11, 19, 22, 119, 123, 127-128, 136, 197, 243, 251, 257-258, 261-262, 278.
Одеса – 104, 121, 142, 144, 153, 174, 278, 280, 283-284, 299.
Оймякон – 15.
Ока – 7, 15, 19, 28.
Окольничий – 67.
Окупанти – 60, 173, 222.
Олександрійський патріарх – 57.
Олігарх – 224, 226, 290.
Омськ – 133, 153, 281.
Оновлення соціалізму – 192.
Онон – 34.
Операція Багратіон – 175, 284.
Опозиція – 55, 84, 93, 112, 118, 127, 134, 140, 151, 200, 220, 222, 228-229, 258, 281, 287.
Опричник – 54-56.
Опричнина – 54-56, 85, 251, 258, 272-273, 296-297.
Організація Варшавського договору (ОВД) – 179, 182, 200, 242, 258, 286, 288, 304.
Організація об'єднаних націй (ООН) – 169, 175, 189, 249, 285, 304.
Орден мечоносців – 36.
Орел – 172, 174.
Оренбург – 95-96.
Освіта – 1-2, 45, 50, 53, 64, 69, 78, 80-82, 85, 91, 94, 99, 102, 109, 113, 115-116, 118-119, 124-125, 132, 141-142, 145-146, 158, 161-162, 168, 173, 186, 190, 207-209, 215, 217, 226-227, 231, 234, 251, 267, 290.
Освічений абсолютизм – 93, 102, 145, 256, 258, 299.
Осетини – 219.
Оскол – 58.
Османська імперія – 68, 71-72, 74, 97, 120-121, 129.
Останкіно – 98, 220.
Отаман – 61, 69-70, 273.
Отрок – 25, 32, 249.
Оттоманська Порта – 52, 67.
Офіцерська артіль – 109.
Охорона здоров'я – 178, 186, 199, 215, 227, 251, 290.
Охотське море – 68.
Очаків – 54.

П'ятинні гроші – 62.
П'ятирічний план (п'ятирічка) – 159-163, 166, 177, 187, 217, 281-282.
Пам'ятник – 114, 145, 213, 237.
Пантікапей – 17.
Панщина – 56, 62, 68, 86, 100, 103, 109-110, 116, 122, 250, 254-255, 257-258, 265, 277.
Папа Римський – 41, 242, 249.
Париж – 107-108, 121, 249.
Парламент – 109-110, 135-136, 190, 195, 201, 220-222, 225, 227, 230, 238, 254, 259, 263, 289-290.
Парламентаризм – 60.
Парламентська республіка – 220.
Пароплав – 117.
Партизани – 107, 211, 284.
Пенза –96.
Пергамент – 45.
Перебудова – 138, 176, 190, 192-194, 197-198, 202, 213-214, 217, 287.
Передвижництво – 145, 260.
Перекоп – 91.
Перемишль – 138.
Переяслав – 36, 46, 66, 270, 274, 296.
Переяслав-Залеський (Переяславль) – 30, 35, 47, 270.
Переяславське князівство (Переяславщина) – 28.
Перм – 41, 271.
Персія – 75, 106, 277.
Перська затока – 200.
Перша світова війна – 137-138, 150, 156.
Петербургзький академічний університет – 93, 104.
Петергоф – 99, 214.
Петрашевці – 120.
Петроград – 139-140, 142, 147-149, 153, 245, 264, 279-280.
Петропавловська фортеця – 85, 111.
Печеніги – 17, 28, 252, 269.
Пилявці – 66.
Пищаль – 53.
Південна Корея – 179, 200.
Південна Осетія – 232-233, 290.
Південна Фракія – 139.
Південне товариство – 110, 247.
Південний полюс – 115.
Південні слов'яни – 6, 18, 243.
Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства – 126.
Південно-Східна Азія – 137, 200.
Південь – 7, 12, 14, 16, 22, 28, 30, 35-36, 54, 58, 61, 73, 89-90, 107, 111, 117, 150, 172, 248, 281.
Північ – 7, 133.
Північна Америка –68.
Північна Буковина – 171, 283.
Північна війна – 72, 74, 83, 85-86, 89-90, 275.
Північна Корея – 12, 175, 179, 188, 285.
Північне Причорномор'я – 37.
Північне товариство – 110-111, 247.
Північний Кавказ – 14, 37, 89, 117, 155, 165, 251, 277.
Північний Казахстан – 89.
Північний Льодовитий океан – 12, 14, 32, 92, 143.
Північний Союз – 72.

Північно-Атлантичний Альянс (НАТО) – 179, 182, 188, 191, 231-232, 286, 288-289, 304.
Північно-Східна Русь – 23, 28, 30-32, 35, 37-41, 43, 46, 48, 51, 244, 251, 264, 268, 270.
Підмосков'я – 98, 107.
Піренейський півострів – 52.
План Барбаросса – 171.
План відбудови народного господарства і його електрифікації (ГОЕЛРО) – 156, 245, 304.
План Маршалла – 179.
Планова економіка – 161, 218.
Плевна – 129.
Повіт (уєзд) – 63, 68, 75, 95, 124, 126, 131, 135, 244-245, 250-251, 259.
Поволжя – 7, 17, 59, 70, 149, 156, 165, 268.
Повстання – 29, 33, 39, 59-60, 69-70, 79, 95-96, 105, 108, 111-112, 115, 120-121, 125-129, 146, 153, 157, 180, 184, 243-244, 246-247, 260, 262, 270-271, 273-278, 281, 286, 298.
Подимний податок – 76, 274.
Поділля – 67, 97, 173, 249, 267, 292-293.
Подушний податок – 76-77, 131, 241, 265-266.
Політбюро – 156, 158, 177, 192-193.
Політекономія – 205, 209.
Політика розрядки – 189.
Політична роздробленість – 26-27, 263.
Половці – 17, 27-28, 30, 34, 269-270.
Положення – 95, 104, 123-124, 131, 232.
Полоцьк – 45.
Полоцьке воєводство – 96.
Полоцьке князівство – 28.
Полтава – 74, 77, 86, 109, 275.
Поляки – 18, 20, 57, 59-60, 62-63, 66-67, 112, 115, 117, 120, 125-126, 128, 134, 136, 152, 155, 173, 263, 273.
Поляни – 6, 18-19, 21-22, 264.
Поляновський мирний договір – 63, 274.
Польське королівство – 38, 104, 134.
Польський король – 55, 59-60, 63, 91.
Польща – 5, 12, 17, 36, 52, 54-55, 59, 62, 66, 91, 96-97, 107, 110, 126-127, 138, 150, 170-171, 175, 178, 188-189, 200, 240, 242, 260-261, 263, 267, 280-282, 284-287, 292.
Поміщик – 54-57, 63, 78, 85, 95, 100, 103-104, 110, 114, 117, 122-123, 125, 131, 133-134, 136, 149-150, 154, 163, 243-244, 247, 257-260, 265, 267.
Помпеї – 114.
Порт Артур – 175, 278.
Португалія – 137, 275.
Посад – 65, 255, 259.
Посадник – 33, 42, 45, 55, 250, 255, 265.
Посол – 52.
Постмодернізм – 236.
Потсдамська конференція – 175, 216, 285.
Почеп – 52.
Правобережна Україна – 67, 74, 97, 123, 276, 284.
Правозахисник – 212.
Православ'я – 11, 13, 43-44, 49, 58, 69, 118-119, 130, 259, 262.
Православна церква – 26, 28, 36, 39-42, 57, 59, 62, 69, 140, 203, 239, 241-242, 245, 249-250, 255, 259, 263-264, 267, 272, 297, 299.
Прага – 175, 233, 242, 291.
Президент – 120, 161, 174, 184, 189, 231, 233.
Президент Радянського Союзу – 195, 202, 218, 247, 288.
Президент Російської Федерації (Росії) – 198, 201, 219-220, 222-228, 230-233, 238, 288-291.
Президент України – 233-234, 238, 290-291.
Президентська республіка – 220-221.
Прейсіш-Ейлау – 105.
Прем'єр-міністр – 136, 174, 201, 224-225, 230, 232, 238, 290.
Преображенське – 70.
Преображенський полк – 71-72, 87, 89-90, 245.
Престол – 26, 30, 32-33, 70, 87, 100, 111, 140, 271, 274, 279, 296-297.
Престолонаслідування – 27, 87, 100.
Прєсня – 135.
Прибалтика – 32, 36, 75, 104, 106, 170, 173, 196-198, 206-207, 284.
Приватизація – 198, 202, 219, 224, 259.
Придніпров'я – 20, 22, 29-30, 47.
Прикази – 43, 54, 58, 78, 81, 241, 249, 251, 272.
Провінція – 14, 75, 98, 244.
Прогрес – 22, 27, 89, 104, 109, 113, 127, 130, 132, 141, 167, 217.
Продрозкладка – 157, 164, 216, 244, 257, 259, 281.
Пролетаріат – 134, 168, 178, 203, 254, 304.
Пролеткульт – 167.
Промисловий переворот – 117.
Промисловість – 65, 76, 88, 117, 119, 122, 129, 134, 137, 139-140, 146, 157-158, 160-161, 163, 168, 177, 180, 182, 184-186, 196, 200, 203, 216, 224-226, 229-230, 244.
Пронськ – 52.
Пропаганда – 83, 109, 128, 149, 154, 159-160, 165-166, 187, 194, 203-204, 222, 236.
Просвітителі – 94.
Просвітництво – 94, 113, 241.
Протекціонізм – 84, 229.
Протестанти – 126, 196, 259, 261.
Протопіп – 69, 78.
Профспілка – 189, 239.
Профспілка Солідарність – 189, 229.
Пруссаки – 108.
Пруссія – 71, 90-91, 96, 100-101, 105-108, 118, 120-121, 138, 275, 277, 279, 285.
Прут – 106.
Прутський похід – 74, 275.
Псков – 17, 23, 28, 36, 42, 44-45, 47-48, 55, 62, 78, 241, 249, 255, 270, 272.
Псковська республіка – 23.
Пяндж – 133.

Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) – 188, 200, 260, 286, 304.
Рада міністрів СРСР – 198, 285-286, 288.
Рада Народних Комісарів (РНК, Раднарком) – 151, 156, 280-281, 283, 285, 304.
Рада панів – 33.
Рада Федерації – 220.
Радгосп – 163, 260, 304.
Ради робітничих і селянських депутатів – 147-148, 150, 247.
Радимичі –6, 20, 23, 25, 28-29, 264.
Раднаргосп – 184.
Радянська культура – 167, 202, 211.
Радянська Росія – 3, 147, 150, 154.
Радянсько-польська війна – 153.
Радянсько-японська війна – 175-176.
Рапалло – 169.
Реабілітація – 140, 180-181, 194, 207, 243.
Реакція – 52, 55, 104, 115, 130, 142, 209, 258, 262.
Реалізм – 78, 99, 114, 211-213, 216, 235, 260.
Ревель – 54.
Ревізіонізм – 181.
Революційні демократи – 119.
Революціонер – 134, 278.
Революція – 101, 104, 108-110, 112, 118-121, 128, 134-137, 139-140, 146-148, 150-151, 167, 169, 181, 199, 209, 240, 245, 248, 252, 254, 256-257, 260-261, 264, 267, 277-279, 298.
Революція цін – 52.
Регент (регентша) – 52, 87, 89, 272.
Регентська рада – 56.
Рекрут – 73.
Рекрутський набір – 73, 77, 103-104, 106, 125, 246.
Репресії – 31, 54-55, 58,102, 121, 152, 154, 156, 158, 165-168, 171-172, 178, 180, 194, 206-207, 243, 245, 247-248, 253, 258, 260, 263, 281-282, 285, 302.
Республіка – 12-15, 28, 32-33, 36, 39, 42, 50, 110, 147-148, 150, 154-156, 167, 169, 171, 177-178, 181, 186, 189, 192, 194-195, 197-202, 207, 210, 216, 218-223, 231-233, 254, 261, 265, 269, 280-281, 283, 286, 289, 304.
Референдум – 220, 254, 289.
Реформа – 42, 44, 52-54, 56-57, 61, 63-64, 69, 73, 75-78, 80, 82-84, 87, 94-95, 99, 100-104, 109, 117, 119, 122, 124-131, 135-137, 146, 155, 157, 177, 180-183, 187, 189-196, 199, 201-202, 208, 214-215, 217-220, 223-227, 238, 243-244, 250, 255-258, 261, 265, 267, 274, 277-278, 281, 285-286, 288-290, 296-300, 303.
Рецесія – 228, 238, 290.
Рибінська гідроелектростанція – 177.
Рига – 36, 107, 301.
Рим – 49, 51, 57, 97, 252-253, 257, 272, 297.
Римляни – 16-17.
Римнік – 97.
Ринкова економіка – 119, 157, 198, 202, 218, 223, 225, 231, 257, 267.
Риторика – 45, 82, 206.
Різдво – 66.
Річ Посполита – 55, 61-63, 65-67, 72-73, 91, 125, 242, 248, 250, 264, 267, 274-276.
Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА) – 152-153, 166, 170, 173-174, 267, 304.
Робітничо-Селянський Червоний Флот (РСЧФ) – 152, 304.
Розвинутий соціалізм – 185-186, 217.
Розкольники – 69, 72.
Рококо – 98.
Романтизм – 114, 261.
Російська Академія Наук – 21, 83, 92-93, 114.
Російська асоціація пролетарських письменників (РАПП) – 168, 304.
Російська держава – 6, 86, 227, 231.
Російська державність – 4, 7, 21, 25, 61, 66, 85, 156, 218, 220, 253, 257.
Російська імперія – 3, 6, 8, 18, 75, 87, 97, 99, 10-104, 108, 111, 115-117, 120-121, 123, 125-130, 132-137, 140-141, 145-147, 150, 152, 154-155, 162, 242-243, 245-246, 248, 251-253, 259, 264, 275-277, 292-293, 295, 298-299.
Російська комуністична партія (більшовиків) (РКП(б)) – 155, 241-242, 254, 281, 285, 304.
Російська культура – 4-5, 10, 44-51, 77-79, 81-83, 85-86, 91, 98-99, 113, 141-142, 145-146, 167-168, 181, 202, 204-214, 216-217, 234-239, 243, 262, 264, 268, 293-295, 297-298, 301-302.
Російська література – 3, 14, 46, 48, 50, 55-56, 79, 85, 92-93, 99, 108-109, 112-113, 118, 126, 143, 145, 167, 190, 193, 197, 203-204, 207-208, 210-213, 234-235, 238-239, 252, 255, 260-262, 266, 292-293.
Російська мова – 6-7, 86, 92-94, 118, 201, 205, 245-246, 255, 258.
Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР) – 150, 155-156, 201, 207, 220, 280-281, 288-289, 304.
Російська республіка – 147.
Російська Соціал-Демократична Робітнича Партія (більшовиків) (РСДРП(б)) – 148-149, 158, 241-242, 254.
Російська Соціал-Демократична Робітнича Партія (меншовиків) (РСДРП(м)) – 134.
Російська Соціал-Демократична Робітнича Партія (РСДРП) – 134, 278, 304.
Російська Федерація – 2, 5, 10, 12-13, 15-16, 50, 57, 141, 166, 196, 218, 219-223, 225, 228, 230-232, 234, 237-239, 249, 254, 259, 265, 289-291, 302.

Російська цивілізація – 4, 10-12, 49-50, 77, 227, 261.
Російське мистецтво – 46, 74, 85, 114, 142, 144-145, 167-168, 181, 203-205, 207, 210-212, 214, 234-235, 237-239, 252-253, 256-257, 260-261, 266.
Російське суспільство – 5, 10-11, 49, 97, 113, 115, 119, 130, 141, 143, 150-151, 185, 225-227, 235-236, 246-249, 280.
Російський народ – 4, 7-12, 15, 19-21, 111, 113, 150, 206, 230, 276.
Російські землі – 8-11, 15, 19-20, 62.
Російські картографи – 83.
Російсько-японська війна – 133-135, 231, 278-279.
Росія – 2-6, 8-17, 21, 38, 46, 50, 56-57, 60-61, 66-67, 74-77, 80-94, 96-121, 125-130, 133-141, 143-147, 149-156, 166, 169, 190, 198, 201-203, 206-207, 215-216, 218-219, 221-240, 242-243, 245-259, 261-262, 264-267, 274-281, 288-293, 296-300, 302.
Росіяни – 4, 6-8, 10-13, 15, 17-18, 54-56, 60, 62-63, 73, 79, 86, 88, 93, 96, 101, 106-107, 112, 118, 120-121, 128-129, 134, 138-139, 141, 143, 151-152, 166-167, 173, 180, 186, 197, 201, 203, 206-207, 221-222, 224-225, 230, 234-235, 237.
Ростов – 28-31, 35, 48, 270-271, 297, 302.
Ростово-Суздальська земля – 25, 28-32, 50.
Ростовське князівство – 40-41, 50, 271.
Румуни – 171.
Румунія – 5-6, 97, 170-171, 175, 178, 200, 242, 260, 283, 285-286.
Русифікація – 130, 167, 185, 198, 206.
Русичі – 24, 34, 36, 40, 45.
Русь, Руська земля, Руська держава – 7-10, 17, 20-33, 35-36, 38-48, 50-51, 57-58, 65-66, 92-93, 110, 117, 136, 142, 196, 205, 241, 243-246, 249-251, 253, 257-258, 264-265, 267-271, 294-295.
Руська монархічна партія – 136.
Руська Правда – 24, 26, 146, 243.
Руський стиль – 145.
Рязанське князівство – 32, 38-39, 44, 48.
Рязань – 29-30, 35, 48, 270.
Саксонія – 72, 275.
Самара – 15, 96, 273.
Самарканд – 34.
Самодержавство – 56, 77, 80, 93, 99, 109-111, 113, 115, 118, 125, 128, 130, 132, 134, 139, 146, 239, 246, 251, 254, 257, 261, 296-297, 299-300.
Самодержець – 31, 43-44, 56, 62.
Самозванець – 58-59, 61, 85, 261-262, 297.
Санкт-Петербург – 13, 73, 83-85, 88, 91, 99, 104, 237, 244, 255, 275, 277-278.
Сан-Стефано – 129, 277.
Сарай – 37-38, 251.
Саранськ – 96.
Саратов – 58, 96, 142.
Сармати – 9, 16-17.
Саянські гори (Саяни) – 14.
Священний союз – 108.
Севастополь – 121, 144, 174, 203, 234, 284, 291.
Северсталь – 182.
Селянська війна – 95, 276.
Семеновський полк – 71-72, 87, 104, 109, 245.
Семибоярщина – 59, 273.
Семилітня війна – 91, 101, 275.
Сенат – 75, 77, 87-88, 98, 102, 111, 114.
Сенатська площа – 111-112, 277.
Сентименталізм – 99, 114, 262.
Сепаратизм – 28, 126-127, 225.
Серби – 18, 97, 129, 137.
Сербія – 106, 120, 129-130, 137, 231.
Середземне море – 137.
Середнє Подніпров'я – 7, 9, 19, 264, 269.
Середня Азія – 34, 126-128, 133, 137, 153, 155, 167, 177, 191-192, 206-207, 241.
Середньовіччя – 4, 9, 17, 20, 44, 26, 256.
Середньосибірське плоскогір'я – 14.
Серпухов – 90.
Сибір – 7, 12-14, 37, 42, 57, 63-64, 68, 75, 86-87, 89, 92, 98, 103-104, 112, 117, 125-126, 133, 153, 155, 167, 171, 177, 182-183, 187, 191, 209, 219, 229, 251-252, 268, 277.
Сибірська Добровольча Дружина – 153.
Сибірське ханство – 37, 42, 273.
Символізм – 144, 239, 262.
Синод – 76-77, 114, 249, 255.
Синоп – 121.
Сіверська земля – 62, 270.
Сіть – 35, 38.
Скандинави – 28, 242.
Скіфи – 16-17.
Склавини – 6, 18-19, 243, 294.
Скульптура – 85, 99, 114, 145, 168, 210, 239.
Славія – 19.
Слобідська Україна – 68.
Слов'яни – 4-9, 16-24, 28-30, 36, 45, 50, 80, 92, 112, 137-138, 167, 173, 192, 242-244, 252-253, 258, 264, 267, 269.
Слов'яно-греко-латинська академія – 82-84, 92, 274.
Слов'янофіли – 119, 146, 250, 262, 298.
Слов'янофільство – 119, 298.
Смерд – 26.
Смоленськ – 22-23, 29, 36, 42, 45, 48, 62-63, 66-67, 107, 172, 241, 255, 271-272, 274, 283-284.
Смоленська війна – 62-63, 68.
Смута (Смутний час) – 56, 58, 60, 62, 79, 85, 118, 262-263, 297.
Собор – 23, 31, 44, 46-48, 53-54, 58-62, 65-66, 69, 79, 81, 98, 110, 114, 203, 242, 250, 257, 259, 261, 263-264, 272, 274.
Собор на крові – 237.
Соборне Уложеніє – 65, 86, 255, 265, 267.
Соловецький монастир – 69.
Соляний бунт – 64, 274.
Сотник (соцький) – 26.

Софія – 129.
Софія Київська – 47-48.
Соціал-демократія Королівства Польського і Литви – 134.
Соціалізм – 119-120, 127, 185-186, 192-193, 192-193, 205, 217, 254, 257, 263, 302.
Соціалістична культура – 167.
Соціалістичний реалізм (соцреалізм) – 211-213, 216.
Соціалістичні змагання – 161.
Сочі – 15.
Союз 17 жовтня (октябристи) – 136, 278.
Союз благоденства – 109-110, .
Союз істинних і вірних синів Вітчизни – 109.
Союз порятунку – 109, 277.
Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) – 3, 12, 147, 155-156, 158-173, 175-179-193, 195-204, 206-209, 211-213, 215-218, 224, 231-233, 240, 242-243, 246-248, 253-255, 259-260, 263, 265-267, 281-288, 304.
Союз руського народу – 136.
Союз Суверенних Держав – 201.
Союз трьох імператорів – 129.
Союзкіно – 167.
Співдружність Незалежних Держав (СНД) – 201, 231, 255, 288-289.
Сполучені Штати Америки (США) – 12, 97, 118, 150, 153, 161, 168-169, 173-176, 179, 182, 184, 187-191, 199, 204, 210, 214-215, 226, 228, 231-234, 236-237, 239-240, 266, 277, 283-287, 291, 304.
Справа Єврейського антифашистського центру – 178.
Справа лікарів – 178, 180.
Справа Промпартії – 163, 166.
Срібний вік – 141.
Сталінград – 172, 174, 213, 284.
Сталінградська битва – 174.
Сталінський терор – 166.
Стамбул – 129, 139.
Становий хребет – 14.
Станово-представницька монархія – 250, 261, 263-264.
Стара Ладога – 36.
Стародуб – 52, 59.
Старообрядці – 69, 76, 81, 86, 264.
Староста – 60, 63, 123.
Статут (устав) земляний – 24.
Статутні грамоти – 104, 123.
Стахановський рух – 161, 282.
Стахановщина – 161, 216.
Стереотип – 4, 204.
Стоглавий собор – 54, 79, 272.
Столбовський мир – 62, 274.
Столиця –17, 22, 28, 31, 36-38, 40, 54-55, 57, 59-60, 67, 72-74, 79, 85, 88, 91, 100, 102, 111, 130, 139-140, 149, 197, 210, 222, 232, 251, 273, 280.
Сточок – 120.
Страйк – 134-135, 140, 157, 183, 199, 279, 288.
Стригольники – 43.
Стрільці – 53, 59, 67, 70-72, 243.
Суверенізація – 198.
Суверенітет – 62, 188, 198, 217, 255, 265, 287-288.
Суд присяжних – 110, 124, 132, 226.
Судебник – 43, 54, 255, 272-273.
Суздаль – 25, 27-33, 35, 38, 44, 47, 50, 269-270, 294.
Суздальсько-Новгородське князівство – 39.
Султан – 71, 129.
Сумгаїт – 197.
Сургут – 57.
Сухумська гідроелектростанція – 177.
Східна Європа – 20, 26, 56, 170, 179, 243, 251, 255.
Східна Польща – 170.
Східні слов’яни – 6, 8-9, 18-19, 21-22, 45, 252-253, 264, 269.
Східно-Європейська (Російська) рівнина – 14.

Табель про ранги – 76, 86, 246, 275.
Таврія – 122, 135.
Таганрог – 74, 110.
Таджикистан – 232.
Таймирський півострів – 14.
Тайфун – 172.
Таллінн – 197.
Таманський півострів – 17.
Тамбовська губернія – 157, 260, 281, 301, 303.
Тарутино – 107.
Татари – 8, 12, 17, 20, 34-35, 41, 55, 57-58, 63, 65, 68, 96, 177, 181, 247, 270, 272.
Татарстан – 219-221.
Татарська автономна республіка – 155.
Ташкент – 129.
Твер – 35, 38-42, 48, 241, 270-272.
Тверське князівство – 38-39.
Театр – 70, 84, 99, 113-114, 144, 167, 173, 176, 193, 203, 205, 208, 211-212, 225, 235-236, 267, 290.
Тевтонський орден – 36.
Тегеран – 174-175, 216, 284.
Телебачення – 194, 209, 211, 214, 236.
Темник – 40, 271.
Теорія “офіційної народності” – 118, 146.
Термінологічний словник – 3, 5, 20, 239.
Терські козаки – 165.
Тибет – 143.
Тимчасовий уряд – 110, 147-149, 151-152, 157, 216, 222, 247, 256, 264, 279-280.
Тимчасовозобов’язані селяни – 123, 258, 265.
Тисяцький – 26, 33-34.
Титул – 8, 25, 31, 38, 43, 61, 64, 75, 89, 241, 243, 251-253, 259, 266.
Тихий океан – 12, 169.
Тихоокеанське узбережжя – 121.
Тільзіт – 105, 276.
Тіун – 24, 26.
Тобольськ – 57.
Товариство для поширення ланкастерських училищ – 109.
Товариство зі спільного обробітку землі (ТОЗ) – 163, 304.
Товариство об’єднаних слов’ян – 109.
Токсикоманія – 195.
Тольяті – 187.

Томськ – 142.
Торжок – 80, 270.
Торки – 26-27.
Тоталітаризм (тоталітарний режим) – 158, 167, 177-178, 181, 221, 246, 248, 255, 262, 265.
Третій рейх – 173.
Третій світ – 187-190.
Третьяковська галерея – 47, 79.
Тридцятилітня війна – 63.
Тріумфальна хода радянської влади – 149.
Троїстий союз – 133, 138, 280.
Троїцька теплоелектростанція – 182.
Тула – 63, 79, 172, 174, 255, 294.
Тульчин – 109-110.
Туреччина – 5, 13, 68, 91, 96-97, 101, 106, 120-121, 129-130, 138, 169, 179, 276-277, 279-280.
Туркестан – 129, 143.
Туркестанська автономна республіка – 155.
Туркестанське генерал-губернаторство – 129.
Турки-османи – 41, 52.
Туркменські племена – 133.
Тушино – 59.
Тюмень – 57, 273.
Тюрки – 7, 16-17, 34, 241, 252, 258, 294.
Тянь-Шань – 143.

Уваровщина – 115.
Угличське князівство – 40.
Угорці – 171.
Угорщина – 5, 36, 121, 129-130, 133, 137-139, 150, 175, 178, 184, 188, 240, 242, 260, 263, 279-280, 285-287.
Угра – 42, 271.
Угро-фіни – 7, 16, 19, 23-24, 28-31, 42, 87, 295.
Уділ (удільне князівство) – 24-31, 41-45, 54, 244, 253, 258.
Удмуртія – 219, 272.
Удмуртська автономна область – 155.
Уєзд (повіт) – 63, 65, 68, 75, 95, 124, 131, 135, 244-245, 250-251, 259.
Узбекистан – 231, 288.
Узбецька Радянська Соціалістична Республіка (РСР) – 194.
Уйгури – 34.
Україна –1-2, 5-6, 10-13, 17, 21, 38, 46, 65-68, 74, 94, 96-97, 106, 110-112, 117, 121-123, 126-127, 137, 148-150, 152-157, 165-167, 172-173, 175, 177, 180-181, 196, 198, 201-202, 209, 214, 231-234, 238, 241-242, 245, 254, 256, 262, 264, 267, 275-276, 280-284, 286, 288, 290-299.
Українізація – 167.
Українська греко-католицька церква –196, 242, 245.
Українська мова – 126, 180.
Українська Народна Республіка (УНР) – 148, 154, 304.
Українська національна партія – 135.
Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) – 180, 286.
Українська соціалістично-революційна партія – 135.
Українська Центральна Рада – 152.
Український народ – 5, 20, 28, 65.
Українці – 4, 7, 12, 17-18, 20, 69, 74, 112, 115, 126, 134, 136, 152, 155, 165-167, 171, 173, 186, 206, 221, 294, 298.
Улус – 37, 251.
Унітарний устрій – 110, 156, 265.
Унія – 41, 242, 273.
Урал (Уральські гори) – 12, 14-15, 32, 68, 82, 89-90, 95, 149, 157, 177, 183, 297.
Уралвагонзавод – 160.
Уралмаш – 160.
Уральські козаки – 165.
Уральсько-Поволжський регіон – 182.
Урочні роки – 57, 62, 255, 265.
Уссурі – 188.
Установчі збори – 110, 147, 151, 153, 264-265, 280.
Устюг – 237, 271.
Усть-Каменогорський свинцево-цинковий комбінат – 177.
Уфа – 96, 273.

Фаворит – 88.
Федеральні Збори – 220.
Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) – 189, 200, 242.
Федерація (федеративний державний устрій) – 2, 5-6, 10, 12-13, 15-16, 50, 57, 112, 138, 141, 156, 166, 196, 201, 218-223, 225, 228, 230-232, 234, 237-239, 249, 253-255, 259, 265, 289-291.
Фенноскандія (Кольсько-Карельський регіон) – 14.
Феодали – 64, 241, 250, 258, 263, 265-266, 294, 297.
Фестиваль – 197, 210, 237.
Фізика, фізик – 93, 115, 168, 204, 206-207, 212, 235.
Філі – 81, 107.
Філіппіни – 143.
Філософія – 93-94, 114, 118-119, 205, 207, 235, 244, 256, 258, 260.
Фіни – 7-9, 21, 36, 126, 155, 171.
Фінляндія – 12, 91, 106, 127, 148-150, 170, 211, 253, 276, 280, 283, 285.
Флорентійська унія – 41.
Флот – 36, 71, 73, 75, 91, 96-97, 120-121, 125, 129, 137-138, 152, 176, 225, 231, 234, 253, 261, 275, 278, 291, 304.
Фокшани – 97.
Фольклор – 56, 99, 144.
Франція – 13, 52, 75, 85, 91-94, 97, 99, 101, 105-106, 110, 128-130, 133, 137-139, 148, 150, 153, 168-171, 175, 188-189, 233, 239-240, 252, 256, 260-263, 275-277, 285.
Французи – 106-108, 113, 118, 120-121.
Фрески – 47.
Фрідланд – 105.
Футуризм – 144, 239, 266.

Хабаровськ – 133.
Халкін-Гол – 170, 282.

Хан – 34-35, 37-40, 42, 55, 58, 240, 251, 264, 268, 270-273.
Ханти – 17.
Харків – 104-105, 160, 172, 174, 284.
Харківські домовленості – 234, 238, 291.
Хасан – 170, 282.
Хельсінкі – 189, 212, 287.
Хіва – 129.
Хівинське ханство – 129, 277.
Хіросіма – 175.
Хлібозаготівлі – 164, 166.
Ходіння в народ – 128.
Хозарський каганат – 17, 20, 28, 269.
Холм – 36, 236.
Холодна війна – 179, 204, 216, 266, 289.
Холопи – 266, 294.
Хорвати – 18, 20, 137, 264.
Хорватія – 36.
Хорезм – 34, 251.
Хрестовий похід – 171.
Хрестоносці – 34, 36.
Християни – 25, 78, 129, 248, 250.
Християнство – 13, 25-26, 30, 45-46, 49-50, 251, 259, 262, 267-269.
Хронологічна таблиця – 3, 5, 87, 269.
Хрущовська відлига – 179, 181-184, 191, 209, 211.
Художник – 47, 79, 81, 99, 114, 144, 167-168, 203-204, 207, 212-213, 236-237, 252, 260-262, 266.

Цар – 7-8, 44, 49, 53-66, 69-74, 76-78, 80-81, 84, 103, 109-11, 114, 127, 130, 139-140, 241, 243, 249-250, 257, 261, 263-264, 266, 273-274, 296.
Царизм – 127, 298-299.
Царицин – 58, 96.
Цариця – 58, 96.
Царське Село – 98, 104, 117, 277.
Ценз – 116, 124.
Цензура – 104, 116, 124, 132, 157, 181, 185, 193, 201, 204, 211, 234, 266-267, 287.
Центр – 4, 19-20, 22-24, 28, 39-40, 45, 49, 64, 81, 90, 103, 114, 144, 147, 149, 172, 178, 205, 209, 211, 218, 221, 223, 231, 236, 246, 251, 254, 257, 259, 280, 282, 290, 293.
Центральна Азія – 34.
Центральний комітет – 155-156, 180.
Центрально-Східна Європа – 52, 178-179, 184, 188, 200, 292.
Цигани – 173.
Циркуляр – 126, 132, 146.
Цхінвалі – 232.

Челябінськ – 96, 133, 160-161.
Червінець – 157.
Червоний (більшовицький) терор – 151, 153, 245.
Червоногвардійці – 125, 149.
Чернігів – 36, 42, 272.
Чернігівська земля – 62, 272.
Чернігівське князівство – 28, 30.
Чернігівський полк – 111.
Чернігівщина – 247.
Чехія – 36, 263, 285.
Чехословаччина – 170, 175, 178, 188, 191, 212, 240, 242, 248, 260, 285-287.
Чеченська республіка – 221-223.
Чеченці – 12, 177, 181, 221-223, 225, 247.
Чечня (Ічкерія) – 219, 221-223, 225, 243, 277, 289, 303.
Чигирин – 67-68.
Чімкет – 129.
Чорне море – 15, 17, 72, 90, 96-97, 120-121, 128-129, 137-138.
Чорні клобуки – .
Чорнобильська атомна електростанція – 26.
Чорногорія – 18, 129-130.
Чорносотенці – 136.
Чуваська автономна область – 155.
Чуваші – 12, 70, 272.
Чугуївський полк – 105, 244.
Чудське озеро – 37, 270.
Чудь – 17, 22.
Чукотка – 13, 68, 153.
Чукчі – 68.
Чусова річка – 15.

Шанхайська організація співробітництва – 232.
Шахтинська справа – 163, 166.
Шведи – 9, 36, 57, 59, 62, 66, 72-76, 263, 273.
Швеція – 8, 57, 61, 66-67, 72, 74-75, 91, 97, 106, 263, 274-275.
Шелехов – 182.
Шелонь – 42, 271.
Шестидесятники – 212.
Шипка – 129.
Шкідництво – 163, 178.
Школа – 45, 73, 78, 81-82, 91, 105, 116, 141-144, 191, 208, 211, 242, 299.
Шокова терапія – 219, 223, 238, 267.
Шпіцберген – 98.

Югославія – 175, 178-179, 184, 188, 240, 245, 260, 285.
Юр'єв – 32, 35.
Юр'їв день – 43, 47, 54, 58, 250, 267, 272-273.

Язичництво – 26, 50, 267-268.
Яїк (Урал) – 95.
Яїцький городок – 95.
Якути – 34, 68, 252.
Якутія – 6, 15, 153, 219, 221.
Ялтинська (Кримська) конференція – 175, 216, 285.
Ям – 57, 273.
Ямало-Ненецький автономний округ – 13.
Японія – 12, 15, 137, 150, 169-170, 175-176, 187, 189, 215, 226, 240, 252, 278, 282, 284-285.
Ярлик – 37-39, 268.
Ярослав – 99.
Ярославль – 30, 32, 35, 270.
Ярославльське князівство – 41, 271.
Яса – 34.
Ясак – 68, 86, 268.
Ясси – 74, 97.
Яссько-Кишинівська операція – 175, 285.

Додаток А

Державні символи Росії

Державний герб Російської Федерації

Державний прапор Російської Федерації

Додаток Б

Державний гімн Російської Федерації

Россия — священная наша держава,
Россия — любимая наша страна.
Могучая воля, великая слава —
Твоё достоянье на все времена!

Славься, Отечество, наше свободное,
Братских народов союз вековой,
Предками данная мудрость народная!
Славься, страна! Мы гордимся тобой!

От южных морей до полярного края
Раскинулись наши леса и поля.
Одна ты на свете! Одна ты такая —
Хранимая Богом родная земля!

Славься, Отечество, наше свободное,
Братских народов союз вековой,
Предками данная мудрость народная!
Славься, страна! Мы гордимся тобой!

Широкий простор для мечты и для жизни
Грядущие нам открывают года.
Нам силу даёт наша верность Отчизне.
Так было, так есть и так будет всегда!

Славься, Отечество, наше свободное,
Братских народов союз вековой,
Предками данная мудрость народная!
Славься, страна! Мы гордимся тобой!

Додаток В

Символ Росії – історичний центр Москви Красна площа

Керівники Російської Федерації

Президент
Володимир Володимирович Путін

Прем'єр-міністр
Дмитро Анатолійович Медвєдєв

Навчальне видання

ВІТЕНКО Микола Дмитрович

ІСТОРІЯ РОСІЇ
Від найдавніших часів до наших днів

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Головний редактор *В. Головчак*
Літературний редактор *Г. Пославська*

Підп. до друку 12.12.2013. Формат 60x84/$_{16}$. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 19,2.
Тираж 300 пр. Зам. № 9.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1,
тел. 71-56-22, e-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

ISBN 978-966-640-380-6